МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

2-ге видання, перероблене та доповнене

За редакцією О. А. Довгаль

Харків – 2025

УДК 339.9(075.8)
С24

Рецензенти:

В. М. Соболєв – доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

С. А. Циганов – доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

С. О. Якубовський – доктор економічних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 24 від 25 листопада 2024 року)

Світова економіка : підручник. 2-ге вид., переробл. та доповн. / [кол. авт.]; за ред. О. А. Довгаль. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – 532 с.

С 24

ISBN 978-966-285-867-9

У другому, актуалізованому виданні розглядаються найважливіші теоретичні та практичні аспекти глобальної трансформації світової економічної системи. У підручнику в логічній послідовності розкриваються сучасний зміст, ресурсний потенціал, галузева та суб'єктна структури глобальної економіки.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, практичних спеціалістів.

УДК 339.9(075.8)

ISBN 978-966-285-867-9

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2025
© Колектив авторів, 2025
© Пруднік Н. Є., макет обкладинки, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 10

РОЗДІЛ 1. СВІТОВА ЕКОНОМІКА
ЯК ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА 13

Тема 1. Формування світової економіки 14
1.1. Світова економіка як наукове поняття,
її склад та пропорції розвитку 14
1.2. Закони, принципи розвитку й розміщення
світової економіки 20
1.3. Структуризація світової економіки 25
1.4. Міжнародна система національних рахунків 31
1.5. Етапи становлення світової економіки .....
Основні визначення, терміни, поняття 42
Питання для самоконтролю 42
Тестові завдання 42
Рекомендована література 45

Тема 2. Глобальна трансформація світової економіки 47
2.1. Об'єктивні передумови та напрями розвитку процесу
глобалізації 47
2.2. Головні риси сучасної глобальної економіки 52
2.3. Показники глобалізації та їх динаміка 59
2.4. Економічні наслідки процесу глобалізації
на різних рівнях 65
2.5. Суперечливість процесу глобалізації 68
Основні визначення, терміни, поняття 72
Питання для самоконтролю 72
Тестові завдання 73
Рекомендована література 75

Тема 3. Закономірності розвитку глобальної економіки 77
3.1. Циклічність глобального економічного розвитку 77
3.2. Глобальна конкуренція та міжнародна
конкурентоспроможність 86

3.3. Національна безпека в глобальній економіці 92
3.4. Глобальні проблеми сучасності 98
3.5. Глобальна система регулювання економіки 105
Основні визначення, терміни, поняття 113
Питання для самоконтролю 113
Тестові завдання 114
Рекомендована література 116

Тема 4. Сучасні вектори розвитку глобальної економіки 118
4.1. Поглиблення процесів інтернаціоналізації та транснаціоналізації 118
4.2. Регіоналізація глобальної економіки 126
4.3. Цифрова глобалізація 131
4.4. Соціальна та економічна солідарність 137
4.5. Перехід до «зеленої» економіки 142
Основні визначення, терміни, поняття 146
Питання для самоконтролю 146
Тестові завдання 147
Рекомендована література 149

РОЗДІЛ 2. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ 151

Тема 5. Природні ресурси сучасної світової економіки 152
5.1. Роль природних ресурсів у глобальній економіці 152
5.2. Мінеральні та енергетичні ресурси сучасного світу 157
5.3. Земельні, лісові та водні ресурси глобальної економіки 163
5.4. Природна складова рекреаційних ресурсів глобальної економіки 171
5.5. Енергетична безпека країн у глобальній економіці 174
Основні визначення, терміни, поняття 181
Питання для самоконтролю 181
Тестові завдання 181
Рекомендована література 183

Тема 6. Трудові ресурси глобальної економіки 185
6.1. Економічні аспекти динаміки та структури населення у світовій економіці 185

6.2. Класифікація трудових ресурсів глобальної економіки 200
6.3. Процеси урбанізації у сучасному світі 208
6.4. Міжнародна міграція робочої сили 214
6.5. Інтелектуальні ресурси глобальної економіки 223
Основні визначення, терміни, поняття 229
Питання для самоконтролю 229
Тестові завдання 230
Рекомендована література 232

Тема 7. Технологічні та інформаційні ресурси глобальної економіки 234
7.1. Роль технологічних та інформаційних ресурсів у світовій економіці 234
7.2. Інформаційні ресурси глобальної економіки та їх класифікація 239
7.3. Інформаційна інфраструктура глобальної економіки 244
7.4. Науково-технічний потенціал глобальної економіки 249
7.5. Перспективи та ризики цифровізації глобальної економіки 255
Основні визначення, терміни, поняття 259
Питання для самоконтролю 259
Тестові завдання 260
Рекомендована література 262

Тема 8. Фінансово-кредитні ресурси глобальної економіки 263
8.1. Роль фінансово-кредитних ресурсів у світовій економіці 263
8.2. Фінансова архітектура глобальної економіки 268
8.3. Джерела світових фінансово-кредитних ресурсів та їх динаміка 272
8.4. Кредитні рейтинги та глобальна проблема світової заборгованості 279
8.5. Перспективи та ризики розвитку цифрових фінансових активів 287
Основні визначення, терміни, поняття 293
Питання для самоконтролю 293
Тестові завдання 293
Рекомендована література 296

РОЗДІЛ 3. ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ 297

Тема 9. Промислове виробництво у глобальній економіці 298
9.1. Структурні та галузеві зсуви у світовому промисловому виробництві 298
9.2. Роль транснаціональних корпорацій у глобальному виробництві 305
9.3. Глобальні ланцюжки доданої вартості в умовах сучасного виробництва 309
9.4. Четверта промислова революція та шостий технологічний уклад у глобальному господарстві 316
9.5. «Інтелектуальне виробництво» як нова модель сучасного виробництва 322
Основні визначення, терміни, поняття 327
Питання для самоконтролю 327
Тестові завдання 328
Рекомендована література 330

Тема 10. Агропромисловий комплекс глобальної економіки 332
10.1. Роль аграрного сектору в глобальній економіці 332
10.2. Агропромислова інтеграція, її типи та форми 338
10.3. Сучасний глобальний агропромисловий комплекс та тенденції його розвитку 341
10.4. Транснаціональні корпорації в агропромисловому бізнесі 346
10.5. Глобальна продовольча проблема та перспективи «зеленої революції» у сільському господарстві 349
Основні визначення, терміни, поняття 355
Питання для самоконтролю 355
Тестові завдання 356
Рекомендована література 358

Тема 11. Транспортно-логістична система глобальної економіки 360
11.1. Роль транспортно-логістичних систем у світовій економіці 360
11.2. Структура сучасної транспортно-логістичної системи 366
11.3. Глобальна транспортно-логістична інфраструктура 373

11.4. Міжнародні транспортні коридори
у глобальній економіці 379
11.5. Потенціал транспортної логістики
в умовах цифровізації 382
Основні визначення, терміни, поняття 386
Питання для самоконтролю 386
Тестові завдання 386
Рекомендована література 388

Тема 12. «Третій сектор» і соціальна економіка у сучасному світі 340
12.1. Теоретичні концепції соціальної економіки
і «третього сектору» 340
12.2. Кооперативи як основа соціальної економіки
у глобальному світі 398
12.3. Асоціації, фонди, громадські об'єднання
та інші суб'єкти соціальної економіки і «третього сектору» 403
12.4. Корпоративна соціальна відповідальність
у глобальній економіці 407
12.5. Соціальне підприємництво та його особливості 414
Основні визначення, терміни, поняття 418
Питання для самоконтролю 418
Тестові завдання 419
Рекомендована література 421

**РОЗДІЛ 4. КРАЇНИ ТА РЕГІОНИ
В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ 423**

Тема 13. Розвинені країни у глобальній економіці 424
13.1. Загальна характеристика і місце розвинених країн
у глобальній економіці 424
13.2. Моделі та динаміка економічного розвитку
розвинених країн 432
13.3. Особливості економічного розвитку
найрозвиненіших країн світу 441
Основні визначення, терміни, поняття 455
Питання для самоконтролю 456
Тестові завдання 456
Рекомендована література 459

Тема 14. Країни, що розвиваються, у глобальній економіці 460
14.1. Загальна характеристика і місце країн, що розвиваються, у глобальній економіці 460
14.2. Моделі та динаміка економічного розвитку країн, що розвиваються 471
14.3. Особливості економічного розвитку окремих країн, що розвиваються 482
Основні визначення, терміни, поняття 502
Питання для самоконтролю 502
Тестові завдання 503
Рекомендована література 505

Тема 15. Регіональні об'єднання країн у глобальній економіці 506
15.1. Загальна характеристика і місце регіональних інтеграційних об'єднань країн у глобальній економіці 506
15.2. Європа як світовий лідер інтеграційних процесів у глобальній економіці 511
15.3. Американська регіональна інтеграція у глобальній економіці 515
15.4. Інтеграційні об'єднання країн Азійсько-Тихоокеанського регіону у глобальній економіці 520
15.5. Інтеграційні об'єднання африканських країн у глобальній економіці 524
Основні визначення, терміни, поняття 528
Питання для самоконтролю 528
Тестові завдання 529
Рекомендована література 531

Присвячується 25-річному ювілею
кафедри міжнародних економічних відносин
та пам'яті Заслуженого діяча науки і техніки України,
доктора географічних наук, професора
Голікова Артура Павловича

ПЕРЕДМОВА

У 1998 році в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна було утворено кафедру міжнародних економічних відносин. Її ідейним натхненником та незмінним завідувачем був професор, доктор географічних наук, Заслужений діяч науки і техніки України Голіков Артур Павлович.

За ці роки колектив кафедри не лише підготував цілу плеяду фахівців та молодих вчених для економіки України, а й виконав велику кількість наукових досліджень у сфері міжнародних економічних відносин. Все це дозволяє нам на високому професійному рівні готувати підручники та навчальні посібники зі світової економіки та міжнародних економічних відносин.

Ми вирішили відсвяткувати свій ювілей виданням оновленого підручника. Це видання незвичайне. По-перше, воно підготовлене для всіх спеціальностей ХНУ імені В. Н. Каразіна, на яких студенти вивчають цей предмет. По-друге, ми наголосили на тих аспектах, які визначають напрями сучасного розвитку глобальної економічної системи або які зазнали найбільших трансформацій, змін. По-третє, здебільшого зміст підручника підготовлений авторами з урахуванням результатів їхніх власних досліджень проблем глобальної економіки.

Сподіваємося, що цей підручник допоможе студентам отримати більш глибокі знання у галузі світової економіки та міжнародних економічних відносин на складному етапі їх розвитку, сформувати компетенції у цій галузі знань, а також вибрати сферу наукових інтересів чи виробничої діяльності.

Підручник складається з чотирьох розділів, в яких розглянуто світову економіку як глобальну систему, ресурсний потенціал глобальної економіки, її галузеву структуру, місце країн та регіонів у глобальній економіці. В логічній послідовності розкриваються особливості та закономірності формування та розвитку глобальної економіки, а також сучасні вектори її подальшого розвитку. Наприкінці кожного розділу для кращого засвоєння теоретичного матеріалу містяться основні визначення, терміни, поняття, питання для самоконтролю, тестові завдання та рекомендована література.

Авторами окремих глав є:

д.е.н., проф. Довгаль О. А. – загальна редакція, передмова, теми 1–5 (у співавторстві), 7–8 (у співавторстві), 9–10, 13–14 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Беренда С. В. – тема 14 (у співавторстві);

д.г.н., проф. Голіков А. П. – теми 1 (у співавторстві), 1–6 (у співавторстві);

д.е.н., проф. Гончаренко В. В. – тема 12 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Гончаренко Н. І. – теми 4 (у співавторстві), 7–8 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Зайцева А. С. – тема 14 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Казакова Н. А. – тема 1 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Кім Т. І. – тема 6 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Коваленко Р. С. – тема 13 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Макарчук К. О. – тема 15;

к.е.н., доц. Непрядкіна Н. В. – тема 11 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Пожар А. А. – тема 12 (у співавторстві);

к.е.н. Ревякін Г. В. – тема 3 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Сідоров М. В. – тема 4 (у співавторстві);

к.г.н., доц. Ханова О. В. – теми 1 (у співавторстві), 3 (у співавторстві), 5–6 (у співавторстві), 11 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Шуба О. А. – тема 3 (у співавторстві);

к.е.н., доц. Шуба М. В. – тема 8 (у співавторстві).

Автори й редактори висловлюють щиру вдячність д.е.н., професору Соболєву В. М., д.е.н., професору Циганову С. А., д.е.н., професору Якубовському С. О. за корисні й неупереджені зауваження та допомогу, надану під час роботи над підручником.

РОЗДІЛ 1

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

ЯК ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА

ТЕМА 1

ФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Світова економіка як наукове поняття, її склад та пропорції розвитку.
1.2. Закони, принципи розвитку й розміщення світової економіки.
1.3. Структуризація світової економіки.
1.4. Міжнародна система національних рахунків.
1.5. Етапи становлення світової економіки.

1.1. СВІТОВА ЕКОНОМІКА ЯК НАУКОВЕ ПОНЯТТЯ, ЇЇ СКЛАД ТА ПРОПОРЦІЇ РОЗВИТКУ

У науковій літературі та повсякденному житті широко використовуються поняття «світова економіка», «світове господарство», «міжнародна економіка», проте єдиного розуміння цих термінів немає.

Іноді світова економіка трактується як міжнародні економічні відносини, як універсальний зв'язок між національними господарствами. У цьому випадку з поля зору випадає виробництво, яке багато в чому визначає міжнародні економічні взаємозв'язки. Тому систему міжнародних економічних відносин, з погляду сучасної економічної науки, можна називати міжнародною економікою, а під світовою економікою доцільніше мати на увазі все світове (глобальне) господарство в цілому.

Світова економіка (світове господарство) – світова економічна система, що є сукупністю національних господарств усіх країн світу в їхній постійній взаємодії, взаємозв'язку та взаємозалежності, пов'язаних одне з одним системою міжнародного поділу праці, а також еко-

номічними, соціальними та політичними відносинами, що підпорядковуються об'єктивним законам ринкової економіки.

Світова економіка належить до числа складних відкритих систем, є підсистемою єдиної соціально-економічної системи світу і має такі ***системні характеристики***:

- ***цілісність*** – стійка взаємодія всіх складових частин (елементів);
- ***множинність*** і ***багаторівневість*** складових її елементів;
- ***наявність загальної мети*** – задоволення людських потреб (попиту);
- ***структурність*** – наявність найважливіших пропорцій, як галузевих, так і територіальних, виробничих та інші;
- ***ієрархічність*** – формування певного порядку взаємозв'язків та взаємозалежностей;
- ***динамічна рівновага***, кількісним виразом якого виступає економічна ефективність;
- ***нерівномірність*** та ***асиметричність*** розвитку як системи в цілому, так і окремих її елементів (територіальна, тимчасова, галузева), включаючи нерівномірність наділеності факторами виробництва.

Складовими системи світової економіки є земля, праця, капітал (класичні фактори виробництва), які в системно-структурному відношенні включають територію (1), природно-ресурсний потенціал (2), робочу силу (3), капітал (4), інфраструктуру (5), технологію (6) (рис. 1.1).

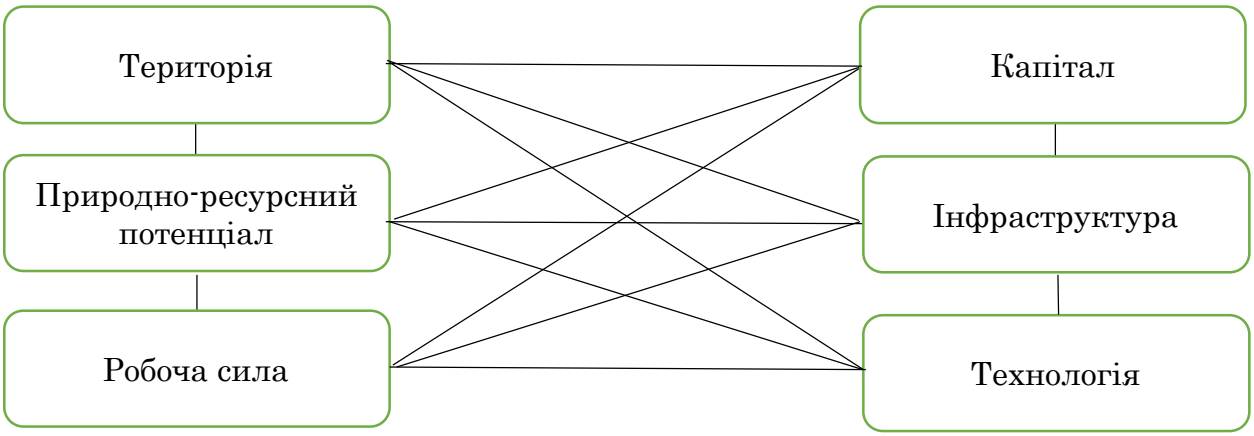

Рис. 1.1. *Складові світової економіки*

Світова економіка характеризується певними пропорціями розвитку.

Основними пропорціями світової економіки є:

- ***поновлювані*** – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів і особистого споживання, і накопичення;
- ***міжгалузеві*** – співвідношення між різними галузями економіки;
- ***територіальні*** – розміщення виробництва по країнах, регіонах і окремим територіям;
- ***функціональні*** – відображення міжнародного поділу праці між «нижніми поверхами» (видобуток і збагачення руд, вирощування сільськогосподарських культур тощо) та «верхніми поверхами» (випуском кінцевої продукції), спеціалізація;
- ***зовнішньоекономічні*** – ввезення та вивезення продукції і послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами та іншими видами підприємництва.

Перший вид пропорцій – ***поновлювані*** – є найважливішими співвідношеннями в продуктивних силах суспільства, які характеризують структуру суспільного виробництва. Важливою особливістю процесу виробництва є його безперервність, що досягається завдяки процесу відтворення.

Відтворення – системне явище у вигляді процесу, який безперервно повторюється і включає виробництво матеріальних благ та послуг, їхній обмін, розподіл і споживання (або накопичення) (рис. 1.2).

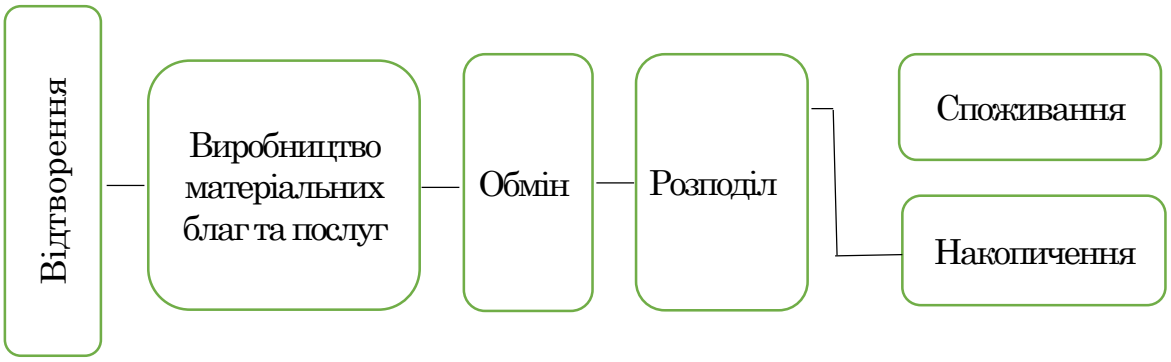

Рис. 1.2. *Структура відтворювального процесу*

Усі складові відтворювального процесу взаємопов'язані і повинні знаходитись по відношенню один до одного у певній пропорції й гармонічному розвитку. Якщо ж ці пропорції порушуються, а розвиток складових відтворювального процесу відбувається не гармонійно – виникають труднощі та проблеми, які можуть привести до кризи і навіть до загибелі всієї системи.

За умов ринкової економіки має місце порушення пропорцій між такими складовими відтворювального процесу як виробництво і споживання. Прагнення до отримання прибутків спонукає до збільшення виробництва товарів споживання. Виробництво окремих їх видів перевищує потреби. Виникає проблема перевиробництва та реалізації продукції. Відбувається банкрутство підприємств і цілих галузей, виникають фінансові та економічні кризи, які в умовах глобалізації стають світовими.

Будь-який процес виробництва має бути безперервним, тобто повинен періодично проходити одні й ті самі стадії. Так само як суспільство не може припинити споживати, так воно не може і припинити виробляти. Тому будь-який процес суспільного виробництва, що розглядається у постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, водночас є процесом відтворення. Безперервне виробництво матеріальних благ і послуг є об'єктивною основою існування людства. Політична економія досліджує суспільне відтворення як економічне.

Економічне відтворення відбувається як у межах окремих підприємств і домогосподарств галузей і регіонів, так і в масштабі всього суспільства. Основою суспільного відтворення є відтворення на окремих підприємствах і домогосподарствах, або одиничне (індивідуальне) відтворення. Відтворення на окремому підприємстві є вихідною і необхідною ланкою всього суспільного відтворення. Водночас суспільне економічне відтворення не є простою сумою одиничних процесів відтворення окремих підприємств. Доведено, що в суспільному відтворенні з'являються нові якісні елементи, які відсутні на рівні первинних підприємств.

Так, основною метою підприємства є максимізація прибутку, а основною метою суспільного виробництва – максимізація добробуту населення. Підприємство орієнтується на ринковий попит, а суспільне виробництво – на сукупний попит тощо.

Суспільне економічне відтворення засноване на органічній єдності всіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- домогосподарств, підприємств, галузей і економічних регіонів;
- продуктивних сил, його складових частин і виробничих відносин;
- суспільного виробництва і суспільного споживання тощо.

У загальній системі відтворювальних зв'язків визначальним є виробництво, бо саме воно створює все необхідне для життя і щастя людей. Розподіленим, обміненим та спожитим може бути тільки те, що вироблено.

Суспільне економічне відтворення враховує такі найважливіші моменти:

- відтворення суспільного продукту та його конкретних форм;
- відтворення людського ресурсу як особистісного чинника виробництва;
- відтворення основного й обігового капіталу, тобто засобів виробництва як необхідних умов суспільного процесу відтворення;
- відтворення національного багатства;
- відтворення споживання;
- відтворення економічних відносин тощо.

Засоби виробництва і людський фактор у своїй сукупності є ***продуктивними силами суспільства***.

Другий вид пропорцій – ***міжгалузеві*** – відображають поділ суспільного виробництва на великі підрозділи (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, невиробничу сферу тощо) і, у свою чергу, їхній поділ на галузі.

У 2021 р. співвідношення секторів у виробництві валового світового продукту складало: 4,3 % (сільське господарство), 27,6 % (промисловість), 64,4 % (сфера послуг) [4]. Загальна тенденція розвитку така, що скорочується значення аграрного сектору, стабілізується частка промисловості, зростає роль і значення сфери послуг.

Третій вид пропорцій – територіальні – відображає співвідношення між просторовими структурами господарства, які виконують певну функцію у розвитку того чи іншого територіального соціально-економічного комплексу, і характеризує міждержавні або регіональні пропорції в системі міжнародного поділу праці. Територіальна структура відображає розміщення продуктивних сил, територіальний поділ центрів економічного тяжіння й активності, різну економічну значущість, інтеграцію й диференціацію економічного простору. У межах світової економічної системи країни і регіони знаходяться на різних стадіях розвитку (доіндустріальній, індустріальній, постіндустріальній) та етапах індустріалізації (від першого до четвертого). Саме різностадійність визначає особливості просторової організації та умови розвитку всієї системи світового господарства. Соціально-економічний розвиток окремих країн істотно ускладнився б без міжнародного руху капіталів і виробництв.

Четвертий вид пропорцій – функціональні. У глобальному аспекті їх сутність проявляється в тому, що «нижні поверхи» (стадії) виробництв зосереджуються в економічно слабкорозвинених країнах, а «верхні» – в індустріально розвинених. Між першими й останніми ведеться постійна боротьба за ці «поверхи». Під впливом цієї боротьби, так само як і під впливом науково-технічного і соціального прогресу, процесів інтеграції, відбувається, в одних випадках, вирівнювання національних економік, а в інших – збільшення розриву між ними.

П'ятий вид пропорцій характеризує *зовнішньоекономічні відносини*. Вони відображають диференціацію зовнішньоекономічних зв'язків: за напрямом ввезення і вивезення продукції між країнами і регіонами, характеризуючи відкритість економік держав світу та їх залежність від імпорту; за структурною ознакою – зовнішньоторговельні, фінансові, виробничі, інвестиційні тощо.

Взагалі світова економіка розвивається в діалектичній боротьбі єдності та протилежностей, яка зумовлює виникнення різних суперечностей. Одне з основних протиріч розвитку людського суспільства – суперечність між суспільним характером виробництва і приватно-власницькою формою привласнення його результатів. Розвиток

світового господарства проявляється в постійній боротьбі між індустріально розвиненими країнами, де зосереджені «верхні» структурні поверхи виробництва, і країнами, що розвиваються, – переважними постачальниками сировини, палива, дешевої робочої сили тощо. Природно, чим дешевше будуть купувати Японія, США, Німеччина та інші індустріально розвинені країни руду, нафту, ліс у країнах, що розвиваються, тим більший прибуток вони матимуть на кожному автомобілі, холодильнику, телевізорі тощо. Це, свого роду, закон сучасної глобалізації і одна з причин виникнення «антиглобалізму».

Глобалізація та науково-технічний прогрес, на жаль, не тільки не знижують гостроту цієї суперечності, але, навпаки, підсилюють його, внаслідок того, що розрив між рівнями економічного розвитку національних господарств не тільки не зменшується, а навпаки, зростає.

1.2. ЗАКОНИ, ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ Й РОЗМІЩЕННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Розвиток національного господарства кожної країни світового співтовариства, як і всього світового господарства, здійснюється під впливом низки ***законів***. До найважливіших з них відносяться:

- закон вартості;
- закон міжнародної конкуренції;
- закон нерівномірного економічного розвитку держав;
- закон інтернаціоналізації виробництва.

Сутність ***закону вартості*** полягає в тому, що ціна товару визначається витратами праці. Його інтернаціональна форма проявляється в тому, що ціна товару на світовому ринку залежить від декількох факторів:

- середньої інтенсивності праці в масштабах світового господарства та інтенсивності національної праці в країнах світу;
- середньої продуктивності праці у світовому господарстві та продуктивності національної праці;
- рівня складності праці – чим складніше, тим дорожче.

Вплив національної вартості праці на інтернаціональну вартість залежить від питомої ваги товарів, вироблених у конкретній країні, по відношенню до їх загальносвітового виробництва.

Закон міжнародної конкуренції є головним джерелом розвитку світової системи господарства, сприяє розвитку науково-технічного прогресу (НТП), зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції. Головні об'єкти міжнародної конкуренції – міжнародна торгівля і ринки збуту. Суб'єкти конкуренції – національні компанії та багатонаціональні (транснаціональні) корпорації (ТНК), окремі держави та міжнародні організації. Конкурентна боротьба ведеться між ТНК, всередині ТНК, між різними представництвами (закордонними філіями) та фірмами.

Всесвітній економічний форум (ВЕФ) визначає 12 найважливіших чинників конкурентоспроможності країни:

- якість інститутів;
- інфраструктура;
- макроекономічна стабільність;
- здоров'я й початкова освіта;
- вища освіта і професійна підготовка;
- ефективність ринку товарів і послуг;
- ефективність ринку праці;
- розвиненість фінансового ринку;
- технологічний ринок;
- розмір внутрішнього ринку;
- конкурентоспроможність бізнесу;
- інноваційний потенціал [3].

Закон нерівномірного економічного розвитку держав зумовлений низкою історично сформованих причин:

- різною забезпеченістю природними ресурсами;
- економіко-географічним положенням;
- темпами і часом процесу накопичення капіталу.

На нерівномірність економічного розвитку держав впливає також нерівномірність розвитку галузей світового господарства (ті країни, які спеціалізувалися на малоефективних галузях, природно, виявляються

у гіршому стані). Нерівномірно розвиваються і підприємства всередині галузей. Закон нерівномірного економічного розвитку держав діє не тільки в глобальному відношенні, але й усередині окремих економічних угруповань і навіть ТНК (між їх різними національними представництвами).

Закон інтернаціоналізації виробництва проявляється у міжнародному географічному поділі праці, який у своєму розвитку йде від загального співробітництва країн у виробництві продукції до предметної і подетальної спеціалізації та кооперування. Це призводить до економії витрат суспільно-корисної праці, матеріально-технічних ресурсів і підвищення загальнонаціональної продуктивності праці.

У розвитку світової економіки чітко простежується дотримання певних ***принципів***, під якими мають на увазі свідоме проведення окремими державами і світовим співтовариством в цілому економічної політики, спрямованої на здійснення пізнаних законів у розвитку світової та національних економік.

Найголовнішими принципами у розвитку та розміщенні світового господарства є:

- ***принцип економії суспільно-корисних витрат*** (за А. Вебером). А. Вебер доводив, що виробництво має розміщуватися за принципом найменших витрат, тобто підпорядковуватися дії певних «орієнтацій», серед яких найголовнішими є транспортний фактор, наявність робочої сили та агломерацій. Пропонував визначати головним критерієм вибору оптимального рішення щодо розміщення підприємств мінімізацію суспільно-корисних витрат;
- ***принцип можливості отримання максимального прибутку*** (за А. Льошем). Визначальним чинником при розміщенні промислових підприємств А. Льош вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибраним місцем для окремого підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, що забезпечує отримання максимального чистого прибутку;
- ***екологічний принцип*** раціонального використання та охорони навколишнього природного середовища людини.

До ***важливіших принципів*** належать також:

- раціональність розміщення виробництва;

- врахування міжнародного географічного поділу праці;
- збереження екологічної рівноваги;
- обмеження централізму.

Принцип раціонального розміщення виробництва полягає у максимальному врахуванні дії факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємництво). Економічний зміст принципу – забезпечення високої ефективності функціонування народного господарства за рахунок переваг наявних факторів виробництва в тій чи іншій країні світу. На практиці він реалізується за допомогою:

- наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива (енергії) і води. При цьому економія суспільно-корисних витрат повинна здійснюватися не тільки на транспортних витратах, але й на комплексному використанні природних ресурсів;
- наближення трудомістких виробництв до районів зосередження дешевої робочої сили, що дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси з урахуванням їх статево-вікової структури та кваліфікації;
- наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (меблі, залізобетонні вироби і конструкції, стінові матеріали тощо).

Принцип врахування міжнародного поділу праці полягає в тому, що держава повинна прагнути розвивати такі галузі й різновиди виробництва, для яких вона має найкращі умови, і продукція яких користується попитом на світовому ринку. Розвитку саме таких виробництв країна повинна сприяти за допомогою системи державних пільг. Одночасно державна торговельна політика має лібералізувати імпорт тих товарів, які в країні не виробляються через природні умови або великі витрати.

Деякі країни майже всю економіку будують на експорті одного чи декількох товарів. Така економіка називається експортоорієнтованою. Наприклад, ОАЕ, Кувейт, Бруней живуть в основному за рахунок експорту нафти, Сенегал – за рахунок експорту арахісу, центральноамериканські країни – експорту бананів, Ямайка – тростинного цукру, бокситів тощо. Експортоорієнтована економіка характерна для країн, що

розвиваються, і які не мають, як правило, ємного внутрішнього ринку. На більш високій стадії економічного розвитку країни переходять до розвитку імпортозамінних виробництв (насамперед, у базових галузях), продукція яких має широкий внутрішній попит, що дозволяє позбавитися від їх імпорту (великі латиноамериканські країни, країни південно-східної Азії та ін.).

Принцип збереження екологічної рівноваги. Економіка всіх країн (як і світова економіка в цілому) має бути збалансована за більшістю параметрів, однак, якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то вона не може вважатися оптимальною з економічної точки зору. Принципу екологічної рівноваги мають бути підпорядковані всі інші принципи, тому він може називатися принципом екологічного імперативу. Даний принцип з часом став базисним для Концепції сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби. Вона є логічним наслідком процесу екологізації наукових знань і соціально-економічного розвитку, що бурхливо розпочався у 1970-х рр. Складовими сталого розвитку є економічне процвітання, соціальний прогрес і екологічний баланс.

Як офіційна доктрина сталий розвиток був прийнятий більшістю країн світу. У вересні 2015 року на Саміті ООН зі сталого розвитку у Нью-Йорку в рамках 70-ї ювілейної сесії Генеральної Асамблеї ООН глави держав і урядів погодили порядок денний світового розвитку на період після 2015 р. і визначили 17 глобальних цілей сталого розвитку, які охоплюють 169 завдань [6].

Принцип обмеження централізму. Централізм у політиці та економіці на перших етапах розвитку суспільства надає, як правило, позитивний вплив, проте з часом централізм перетворюється на гальмо розвитку продуктивних сил. В країнах Євросоюзу виникла й отримала визнання «Концепція регіонів», згідно з якою все більше повноважень із розвитку регіональних економік передаються від центральних органів влади на місця, тобто органам місцевого самоврядування.

Основні принципи сучасної регіональної економічної політики:

- перевага інтересів району перед інтересами галузей, окремих підприємств і організацій;

- всебічне врахування економічних, технологічних, етнічних, екологічних та соціально-демографічних передумов і чинників розвитку й розміщення продуктивних сил світової економіки у розрізі регіонів;
- пріоритет інтенсивного, ресурсозберігаючого підходу до розміщення продуктивних сил і обмеження матеріаломістких виробництв;
- поступове вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів світу.

1.3. СТРУКТУРИЗАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Світова економіка є складною динамічною системою, що складається з численних, тісно пов'язаних між собою макроекономічних елементів. Ця система має найскладнішу структуризацію, що включає систематизацію суб'єктів світової економіки, види структурних елементів та структурні рівні, пов'язані між собою сукупністю міжнародних економічних відносин, ресурсним потенціалом та механізмом регулювання світогосподарських зв'язків (рис. 1.3).

Основними суб'єктами світової економіки є країни, кожна із яких має своє національне господарство, свою національну економіку.

Національна економіка – багатогалузева система господарства країни, що максимально забезпечує задоволення суспільних потреб. Сучасні національні економіки країн відрізняються між собою як за розташуванням, кількісними показниками (територія, населення, ресурсний потенціал тощо), так і за ключовими якісними характеристиками.

Для оцінки відмінностей між національними економіками, визначення їх місця та перспектив розвитку у світовому господарстві використовують метод систематизації країн за певними ознаками.

Про групи країн у світовій економіці найбільш повне уявлення дають дані міжнародних організацій, членами яких є більшість країн світу – Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного валютного фонду та Світового банку. Оцінка цими організаціями груп країн у міжнародній економіці дещо різниться, оскільки різна кількість країн-членів цих організацій, наприклад, у складі ООН на початок 2023 року

Рис. 1.3. *Структуризація світової економіки*

налічувалося 193 країни-члена, МВФ та Світового банку – по 189 країн, а міжнародні організації спостерігають за економікою лише своїх країн-членів, а також різними є критерії систематизації країн світу цими організаціями.

Загальноприйнятою є систематизація країн світу за трьома ознаками [3]:

- географічною;
- економічною;
- організаційною.

Систематизація ***за географічною ознакою*** дає можливість краще орієнтуватися у виборі торгівельних партнерів, організації підприємницької діяльності, аналізі можливих перспектив ринку тощо.

Конференція ООН з торгівлі та розвитку за географічною ознакою систематизує всі країни за п'ятьма основними регіонами світу – Африка, Америка, Азія, Європа і Океанія – та їх субрегіонами [3]:

1. Африка (Північна Африка, Африка на південь від Сахари, Східна Африка, Середня Африка, Південна Африка, Західна Африка);
2. Америка (Північна Америка, Карибський басейн, Центральна Америка, Південна Америка);
3. Азія (Центральна Азія, Східна Азія, Південно-Східна Азія, Південна Азія, Західна Азія);
4. Європа (Східна Європа, Північна Європа, Південна Європа, Західна Європа);
5. Океанія та інші території.

Наведена систематизація є найпоширенішою, але не єдиною. Сьогодні також виділяють Азійсько-Тихоокеанський регіон – величезний простір, що включає Східну та Південно-Східну Азію, Австралію та Океанію, країни Північної та Південної Америки, що тяжіють до Тихого океану. Цей регіон визначається прискореним динамізмом економічного розвитку.

Виділення країн ***за економічною ознакою*** у ті чи інші групи та підгрупи пов'язане з особливостями їхнього історичного, економічного, культурного та політичного розвитку. Зазвичай групи країн у міжнародній економіці об'єднують країни, які мають загальні чи близькі характеристики економічного розвитку, схожу інституційну структуру господарського управління, близькі принципи організації виробництва та загальні проблеми, що стоять перед ними. При цьому, з подальшим розвитком економіки країна може переміщатися з однієї групи до іншої.

Конференція ООН з торгівлі та розвитку за економічною ознакою систематизує країни світу за двома групами:

а) економіки, що розвиваються (*developing economies*), що включають Африку, Латинську Америку та Карибський басейн, Азію без Ізраїлю, Японії та Республіки Корея та Океанію без Австралії та Нової Зеландії;

б) розвинені економіки (*developed economies*), що включають Північну Америку та Європу, Ізраїль, Японію, Республіку Корея, Австралію та Нову Зеландію.

Крім того, Конференція ООН з торгівлі та розвитку поділяє країни світу на такі групи ***за доходами*** у 2023 р. [3]:

а) економіки, що розвиваються, з високим рівнем доходу – вище 5 907 дол. США;

б) країни, що розвиваються, з середнім рівнем доходу – від 1313 до 5907 дол. США;

в) країни, що розвиваються, з низьким рівнем доходу – нижче 1313 дол. США.

Також Конференція ООН з торгівлі та розвитку виділяє такі групи, як найменш розвинені країни; країни, що розвиваються і не мають виходу до моря, і малі острівні держави, що розвиваються.

Світовий банк систематизує країни світу ***за доходами*** на чотири групи у відповідності з рівнем ВВП на душу населення у 2023 р. [4]:

а) економіки з низьким рівнем доходів – 1085 дол. США або менше;

б) економіки з доходом нижче середнього – від 1086 до 4255 дол. США;

в) економіки з доходом вище середнього – від 4256 до 13205 дол. США;

г) економіки з високим доходом – від 13205 дол. США.

Міжнародний валютний фонд систематизує країни за двома групами [11]:

а) економічно розвинені економіки (*advanced economies*);

б) країни з ринками, що формуються, та країни, що розвиваються (*emerging market and developing countries, EMDEs*).

За організаційною ознакою систематизації національних економік враховується їхня участь у діяльності впливових міжнародних організацій та інтеграційних угруповань на основі інституціоналізованого членства, яке базується на договорі чи угоді про асоціацію [3].

Міжнародні економічні організації – це організації, створені на основі міждержавних угод з метою регулювання розвитку світового виробництва та міжнародних економічних відносин.

Сьогодні у світі створено близько 7000 різноманітних міжнародних організацій різного напрямку діяльності, які створені на основі міжнародного договору між державами або їх суб'єктами

і діють з різним ступенем впливовості та ефективності. Серед них найбільш впливовою є Організація Об'єднаних Націй (ООН), створена для підтримки та зміцнення міжнародного миру та безпеки, членами якої є 193 країни – майже всі суверенні держави світу (196 держав на 1.01.2023 р.) [3].

Світова економіка відрізняється поглибленням та розширенням інтеграційних процесів. Практично всі країни світу є членами одного або кількох регіональних інтеграційних об'єднань.

Регіональне інтеграційне об'єднання є результатом взаємного пристосування та об'єднання національних економік різних країн в єдину господарську систему.

Серед найвпливовіших інтеграційних об'єднань регіонального спрямування слід виділити;

- Європейський Союз (ЄС) (*European Union, EU*) – економічний і політичний союз, що об'єднує 27 європейських держав-членів;
- Північноамериканська зона вільної торгівлі у складі США, Мексики та Канади (*Agreement between the United States of America, the United Mexican States, and Canada, USMCA*);
- Шанхайська організація співробітництва (ШОС) (*The Shanghai Cooperation Organization, SCO*) – субрегіональна міжурядова міжнародна організація, що об'єднує 8 країн-членів;
- Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) (*Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC*) – форум економік Тихоокеанського узбережжя у складі 21 країни-члена.
- Спільний ринок країн Південного конуса або Південноамериканський спільний ринок (*El Mercado Comun del Sur – MERCOSUR*) – економічний союз 5-ти країн-членів у Південній Америці.

Всі суб'єкти світової економіки пов'язані між собою економічними зв'язками на основі міжнародного поділу праці. В залежності від змісту економічних явищ та процесів, зв'язки між якими відображаються у певних пропорціях, розрізняють такі ***види структурних елементів*** світової економіки:

- функціональну структуру;
- територіальну (регіональну) структуру;
- галузеву структуру.

Функціональна структура залежить від стану розвитку міжнародного поділу праці у всіх його формах. В межах світової економіки поступово відбувається процес формування міжгалузевих систем, а у межах країн – і міжгалузевих комплексів у складі галузевих та міжгалузевих ланок, регіонів, підприємств та об'єднань. Кожна країна займає своє унікальне місце у світовій економіці, виконує особливу роль у міжнародному поділі праці й у світовому виробничому процесі, що обумовлюється не тільки особливими можливостями, які має у своєму розпорядженні кожна країна, а й поступовим розвитком технологічних зв'язків, поглибленням інвестиційної діяльності, вимогами сучасного виробництва тощо. Завдяки чому функціональна структура світової економіки постійно змінюється.

Територіальна (регіональна) структура світової економіки характеризує концентрацію та дисперсію світової економіки через призму соціально-економічного розвитку країн та регіонів світу. По суті, територіальна структура – це географія її галузевих та функціонально-господарських структур, рівнів соціально-економічного розвитку країн.

Галузева структура характеризує співвідношення між різними підрозділами господарства: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою. Ці великі підрозділи світового господарства, у свою чергу, поділяються на галузі – сукупності якісно однорідних груп виробництва, об'єднаних спільністю кінцевої продукції чи технологічних процесів. Такими галузями є металургія, машинобудування, радіоелектроніка та ін. (у промисловості); рослинництво, тваринництво (у сільському господарстві). Галузевий розподіл економіки є умовним і в різних країнах може бути різним.

Реалізація всіх видів структурних елементів світової економіки відбувається у вигляді системи міжнародних економічних відносин на основі сукупного світового ресурсного потенціалу та за допомогою механізму регулювання світогосподарських зв'язків одночасно на чотирьох рівнях: на рівні підприємств, на міждержавному, регіональному та світовому рівнях (див. рис. 1.3).

1.4. МІЖНАРОДНА СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

Для аналізу світової економіки використовується ціла низка показників, що характеризують її динаміку і сучасний стан. Рівень розвитку світового господарства, пропорції його галузевої, функціональної та територіальної структур виражаються системою національних рахунків, прийнятою ООН.

Система національних рахунків (СНР) (*System of National Accounts, SNA*) – статистична система обліку різних видів економічної діяльності. Вона показує обсяги реального виробництва за певний період часу, що визначають внесок основних секторів і факторів виробництва у сукупне виробництво. Використовуються показники як у натуральному (млн, тон, метрів тощо), так і у вартісному обчисленнях (дол. США, євро тощо).

СНР є сукупністю міжнародно визнаних правил обліку економічної діяльності і відображає основні макроекономічні зв'язки внутрішнього і зовнішнього секторів національних господарств. Найважливішими показниками СНС є валовий внутрішній продукт (ВВП) і його різновиди – валовий національний продукт (ВНП), національний дохід (НД), чистий національний продукт (ЧНП) тощо (рис. 1.4).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) (*Gross National Product, GDP)* – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених за рік у межах країни (або регіону) всіма суб'єктами господарської діяльності, незалежно від їх національної приналежності.

Валовий національний продукт (ВНП) (*Gross National Product, GNP)* – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами (підприємствами, організаціями, приватними особами) за рік незалежно від того, на території якої держави вони розташовані. Основна відмінність полягає в тому, що ВВП підраховується за так званою територіальною ознакою, ВНП – за національною.

$$ВНП = ВВП + чистий\ факторний\ дохід$$

Чистий факторний дохід – це різниця доходів від використання факторів виробництва, що знаходяться за кордоном у власності резидентів, і виплат нерезидентам за використання факторів виробництва, що належать їм в даній країні, тобто різниця між прибутком і доходами резидентів за кордоном і нерезидентів в даній країні. Звичайно для розвинених країн ця різниця невелика і складає близько 1% від ВВП.

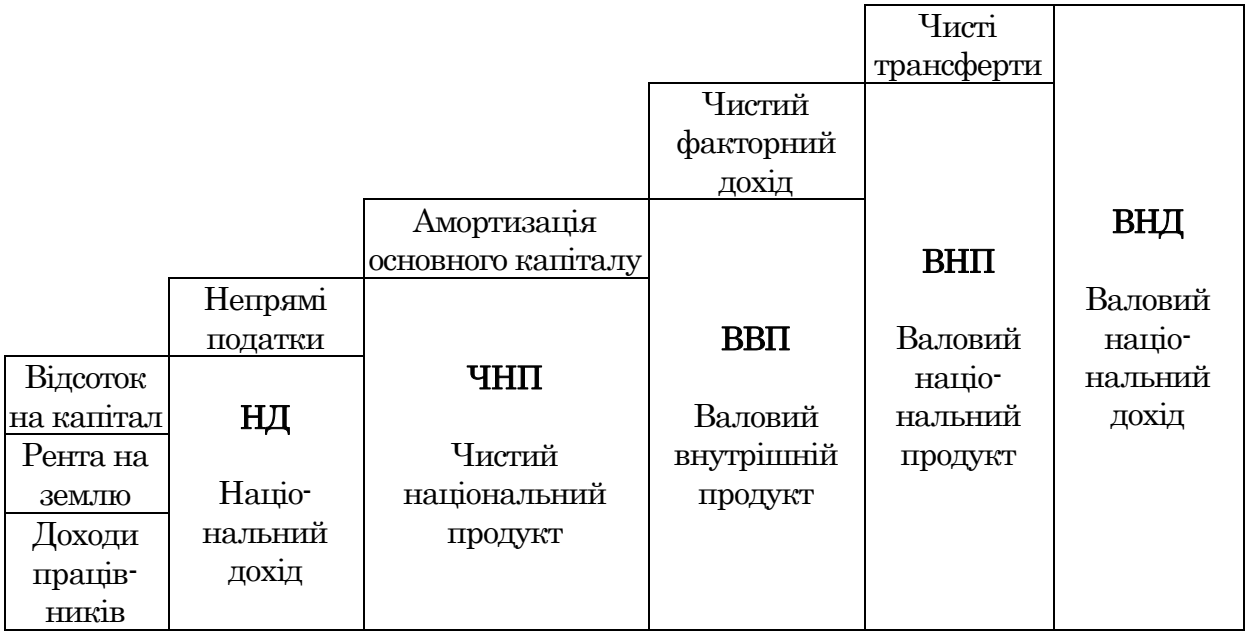

Рис. 1.4. *Основні макроекономічні показники у СНР*

Національний дохід (НД) *(National Income, NI)* – грошовий вираз чистого продукту в масштабах суспільства, нова вироблена вартість. НД дорівнює ВНП мінус амортизаційні відрахування, непрямі податки, втрати від нереалізованої продукції. НД визначається як сума всіх реальних доходів громадян, підприємств і організацій, і тому найбільш повно характеризує життєвий рівень населення. У національний дохід не зараховуються марно виконана робота (наприклад, продукція, що залишилася на складі), повторний рахунок собівартості, фізичні втрати.

ВВП є найважливішим узагальнюючим показником діяльності суспільства і держави. Однак у ньому міститься певний повторний рахунок – амортизація, що відображає вартість зносу машин, обладнання, будівель та інших елементів основного капіталу, що є

результатом діяльності минулого періоду. Тому в розрахунках іноді віднімають амортизаційні витрати, внаслідок чого отримують ***чистий національний продукт (ЧНП)*** *(Net National Product, NNP).*

Рівень розвитку світової економіки може бути виражений і першим і другим показником, тому що в межах світового господарства вони практично рівні, однак, якщо мова йде про національну економіку окремої держави, то ці показники будуть відрізнятися один від одного кількісними величинами. Зокрема, якщо в країні багато іноземних підприємств або іноземних робітників, тоді ВВП буде більшим за ВНП. Якщо ж громадяни якоїсь країни мають свої підприємства за кордоном, або працюють в інших країнах, то сумарний ВНП цієї держави буде перевищувати його ВВП. В цілому для країни (або регіону) немає великої різниці, хто господар підприємства (за умови, якщо виробництво не має стратегічного значення). Воно працює, дає державі прибуток, робочі місця населенню, зарплату робітникам і в цілому сприяє підвищенню добробуту її громадян. Саме тому як на світовому, так і на регіональному рівні динаміка і сучасний стан розвитку економіки зазвичай характеризується за допомогою ВВП.

Світовий валовий продукт (СВП) *(Gross World Product, GWP)* – виражає загальний обсяг кінцевих товарів і послуг, вироблених на території всіх країн світу, незалежно від національної приналежності діючих там підприємств, у визначений період часу. Облік кінцевої продукції передбачає виключення повторного рахунку сировини, напівфабрикатів, інших матеріалів, палива, електроенергії і послуг, використаних у процесі її виробництва.

Показник СВП виражає загальну активність у світі й за окремими країнами. За період з 1990 до 2021 рр. ВСП збільшився більше ніж у 4 рази (рис. 1.5).

У 2021 році ВСП досяг 96527,4 млрд дол. США, тобто збільшився порівняно з 1960 роком (1384,6 млрд дол. США) майже у 68 разів.

Підрахунок ВВП/ВНП проводиться за трьома методами: за витратами споживачів, за доходами виробників і за доданою вартістю.

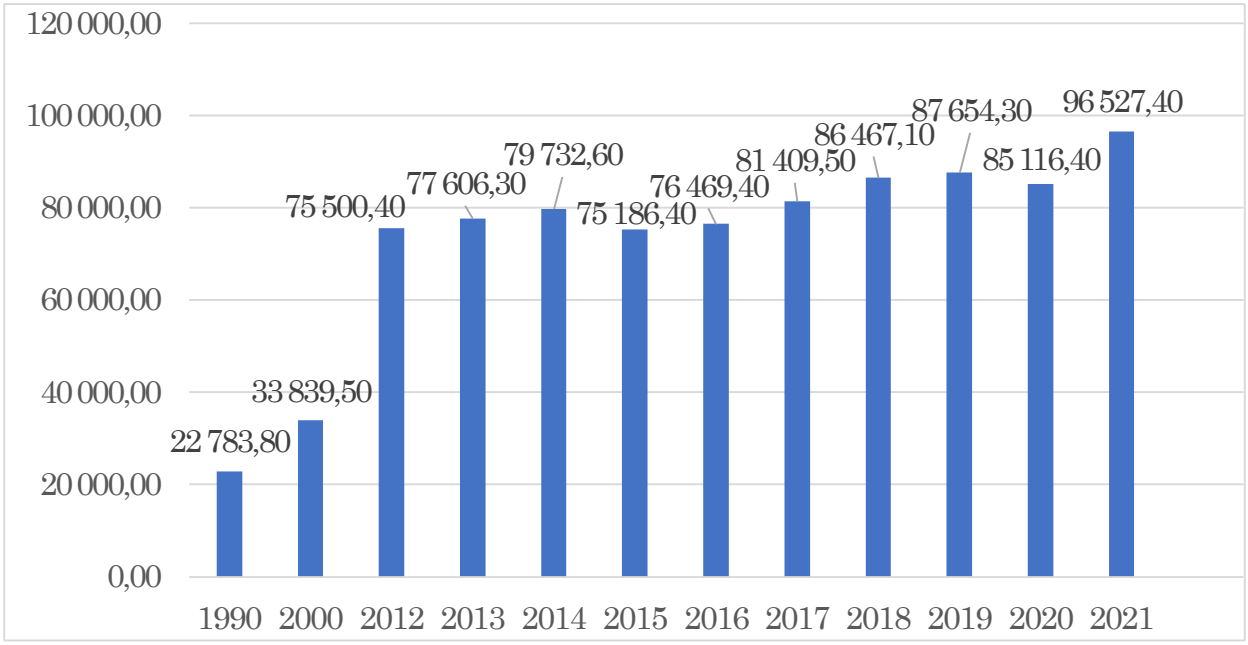

Рис. 1.5. *Динаміка зростання світового валового продукту [10, 12]*

ВВП за витратами (за використанням) споживачів – це сума усіх витрат на купівлю загального обсягу зробленої в даному році продукції. Включає такі статті:

- кінцеві споживчі витрати (товари першої необхідності, предмети споживання тривалого користування та ін.);
- кінцеві витрати органів державного регулювання (державні витрати на купівлю продукції підприємств і купівлю ресурсів для потреб держави, тобто сума витрат держави на виплату заробітної плати держслужбовцям і на закупівлю товарів і послуг);
- валові капіталовкладення, валові накопичення і зміна запасів матеріальних обігових коштів;
- сальдо експорту та імпорту, тобто частина ВВП направляється на експорт і частина витрачається на імпорт товарів і послуг.

ВВП за доходами виробників – це сума доходів, отриманих у країні від виробництва продукції даного року (сума доходів від економічних ресурсів, використаних у процесі виробництва суспільного продукту за певний час). Включає наступні статті:

- заробітну плату найманих робітників;
- прибуток фірм і корпорацій;
- доходи некорпоративних підприємств, що знаходяться в індивідуальній власності, і доходи працівників вільних професій;

- рентні платежі (доходи від власності – землі, нерухомості тощо);
- відсоток на позичковий капітал (виплати за капітал, використаний при виробництві ВВП);
- амортизаційні відрахування – відрахування на створення грошового фонду, що відшкодовує знос основних фондів, які беруть участь у створенні ВВП;
- непрямі податки – ПДВ, акцизи, мита – тобто незароблений дохід, що одержує держава шляхом збільшення цін для свого утримання.

Найбільш зручним є спосіб відображення ВВП через показник доданої вартості.

Додана вартість або умовно чиста продукція окремих галузей – це різниця між вартістю валової продукції і сумою поточних виробничих витрат, тобто вартість, привнесена у процесі виробництва на тому чи іншому його етапі. Вона складається з перенесеної на продукт амортизації основних фондів, заробітної плати, прибутку, податків. Останні враховуються при підрахунку в поточних цінах.

ВВП за доданою вартістю – це сума доданої вартості за всіма галузями національної економіки. Дозволяє виявити співвідношення і роль окремих галузей у створенні ВВП. Динаміка за низку років дозволяє виявити зміни структури ВВП, динаміку розвитку окремих галузей національної економіки та характер економічної політики в країні. Узагальнюючим показником у такому випадку виступає ***валова додана вартість (ВДВ)***, що визначається за кожною галуззю.

Розрахунок ВДВ здійснюється в розрізі кожної установи, підприємства та організації незалежно від форм власності, а також виробництва продукції та послуг в домашніх господарствах. ВДВ характеризує ту частину вартості виробленої продукції або послуг, яка безпосередньо створена працею робітника на даному підприємстві з використанням його основних фондів.

Вартість закуплених матеріалів, комплектуючих, всіх видів енергії, робіт і послуг, спожитих у процесі виробництва, є результатом діяльності інших підприємств і для даного підприємства виступає ***проміжним споживанням (ПС).***

Обчислення ВВП може бути в поточних цінах (номінальний ВВП) і в постійних цінах базисного року (реальний ВВП). Зазвичай

користуються даними реального ВВП, який виключає зміну цін, інфляцію, тимчасову кон'юнктуру ринку та інші.

Оскільки ціни на однакову продукцію в різних країнах з різних причин не однакові, а офіційні курси валют не відповідають їх фактичній купівельній спроможності, для правильного порівняння реальний ВВП перераховується за паритетом купівельної спроможності.

Паритет купівельної спроможності (ПКС) – це співвідношення між національними валютами за їх купівельною спроможністю, тобто з урахуванням в кожній країні цін на певний набір товарів і послуг. А оскільки ціни у всіх країнах світу різні, то паритет купівельної спроможності зазвичай не збігається з обмінним курсом національних валют (офіційним або ринковим). Тому ППС застосовується в аналітичних цілях, а не в господарських розрахунках (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Топ-20 країн за ВВП (ПКС) за даними Світового банку та МВФ, 2020– 2021, млрд дол. США

Місце	Країна	Дані Світового банку		Дані МВФ		Частка у СВП, 2021, %
		2020	2021	2020	2021	
1.	Китай	24256	27313	24168	27206	18,56
2.	США	20894	22996	20894	22996	15,69
3.	Індія	9005	10219	9005	10194	6,95
4.	Японія	5316	5397	5295	5607	3,82
5.	Німеччина	4561	4815	4573	4888	3,33
6.	Росія	4381	4785	4119	4494	3,07
7.	Індонезія	3302	3566	3302	3566	2,43
8.	Франція	3166	3424	3021	3359	2,29
9.	Бразилія	3153	3436	3153	3436	2,34
10.	Велика Британія	3121	3344	3041	3403	2,32
11.	Італія	2496	2713	2462	2735	1,87
12.	Мексика	2407	2610	2446	2669	1,82
13.	Республіка Корея	2344	2428	2321	2517	1,72
14.	Туреччина	2297	2591	2547	2954	2,02
15.	Іспанія	1788	1930	1811	1983	1,35
16.	Канада	1771	1992	1860	2025	1,38
17.	Саудівська Аравія	1629	1751	1629	1751	1,19
18.	Австралія	1370	1436	1330	1454	0,99
19.	Іран	1326	-	1329	1449	0,99
20.	Польща	1299	1417	1304	1438	0,98

Джерело: [5–7, 9].

1.5. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У своєму становленні і розвитку світова економіка пройшла довгий і складний шлях (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні етапи розвитку світової економіки

Етап	Період	Кінцевий результат	Характеристика
I.	VII–XV ст.	Зародження світового господарства	Розвиток внутрішнього ринку, продуктивних сил, технологій та вдосконалення виробництва, початок міжнародного обміну товарами між країнами
II.	XV–сер. XIX ст.	Формування національного та міжнародного ринків	Епоха Великих географічних відкриттів та первісного накопичення капіталу, поява колоній, бурхливий розвиток промисловості та міжнародної торгівлі
III.	Кін. XIX–поч. XX ст.	Формування міжнародного поділу праці і світового ринку	Формування міжнародного поділу праці і світового ринку, науково-технічна революція, концентрація виробництва та капіталу, утворення монополій
IV.	Поч. XX–сер. XX ст.	Формування світового господарства	Інтенсифікація міжнародних економічних відносин і вихід їх за межі міжнародної торгівлі товарами, виникнення світового господарства, боротьба між державами за світові ринки збуту товарів і природні ресурси
V.	1950-ті–1980-ті рр.	Формування світової економіки	Функціонування системи загальносвітового поділу праці, посилення взаємозалежності економік усіх країн: науково-технічна революція, процеси інтернаціоналізації та транснаціоналізації
VI.	1990-ті рр.–наш час	Формування глобальної економіки	Перехід розвинених країн до постіндустріалізації, колишніх соціалістичних – до формування ринкової економіки, для всіх країн – лібералізація внутрішнього і зовнішнього життя та його глобалізація

І етап. Зародження світового господарства припадає на період з VII до XV ст. У цей час господарство древніх держав було здебільшого натуральним, замкнутим, головними галузями виробництва були землеробство та скотарство. Економічні зони були слабко пов'язані між собою та розділені великими проміжними незаселеними просторами. У той самий час отримала розвиток найдавніша стадія становлення

товарного господарства, заснованого на поділі праці, – найпростіша форма внутрішнього ринку.

Внутрішній ринок – форма господарського спілкування, при якій усе призначене для продажу збувається самим виробником усередині країни.

У VII–VIII ст. відбулося потепління клімату внаслідок чого відбулося демографічне зростання та прискорення господарського розвитку. Крім того, поліпшення кліматичних умов та збільшення населення стимулювали пошук нових територій та подорожі.

Збільшення попиту внаслідок зростання населення вело до розвитку продуктивних сил, технологій та вдосконалення виробництва, початку міжнародного обміну товарами між країнами, поглиблення поділу праці та економічних зв'язків під впливом різного рівня розвитку ремесла та землеробства в різних країнах і загальних для всіх країн ресурсомісткості та недиференційованості внутрішнього виробництва.

ІІ етап. На XV–XVII ст. припала епоха Великих географічних відкриттів та первісного накопичення капіталу, коли низка передових західноєвропейських держав (Англія, Іспанія, Португалія) підпорядковують своєму впливу території Азії, Америки та Африки. Відбувається формування тісних ринкових відносин між метрополіями та колоніями. Поступово зростають обсяги міжнародного товарообігу та капіталу, що вивозиться.

Великі географічні відкриття та колоніальна експансія стимулювали попит на товари та послуги з боку іноземних купців і створили передумови для міжнародного поділу праці. Внутрішні ринки поступово почали спеціалізуватися (ринки праці, капіталу, роздрібні, торговельні), і частина ринку вже орієнтувалася на іноземного покупця (наприклад, центри работоргівлі – Афіни, Рим, Ліон, Венеція, пізніше – Ліверпуль, Нант, інші західноєвропейські міста). На основі географічного поділу праці, що все більше поглиблювався, відбувалося формування національного та міжнародного ринків.

Національний ринок – внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців.

Міжнародний ринок – частина національних ринків, що безпосередньо пов'язана із закордонними ринками.

Промисловий переворот кінця XVIII – початку XIX ст. створив умови для більш масштабного виробництва товарів, ринки стали розширюватися до регіональних, державних і міждержавних масштабів. Виникли міжнародні ринки (Європа, Близький і Далекий Схід), торгівля отримала двосторонній характер.

III етап. Сучасна світова економіка формується на межі XIX–XX ст., коли внаслідок науково-технічної революції в окремих країнах Заходу спостерігається бурхливий розвиток продуктивних сил: зростання випуску продукції, розширення товарообмінних операцій. Все це сприяє формуванню світового господарства та подальшій інтернаціоналізації виробництва.

Ще у першій половині XIX ст. виникла велика фабрично-заводська індустрія, продукції якої був потрібен всесвітній збут, тому відбулося переростання окремих центрів міждержавної торгівлі в єдиний світовий ринок, що остаточно сформувався в останній чверті XIX ст.

Світовий ринок – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділі праці та міжнародному русі факторів виробництва.

Основними характерними рисами світового ринку є те, що він:

- є категорією товарного виробництва, яке вийшло у пошуках збуту своєї продукції за національні межі;
- визначається в міждержавному переміщенні товарів, що знаходяться під впливом внутрішнього й зовнішнього попиту та пропозиції;
- оптимізує використання факторів виробництва, спрямовуючи виробника в ті галузі й регіони, де вони можуть бути застосовані найбільш ефективно;
- усуває з міжнародного обміну товари й виробників, що не забезпечують міжнародний стандарт якості при конкурентних цінах.

Виникнення світового ринку стало можливим на основі поглиблення міжнародного поділу праці.

Міжнародний поділ праці (МПП) – спеціалізація окремих країн з виробництва товарів та послуг, якими вони обмінюються між собою.

До науково-технічної революції на межі XIX–XX ст. МПП базувався на відмінностях у наділеності країн природними ресурсами: кліматом, ґрунтами, надрами, водними та лісовими ресурсами тощо. Потім

посилюється спеціалізація, що ґрунтується на відмінностях у наділеності країн іншими факторами виробництва: капіталом, працею, знаннями. країна.

Розвиток МПП закладає матеріальні основи формування та подальшого динамічного розвитку світового ринку. На той час у провідних країнах Європи, а також США досягнення науково-технічної революції зумовили механізацію та електрифікацію промислового й аграрного секторів економіки. У цих країнах прискорюються процеси концентрації виробництва та капіталу, утворюються монополії (прообраз майбутніх промислово-фінансових корпорацій). Впровадження конвеєрного виробництва, технічних нововведень ведуть до зростання виробництва та постачання товарів на внутрішній та зовнішній ринки. Швидкими темпами розвивається ринкова інфраструктура з її основними ланками: кредитно-фінансові установи, фондові біржі, страхові компанії.

IV етап. Розвиток світового ринку товарів привів до інтенсифікації міжнародних економічних відносин і виходу їх за межі міжнародної торгівлі товарами. Зростання обсягів фінансового капіталу і розвиток продуктивних сил привели до виникнення ***світового господарства***, що є більш високою стадією розвитку ринкової економіки, ніж світовий ринок, і включає, крім традиційної міжнародної торгівлі, міжнародний рух факторів виробництва та появу міжнародного підприємництва, що виникають на цій основі.

Регулювання світового господарства відбувається за допомогою заходів як національної, так і міждержавної економічної політики. Економіка окремих країн стає дедалі більш відкритою й орієнтованою на зовнішню діяльність.

Характерними рисами сучасного світового господарства є:

- розвиток міжнародного руху факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології);
- зростання міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у різних країнах;
- економічна політика держав, що передбачає підтримку міжнародного руху товарів і факторів виробництва на двосторонній і багатосторонній основі;

- виникнення економіки відкритого типу в межах багатьох держав і міждержавних об'єднань.

Посилення економічної сили провідних світових держав призводить до загострення конкуренції між ними, до територіальної експансії. Утворюються союзницькі блоки протиборчих сторін. Саме на цей час боротьба між державами за світові ринки збуту товарів, природні ресурси досягає крайнього ступеня і призводить до двох світових війн. У провідних країнах Заходу простежується тенденція до зростання державного регулювання економіки.

V етап. Основними тенденціями у розвитку світової економіки цього періоду є ***інтернаціоналізація***, тобто зближення національних економік, що виявляється у зростанні виробничої взаємозалежності, міжнародного товарообігу, руху капіталів та робочої сили, взаємного впливу на найважливіші економічні процеси у країнах, у тому числі на рівні цін, ставки відсотка тощо, а також ***транснаціоналізація*** – процес посилення ролі транснаціональних корпорацій (ТНК).

На початок 1960-х рр. припадає остаточний розпад колоніальної системи. Відзначимо швидке зростання світових ринків товарів, послуг, капіталів, робочої сили. Одним із вирішальних чинників у суспільному розвиткові стала третя науково-технічна революція, що внесла корективи в макроекономічну структуру економічно розвинених та окремих держав, що розвиваються.

VI етап. Найбільш значною подією є перехід колишніх соціалістичних країн до ринкової господарської системи. Провідні країни світу вступають у новий етап економічного розвитку – постіндустріальне, інформаційно-технологічне суспільство. Основні тенденції етапу: ***лібералізація економіки*** – процес зменшення державного регулювання господарської діяльності, ***регіональна інтеграція*** – політико-економічне об'єднання країн у межах континентальних угруповань, і ***глобалізація***, що означає загальне прагнення країн, регіонів до економічної активності за межами своїх кордонів, процес злиття ринків.

Сучасна епоха характеризується більш частими світовими валютно-фінансовими, сировинними, економічними кризами. В умовах загострення геополітики, що веде до роз'єднаності держав, складніше знаходити спільні шляхи вирішення глобальних проблем людства.

Основні визначення, терміни, поняття

Закони, принципи розвитку і розміщення світового господарства; світове відтворення; світове господарство; світова економіка; сталий розвиток; міжнародні економічні відносини; етапи формування світової економіки; система національних рахунків.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть системні характеристики світової економіки.
2. Назвіть складові системи світової економіки в системно-структурному відношенні.
3. Для яких цілей використовують систему національних рахунків?
4. Назвіть основні показники системи національних рахунків.
5. Назвіть найважливіші принципи функціонування світового господарства.
6. Охарактеризуйте пропорції розвитку світового господарства.
7. Що є системою національних рахунків?
8. Назвіть основні пропорції світової економіки.
9. Які етапи пройшла світова економіка під час свого становлення?
10. Які закони та закономірності регулюють функціонування світового господарства?

Тестові завдання

1. Поновлювані пропорції світової економіки – це:

а) співвідношення між різними галузями економіки;

б) пропорції між ввезенням і вивезенням продукції та послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами й іншими видами підприємництва;

в) пропорції між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів й особистого споживання і накопичення;

г) відображення міжнародного поділу праці між «нижніми поверхами» та «верхніми поверхами».

2. Світова економіка має такі системні характеристики:

а) цілісність, множинність і багаторівневість;

б) наявність загальної мети та структурність;

в) ієрархічність, динамічну рівновагу, нерівномірність та асиметрічність;

г) всі відповіді вірні.

3. Складові системи світової економіки в системно-структурному відношенні включають:

а) територію, природно-ресурсний потенціал, робочу силу;

б) територію, природно-ресурсний потенціал, робочу силу, капітал;

в) територію, природно-ресурсний потенціал, робочу силу, капітал, інфраструктуру;

г) територію, природно-ресурсний потенціал, робочу силу, капітал, інфраструктуру, технологію.

4. Основними пропорціями світової економіки є:

а) поновлювані, міжгалузеві, територіальні, функціональні, зовнішньоекономічні;

б) міжгалузеві, територіальні, функціональні, зовнішньоекономічні;

в) поновлювані, міжгалузеві, територіальні;

г) поновлювані, міжгалузеві, територіальні, функціональні.

5. Зовнішньоекономічними пропорціями світової економіки є:

а) розміщення виробництва по країнах, регіонах і окремим територіям;

б) ввезення та вивезення продукції і послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами та іншими видами підприємництва;

в) співвідношення між різними галузями економіки;

г) пропорції між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів і особистого споживання, і накопичення.

6. Система міжнародних економічних відносин (МЕВ) – це:

а) система економічних інструментів, організаційних заходів та інститутів, які забезпечують здійснення світогосподарських зв'язків;

б) складові світового виробничого потенціалу, що використовуються для економічного, соціального, науково-технічного розвитку;

в) система відносин, що виникають між суб'єктами з різних країн з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів, послуг, капіталів, ідей в умовах обмеженості ресурсів і міжнародного поділу праці в межах світового господарства;

г) ввезення та вивезення продукції і послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами та іншими видами підприємництва.

7. Національний дохід – це:

а) загальний обсяг кінцевих товарів і послуг, вироблених на території всіх країн світу;

б) різниця доходів від використання факторів виробництва, що знаходяться за кордоном у власності резидентів;

в) сумарна вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами за рік, незалежно від того, на території якої держави вони розташовані;

г) грошове вираження чистого продукту в масштабах суспільства, нова вироблена вартість.

8. Національний ринок – це:

а) внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців;

б) частина національних ринків, що безпосередньо пов'язана із закордонними ринками;

в) сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділі праці та міжнародному русі факторів виробництва;

г) форма господарського спілкування, при якій усе призначене для продажу збувається самим виробником усередині країни.

9. Сучасне світове господарство – це:

а) поступальний розвиток економіки усіх країн на ринкових засадах шляхом раціонального використання ресурсів;

б) система відносин органічно поєднаних національних господарств, що взаємодіють завдяки наднаціональному господарському механізму на основі інтернаціоналізації технологічного способу виробництва;

в) система економічних законів, яка управляє розвитком всесвітнього господарства;

г) міжнаціональний механізм регулювання світового економічного співробітництва.

10. Світовий ринок як передумова виникнення сучасного світового господарства є:

а) місцем, де відбувається купівля-продаж товарів різних країн;

б) механізмом дії закону вартості у глобальному просторі;

в) розвиненою сферою товарного обміну, що ґрунтується на міжнародному поділі праці;

г) самостійним функціонуванням національних ринків окремих країн, які співпрацюють між собою.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рогач О. І., Намонюк В. Є., Підчоса О. В. Глобальна економіка : навч. посіб. – Київ: ІМВ КНУ, 2020. – 171 с.
2. Світова економіка: навч. посіб. / за ред. Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського, Н. С. Логвінової. – Київ : ЦУЛ, 2019. – 328 с.
3. Country Classification – UNCTAD. URL : https://unctadstat.unctad.org/en/classifications.html
4. Country Classification – The World Bank. URL : https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519
5. GDP based on PPP share of world total – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October/weo-report
6. GDP based on PPP valuation of country GDP – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October/weo-report

7. GDP based on PPP valuation of country GDP – The World Bank. URL : https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD
8. Global Competitiveness Report 2020 – World Economic Forum. URL : https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf.
9. Gross domestic product 2021, PPP – The World Bank. URL : https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/GDP_PPP.pdf
10. Gross World Product 2021 – StatisticsTimes.com URL : https://statisticstimes.com/economy/world-gdp.php
11. Groups and Aggregates Information. World Economic Outlook Database – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/groups-and-aggregates
12. World Development Indicators – The World Bank. URL : https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=WLD

ТЕМА 2

ГЛОБАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Об'єктивні передумови та напрями розвитку процесу глобалізації.
2.2. Головні риси сучасної глобальної економіки.
2.3. Показники глобалізації та їх динаміка.
2.4. Економічні наслідки процесу глобалізації на різних рівнях.
2.5. Суперечливість процесу глобалізації.

2.1. ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація стала важливим реальним вектором розвитку сучасного світу, однією з найвпливовіших сил, що визначають напрямки розвитку людської цивілізації. Вона торкається всіх сфер суспільного життя, включаючи економіку, політику, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку, спосіб життя, а також умови існування людства.

Глобалізацію можна розглядати як процес посилення взаємозв'язків та взаємозалежності між країнами, інтенсифікації всіх форм світогосподарських зв'язків, який є об'єктивним за своєю природою.

За пошуками суті глобалізації стоїть серйозна проблема: як вона співвідноситься зі своїм історичним попередником – ***інтернаціоналізацією***, що виражається в постійному зростанні взаємозв'язку та взаємозалежності різних країн та регіонів світу, суб'єктів господарювання різного рівня.

Глобалізація є найвищою стадією процесу інтернаціоналізації.

Процеси глобального розвитку, у межах яких структури національного виробництва та фінансів стають взаємозалежними, прискорюються внаслідок збільшення числа укладених та реалізованих

зовнішніх угод. Глобалізація, що охопила всі регіони та сектори світового господарства, принципово змінює співвідношення між зовнішніми та внутрішніми факторами розвитку національних господарств на користь перших. Жодна національна економіка незалежно від розмірів країн і рівня їхнього розвитку сьогодні не може бути самодостатньою, виходячи з наявних факторів виробництва, технологій і потреби в капіталі. Жодна держава не в змозі раціонально формувати та реалізовувати економічну стратегію розвитку, не враховуючи пріоритети та норми поведінки основних учасників світогосподарської діяльності.

Основними передумовами (рушійними силами) та напрямами розвитку процесу глобалізації є такі:

1. Виробничі, науково-технічні та технологічні:

- різке зростання масштабів виробництва;
- перехід до нового технологічного способу виробництва – до високих, наукомістких технологій; швидке поширення нових технологій, що ліквідують бар'єри на шляху переміщення товарів, послуг, капіталів;
- якісно нове покоління засобів транспорту і зв'язку та їх уніфікація, що забезпечують швидке розповсюдження товарів і послуг, ресурсів та ідей з наданням їх у найбільш сприятливих умовах. В даний час передача інформації здійснюється практично невідкладно. Інформація про економічні можливості та операції швидко передаються по всьому світу. Для товарів та деяких видів послуг поки що потрібно кілька днів і навіть тижнів, щоб потрапити з одного місця до іншого, інформація ж передається негайно. Якщо у якомусь куточку світу відбувається істотна зміна на ринку, то про це стає відомо практично миттєво в усіх інших його частинах. Це особливо характерно для подій на фондових біржах, валютних і товарних ринках, а також для наукових відкриттів та їх використанні. Отже, віддаленість партнерів один від одного перестає бути вирішальною перешкодою для виробничої співпраці;
- швидке поширення знань в результаті наукового або інших видів інтелектуального взаємообміну;
- різке скорочення завдяки передовим технологіям транспортних, телекомунікаційних витрат, значне зниження витрат на обробку, зберігання та використання інформації, що полегшує глобальну інтеграцію національних ринків.

2. Організаційні:

- міжнародні форми здійснення виробничо-господарської діяльності (ТНК): організаційні форми, рамки діяльності яких виходять за національні кордони, набувають міжнародного характеру, сприяючи формуванню єдиного ринкового простору;
- вихід неурядових організацій на багатонаціональний або світовий рівень. Нову глобальну роль почали відігравати такі міжнародні організації, як ООН, МВФ, Світовий банк, СОТ тощо;
- перетворення багатонаціональних компаній та інших організацій, як приватних, так і державних, в основних дійових осіб глобальної економіки.

3. Економічні:

- лібералізація торгівлі товарами та послугами, ринків капіталу та інші форми економічної лібералізації, що викликали обмеження політики протекціонізму і зробили світову торгівлю більш вільною (якщо в 1947 році середній рівень ставок імпортних тарифів становив 60–70 %, то на початку 1990-х років він знизився до 9,6 %);
- небувала концентрація та централізація капіталу, вибухоподібне зростання похідних фінансово-економічних інструментів, різке скорочення часу здійснення міжвалютних угод;
- зростання електронної торгівлі як нового напряму цифровізації міжнародного бізнесу;
- впровадження міжнародними економічними організаціями єдиних критеріїв макроекономічної політики, уніфікація вимог до податкової, регіональної, аграрної, антимонопольної політики, до політики в галузі зайнятості тощо;
- посилення тенденції до уніфікації та стандартизації. Дедалі ширше застосовуються єдині для всіх країн стандарти на технологію, екологію, діяльність фінансових організацій, бухгалтерську і статистичну звітність. Стандарти поширюються на освіту та культуру.

4. Інформаційні:

- радикальна зміна засобів ділового спілкування, обміну виробничою, науково-технічною, економічною, фінансовою інформацією; поява та розвиток принципово нових систем отримання, передачі та

обробки інформації дозволили створити глобальні мережі, що поєднують фінансові та товарні ринки, включаючи ринки ноу-хау та професійних послуг. Інформаційне обслуговування безпосередньо пов'язане з успіхами в електроніці – створення електронної пошти, соціальних мереж тощо;

- формування систем, що дозволяють з одного центру управляти розташованим у різних країнах виробництвом, що створюють можливості оперативного, своєчасного та ефективного вирішення виробничих, науково-технічних, комерційних завдань не гірше, ніж усередині окремих країн. Обмін інформацією в реальному часі знаменує справжню революцію в менеджменті та маркетингу, в управлінні фінансовими та інвестиційними потоками, виникають нові форми реалізації продукції (наприклад, електронна торгівля). Комп'ютеризація, системи електронних рахунків та пластикових карток, супутниковий та оптико-волоконний зв'язок дозволяють практично миттєво переміщувати фінансову інформацію, укладати угоди, переводити кошти з одних рахунків на інші незалежно від відстані та державних кордонів.

6. *Політичні* :

- послаблення жорсткості державних кордонів, полегшення свободи пересування громадян, товарів та послуг, капіталів;
- поступове зміцнення взаємодії між націями, цивілізаціями та етнокультурами, що веде до набуття взаємопов'язаності та утворення структур глобальної керованості, які інтегрують насамперед роз'єднані фрагменти світу і тим самим дозволяють у ній (керованості) брати участь.

6. Соціальні та культурні:

- ослаблення ролі звичок та традицій, соціальних зв'язків та звичаїв, подолання національної обмеженості, що підвищує мобільність людей у територіальному, духовному та психологічному відносинах, сприяє міжнародній міграції;
- поява глобального однодумства в оцінці ринкової економіки та системи вільної торгівлі;
- вияв тенденції формування глобалізованих «однорідних» засобів масової інформації, мистецтва, попкультури;
- тенденція до універсалізації моди та стандартів споживання населення;

- подолання кордонів в освіті завдяки розвитку дистанційного навчання;
- лібералізація підготовки трудових ресурсів, що веде до послаблення контролю національних держав за відтворенням «людського капіталу».

Хоча коріння глобалізаційних процесів сягає глибоко в історію, все ж таки глобалізація – феномен XX століття. З цього погляду минуле сторіччя можна визначити як вік глобалізації. Тому уроки XX століття особливо значущі і важливі для розуміння перспектив світу, що глобалізується.

Як сто і двісті років тому кінець XX ст. ознаменований новою науково-технічною революцією. Інтелект, знання, технології стають найважливішими економічними активами. Інформаційна революція, що базується на поєднанні комп'ютера з телекомунікаційними мережами, обіцяє людству не менше, ніж свого часу парова машина або електродвигун. Досягнута на початку XX ст. комунікаційна єдність світу на початку XXI ст. набуває якісно нового змісту: швидкість поширення великих обсягів інформації набагато обганяє можливості пересування людей та товарів. Створюється глобальний інформаційний простір, що швидко освоюється людською спільнотою.

Інформаційна революція докорінно перетворює людське та суспільне буття. Вона стискає час і простір, відкриває межі, дозволяє встановлювати контакти у будь-якій точці земної кулі, змінює зміст різних видів діяльності. Вона перетворює індивідів на громадян світу.

Найважливішою сутнісною характеристикою глобалізації є те, що йдеться про нову якість спільності людського буття, про те, що воно більше не вкладається у звичні рамки національно-державних утворень. Відповідно до свого бачення того, що відбувається, кожен трактує це фундаментальне зрушення по-своєму. Одні – як безмежні можливості і перспективи, що відкриваються інформаційною революцією перед людством; інші – як історичну перемогу принципів ліберальної демократії; треті – як віртуалізацію реальності; четверті – як загрозу створення неоколоніальних імперій на базі новітніх технологій. У кожному з цих підходів є частка істини, разом узяті, вони збагачують наше розуміння глобалізації.

Ключ до розуміння природи глобалізації – у соціальному напрямку, коли йдеться про трансформацію того суспільного устрою, в якому людство існує та розвивається протягом століть. Національно-державні форми людського буття поступово втрачають свою самодостатність. Непомітно ми вповзаємо у новий суспільний лад. Глобалізація – процес формування глобального людського співтовариства.

Часто глобалізація ототожнюється зі становленням світової економіки, але це не зовсім так: господарська діяльність служить двигуном, задає імпульс розвитку, але не вичерпує його. Насправді зміни помітні повсюди: у соціальній сфері, у політичному житті, у сфері культури тощо. Інша річ, що за своєю природою ці сфери буття набагато інерційніші, ніж економіка. Більше того, тут глобалізація наштовхується на важкопереборні бар'єри, породжені принциповою незводністю політичних систем чи культурних норм до більш-менш уніфікованих зразків. Незважаючи на труднощі та перешкоди, процес глобалізації почався, йде повним ходом і продовжуватиметься далі.

2.2. ГОЛОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Під ***економічною глобалізацією*** розуміють процес посилення економічної взаємопов'язаності між країнами, що призводить до злиття національних економік в єдиний світовий ринок.

Взаємопов'язаність господарської діяльності в наш час не тільки виявляється набагато сильнішою, ніж раніше, а й охоплює всі країни світу, стаючи глобальною. Зрозуміло, насамперед йдеться про переплетення економік розвинених країн, але й решта світу з різною швидкістю та інтенсивністю втягується у загальносвітові процеси.

Бурхливий розвиток комп'ютерної техніки та електронних телекомунікацій, поява високошвидкісного та більш економічного транспорту різко наблизили один до одного всі континенти та держави, створили необхідні передумови для стрімкого наростання транскордонних обмінів. Глобалізація сприяла лібералізації торгівлі, що зробило її більш вільною

та відкритою, внаслідок чого було усунено бар'єри у міжнародній торгівлі, знижено тарифи, почали швидше відбуватися такі процеси, як: рух капіталу, товарів та послуг, інформації, робочої сили та інновацій. Потоки товарів і послуг, капіталів і людей, що переливаються з країни в країну, глобальні системи комунікацій та інформації, діяльність міжнародних економічних і фінансових організацій і корпорацій утворюють тканину глобальної економіки, в яку тією чи іншою мірою вплітаються всі без винятку національні економіки.

Сучасну глобальну економіку можна охарактеризувати такими *основними рисами*.

1) Сучасні умови господарювання відрізняються ***поглибленням інтернаціоналізації виробництва***, що проявляється у спільному виробництві кінцевого продукту представниками багатьох країн світу. Організаційною формою інтернаціоналізації виробництва є транснаціональні корпорації (ТНК).

Взагалі, однією з ознак настання ери економічного глобалізму є безпрецедентна транснаціоналізація виробництва, торговельної та банківської діяльності. Під цим терміном розуміється обростання національних «батьківських» компаній численними дочірніми фірмами та філіями у різних куточках світу. ТНК перетворилися на головну рушійну силу процесу економічної глобалізації, а такі її суб'єкти, як національні держави, виявилися багато в чому потісненими.

За даними ООН, наразі у світі існує понад 80 тис. материнських ТНК, які контролюють близько 800 тис. своїх дочірніх компаній та відділень за кордоном. Понад 55 % активів 100 найбільших компаній світу розміщені поза межами країни базування материнської компанії. На ТНК припадає понад 1/3 світового ВВП. У 2022 р. ТНК реалізували через свої дочірні компанії товарів та послуг більше ніж на 27 трлн дол. США, що перевищує світовий експорт товарів та послуг, який перевищив 20 трлн дол. США. У 2022 р. у ТНК працювало 103 млн осіб, з них тільки 45 % у країнах походження цих компаній [10].

2) Іншою характерною рисою глобальної економіки є ***інтернаціоналізація капіталу***, що виявляється у збільшенні обсягів прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та інтернаціоналізації фондового ринку. При

цьому суми, за якими здійснюються операції на ринках цінних паперів, у багато разів перевищують капітал, що реально використовується у комерційній діяльності. Мірою масштабу глобалізації може бути обсяг міжнародних фінансових угод, який лише на валютних ринках Нью-Йорка щодня становить 2,3 трлн дол. США [10].

ПІІ є основним інструментом експансії ТНК, що дозволяє створювати в інших країнах філії, як шляхом будівництва нових підприємств, так і взяття під контроль та реконструкції існуючих. Експорт капіталів у вигляді ПІІ зростає вдвічі-втричі швидше, ніж світова торгівля. Розвинені країни експортують капітал, передусім одна одній, дедалі більше інтегруючи цим свої національні економіки. У світовому обсязі ПІІ на частку розвинених країн припадає понад 70 %, а на частку країн, що розвиваються, – менше 30 % [10].

Це говорить про те, що інтенсивність економічної глобалізації в різних частинах світу неоднакова і пов'язана з рівнями економічного розвитку країн. У межах країн так званого «золотого мільярда» вона призводить до особливо помітних результатів. Наприклад, внаслідок поширення внутрішньогалузевої торгівлі між ними зростання міжнародного обміну стає менш сприйнятливим до конфліктів, ніж в епоху панування міжгалузевого обміну, коли експортна експансія певних товарів з одних країн могла призвести до згортання відповідних галузей в інших.

Останнім часом типовою тенденцією стає злиття великих компаній переважно однорідного профілю, а також придбання ТНК у свою повну або часткову власність вже існуючих іноземних підприємств. Якщо наприкінці XX ст. розвинені країни 38 % ПІІ спрямовували на створення нових потужностей, то у 2022 р. майже всі їх ПІІ пов'язані з придбанням підприємств за рахунок угод злиття та поглинання [10].

Термін ***«злиття та поглинання» (M&A)*** стосується процесу, під час якого одна компанія приєднується до іншої або шляхом об'єднання (процес злиття компаній), або шляхом придбання однієї компанії іншою для включення до більшого бізнесу (процес поглинання).

За цими показниками лідирують такі галузі, як автомобіле-будування, фармацевтика, харчова та тютюнова промисловість. Спонукальним мотивом служить зниження витрат за рахунок збіль-

шення серійності виробництва, технологічної кооперації та об'єднання дослідницьких потенціалів, кращого завантаження потужностей, а також набуття більшої ваги на ринку.

3) Ще однією характерною рисою глобальної економіки в даний час є ***посилення інтернаціоналізації обміну товарами та послугами*** на основі поглиблення міжнародного поділу праці.

У період з 1972 по 2008 р. обсяги експортно-імпортних операцій постійно збільшувалися. Інтенсивність торгівлі між окремими країнами зростала, чому сприяв курс на лібералізацію торговельного порядку. Обсяг річних експортних операцій у поточних цінах у 2008 р. перевищував аналогічний показник 1972 р. у 40 разів, досягнувши майже 20 трлн дол. США [8].

Після світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. зростання рівня відкритості країн припинилося. Однією з причин припинення зростання обсягів світової торгівлі після 2011 р. стали послаблення ролі дешевої праці, яка використовується в бідних країнах, та перебудова виробничих ланцюжків у рамках ТНК. Незважаючи на те, що практично всі країни в даний час залучені в міжнародні торгові операції, більше половини світового експорту здійснює порівняно невелика кількість найбільших компаній-експортерів.

У 2022 р. обсяг світового експорту досяг 32 трлн дол. США [8]. Причому дедалі активніше беруть участь у глобальних потоках товарів, послуг, фінансів, людських ресурсів та інформації країни, що розвиваються. За оцінками Інституту McKinsey, до 2030 р. ці країни споживатимуть майже 2/3 світового обсягу продукції обробної промисловості (лідери попиту: автомобілі, будівельні матеріали, машинне обладнання), а їхня частка у глобальному споживанні становитиме понад 50 % [5].

Причому дедалі важливішим напрямом міжнародного співробітництва стає сфера послуг, що розвивається швидше за сферу матеріального виробництва. В останні десятиліття торгівля послугами зростала на 60 % швидше, ніж торгівля товарами. Продаж деяких видів ділових послуг (послуги у сфері телекомунікацій, інформаційних технологій, інтелектуальної власності) зростають у два-три рази швидше, ніж торгівля іншими видами послуг. Якщо наприкінці XX ст. з експортом

послуг було пов'язано менше 1/3 ПІІ, то у 2022 р. ця частка зросла до 65 %, причому інтелектуальний капітал став найважливішим товаром на світовому ринку [10].

Різниця між продажами матеріальних товарів та послуг стає все більш розмитим явищем у міжнародній торгівлі, оскільки виробники та роздрібні торговці все частіше впроваджують новинки «як послугу», тобто, не обмежуючись постачанням безпосередньо самого товару, а нав'язуючи покупцеві спектр послуг, які дозволяють більш ефективно використовувати цей товар. Передбачається, наприклад, що автовиробники до 2030 зможуть отримувати до 30 % своїх доходів від пропозиції послуг, оскільки вони переходять від одноразових покупок автомобілів до надання ширшого спектру послуг «мобільного» бізнесу (наприклад, каршеринг, прокат автомобілів, транзит послуг, обмін велосипедами та послуги паркування тощо) [5].

4) Наступною рисою, характерною для глобальної економіки, є ***збільшення масштабів міжнародної міграції робочої сили***, причому як реальної, так і віртуальної.

Взагалі зростання числа мігрантів характерне для розвинених держав, куди вихідці з інших країн прагнуть потрапити в пошуках кращого життя. Наприкінці XX ст. загальна кількість міжнародних мігрантів становила не більше 85 млн осіб (2,3 % всього населення). До 2020 року ця цифра збільшилася до 281 млн осіб (3,6 % всього населення), з них 87 млн припадає на Європу, 86 млн – на Азію, 59 млн – на Північну Америку. На решту регіонів планети припадає менше 18 % загального припливу мігрантів. Проте слід зазначити, що найвищі темпи зростання кількості емігрантів останні 15 років – на 114 % – спостерігаються у країнах Центральної та Латинської Америки [11].

Загалом оціночна кількість міжнародних мігрантів збільшилася за останні п'ять десятиліть. Загальна кількість людей, які проживають у країні, відмінній від країни їх народження, у 2020 р. становила 281 млн осіб, що на 128 млн осіб більше, ніж у 1990 р., і більш ніж утричі перевищує передбачувану кількість у 1970 р. [11].

У той же час, сучасні телекомунікаційні технології дозволяють подолати державні обмеження іммміграційних процесів. Будь-яка

компанія розвиненої країни може доручити виконання робіт виконавцю, що в іншій країні, і швидко отримати результат через глобальну інформаційну мережу Інтернет. Стало буденністю використання глобальних цифрових платформ для навчання, пошуку роботи, демонстрації своїх талантів та створення особистих мереж. Близько 2,5 млрд осіб у всьому світі мають міжнародні зв'язки у соціальних мережах [5]. Цифрові платформи як для традиційної зайнятості, так і для позаштатних завдань починають створювати більш глобальний ринок праці.

5) Порівняно новий структурний елемент глобальної економіки – ***регіональні інтеграційні угруповання***. Ті проблеми економічної взаємодії, які не вдається врегулювати на глобальному рівні, все частіше знаходять вирішення в рамках регіональної інтеграції.

Процес регіоналізації господарського життя – типова риса сучасної глобальної економіки. Світова економіка ніколи не вирізнялася однорідністю структури, регіоналізація її ще більше ускладнює, породжуючи протиріччя між глобальними та регіональними процесами. Регіональні економічні угруповання виступають одночасно як прояв більш широкого процесу глобалізації, і як інструмент захисту від несприятливих її наслідків. Вони служать цілям створення більшого економічного простору, захищаючи в той же час країни, що беруть участь в них, від небезпек глобальної конкуренції та експансіонізму, яким вони не в змозі протистояти.

Переваги економічної глобалізації не реалізуються автоматично, і не всі країни однаково їх відчувають. Немає переконливих свідчень і того, що цей процес сприяв забезпеченню сталого економічного зростання на нашій планеті. Так, згідно з даними Світового банку, загальносвітові середньорічні темпи зростання ВВП, що становили в першій чверті XX ст. 2,2 %, а протягом 1945–1975 рр. перевищували 7 %, в перші два десятиліття XXI ст. практично повернулися на сто років назад – збереглися на тому ж рівні в 2,2–2,5 % [9].

Зрозуміло, ці узагальнюючі показники не відображають прискорення економічного розвитку в одних частинах світу, як і застою в інших. Глобальні показники залежать поки що переважно від внутрішніх умов і політики економічно найсильніших країн. Проблема стійкого,

динамічного зростання світової економіки все ще очікує на вирішення, і, мабуть, потенціал економічної глобалізації поки що недостатньо використовується для цього.

6) Характеризуючи процес глобалізації економіки, не можна не зазначити формування всесвітньої матеріальної, інформаційної, організаційно-економічної ***міжнародної інфраструктури,*** що забезпечує здійснення міжнародного співробітництва.

Міжнародна інфраструктура – система різних механізмів, інституцій, видів діяльності та матеріально-технічних об′єктів, що забезпечують розвиток глобальної економіки як єдиного цілого, як її головний комунікаційний механізм.

Багато в чому сучасний стан та перспективи розвитку сучасної міжнародної інфраструктури визначаються динамікою та структурою міжнародної торгівлі та інших форм міжнародних економічних відносин, а також технологічним прогресом, що відбувається у глобальній економіці та її окремих галузях. Але мова йде не тільки про формування глобальної інфраструктури в процесі глобалізації, глобальна інфраструктура, у свою чергу, генерує процес глобалізації, забезпечуючи подальшу динаміку більшості її змін.

Неможливо уявити сучасну глобальну економіку без виробничої, соціальної, ринкової, транспортно-логістичної, інституційної, інформаційної, інноваційної або екологічної інфраструктури, яка забезпечує міжнародну діяльність країн, що перебувають на різному рівні розвитку, з різними стратегічними інтересами. У міжнародних відносинах поступово склалася глобальна інституційна інфраструктура, що включає міжнародне право, міжнародні інституції та союзи (ООН, ЄС, МВФ, СОТ тощо), міжнародні суди та трибунали, міжнародні договори та угоди двостороннього, регіонального та глобального рівня. Кожна з них покликана регламентувати міжнародну діяльність держав та корпорацій через прийняття ними норм та обмежень міжнародного права задля забезпечення сприятливих умов для міжнародних проектів та програм у різних сферах діяльності.

7) Глобальний вимір набувають не тільки економічні зв'язки, а й багато ***економічних проблем, які вже не піддаються вирішенню силами окремих країн***.

Ціла низка проблем економічного і технічного розвитку, які недавно становили турботу лише окремих держав, набувають нині глобального виміру, тобто все наполегливіше вимагають задля свого вирішення скоординованих дій всього світового співтовариства. І, мабуть, до найбільш насущних з них можна віднести забезпечення енергією, продовольством та сільськогосподарською сировиною, а також запобігання небезпечному руйнуванню навколишнього середовища [1]. Зрозуміло, гострими глобальними проблемами залишаються також проблема роззброєння й попередження військових конфліктів, подолання розриву між багатими та бідними країнами, ліквідація злиднів та неписьменності, боротьба з недоїданням та небезпечними захворюваннями – всі ці проблеми, що не зменшуються, а часом навіть збільшуються. І їхнє вирішення неможливе без співробітництва та об'єднання зусиль усіх держав планети. Однак воно лежить не так у виробничій та технічній сферах, скільки передбачає нові підходи у внутрішній та міжнародній політиці. Щоправда, не всі політики готові з на це зважати та йти на міжнародну координацію своїх дій, щоб запобігати виникненню небезпечних кризових ситуацій та конфліктів. Мабуть, лише в галузі охорони навколишнього середовища намічається така взаємодія. Досягнуто, наприклад, домовленості про граничні рівні викиду окремими країнами в атмосферу вуглекислого газу, з чим, зокрема, пов'язана загроза глобального потепління та зміни клімату. Інакше кажучи, щоб успішно впоратися з ними, існуючий міжнародний порядок має бути змінено. Але це особлива тема, яка вже стояла на порядку денному світової політики і сьогодні знову заявляє про себе у зв'язку з конфліктами, що породжуються глобалізацією.

2.3. ПОКАЗНИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ДИНАМІКА

В умовах глобальної економіки кількісне накопичення тенденцій інтернаціоналізації господарського життя вивело світову економіку на якісно новий рівень розвитку, коли ступінь взаємозалежності та

взаємопов'язаності національних господарств досяг такої критичної маси, що стали неминучими принаймні три нові явища:

- світове господарство із сукупності більш або менш взаємопов'язаних національних економік перетворюється на досить цілісну економічну систему, де національні господарства стають підсистемами єдиного всесвітнього господарського організму, спаяного вже не просто міжнародним поділом праці, а й гігантськими за своїми масштабами виробничо-збутовими структурами, глобальною фінансовою системою та планетарною інформаційною мережею;
- міжнародні економічні відносини дедалі більше виконують роль провідних, визначальних, тоді як внутрішньокраїнові економічні відносини навіть великих країн змушені пристосовуватися до реалій глобальної економіки;
- глобалізація об'єктивно веде до розмивання та ослаблення регулюючих функцій національної держави, яка втрачає можливість ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання, як імпортна та експортна політика, зміна курсу національної валюти або ключова ставка Центрального банку.

Оцінити у загальному вигляді подібні зміни дозволяє ***світовий індекс відкритості національних економік,*** що розраховується Інститутом світової економіки та політики Дослідницького центру Міжнародного економічного форуму «Хунцяо» (Китай) як середній бал за показниками, згрупованими за різними аспектами: економічною, соціальною та культурною відкритістю. Чим вищим є цей загальний бал, тим більш відкритою можна назвати економіку країни.

Світовий індекс відкритості 2022 року оцінює рівень відкритості 129 економік з 2008 до 2020 року. У 2020 році Світовий індекс відкритості склав 0,7491, що на 0,02 % менше, ніж у 2019 році, що пов'язують із посиленням транскордонної соціальної ізоляції через пандемію COVID-19 (рис. 2.1).

Згідно з індексом, до 10 найбільш відкритих економік у 2020 році увійшли Сінгапур, Німеччина, Гонконг, Ірландія, Швейцарія, Нідерланди, Канада, Мальта, Франція та Велика Британія (табл. 2.1).

США, які були найвідкритішою економікою у 2008 році, опустилися на 23-тє місце у 2020 році. Індекс відкритості Китаю підскочив з 0,7107 у 2012 році до 0,7507 у 2020 році, збільшившись на 5,6 %, а його рейтинг піднявся з 47-го на 39-те місце [12].

Крім того, міжнародними організаціями, консалтинговими компаніями та окремими економістами розроблено багато різноманітних методичних підходів до кількісного вимірювання процесу глобалізації – індексів глобалізації економіки, що відображають певні способи оцінки ступенів інтегрованості країни у глобальний простір.

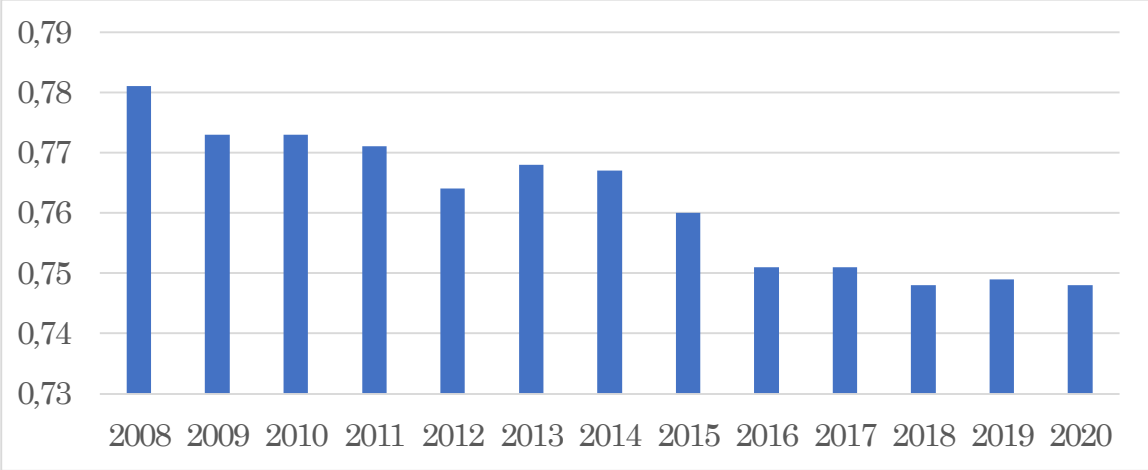

Рис. 2.1. *Світовий індекс відкритості, 2008–2020 [12]*

Таблиця 2.1

ТОП–10 найвідкритіших країн за Світовим індексом відкритості

Країна	2020	2019	2008
Сінгапур	1	1	2
Німеччина	2	2	3
Гонконг	3	3	4
Ірландія	4	4	11
Швейцарія	5	6	10
Нідерланди	6	7	8
Канада	7	9	7
Мальта	8	10	6
Франція	9	8	9
Велика Британія	10	5	5

Джерело: [12].

Найбільш відомими серед них є:

- KFP-індекс глобалізації (Kearney/ Foreign Policy Magazine);
- KOF-індекс глобалізації;
- індекс глобалізації CSGR;
- індекс глобальної інтеграції DHL;
- індекс глобалізації Ernst & Young;
- соціологічний індекс глобалізації GlobalIndex.

Один із відомих – ***Kearney / Foreign Policy Globalization Index (KFP-індекс)*** – індекс глобалізації, розроблений Міжнародною консалтинговою компанією Kearney, що публікується у журналі Foreign Policy (США). При розрахунку індексу враховуються 12 показників, об'єднаних у чотири групи: економічна інтеграція країни; персональні контакти громадян; інформаційні технології; залучення країн до міжнародної політики. Однак цей індекс розраховувався останній раз 2007 року і для обмеженої кількості країн – 72. Після глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр. і подальшої рецесії, які виявилися більш руйнівними для глобальної інтеграції, ніж будь-який попередній виклик, дослідники з Kearney припинили публікацію свого щорічного індексу, оскільки глобалізація перетворилася «з ретельно вивченого набору тенденцій на волатильний і непередбачуваний процес». До першої п'ятірки країн, що займали провідні позиції з KFP-індексу–2007, входили Сінгапур, Гонконг, Нідерланди, Швейцарія, Ірландія (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Порівняльні результати індексів глобалізації

Назва індексу глобалізації	ТОП–5 країн, що займають провідні позиції
KFP-індекс-2007	Сінгапур, Гонконг, Нідерланди, Швейцарія, Ірландія
KOF Globalization Index–2022	Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Швеція, Велика Британія
CSGR Globalization Index 2004	Сінгапур, Бельгія, Канада, Велика Британія і США
DHL Global Connectedness Index 2022	Нідерланди, Сінгапур, Бельгія, Швейцарія, Ірландія
The Globalization Index of Ernst & Young 2016	Ірландія, Сінгапур, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія
GlobalIndex 2022	Норвегія, Данія, Фінляндія, Швейцарія, Ісландія

Джерело: складено за даними [2–4; 6–7].

Індекс рівня глобалізації країн світу (***KOF Globalization Index***) розроблено 2002 року дослідницькою групою Швейцарського економічного інституту за участю фахівців Федерального Швейцарського технологічного інституту. Індекс позиціонується як комбінований показник, який дозволяє оцінити масштаб інтеграції тієї чи іншої країни у світовий простір та порівняти різні країни щодо його компонентів.

Автори проекту визначають глобалізацію як процес, який усуває національні кордони, інтегрує національні економіки, культури, технології та управління, а також виробляє складні відносини та взаємозв'язки, опосередковані через різноманітні потоки, що включають людей, капітали, ідеї тощо. Тому Індекс включає змінні, що вимірюють економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації за 24-ма показниками, об'єднаними у три основні групи, як сума зазначених складових з ваговими коефіцієнтами 36 %, 39 % та 25 %, відповідно:

- економічна глобалізація – обсяг міжнародної торгівлі, рівень міжнародної ділової активності, торгові потоки, міжнародні інвестиції, тарифна політика, обмеження та податки на міжнародну торгівлю тощо;
- соціальна глобалізація – рівень культурної інтеграції, міжнародний туризм, міжнародні особисті контакти, обсяг інтернет-трафіку, транскордонних грошових переказів, інформаційні потоки, розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури тощо;
- політична глобалізація – членство держав у міжнародних організаціях, участь у міжнародних місіях, ратифікація міжнародних багатосторонніх договорів, кількість посольств у країні тощо [6].

За результатами рейтингу KOF Globalization Index 2022 року зі 196 країн світу ТОП–5 найбільш глобалізованих країн представлена в табл. 2.2.

Центр досліджень глобалізації та регіоналізації в Університеті Уорвіка (Велика Британія) розробив свій індекс глобалізації – ***CSGR Globalization Index***, що вимірював економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації для країн за період з 1982 по 2004 рік, об'єднуючи їх у загальний індекс глобалізації, враховуючи вплив 18 критеріїв з певними ваговими коефіцієнтами:

- економічна глобалізація – товарообіг (0,418), прямі іноземні інвестиції (0,092), портфельні інвестиції (0,220), дохід нерезидентів (0,270);
- соціальна глобалізація – глобалізація людей (0,331), іноземне населення (0,266), приплив іноземного населення (0,629), грошові перекази працюючих (0,079), міжнародний туризм (0,026), глобалізація ідей (0,669), телефонний зв'язок (0,004), інтернет-користувачі (0,004), фільми (0,061), продаж нових видань (0,577), листування (0,054);
- політична глобалізація – чисельність посольств у країні (0,378), членство у міжнародних організаціях (0,357), участь у місіях ООН (0,266).

Методика CSGR оцінки дозволяє на основі регресійних рівнянь, в яких залежними змінними послідовно виступають товарообіг, прямі іноземні інвестиції, портфельні інвестиції та дохід, а незалежними – регіон, чисельність населення та ізольованість території (наявність морських портів), прогнозувати значення залежних змінних для кожної країни або окремого регіону світу.

В останньому рейтингу 2004 року до ТОП–5 найбільш глобалізованих країн увійшли Сінгапур, Бельгія, Канада, Велика Британія і США, а найбільш глобалізованими регіонами стали Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, Південна Азія, а також Східна Європа та Центральна Азія [2] (табл. 2.2).

Вперше опублікований 2011 року ***DHL Global Connectedness Index*** (Індекс глобальної інтеграції DHL, GCI) – це дослідження стану глобалізації, яке оцінює основні тренди міжнародних потоків товарів, капіталу, інформації та людських ресурсів на глобальному, регіональному та національному рівнях. Дослідження та аналіз проводяться групою вчених зі Школи бізнесу Леонарда Н. Штерна при Нью-Йоркському університеті на замовлення провідної логістичної компанії DHL. За даними індексу 2022 року, сформованими на основі обробки більш ніж 4 млн даних з 171-ї країни за період 2001–2022 рр., до ТОП–5 найбільш глобалізованих країн увійшли Нідерланди, Сінгапур, Бельгія, Швейцарія, Ірландія [3] (табл. 2.2).

Індекс глобалізації консалтингової компанії Ernst & Young – ***Ernst & Young Globalization Index*** – заснований на використанні двох груп

показників: основних (відкритість у галузі торгівлі, рух капіталу, обмін технологіями та ідеями, переміщення робочої сили, культурна інтеграція) та допоміжних як частка у ВВП (основних торгових партнерів у загальному обсязі торгівлі; обсяг торгівлі товарами у сфері інформаційно-комунікаційних технологій; накопичені ПІІ; загальний обсяг міжнародного трафіку фіксованого телефонного зв'язку). Розрахунки здійснюються лише для 60 найбільших країн/регіонів світу, що обмежує сферу застосування індексу.

В останньому рейтингу 2016 року до ТОП–5 найбільш глобалізованих країн увійшли Ірландія, Сінгапур, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія [7] (табл. 2.2).

2002 року був розроблений та запропонований як індикатор кількісного виміру соціологічних параметрів глобалізації *GlobalIndex*, що оперує великою кількістю змінних, об'єднаних у чотири групи (економічна, технологічна, культурна та політична глобалізація), що відображають та оцінюють розвиток глобалізації у 169 країнах. Цей індекс поділяє країни або регіони на три регіональні групи: (1) «глобальні гравці», (2) «регіони, що наздоганяють» і (3) «відстаючі в глобалізації».

За результатами рейтингу 2022 року до ТОП–5 найбільш глобалізованих країн увійшли Норвегія, Данія, Фінляндія, Швейцарія, Ісландія [4] (табл. 2.2).

2.4. ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА РІЗНИХ РІВНЯХ

Глобалізація проявляється на різних рівнях:

- окремі компанії (*мікрорівень*);
- товарні, фінансові та валютні ринки, ринки праці (*мезорівень*);
- регіональний, окремі національні економіки (*макрорівень*).

Ці рівні пов'язані між собою. На мікроекономічному рівні відбувається загальна стратегічна орієнтація компаній, всесвітня за своїм характером – орієнтація на світові ринки збуту чи світові джерела постачання, а також на розміщення виробництва во всьому світу. Тобто

закладається фундамент глобалізації, який надалі потребує підтримки державної влади, її макроекономічної політики. Якщо головне джерело і генератор глобалізації полягає у всесвітньо орієнтованій стратегії на рівні окремих фірм і компаній, то на загальнонаціональному рівні відбиваються макроекономічні наслідки цього процесу, які, у свою чергу, викликають ті чи інші політичні реакції, що підтримують цю тенденцію або гальмують її. Головний зміст цієї підтримки у державній зовнішньоекономічній політиці полягає у понятті «лібералізація».

На макроекономічному рівні глобалізація проявляється у прагненні держав та інтеграційних об'єднань до економічної активності поза своїх кордонів за рахунок лібералізації торгівлі, зняття торгових та інвестиційних бар'єрів, створення зон вільної торгівлі тощо. Очевидним став пріоритет світогосподарських відносин порівняно із внутрішньоекономічними. На доглобалізаційних етапах інтернаціоналізації внутрішньоекономічні відносини виступали як первинні, а світогосподарські чи міжнародні економічні відносини – як вторинні, похідні. У разі глобалізації вони помінялися місцями – національні економіки виявляються складовими елементами єдиного всесвітнього господарського організму, успішний економічний розвиток яких дедалі більше визначається ходом розвитку глобального організму як цілого.

Більше того, посилилась однорідність світового економічного простору – перехід різних країн до розвитку на основі єдиних (хоча й порізному реалізованих в окремих країнах та їхніх групах) принципів ринкового господарства. Посиленню однорідності всесвітнього економічного простору багато в чому сприяє прискорення міжнародної гармонізації стандартів (технологічних, екологічних, статистичних, бухгалтерських, фінансових тощо), оскільки економічна глобалізація на відміну від інтернаціоналізації означає формування єдиних «правил гри» для кожного учасника, які встановлюються міжнародними економічними структурами.

У цих умовах природно змінюється і роль держави, оскільки в результаті міжнародної конкуренції при посиленні контролю за грошовою та фіскальною політикою не лише з боку міжнародних організацій, а й з боку фінансових ринків, істотно обмежуються (за рахунок

вимушеної відкритості економіки) її можливості при проведенні національної політики. Ефективність держави передусім виявляється у таких сферах, як розвиток освіти, охорони здоров'я, зменшення соціальної нерівності. При цьому держава все більше виступає не стільки безпосереднім учасником економічного зростання, скільки гарантом: основ законності, стабільності політичної та макроекономічної обстановки, соціального забезпечення та освіти, а також захисту навколишнього середовища.

Процеси глобалізації на ***мезорівні*** охоплюють міждержавні узгоджені заходи щодо цілеспрямованого формування світових ринків товарів, послуг, технологій, об'єктів інтелектуальної власності, ринків факторів виробництва та валютно-фінансових операцій, тобто формування світогосподарського ринкового (економічного, правового, інформаційного, політичного) простору у великих регіонах світу.

У ході глобалізації склався (хоча і в незавершеному вигляді) глобальний ринок результатів та факторів виробництва: товарів та послуг, капіталів, робочої сили та знань. Водночас ступінь глобалізації окремих секторів світового господарства, міжнародних ринків та їх окремих сегментів не є однаковим. Найбільш високим він є у валютно-фінансовій сфері (саме це сприяло зародженню та поширенню рецесії 2008–2009 рр.), а також на товарному ринку та ринку капіталів. Значно менше глобалізованим є ринок послуг. Багато в чому це зумовлено тим, що окремі їхні види (побутові, комунальні, значною мірою – транспортні, освітні тощо) за самою природою споживчої вартості, що створюється, не можуть бути залучені в міжнародний обіг.

Внаслідок нерівномірного охоплення глобалізацією різних сегментів світового господарства зберігається широкий простір для її подальшого розвитку не тільки вглиб, а й вшир.

На мікроекономічному рівні глобалізація проявляється у розширенні діяльності компаній за межі внутрішнього ринку. Більшості найбільших світових ТНК доводиться діяти у глобальних масштабах: їх ринком стає будь-який район із високим рівнем споживання, вони мають бути здатні задовольняти попит споживачів скрізь, незалежно від кордонів та національної приналежності. Підприємства мислять у

світових категоріях покупців, технологій, витрат, поставок, стратегічних союзів і конкурентів. Різні ланки та стадії проектування, виробництва та збуту продукції розміщуються у різних країнах, уніфікуючись у міжнародному масштабі. Створення та розвиток транснаціональних фірм дозволяє обійти безліч бар'єрів (за рахунок використання трансфертних поставок, цін, сприятливих умов відтворення, кращого врахування ринкової ситуації, застосування прибутку тощо).

Враховуючи, що для ТНК (особливо багатонаціональних та глобальних) зовнішньоекономічна діяльність у більшості випадків має більш важливе значення, ніж внутрішні операції, вони є основним суб'єктом глобалізаційних процесів. Транснаціональні корпорації – це основа глобалізації, її головна рушійна сила.

Наразі нагальною потребою стає формування єдиного глобального світового економічного, правового, інформаційного, культурного простору для вільної та ефективної підприємницької діяльності всіх суб'єктів господарювання, створення єдиного планетарного ринку товарів та послуг, капіталів, робочої сили, економічне зближення та об'єднання окремих країн у єдиний світовий господарський комплекс.

Отже, парадокс глобалізації в тому, що чим багатшими і міцнішими є внутрішні зв'язки суспільства, тим вищий ступінь його економічної та соціальної консолідації, чим повніше реалізуються його внутрішні ресурси, тим успішніше воно здатне використовувати переваги інтеграційних зв'язків та адаптуватися до умов глобального ринку.

2.5. СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

За своєю природою процес глобалізації не може бути простим, гладким та безконфліктним. Він зачіпає всіх і кожного: індивідів, малі та великі спільноти, держави та регіони, народи та цивілізації. За тими чи іншими шляхами та методами вирішення глобальних проблем різного рівня в різних сферах стоять інтереси різних груп, націй та цивілізацій. У певному сенсі можна сказати, що глобалізація сфокусувала у собі всі протиріччя та конфлікти сучасного світу.

Глобалізація економіки – суперечливий феномен. Вона підвищує ефективність світового господарства, прискорює науково-технічний, економічний та соціальний прогрес. Саме в епоху глобалізації було зафіксовано найвищі протягом більш ніж півтора статистично спостережуваних століть (з середини XIX ст.) темпи приросту світового ВВП.

Водночас глобалізація економіки обмежує інтереси країн, які не входять до відомого клубу «золотого мільярда». Сучасна її модель (зазвичай її називають неоліберальною) характеризується гострими конфліктами між різними учасниками світогосподарських та інших міжнародних відносин. Не виправдала вона й надій, пов'язаних із подоланням розколу світу на дві протилежні суспільні системи та перетворенням інтернаціоналізації на справді глобальний феномен.

Загалом ***суперечності та негативні наслідки глобалізації*** виявляються в наступному:

1. Економічні збої та фінансові кризи швидко поширюються з одних регіонів світу до інших, а за умов певного поєднання негативних факторів – набувають глобального характеру.

Особливу роль тут відіграє міграція капіталів, що призводить до відриву динаміки вартості акцій, облігацій та інших похідних фінансових інструментів від динаміки виробництва світового валового продукту. До кінця 2008 р. вартість похідних фінансових інструментів, що оберталися на світових фінансових ринках (516 трлн дол. США), приблизно в 10 разів перевищила величину світового ВВП, що стало одним з ключових факторів, що зумовили рецесію 2008–2009 рр. [9].

2. Істотно послаблені традиційні національні системи державного регулювання економіки та не створено відповідні міжнародні, а тим більше наднаціональні компенсуючі механізми, що спричинило кризу керованості світової економіки.

Рішення антикризового характеру міжнародними та регіональними організаціями приймаються без належної оперативності лише тоді, коли виникає реальна загроза економічної кризи. Відповідно до поточної антикризової політики помітного прогресу досі досягти не вдалося. На всіх самітах останнього часу незмінно стикалися дві основні стратегії – часткову модифікацію існуючих механізмів регулювання та

їх глибоку модернізацію зі створенням нових інструментів та інститутів, особливо у валютно-фінансовій сфері. Глобалізація вже спричинила суттєву трансформацію системи міжнародних економічних відносин, яка склалася раніше, що зробило її менш передбачуваною. Сьогодні це суттєво ускладнює розробку надійних довгострокових прогнозів розвитку світової економіки.

3. Посилюється диференціація світу на країни, які виграли від глобалізації та країни, що програли від неї.

Останніми роками домінуючою геополітичною повісткою стає зростання проявів націоналізму, протекціонізму, нерівність у розподілі глобальних доходів. Очевидним є той факт, що модель глобалізації, що склалася, має зазнати істотних змін, що стосується і глобальних інститутів, таких як Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз, Світова організація торгівлі.

Класична модель глобалізації, що існувала протягом тривалого часу, мала в своїй основі норми та правила, що регламентуються даними міжнародними інститутами, які, у свою чергу, найчастіше перебувають під сильним впливом розвинених країн світу. Але геополітичні зрушення останніх років, що відбулися, змінили уявлення про світопорядок, про стару модель глобалізації, в якій лібералізація міжнародної торгівлі, мультилатералізм і соціокультурна інтеграція переважали над національними інтересами. Наразі спостерігається зростання протекціонізму. Такі країни, як США, Китай, Індія та Росія, починаючи з 2009 р. ініціювали кожна понад 500 дискримінаційних заходів у торгівлі, що негативно впливає на здатність глобальних інститутів встановлювати та регулювати загальні правила міжнародних економічних відносин.

4. Загострюється глобальна проблема бідності та відсталості, яка сьогодні має не лише традиційний формат Північ-Південь, а й нові форми вияву.

Про її глибину наочно свідчить, наприклад, той факт, що 2,6 млрд людей із понад 7 млрд населення Землі сьогодні, за даними Світового банку, живуть менше ніж на 2 дол. США на день, тобто за порогом бідності. При цьому різниця в доходах населення на верхньому

і нижньому щаблях світових соціальних сходів зросла за останні півтора десятиліття практично на порядок – з 1:80 до 1:600 [9]. У той же час посилюється нерівність у розподілі індивідуальних доходів, яка, однак, не стільки є результат глобалізації, як віддзеркалення зростання нерівності всередині країн. І це спостерігається в регіонах як із високим, так і з низьким рівнем доходів.

5. В умовах глобалізації нерівномірність у розподілі доходів доповнюється ще більшою нерівномірністю у доступі до сучасних досягнень науки та технологій.

Звичайно, вони прямо чи опосередковано використовуються всім людством, що слід вважати позитивним результатом всесвітньої експансії ТНК, транснаціоналізації капіталу. Але насамперед вони служать інтересам самих ТНК та країн «золотого мільярда». За деякими оцінками, 15 % населення, зосередженого в цих країнах, створюють майже всі світові технологічні інновації [9]. Приблизно половина решти людства здатна використовувати існуючі технології, тоді як його третина взагалі ізольована від них і не в змозі ані створювати власні інновації, ані використати зарубіжні. У такому незавидному становищі насамперед перебувають держави, які відносяться ООН до категорії найбідніших (їх близько 50). Більшість із них – країни Африки.

6. Сучасна економічна та політична дестабілізація міжнародних відносин супроводжується цифровою інтеграцією технологічних процесів та бізнес-процесів, різних ринків. Ці процеси здатні трансформувати світову економіку та геополітичне середовище, створюючи нову модель глобалізації.

У структурі сучасної економіки, зокрема світового господарства, домінують види діяльності, що базуються на інформації та високих електронних технологіях. Цифрова економіка стає новим етапом глобалізаційних процесів. Формування глобального цифрового простору пов'язане із забезпеченням технологічного лідерства держав та суб'єктів на основі інфокомунікаційних та суміжних технологій. Аналіз сучасної практики, теоретичних досліджень показує, що цифровізація здійснюється на основі цифрових платформ, що

інтегрують господарські, соціальні та технологічні процеси, які формують цифрові сервісні екосистеми.

7. Глобалізація стала живильним середовищем поширення транскордонної злочинності.

Відомо, що найуспішніше за все «глобалізуються» наразі нелегальні ринки зброї та наркотиків. Оборот наркоіндустрії вже сягає приблизно 10 % світової торгівлі [8]. Наркобізнес за своєю природою тяжіє до інтернаціоналізму і глобалізму, а лібералізація торгівлі дуже сприяла реалізації цих його сутнісних рис.

Таким чином, певний рух у напрямі формування гомогенного господарського світопорядку триває. Досягнутий рівень «глобальності» досить високий. Проте чітко виявляються і деякі тенденції, які можна розглядати як перешкоду на шляху подальшого прогресу. Тому введення в науковий оборот терміна «деглобалізація» видається дискусійним – небезперечним, але й не позбавленим підстави. Процеси, що відбуваються у світовій економіці, наразі свідчать про те, що глобальний мегатренд якщо і не розвернувся у зворотному напрямку, то дещо сповільнився і перебуває на деякому роздоріжжі.

Основні визначення, терміни, поняття

Глобалізація; інтернаціоналізація; передумови глобалізації; основні риси глобальної економіки; світовий індекс відкритості національних економік; KFP-індекс; індекс рівня глобалізації країн світу; індекс глобальної інтеграції DHL; суперечності та негативні наслідки глобалізації.

Питання для самоконтролю

1. Що таке глобалізація?
2. Назвіть основні передумови (рушійні сили) та напрями розвитку процесу глобалізації.
3. Що розуміють під економічною глобалізацією?
4. Назвіть основні риси глобальної економіки.
5. Назвіть та схарактеризуйте основні індекси глобалізації.
6. Що дозволяє оцінити індекс рівня глобалізації країн світу?

7. Що дозволяє оцінити світовий індекс відкритості національних економік?

8. Що означає термін «злиття та поглинання» (M&A)?

9. Схарактеризуйте процес глобалізації на різних рівнях.

10. Назвіть та схарактеризуйте основні суперечності та негативні наслідки глобалізації.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Глобалізація – це:

а) процес посилення взаємозв'язків та взаємозалежності між країнами, інтенсифікації всіх форм світогосподарських зв'язків, який є об'єктивним за своєю природою;

б) найвища стадія процесу інтернаціоналізації;

в) важливий реальний вектор розвитку сучасного світу, одна з найвпливовіших сил, що визначають напрямки розвитку людської цивілізації;

г) всі відповіді вірні.

2. Основними передумовами (рушійними силами) та напрямами розвитку процесу глобалізації є:

а) виробничі, науково-технічні та технологічні;

б) організаційні, економічні, інформаційні;

в) політичні, соціальні та культурні;

г) всі відповіді вірні.

3. Зростання електронної торгівлі як нового напряму цифровізації міжнародного бізнесу – це приклад … напряму розвитку процесу глобалізації:

а) виробничого, науково-технічного та технологічного;

б) організаційного;

в) економічного;

г) інформаційного.

4. Основними індексами глобалізації економіки є:

а) KOF-індекс глобалізації;

б) індекс глобалізації CSGR;

в) індекс глобальної інтеграції DHL;

г) всі відповіді вірні.

4. Швидке поширення нових технологій, що ліквідують бар'єри на шляху переміщення товарів, послуг, капіталів – це приклад … напряму розвитку процесу глобалізації:

а) виробничого, науково-технічного та технологічного;

б) організаційного;

в) економічного;

г) інформаційного.

5. Перетворення багатонаціональних компаній та інших організацій, як приватних, так і державних, в основних дійових осіб глобальної економіки – це приклад … напряму розвитку процесу глобалізації:

а) виробничого, науково-технічного та технологічного;

б) організаційного;

в) економічного;

г) інформаційного.

7. Радикальна зміна засобів ділового спілкування, обміну виробничою, науково-технічною, економічною, фінансовою інформацією; поява та розвиток принципово нових систем отримання, передачі та обробки інформації – це приклад … напряму розвитку процесу глобалізації:

а) виробничого, науково-технічного та технологічного;

б) організаційного;

в) економічного;

г) інформаційного.

8. Основними рисами сучасної глобальної економіки є:

а) поглиблення інтернаціоналізації виробництва, капіталу й обміну товарами та послугами;

б) збільшення масштабів міжнародної міграції робочої сили;

в) розповсюдження регіональних інтеграційних угруповань;

г) всі відповіді вірні.

9. Глобалізація проявляється на мікрорівні – це рівень:

а) окремих компаній;

б) товарних, фінансових та валютних ринків, ринків праці;

в) окремих національних економік;

г) всі відповіді вірні.

10. Глобалізація проявляється на мезорівні – це рівень:

а) окремих компаній;

б) товарних, фінансових та валютних ринків, ринків праці;

в) окремих національних економік;

г) всі відповіді вірні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Глобальні проблеми сучасності : підручник / [кол. авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 632 с.
2. CSGR Globalization Index 2004 – WARWICK. URL : http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/csgr/index/
3. DHL Global Connectedness Index 2022 – DHL Group. URL : https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/delivered/documents/pdf/dhl-global-connectedness-index-2022-complete-report.pdf.
4. GlobalIndex 2022 – European Commission. URL : http://www.transeurope-project.org/globalindex
5. Globalization in transition: The future of trade and value chains. Report 2019. – McKinsey global institute. URL : https://www.mckinsey.com/

featured-insights/innovation-and-growth/ globalization-in-transition-the-future-of-trade-and-value-chains
6. KOF Globalization Index 2022 – ETH Zurich, KOF Swiss Economic Institute. URL : http://globalization.kof.ethz.ch/Kearney. URL : https://www.kearney.com/
7. The Globalization Index of Ernst & Young 2016 – European Commission. URL : https://webgate.ec.europa.eu/sr/speech/globalization-index-ernst-young
8. World Bank Open Data – World Bank. URL : https://data.worldbank.org/
9. World Development Indicators – The World Bank. URL : https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=WLD
10. World Investment Report 2022: International tax reforms and sustainable investment – UNCTAD. URL : https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf
11. World Migration Report 2022 – IOM. URL : https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/
12. World Openness Report 2022 – Institute of World Economics and Politics, CASS Research Center for Hongqiao International Economic Forum. URL : https://www.ciie.org/resource/upload/zbh/202211/281044112s1b.pdf

ТЕМА 3

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Циклічність глобального економічного розвитку.
3.2. Глобальна конкуренція та міжнародна конкурентоспроможність.
3.3. Національна безпека в глобальній економіці.
3.4. Глобальні проблеми сучасності.
3.5. Глобальна система регулювання економіки.

3.1. ЦИКЛІЧНІСТЬ ГЛОБАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Історія розвитку світової економіки свідчить, що розвиток будь-якої економічної системи відбувається нерівномірно, нелінійно, тобто періоди інтенсивного зростання змінюються глибокими кризовими явищами. Виходячи з досвіду історичного розвитку економік різних країн стає очевидним, що вони мають схильність до повторення економічних явищ через певний проміжок часу.

Циклічність економічного розвитку – нерівномірність функціонування різних елементів економіки, зміна революційних та еволюційних стадій його розвитку, економічного прогресу економічним спадом.

Ця закономірність була помічена ще на початку XIX століття і знайшла свій прояв протягом усього попереднього та на початку нинішнього XXI століття. Більше того, циклічний характер національного та світового економічного розвитку став суттєвою ознакою останніх двох століть, що виявляється у регулярних коливаннях рівня ділової активності, постійних порушеннях економічної рівноваги,

накопиченні економічних диспропорцій, змін місця окремих країн у глобальному світі тощо.

Циклічний характер розвитку притаманний економічним системам всіх рівнів і зумовлений різношвидкісним прогресом їх окремих елементів у межах фірм, галузей, сфер національної економіки країн, а також в масштабах світової економіки та її окремих регіонів, що призводить до повного вичерпання потенціалу старих економічних структур і необхідності їх заміни новими, тобто свідчить про завершення одного економічного циклу та переходу до наступного.

Економічний цикл – це коливання рівня економічної активності, тобто час, коли періоди підйому змінюються періодами спаду економіки, а саме процес проходження економіки від пікової (підвищувальної чи знижувальної) фази одного циклу до наступної пікової фази цього ж циклу.

Кожен окремий цикл складається з фаз, що послідовно змінюють одна одну. У класичній економічній літературі найчастіше виділяють 4 фази економічного циклу: криза, депресія, пожвавлення, підйом.

Фаза спаду – економічна ситуація, для якої характерно погіршення параметрів економічного розвитку. Тут відбувається різке скорочення обсягів виробництва, зниження доходів, показників зайнятості, інвестиційних показників. Відштовхуючись від зниження перелічених вище показників, можна говорити про те, що погіршується збут продукції, а рівень безробіття і банкрутство підприємств різних галузей економіки набувають масового характеру. У початковій точці фази спаду ціни починають зростати, але надалі може спостерігатися їх падіння.

Фаза депресії – економічна ситуація, для якої характерний низький рівень таких економічних показників, як ставка відсотка, заробітна плата, ціни на товари та обсяги виробництва. Але характерною рисою даної фази є те, що подальшого падіння перерахованих вище економічних показників немає, а й зростання поки що теж відсутнє. Фаза депресії служить якраз тією платформою, що стабілізує, для пожвавлення економіки. Цей факт пов'язаний з тим, що саме у цій фазі встановлюється рівновага попиту та пропозиції, що благотворно впливає на скорочення товарних запасів. Стимулом для пожвавлення економіки виступає низький рівень цін як на споживчі, так і на інвестиційні товари.

Фаза пожвавлення – економічна ситуація, для якої характерне масове оновлення основного капіталу, скорочення рівня безробіття, зростання заробітної плати, і навіть зростання цін, попиту на споживчі товари, зростання відсоткові ставки, тобто фаза пожвавлення – це відновлювальна фаза економіки. Триває фаза пожвавлення до моменту, коли макроекономічні показники досягають рівня передкризового стану.

Фаза підйому – економічна ситуація, для якої характерне подальше зростання макроекономічних показників, коли спостерігається значне перевищення обсягу виробництва, порівняно з передкризовим станом. У цьому часовому відрізку економічного циклу економіка наближається до повної зайнятості.

При розгляді структури економічного циклу можна розділити його на 2 хвилі: ***знижувальна*** (складається з фаз *спад – депресія*) та ***підвищувальна*** (складається з фаз *пожвавлення – підйом*). Дані фази складають один повний економічний цикл, який може продовжуватися досить довго, але при цьому тривалість циклу і складових його фаз, а також причини, що викликали їх, різняться. На сьогодні основним критерієм класифікації економічних циклів є їхня тривалість.

Як правило, виділяють:

1. ***Цикли Кітчина*** – короткострокові економічні цикли з періодом у 3–4 роки, яким властиві коливання товарно-матеріальних запасів виробництва. Сам Д. Кітчин вбачав причини короткострокових циклів у коливанні світових запасів золота, однак на сьогодні панівною думкою щодо циклів Кітчина є їхній зв'язок із тимчасовими затримками (лагами) в русі інформації. За умови покращення економічної кон'юнктури фірми повністю завантажують свої виробничі потужності й нарощують товарно-матеріальну базу в короткостроковій перспективі. На погіршення/ покращення економічної кон'юнктури фірми реагують із запізненням, яке характеризується часом прийняття економічного рішення й часом, необхідним для його безпосереднього втілення.

Економічні суб'єкти під час очікування економічного зростання нарощують виробництво товарно-матеріальних цінностей більшою мірою, ніж їм фактично необхідно. Тому на певних етапах економічного циклу можуть виникнути надлишки або ж нестача товарно-

матеріальних запасів. Коли позитивні прогнози щодо майбутньої економічної кон'юнктури змінюються на негативні, перед підприємствами постає проблема звільнення від накопичених запасів, що призводить до падіння цін і зниження економічної активності.

2. ***Цикли Жугляра*** – середньострокові економічні цикли з періодом у 7–11 років, що характеризуються коливаннями рівня інвестицій в основний капітал. Цикли Жугляра передусім пов'язані із запізненням між прийняттям інвестиційних рішень та їх впровадженням. Додатковий лаг виникає за умов погіршення економічної кон'юнктури і пов'язаний зі скороченням виробничих потужностей.

Із циклами Жугляра пов'язують зміни в економічній кон'юнктурі, викликані результатами грошово-кредитної політики щодо формування цін виробництва в довгостроковому періоді, а також впливом міжгалузевої конкуренції тощо.

3. ***Цикли Кузнеця*** – середньострокові економічні цикли з періодом у 15–25 років. С. Кузнець пов'язував ці цикли з демографічними процесами. У наш час цикли Кузнеця пояснюються зміною поколінь устаткування й будівництвом інфраструктурних об'єктів, тому досить часто їх називають «будівельними циклами». Крім того, із циклами Кузнеця часто асоціюються коливання цін на нерухомість. У межах цих циклів відбувається масове відновлення основних технологій, а їхню динаміку можна прослідкувати в коливаннях темпів зростання валового світового продукту (ВСП) (рис. 3.1).

4. ***Цикли Кондратьєва*** – довгострокові економічні цикли (хвилі) із характерним періодом у 40–60 років. Ці цикли складаються з фаз відносно високих і відносно низьких темпів економічного зростання, що чергуються. Зараз основною причиною існування циклів Кондратьєва вважають їхній зв'язок зі змінами технологічних укладів (табл. 3.1).

Циклічність розвитку глобальної економіки за останні десятиліття зазнала еволюції та набула таких особливостей:

- на тлі процесів глобалізації та становлення глобальної економічної системи економічні цикли набули глобальних масштабів, що простежується не тільки в темпах зростання ВСП, а й окремих галузей економіки та інших показниках економічного розвитку на національному, регіональному та глобальному рівнях;

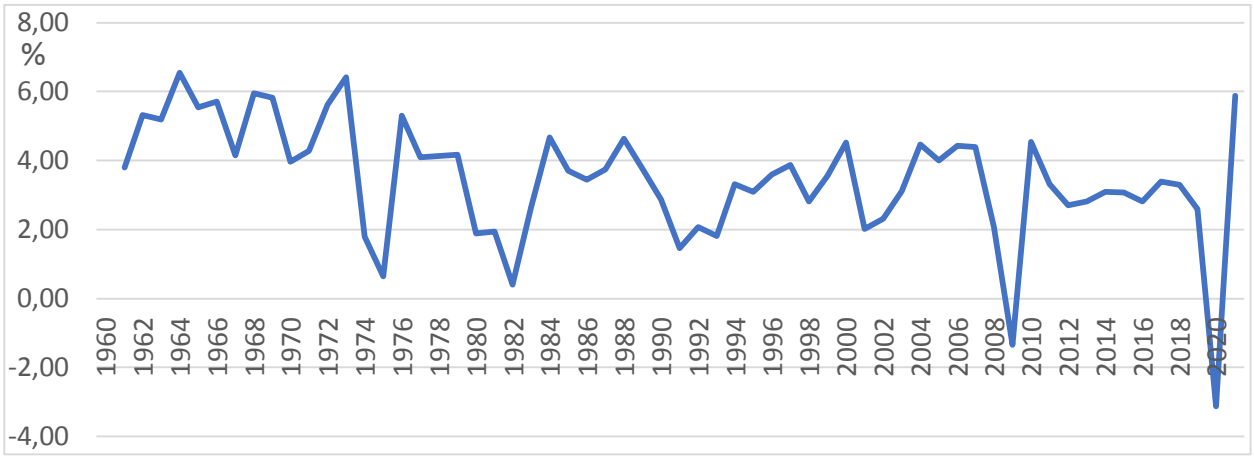

Рис. 3.1. *Темпи зростання реального ВСП, % [11]*

Таблиця 3.1

Цикли Кондратьєва в динаміці світового економічного розвитку

Цикл	Рік початку	Рік завершення	Передові технології технологічного укладу
I	1803	1841–1843	Текстильне виробництво, промислове використання кам'яного вугілля
II	1844–1851	1890–1896	Вуглевидобуток і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун
III	1891–1896	1945–1947	Важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, електричний двигун
IV	1945–1947	1981–1983	Виробництво автомобілів та інших машин, хімічна промисловість, нафтопереробка й двигуни внутрішнього згоряння
V	1981–1983	2018 (прогноз)	Електроніка, робототехніка, обчислювальна й телекомунікаційна техніка
VI	2018 (прогноз)	2060 (прогноз)	НБІК (нано-, біо- та інформаційні технології і когнітивістика)

Джерело: [2].

- в умовах глобалізації поведінка й динаміка національних економік набуває все більш синхронного і взаємозалежного характеру. Процеси глобалізації проявляються в інтенсифікації зовнішньоекономічних зв'язків, розвитку міжнародних фінансових відносин, зростання обсягів іноземних інвестицій, трудової міграції тощо, як наслідок – кризи й економічні сплески в провідних країнах набувають глобального поширення;

- економічний цикл у глобальній економіці, незалежно від класифікації (короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий), має тенденцію до стискання, тобто коливання набувають все меншого розмаху, фази циклів повторюються все частіше;
- змінилася і форма переходу від однієї фази циклу до іншої – тривалість депресії скоротилася, фаза пожвавлення стала коротшою, збільшилася тривалість фази підйому. Перехід від підйому до кризи відбувається повільніше та порівняно плавно;
- за циклічними кризами нерідко йдуть періоди тривалого застою капіталовкладень, незважаючи на пожвавлення та зростання виробництва, що зумовлено насамперед структурними зрушеннями у світовій та національних економіках, а також діяльністю держави у сфері антициклічного регулювання.

Найбільшими світовими кризами епохи глобалізації є такі:

1) Велика депресія 1929–1933 рр. Період межі XIX–XX ст. в економіці США називають «другою промисловою революцією». Саме в цей період були винайдені друкарська машинка, телефон, фонограф та електричне світло, розпочався розвитком авіа- та автомобілебудування. Сильним поштовхом до розвитку промисловості США стала Перша світова війна, в умовах якої економіка країни почала активно отримувати замовлення на виробництво військової техніки. Після завершення війни обсяг замовлень різко скоротився, а американський уряд не зміг оптимізувати діяльність вже розвиненої індустрії та перерозподілити виробничі потужності на випуск інших товарів, що призвело до рецесії військово-промислового комплексу країни й суміжних секторів економіки.

Оскільки за часів Великої депресії економіка США відігравала ключову роль у світовій економіці, затяжна депресія охопила майже всі країни, що брали активну участь у міжнародних відносинах. Загалом Велика депресія найбільше торкнулася таких країн, як США, Канада, Велика Британія, Німеччина й Франція. У результаті обсяг ВСП за 1929–1933 роки скоротився на 15 %, а міжнародна торгівля – на 50 % [5].

2) Світова економічна криза 1957–1958 рр. була спровокована знову ж таки внутрішніми проблемами в економіці США, де рівень

промислового виробництва впав на 12,6 %. Економічна криза була обумовлена великим післявоєнним економічним зростанням сектору, що виробляє засоби виробництва, а також суміжних галузей. Криза в першу чергу торкнулася автомобільної, сталеливарної й текстильної промисловості США та охопила економіки найбільших держав того часу, на частку яких припадало до 2/3 загальносвітового обсягу промислового виробництва, серед яких Японія, Франція, Канада, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Фінляндія, а також ФРН та Італія. Уперше за післявоєнний період було зафіксоване зниження частки готових промислових виробів у міжнародній торгівлі, за яким настали тривалі структурні галузеві кризи в суднобудуванні, нафтовій промисловості, а також у низці добувних і переробних виробництв.

Пом'якшити наслідки криз цих галузей допомогла зважена економічна політика, яка зробила акцент на будівництві об'єктів соціальної інфраструктури. У цей час стартували великі проекти, спрямовані на масову електрифікацію населення, побудову великих водоканалів, а також заохочувалося будівництво житла шляхом зниження відсоткових ставок за іпотечними кредитами. Крім того, ФРС США знизила відсоткову ставку до рекордних 1,75 %, що стало загальним стимулом для всієї економіки [3].

3) Економічна криза 1973–1974 рр. стала першою енергетичною кризою, яка сколихнула все світове співтовариство. Після того як країни ОПЕК свідомо знизили обсяг видобутку нафти приблизно на 5 %, ціна на нафту збільшилася на 70 % – до 5 дол. за барель, а до початку 1974 р. ціни на нафту підвищилися до 12 дол. за барель. Спад виробництва спостерігався в усіх розвинених країнах. Нестача палива, сировини й продовольства стимулювала загальне підвищення цін на світових ринках, а також скорочення замовлень та обсягу виробництва майже в усіх галузях промисловості. В економічному відношенні США й країни Західної Європи були змушені вживати надзвичайних заходів для скорочення виробництва: було обмежено енергозабезпечення домашніх господарств, а також час роботи різних установ, введено плани нормування нафтопродуктів, скорочувалося виробництво найбільш енергоємних виробництв – металургії й хімічної промисловості.

У довгостроковій перспективі енергетична криза 1973 р. суттєво вплинула на всю структуру світової економіки. Незважаючи на негативні наслідки, енергетична криза змінила тенденцію переорієнтації промисловості в бік енергозберігаючих технологій і їх запровадження в таких енергоємних галузях, як металургія й хімічна промисловість. Особливо сильно криза позначилася на автопромисловості, коли американські автомобілі витиснули японські, які споживали набагато менше палива та, як наслідок, були більш економічними [7].

4) Азійська криза 1997–1998 рр. є типовим прикладом економічної бульбашки й завищених очікувань щодо майбутніх темпів економічного зростання. Наприкінці 1980-х рр. регіональні економіки Таїланду, Малайзії, Індонезії, Сінгапуру й Південної Кореї демонстрували надзвичайно високі темпи зростання ВВП – на рівні 8–12 % на рік, що широко висвітлювалося фінансовими й іншими економічними організаціями та згодом отримало назву «азіатського економічного дива». Відносно високий рівень відсоткових ставок у регіоні стимулював приплив іноземних інвестицій. Як наслідок, співвідношення між зовнішнім боргом і ВВП чотирьох найбільших країн АСЕАН збільшилося зі 100 % у 1993 р. до 167 % у 1996 р. та досягло 180 % у розпал фінансової кризи. Значний приплив іноземного спекулятивного капіталу в економіки регіону спричинив стрибок цін на фінансові активи. В остаточному підсумку надлишок капіталу й нерівномірний його розподіл призвели до обвалу цін і високої інфляції в цих країнах.

Цілком логічно, що завищена ціна активів почала стрімко падати, як тільки на світовій арені з'явилися більш привабливі умови інвестування. Такі умови склалися в США наприкінці 1990-х рр. після підвищення відсоткової ставки ФРС. Панічний настрій серед кредиторів спровокував великі вилучення фінансових коштів з Азійського регіону, що призвело до кредитної кризи й низки банкрутств підприємств фінансового сектору.

Азійська криза спричинила низку негативних наслідків, у тому числі різке падіння ВВП країн регіону, значну девальвацію національних валют щодо долара, а також падіння фондових індексів

національних бірж. Сумарний номінальний ВВП країн АСЕАН скоротився на 9,2 млрд дол. США в 1997 р. і ще на 218,2 млрд дол. США в 1998 р., а рівень життя мільйонів людей опинився за межею бідності. Найбільших втрат від наслідків цієї кризи зазнали Індонезія, Південна Корея, Таїланд і Філіппіни. У міжнародному масштабі азійська криза 1997–1998 рр. призвела до зниження світових цін на нафту й боргової кризи в Аргентині [10].

5) Світова фінансово-економічна криза 2007–2009 рр. Кризовий стан світової економіки 2008 р. насамперед пояснюється іпотечною кризою США 2007 р., коли різко зросла кількість невиплачених боргів за іпотечними кредитами. У свою чергу, іпотечна криза США є наслідком відразу декількох причин: надмірно низьких відсоткових ставок, масового поширення іпотечних кредитів і високо ризикових активів. У сукупності ці причини стали основою для безпрецедентного зростання цін на нерухомість у період 2001–2007 рр., яке, у свою чергу, стимулювало надлишкове будівництво об'єктів нерухомості. У результаті наявність надмірного рівня високо ризикових активів призвело до низки банкрутств найбільших фінансових підприємств США. Кризовий стан іпотечного ринку згодом поширився на всю економіку США, а потім і на весь світ.

У період 2008–2009 рр. обсяг світової торгівлі скоротився більш ніж на 10 %, а кількість безробітних збільшилася до 199 млн осіб у всьому світі. Темпи зростання світового ВВП у 2008 р. склали 1,83 %, а у 2009 р. світовий ВВП уперше після Другої світової війни скоротився на 2,3 %.

Відновлення світової економіки після світової фінансової кризи відбувалося нерівномірно й значно варіювалося від регіону до регіону. Регіонами, у яких спостерігалося найбільше падіння сукупного ВВП у період кризи, були Європа й Близький Схід, де зниження ВВП у середньому становило від 10 % до 20 %. У країнах Латинської Америки спад ВВП досяг 8 %. Значно менше падіння темпів зростання ВВП було зафіксовано в Океанії, Північній Америці та Африці. У той самий час обсяг виробництва в Азії не знизився під час економічного спаду, а лише сповільнив своє зростання, незважаючи на різке падіння обсягів експорту [4].

6) У 2020 році глобальну економіку вразила криза, спричинена пандемією коронавірусу COVID-19. Пандемія охопила всі куточки світу, заразивши понад 100 млн і забрала більше ніж 2 млн осіб по всьому світу. В умовах пандемії та обмежувальних заходів ВСП скоротився на 3,11 %. Це найбільше скорочення виробництва з часів Великої депресії. Споживання та обсяги виробництва товарів і послуг помітно скоротилися на тлі закриття безлічі підприємств. Різке зниження активності завдало нищівного удару по світовому ринку праці. Міжнародна торгівля, крім торгівлі товарами медичного призначення, скоротилася на 3,5 % внаслідок слабкого попиту, різкого падіння туризму та збоїв у постачаннях у зв'язку із закриттям підприємств. Пандемія найсильніше вдарила по розвиненим країнам, оскільки багато європейських країн і США вжили суворих карантинних заходів на її початку. Для одних лише розвинених країн втрати були аналогічними рецесіям 2008–2009-х та 1974–1975-х рр. Навіть за безпрецедентних рівнів монетарного та фіскального стимулювання ВВП він не повернувся до докризового рівня до 2023 року. [15].

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що найбільші економічні кризи XX – початку XXI ст. за своєю суттю були кризами надвиробництва, за виключенням останньої кризи, спричиненої пандемією COVID-19. Відмінність у всіх згаданих кризах полягала в природі надвиробництва, рівні розвитку фінансово-економічної сфери й заходах державної політики під час кризи.

3.2. ГЛОБАЛЬНА КОНКУРЕНЦІЯ ТА МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ

Конкуренція – інструмент ринкового механізму, що часто ототожнюється з самим ринковим механізмом, сутність якого полягає в тому, що змагаються два або більше суб'єктів при здійсненні виробничої діяльності та торгівлі або йде боротьба за нові ринки, за володіння ресурсами.

Глобальна конкуренція розгортається на тлі процесів інтернаціоналізації сфери виробництва та обігу, коли національний контроль над транскордонними переміщеннями товарів, капіталів та трудових ресурсів стає менш ефективним.

Тобто ***глобальна конкуренція*** – це конкуренція, яка ігнорує державні кордони, коли суб'єкти конкуренції приходять ззовні, знаходячи об'єкти застосування у інших країнах.

Відмінними рисами глобальної конкуренції є такі:

- посилення ролі держави, що виражається у підтримці діяльності національних компаній на світових ринках за рахунок протекціоністських інструментів;
- у конкуренцію втручаються наднаціональні органи (на рівні інтеграційних об'єднань), через що посилюються приховані методи протекціонізму на наднаціональному рівні;
- представники далеко не кожної країни беруть участь у глобальній конкуренції, невзмозі конкурувати з найсильнішими суб'єктами на світових ринках;
- оскільки будь-яка конкуренція – це процес, глобальна конкуренція як конкуренція взагалі має тенденцію переростання на свою протилежність – монополію. Сьогодні спостерігається процес створення передусім ТНК домінуючих структур олігополістичного типу, які стикаються між собою (конкурують) на ринках усіх країн.

Глобальний ринковий простір стає сферою конкурентної боротьби великих та найбільших ТНК та банків, що поширюють свої культурні та економічні стереотипи по всьому світу. Однак суперечливий характер впливу глобалізації на економіку та культуру різних країн не звільняє їх від необхідності пристосування до цих процесів на користь національної економіки.

В умовах глобальної конкуренції на перший план виходять такі складові, що визначають конкурентні відносини, – конкурентоспроможність підприємств, мереж, регіонів та держав, які перебувають у відповідних відносинах залежно від завдань, що вирішуються.

Конкурентоспроможність є універсальним показником, який можна застосовувати у багатьох сферах життєдіяльності, але за своєю суттю вона залишається поняттям економічним.

Під ***міжнародною конкурентоспроможністю*** розуміють володіння властивостями, що створюють переваги суб'єкта змагання на світовому ринку.

Носіями цих властивостей, тобто ***конкурентних переваг,*** можуть бути різні види продукції, організації та підприємства, їхні групи, що утворюють галузеві чи конгломератні об'єднання, і навіть окремі країни або їх об'єднання, які ведуть конкурентну боротьбу за лідерство у різних сферах міжнародних економічних відносин.

В якості конкурентних переваг країни виступає економічний потенціал, загальні умови господарювання, формування ринкового середовища, політичні, соціальні та соціокультурні, організаційно-правові, фінансові особливості тощо.

Все різноманіття ***конкурентоспроможності***, що виникає у сфері економіки, можна з певною часткою умовності поділити на ***три рівні***:

- мікрорівень (конкретні види продукції, виробництва, підприємства) – характеристики, що відображають власне якість та ціни продукції;
- мезорівень (галузі, об'єднання підприємств та фірм) – характеристики, що забезпечують стійке покращення показників ефективності використання наявних виробничих ресурсів галузей;
- макрорівень (народногосподарські комплекси, країни, об'єднання країн) – характеристики, що відображають загальний стан господарських систем, їх збалансованість, інвестиційний клімат.

Міжнародна конкурентоспроможність країни на світовому рівні визначається рівнем конкурентоспроможності її окремих підприємств, галузей та регіонів. Щоб країна була конкурентоспроможною, необхідна взаємодія всіх рівнів зазначеної системи. Конкурентоспроможність країни залежить від її здібностей та властивостей, що дозволяють економічно змагатися з іншими країнами.

Національна конкурентоспроможність розглядається як:

- здатність країни постійно збільшувати свою частку на світовому ринку;
- порівняльна прибутковість експорту країни (різниця між ринковими цінами і витратами на виробництво і реалізацію продукції,

що поставляється на світовий ринок): чим вища прибутковість поставки товарів, тим вища конкурентоспроможність;

- продуктивність використання ресурсів, що виражається у вартості віддачі від одиниці праці чи капіталу;
- здатність національних підприємств виробляти товари та послуги, що відповідають запитам іноземних споживачів, одночасно зберігаючи та підвищуючи реальний національний дохід, тощо.

Конкурентоспроможність країни нерідко визначають як результуючий показник, що відображає ступінь ефективності виробництва та реалізації товарів як усередині країни, так і за її межами.

На зростання сучасної міжнародної конкурентоспроможності суттєво впливає розвиток сучасних технологій, що випливає, з одного боку, зі змін, що відбулися у структурі світового господарства, з іншого боку, виходячи з ***характеристики міжнародної конкурентоспроможності країн***:

- міжнародна конкуренція набула глобального характеру. Світова господарська система стала єдиною геоекономічною, що включає як обмін сировиною і готовою продукцією, так і інші стадії відтворення, такі як виробнича спеціалізація, різні форми взаємозв'язків національних господарств. Доступ до світового ринку наукомісткої продукції та науково-технічної інформації став обов'язковою умовою повноцінного економічного зростання;
- міжнародна конкуренція сприймається як інструмент у боротьбі за місце на світовому ринку, як механізм підвищення ефективності національної економіки. Невипадково загальною тенденцією останнього періоду став перехід багатьох країн до стратегії відкритості, поглиблення орієнтації на світовий ринок та зростання ролі науки і технологій, що саме і визначає наразі, яке місце займає країна на світовому ринку, яким є рівень її міжнародної конкурентоспроможності;
- об'єктивною основою конкурентоспроможності країни є продуктивність праці. Між цими двома показниками існує прямий зв'язок: чим вища продуктивність праці, тим вища конкурентоспроможність продукції, галузі та країни загалом. Збільшення продуктивності праці досягається за рахунок впровадження нових технологій та методів виробництва.

ТОП-10 країн глобального рейтингу конкурентоспроможності 2024 року представлено у табл. 3.2.

Конкурентоспроможність формується в результаті поєднань існуючих та інноваційних конкурентних переваг. Інноваційні конкурентні переваги передбачають впровадження радикально нових технологічних та організаційних рішень. На міжнародному рівні інновації, що надають конкурентну перевагу, передбачають нові потреби і цим самим формують ринок.

Таблиця 3.2

ТОП-10 країн глобального рейтингу конкурентоспроможності 2024

Рейтинг	Країна	Кількість балів
1.	Сінгапур	100
2.	Швейцарія	97,5
3.	Данія	97,1
4.	Ірландія	91,9
5.	Гонконг	91,5
6.	Швеція	90,3
7.	ОАЕ	89,7
8.	Тайвань	88,5
9.	Нідерланди	86,9
10.	Норвегія	86,2

Джерело: [14].

Утримання, а тим більше підвищення міжнародної конкурентоспроможності залежить від трьох факторів.

Перший фактор визначається тим, яким є джерело переваги. Існують *дві класифікації факторних умов*:

1. Базові: людські ресурси, природні ресурси тощо. Це переваги низького рангу, вони можуть бути скопійовані конкурентами.

2. Розвинені: капітал, науково-технічний потенціал, імідж, інфраструктура, унікальна продукція, унікальна технологія тощо. Це переваги вищого порядку (патентована технологія, диференціація на основі унікальних товарів чи послуг, репутація фірми, її досвід, розкручений бренд тощо) дозволяють довго утримувати лідерство на ринку, вони довше зберігаються і пов'язані з вищим рівнем продуктивності. Але розвиненим конкурентним перевагам притаманні певні особливості:

- для їх досягнення потрібні великі навички та здібності (кваліфікований персонал, відповідне технічне оснащення тощо);
- вони зазвичай можливі лише за умови довгострокових та інтенсивних капіталовкладень у виробничі потужності, в імідж компанії, в її персонал та в маркетинг. Переваги вищого порядку.

Другий фактор утримання конкурентної переваги – загальна кількість наявних джерел конкурентної переваги. Фірми або країни, що тривалий час утримують своє лідерство на ринку, прагнуть забезпечити себе якомога більшою кількістю конкурентних переваг.

Третій чинник збереження конкурентної переваги найголовніший – постійна модернізація виробництва та вдосконалення інших видів діяльності.

Таким чином, задля підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни необхідно розширювати набір джерел її конкурентних переваг та постійно вдосконалювати їх, переходити до переваг вищого порядку, які довше зберігаються.

В умовах інноваційного розвитку та глобалізованої економіки змінюються ***характер та структура сучасних конкурентних переваг***:

- переваги перестали бути статичними, вони змінюються під впливом інноваційного процесу (змінюються технології виробництва, методи управління, способи доставки та збуту продукції тощо);
- глобалізація бізнесу змушує підприємства повніше враховувати національні та міжнародні інтереси;
- держава, територія розглядаються як основа стратегії підприємства, а не лише як місце, де воно здійснює свою діяльність.

Технологічна та інформаційна революція призводять до необхідності зміни парадигми конкурентоспроможності країни. Традиційна інфраструктура (дороги, порти тощо) поступово відсувається в економічних акцентах розвинених країн на другий план, а на перший план виходить так звана софт-інфраструктура (генерування, зберігання, передача інформації та знань), а також сервісна інфраструктура (освіта, охорона здоров'я та навколишнє середовище), орієнтована на розвиток основного чинника конкурентного успіху країни – людського чинника.

3.3. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Поняття «безпека» походить від латинського слова «securus», зміст якого можна перекласти як «не відчувати побоювання». Можливо припустити, що безпека була необхідною умовою існування з самого початку існування людства.

Піраміда потреб А. Маслоу розглядає безпеку в якості другої базової потреби людини (після фізіологічної), що забезпечує відчуття захищеності від фізичної та емоційної загрози [9].

У глобальному розумінні безпеку можна розглядати як відчуття, що навколишні умови захищають від шкоди та загроз. На ранніх етапах розвитку суспільства, в первісному суспільстві, потреба в безпеці була меншою та стосувалась, в основному, природного середовища. Збільшення чисельності населення та виникнення перших держав поступово призвели до конфліктів за ресурси. Наприклад, Стародавній Єгипет та Месопотамія встановлювали домовленості щодо умов мирного співіснування та взаємної торгівлі, тобто намагались усунути зовнішні загрози. Відповідно, саме в той час відбулось становлення поняття «національна безпека» [12].

Філософ Сократ у своїх трактатах основою причиною виникнення держави вважав саме її захист. В ті часи загрозою для безпеки держави були не тільки війна, але й висока смертність, у тому числі від голоду та неврожаю. Тому для стародавніх держав «національна безпека» мала, зазвичай, ресурсний вимір. Так, у Стародавній Греції з метою забезпечення національної безпеки накопичували стратегічні запаси амфор з оливковою олією (олія могла довго зберігатись і на неї завжди був попит з боку інших країн). Середньовічна феодальна Європа джерелами національної безпеки розглядала землю та робочу силу. Автор теорії суспільного договору (епоха просвітництва), англійський філософ Т. Гоббс як мету існування держави розглядав саме забезпечення безпеки та захист людей від них самих [8].

В науковому суспільстві категорія «безпека» вперше була зафіксована в 1190 році і застосовувалось стосовно захищеності окремої

людини. До наших часів зберігся прототип документу, що фіксував певні рекомендації з дотримання економічної безпеки, так звані портулани, які можна вважати першими довідниками для допомоги венеціанським купцям за кордоном, в яких пропонуються правила поведінки та торгівлі, а також своєрідні мапи-провідники морських кораблів, що перевозили товари з Європи в порти Малої Азії, Північну та Західну Африку.

Активний інтерес до наукового дослідження національної безпеки почався з 1980–1990 рр., коли до наукової розробки категорії «безпека» долучились установи провідних країн світу, серед яких були Лондонський інститут стратегічних досліджень і Стокгольмський інститут досліджень безпеки.

У сучасній науковій спільноті існують ***три підходи до сутності національної безпеки***:

- перший підхід приділяє увагу цінності свободи й безпеки особистості, підкреслюючи, що безпека держави і суспільства є лише функцією, яка має забезпечити свободу і безпеку певному індивіду;
- другий підхід висуває на перший план безпеку держави, а вже сильна держава забезпечить безпеку особистості;
- третій підхід акцентується на захисті цінностей суспільства.

Наразі поняття «національна безпека» має велику кількість тлумачень, але їх відмінності полягають у способах і механізмах, які рекомендуються для захисту національної безпеки від потенційних та реальних загроз. Загальним для всіх визначень поняття є те, що всі вони визнають, що національна безпека є головною функцією держави.

Суб'єктами національної безпеки в глобальній економіці є президент, парламент, виконавчі органи влади, служба безпеки, державна прикордонна служба, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, збройні сили, громадяни країни та об'єднання громадян країн.

Забезпечується національна безпека державною політикою, яка включає концепції, стратегії і програми в сферах національної безпеки.

Основними принципами забезпечення національної безпеки в глобальній економіці є пріоритет прав і свобод людини, верховенство права, пріоритет договірних засобів при вирішенні конфліктів, адекватність

обраних заходів захисту національних інтересів, взаємодія органів державної влади при забезпеченні національної безпеки, демократичний цивільний контроль над воєнними структурами в системі національної безпеки, використання механізмів міжнародної колективної безпеки з метою забезпечення інтересів національної безпеки.

Завдання національної безпеки в глобальній економіці полягають у наступному: захист державного ладу, захист суспільного ладу, забезпечення територіальної недоторканності й суверенітету, забезпечення політичної та економічної незалежності нації, забезпечення здоров'я нації, охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю, забезпечення техногенної безпеки, захист від наслідків стихійних лих.

З поняттям національної безпеки у глобальній економіці пов'язані такі категорії, як національні інтереси, національні цінності та національні цілі.

Національні інтереси – це матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності народу окремої країни, потреби суспільства і держави, які гарантують державний суверенітет країни. В ідеалі національні інтереси – це інтереси переважної частини суспільства, політичної нації, що є своєрідним «компасом» керівництву держави для орієнтації у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

За ступенем пріоритетності виділяють ***два рівні національних інтересів.*** До першого рівня відносять головні (стратегічні), до другого – другорядні інтереси. Так, до першого рівня включають незалежність, політичний суверенітет, територіальну цілісність, економічний розвиток, культурна самобутність тощо. Ці інтереси держава захищає політичними, економічними, військовими і дипломатичними засобами.

До інтересів другого рівня відносяться динамічні інтереси, які коригуються в залежності від стану інтересів першого рівня та й самі ці інтереси формуються з метою реалізації інтересів держави першого рівня.

Національні інтереси також поділяють на внутрішньо- та зовнішньополітичні. ***Внутрішньополітичні інтереси*** спрямовані на збереження територіальної цілісності, інститутів державної влади, забезпечуючи стабільність функціонування політичної системи та

реалізацію фінансово-економічного, військового, технологічного і наукового потенціалів. ***Зовнішньополітичні національні інтереси*** полягають в отриманні свого місця в сучасному геополітичному просторі через участь у міжнародних політичних та економічних інститутах.

Виходячи з того, що найважливішим національним інтересом кожної країни є захист суверенітету і територіальної цілісності, то забезпечення національного інтересу є передумовою забезпечення і національної безпеки.

Наступна категорія, пов'язана з національною безпекою у глобальній економіці – національні цінності. Існує різноманіття визначень цього поняття, найчастіше під ***національними цінностями*** розуміють матеріальні (сама країна) та духовні цінності нації (моральність, релігійність, доброзичливість тощо).

З національною безпекою пов'язані і ***національні цілі***, під якими розуміють певні завдання, які держава ставить для захисту національних інтересів та національних цінностей. Тобто національні цінності визначають сутність, національні інтереси – структуру, а національні цілі формують спрямованість національної безпеки у глобальній економіці.

Національна безпека у глобальній економіці має такі ***складові***:

1. ***Економічна безпека*** – захищає економіку від зовнішніх та внутрішніх несприятливих факторів, негативний вплив яких порушує нормальне функціонування економіки та знижує рівень життя населення.

2. ***Екологічна безпека*** – стосується безпосередньо екологічних (ресурсних) проблем, а також негативних екологічних наслідків війни.

3. ***Соціальна безпека*** – стан рівноваги між економічною та соціальною ефективністю, яка підтримується діяльністю соціально-економічних інституцій.

4. ***Політична безпека*** – це стабільність, яка досягається за допомогою ухвалення рішень у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами та державами методами дипломатії, переговорів та інших видів взаємодії.

5. ***Військова та оборонна безпека*** – це здатність захищати свою країну від військової агресії.

6. ***Культурно-духовна безпека*** – спрямована на збереження національної ідентичності народу.

7. ***Демографічна безпека*** – передбачає створення умов, що формують такий демографічний стан держави, при якому відбувається відтворення населення та забезпечується розвиток трудового потенціалу.

8. ***Інформаційна безпека*** – забезпечення захисту інформаційних ресурсів підприємств, організацій, державних установ та фізичних осіб від втрати, пошкодження, несанкціонованого копіювання та використання. Саме від інформаційної безпеки залежить комунікація між владою та суспільством.

Всі елементи національної безпеки є першорядними і важливими, утворюючи цілісну систему національної безпеки у глобальній економіці. При цьому кожен елемент цієї системи містить свої складові, утворюючи підсистеми національної безпеки певного напряму. Так, до складу ***системи економічної безпеки*** входять*:*

- ***сировинно-ресурсна безпека***, що забезпечується природно-ресурсним потенціалом країни, тобто сукупністю природних ресурсів та природних умов певної території, до яких відносяться: земельні, мінерально-сировинні, водні, природно-рекреаційні, лісові, фауністичні, мисливсько-рибальські ресурси. Деякі дослідники в якості елементів природно-ресурсного потенціалу виділяють також просторові, кліматичні та геотермальні ресурси тощо;
- ***енергетична складова*** економічної безпеки передбачає забезпечення стабільності постачань енергоносіїв для внутрішнього споживання шляхом використання як власних паливно-енергетичних ресурсів, так і диверсифікації джерел постачання енергоносіїв з метою нормального функціонування національної економіки та запобігання негативних наслідків світових коливань вартості паливно-енергетичних ресурсів;
- ***фінансова складова*** економічної безпеки є багаторівневою системою, яку утворюють субпідсистеми (податкова, безпека банківського сектору, безпека страхового та фондового ринку, валютна, боргова, грошово-кредитна, інвестиційна, бюджетна), а індикатором фінансової безпеки виступає курс національної грошової одиниці та ступінь її конвертованості;

- ***інноваційно-інвестиційна*** складова важлива з точки зору використання потенціалу інновацій, який здатен якісно змінити виробничі процеси та окремі продукти і збільшити експортні надходження від реалізації інноваційних наукоємних товарів. Крім того, світовий досвід свідчить, що інновації забезпечують зростання надходжень ПІІ, отже, сприяють стабільності валютно-фінансового сектору;
- ***зовнішньоекономічна складова*** передбачає створення умов для інтеграції національної економіки в МПП і подолання протиріч між інтересами національних підприємців та іноземних партнерів. Серед основних загроз у сфері зовнішньоекономічної безпеки виділяють слабо диверсифіковану структуру зовнішньої торгівлі;
- ***виробнича складова*** економічної безпеки полягає у підтримці такого стану виробничої сфери країни, який забезпечує ефективне використання існуючих у країні виробничих потужностей, їх своєчасну модернізацію та інноваційність виробництва, що сприятиме підвищенню рівня конкурентоспроможності національної економіки;
- ***науково-технологічна складова*** – це стан науково-технологічного потенціалу країни, який за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів дає можливість національним виробникам підвищити конкурентоспроможність своєї продукції.

Взагалі економічна безпека в структурі національної безпеки посідає важливе місце, чим пояснюється актуальність оцінювання її рівня з метою проаналізувати існуючий стан економічної безпеки та визначити заходи для її підтримки, запобігання й усунення можливих загроз.

У світовій практиці існують різноманітні підходи до дослідження ***рівня економічної безпеки.*** Так, у Швейцарії з метою виявлення потенційних соціально-економічних загроз застосовують якісний та кількісний аналіз макроекономічних показників. У країнах Балтії проводять моніторинг основних макроекономічних показників та порівняння з їх критичними значеннями. У Канаді рівень економічної безпеки оцінюють крізь призму індексу економічної безпеки IEWB, використовуючи і власні доробки до цього індексу. В Україні розраховують інтегральний індекс економічної безпеки, що складається з 9-ти середньозважених субіндексів (складових економічної безпеки):

макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова, виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна та інвестиційно-інноваційна безпека.

Існуючі у світовій практиці підходи до оцінки та аналізу економічної безпеки значно відрізняються, що не дає можливості їх порівняння. Разом з тим, існує практика використання окремих індексів, розроблених міжнародними організаціями, які характеризують певні складові національної економічної безпеки (The Global Competitiveness Index, The Human Development Index, The Doing Business, The Legatum Prosperity Index тощо).

3.4. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Глобальні проблеми сучасності – це складні, взаємопов'язані виклики та загрози, що зазвичай виходять за межі національних кордонів та мають міждисциплінарний характер, що вимагає комплексного підходу до їхнього розв'язання, а тому мають масштабні наслідки для всього людства і природних систем планети.

Глобальні проблеми характеризуються різноманітністю за своїм змістом та складністю вирішення цих проблем, що вимагає знань з різних наукових дисциплін та співпраці між різними секторами суспільства. Глобальний вплив відзначається широкомасштабністю географічного прояву та тривалістю за часом. Глобальним проблемам притаманні універсальність, мобільність, їх значущість з часом постійно змінюється. Під час вирішення певних проблем, вони втрачають свою актуальність, переходячи на локальний рівень або зникаючи повністю. У сучасному світі постійно з'являються нові проблеми, які можуть набувати глобального характеру.

Розвиток глобальних проблем має суперечливий та багатовимірний характер. Різні проблеми взаємопов'язані, часто переплітаються, впливаючи одна на одну, посилюють взаємний вплив. Водночас вони мають цілий ряд загальних специфічних рис. Жодна країна або регіон не можуть вирішити ці проблеми самостійно, для їх вирішення необхідні

інноваційні науково-технічні підходи, прийняття політичних кроків, довгострокові стратегії, змін у суспільній свідомості, в області міжнародного права, залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства.

Загалом глобальні проблеми виникають внаслідок поєднання природних, соціальних, економічних та політичних процесів. Головну роль в сучасному світі відіграють ризики екологічного, ресурсного, соціального і глобально-регулятивного походження. Вони превалюють над традиційними ризиками геополітичного характеру. Глобальні проблеми спричинені діяльністю людини техногенної цивілізації.

До основних факторів виникнення глобальних проблем сучасності відносять глобальні демографічні процеси, економічний розвиток, індустріалізацію, науково-технологічний прогрес, політичні та соціальні фактори, глобалізацію, антропогенні викиди парникових газів, надмірне споживання ресурсів, глобальні ланцюги постачання та споживацький стиль життя, характеристики яких наведено нижче.

В табл. 3.3 перелічено фактори виникнення основних глобальних проблем.

Таблиця 3.3

Основні глобальні проблеми та фактори їх виникнення

Глобальна проблема	Фактори виникнення
Забруднення довкілля	Індустріалізація, неконтрольовані викиди, транспорт
Зміна клімату	Антропогенні викиди парникових газів
Економічна нерівність	Нерівний розподіл багатства, корупція, політичні кризи
Проблеми охорони здоров'я	Недостатність ресурсів, інфекційні захворювання
Втрата біорізноманіття	Розширення міст, знищення природних середовищ
Інформаційна безпека та кіберзагрози	Швидкий технологічний прогрес, недостатній захист
Глобальні конфлікти	Геополітичні суперечності, нерівність

Джерело: [1; 6].

Фактори виникнення основних глобальних проблем:

- ***глобальні демографічні процеси***. Зростання населення планети створює додатковий тиск на природні ресурси, інфраструктуру та екосистеми. Швидка урбанізація призводить до розширення міст і, як наслідок, до екологічних проблем, таких як забруднення та знищення природних ландшафтів (рис. 3.2). Прогнозування подальшого зростання населення та рівня урбанізації до 2050 року передбачає збільшення тиску на природні ресурси та інфраструктуру;
- ***економічний розвиток та індустріалізація***. Швидке економічне зростання, особливо в країнах, що розвиваються, часто супроводжується підвищеним використанням природних ресурсів, енергії та виробництвом відходів. Індустріалізація без належних екологічних стандартів сприяє забрудненню навколишнього середовища;
- ***науково-технологічний прогрес***. Без сумніву, технології допомагають у вирішенні багатьох проблем, водночас їхнє неконтрольоване використання часто призводить до нових викликів. Наприклад, розвиток транспортних технологій сприяв зростанню викидів парникових газів, а цифровізація підвищила ризики кібербезпеки;

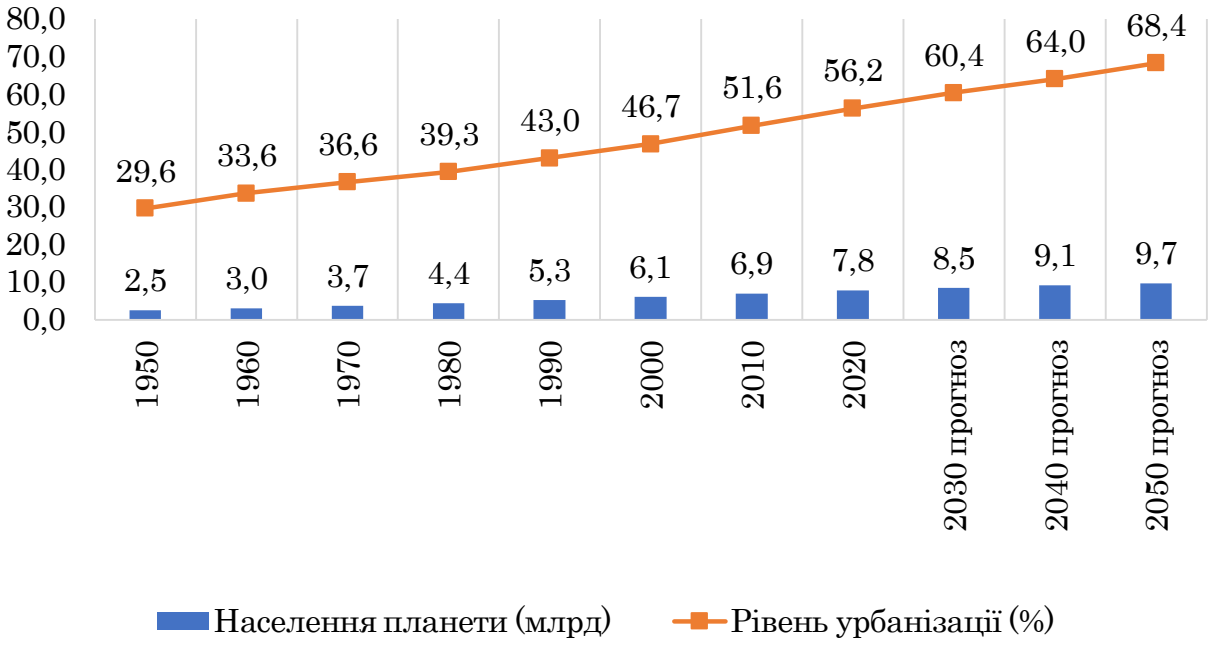

Рис. 3.2. *Зростання населення планети та урбанізація, 1950–2050 [13]*

- ***політичні та соціальні фактори***. Нерівномірний розподіл багатства, відсутність ефективного управління та корупція часто перешкоджають сталому розвитку та збільшують соціальну нерівність. Політична нестабільність та конфлікти можуть перетворити локальні проблеми на глобальні кризи, такі як міграційні потоки та тероризм;
- ***глобалізація економіки*** сприяє швидкому розповсюдженню як позитивних інновацій, так і негативних явищ, таких як інфекційні захворювання, економічні кризи або тероризм;
- ***антропогенні викиди парникових газів*** змінюють кліматичні умови, що призводить до екстремальних погодних явищ, підвищення рівня моря та впливає на сільське господарство, біорізноманіття і здоров'я людей;
- ***надмірне споживання та нераціональне використання ресурсів***, таких як викопні палива, вода та лісові масиви, призводить до виснаження природних ресурсів та деградації екосистем;
- ***глобальні ланцюги постачання*** можуть створювати негативні екологічні та соціальні наслідки в країнах-виробниках, таких як забруднення, несприятливі умови праці та порушення прав людини;
- ***споживацький стиль життя***, культура матеріального достатку, поведінкові зміни людей сприяють підвищеному споживанню ресурсів та виробництву відходів, що негативно впливає на навколишнє середовище;
- ***недостатній рівень освіти*** та обізнаності щодо глобальних проблем серед населення і політиків, наукові та освітні бар'єри перешкоджають ефективному вирішенню цих проблем.

Класифікація глобальних проблем сучасності є складним завданням, яке вимагає міждисциплінарного підходу. Не існує єдиних формулювань і переліку глобальних проблем.

Класифікація глобальних проблем не означає, що вони відокремлені одна від одної. Взаємозалежність глобальних проблем людства працює за принципом доміно, тобто за ланцюговою реакцією. За походженням, характером і способом розв'язання глобальні проблеми класифікуються на декілька груп (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Класифікація глобальних проблем

Групи глобальних проблем	Глобальні проблеми
Інтерсоціальні глобальні проблеми	Проблема роззброєння й попередження військових конфліктів. Проблема протистояння сучасних цивілізацій. Проблема міжнародного тероризму і злочинності. Наркобізнес як специфічна глобальна проблема сучасності. Проблема відсталості слаборозвинених країн. Глобальна проблема світової заборгованості. Глобальна проблема міжнародної міграції
Глобальні проблеми в системі «людина – суспільство»	Демографічні проблеми людства. Проблеми ефективного використання досягнень НТР. Проблеми розвитку охорони здоров'я, освіти, культури. Етнічні проблеми, конфесіональні конфлікти й проблема. трайбалізму в сучасному світі
Глобальні проблеми в системі «суспільство – природа»	Глобальна проблема забруднення довкілля. Глобальні кліматичні проблеми. Глобальна водогосподарська проблема. Глобальна продовольча проблема. Глобальна енергетична проблема. Глобальна проблема вичерпання корисних копалин. Глобальна проблема збереження біологічного різноманіття. Глобальна проблема особливо охоронюваних природних територій. Проблеми раціонального освоєння світового океану та космічного простору

Джерело: [1].

Перша група проблем – ***інтерсоціальні глобальні проблеми*** – це проблеми, які виникають внаслідок взаємодії між різними соціально-економічними системами, соціальними групами, державами, культурами чи націями. Інтерсоціальні глобальні проблеми стосуються проблем війни і миру, встановлення нового міжнародного економічного порядку, глобальної нерівності, подолання відсталості й забезпечення економічного зростання, міграційних криз тощо.

Шляхи подолання інтерсоціальних глобальних проблем: проведення політик, спрямованих на зменшення економічної та соціальної нерівності; стимулювання економічного розвитку через інвестиції в інфраструктуру, освіту та охорону здоров'я для сприяння стійкому економічному розвитку; демілітаризація економіки країн світу; конверсія

військово-промислового комплексу; ядерне роззброєння, зменшення військових витрат, подолання міжнаціональних і внутрішньонаціональних воєнних конфліктів; миротворчі місії та дипломатичні зусилля для запобігання та врегулювання конфліктів.

Проблеми другої групи – ***глобальні проблеми в системі «людина – суспільство»*** (антропосоціальні глобальні проблеми) – це проблеми, які виникають внаслідок взаємодії людської діяльності та соціальних структур з природним і техногенним середовищем. Вони охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із впливом людської діяльності на довкілля, суспільство та здоров'я. Антропосоціальні глобальні проблеми безпосередньо пов'язані з людиною, її індивідуальним буттям. Це проблема «людських якостей» – розвитку моральних, інтелектуальних та інших задатків людини, забезпечення здорового способу життя. До них відносяться демографічна проблема, проблеми ефективного використання досягнень НТР, проблеми етнічних та конфесіональних конфліктів та проблема трайбалізму в сучасному світі, проблеми в галузі охорони здоров'я, адаптації людини в сучасних умовах, розвитку різних культур та їх взаємодії.

Шляхи розв'язання глобальних проблем другої групи: підвищення рівня життя бідних верств населення та забезпечення рівного доступу до освіти, медицини та інших основних послуг, ліквідація зубожіння, голоду, хвороб, безробіття, неграмотності, розробка та впровадження стратегій швидкого реагування на нові інфекційні захворювання, розробка та впровадження ефективних політик, інноваційні технології, підвищення обізнаності та зміцнення інституційних структур.

До третьої групи проблем – ***глобальних проблем в системі «суспільство – природа»*** (природосоціальні, екологічні проблеми) – відносяться проблеми, які виникають на перетині взаємодії суспільства з природним середовищем і мають вплив як на екологічний стан довкілля, так і на соціальні структури. Вони відображають вплив діяльності людини на природу і, навпаки, вплив природних процесів на суспільство. ***Екологічні проблеми*** – це проблеми, пов'язані з порушенням екологічної рівноваги через антропогенні або природні фактори, що призводять до негативних змін у навколишньому середовищі. До цих проблем відносять зміну клімату, яка спричиняє глобальне

потепління через підвищення концентрацій парникових газів в атмосфері через людську діяльність. Серйозним викликом для нашої планети стає втрата біорізноманіття, зникнення видів рослин і тварин через руйнування їхніх природних середовищ існування, забруднення та зміну клімату. Надмірне використання природних ресурсів, таких як вода, ліс, корисні копалини, призводять до виснаження природних ресурсів. Через деградацію земель, ерозію, засолення, виснаження знижується продуктивність ґрунтів. Дефіцит і недостатність чистої прісної води для задоволення потреб населення та господарства можуть викликати «водні» війни.

Подолання природосоціальних та екологічних проблем потребує комплексного підходу, який включає: міжнародну співпрацю між країнами про скорочення викидів парникових газів, міжнародну діяльність, спрямовану на захист біорізноманіття; швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії (сонячної, вітрової, океанічної та гідроенергії річок) для зменшення залежності від викопних видів палива; розробку усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів (чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем); розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва; припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування; розробку енергоефективних технологій, які знижують споживання енергії та ресурсоємність виробництва; екологічне оподаткування на викиди забруднювачів та використання природних ресурсів для стимулювання екологічно чистих технологій; формування екологічного світогляду; комплексну розробку законодавства про охорону довкілля, а також підписання договорів та угод, спрямованих на розв'язання зазначених проблем.

Усі глобальні проблеми тісно між собою пов'язані, більш того, зумовлюють одна одну, тому що, як правило, мають одні витоки, тобто причини виникнення. Комплексність та взаємопов'язаність цих процесів ускладнюють вирішення глобальних проблем, але також підкреслюють важливість міждисциплінарного підходу та міжнародної співпраці.

Жодна країна або регіон не можуть вирішити ці проблеми самостійно. Для їх вирішення необхідні інноваційні науково-технічні підходи, прийняття політичних кроків, довгострокові стратегії, зміни в суспільній свідомості, залучення технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, а також колективні і скоординовані зусилля світового співтовариства.

Сучасний світ стикається з безліччю викликів та загроз, пов'язаних з проявом різноманітних економічних, соціальних, екологічних, політичних глобальних проблем.

3.5. ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Глобалізація світової економіки, посилення взаємозв'язків та взаємозалежності країн, необхідність пристосування національних економічних систем до змін у світовому господарстві, що відбуваються, об'єктивно зумовили формування ***глобальної системи її регулювання***, яка є сукупністю взаємопов'язаних інститутів, принципів, норм, правил і процедур впливу на розвиток глобальної економіки за допомогою політичних, економічних, фінансових, правових та адміністративних інструментів.

Ключовими ***тенденціями розвитку глобальної системи регулювання економіки*** є такі:

- зростання правової забезпеченості, яка створює необхідну передбачуваність, гласність, прозорість і стабільність міжнародного економічного клімату;
- уніфікація правових, адміністративних, організаційно-технічних інструментів регулювання зовнішньоекономічних зв'язків більшості країн, міжнародна сумісність практики і техніки регулювання економіки, що досягається системою багатосторонніх міждержавних угод і домовленостей, створюючи глобальний правовий, адміністративний та організаційно-технічний простір;

- підвищення рівня комплексності як національних, так і глобальної економіки в цілому, що полягає в зростаючій гармонійності використання всього арсеналу інструментів впливу на них;
- формування пріоритетності економічних важелів регулювання порівняно із застосуванням заходів прямого адміністративного впливу, що знаходить відображення в розширенні використання грошово-кредитних, фінансових, митних інструментів впливу на обсяги, динаміку та структуру глобальної економіки;
- зростання технічної оснащеності та інформаційної забезпеченості систем регулювання, що забезпечує можливість збору, обробки, аналізу та розповсюдження великих масивів статистичної, кон'юнктурної і нормативно-правової інформації за допомогою сучасних інформаційних технологій і засобів.

У глобальній системі регулювання економіки виокремлюються взаємопов'язані та взаємообумовлені рівні (корпоративний, національний, міждержавний, наднаціональний і глобальний), яким притаманні певні механізми й інструменти впливу на темпи, пропорції та структуру її розвитку.

1. На *корпоративному рівні* (переважно ТНК) регулювання економіки дістало назву обмежувальної ділової практики.

Обмежувальна ділова практика – це сукупність дій, заходів, прийомів, що формують ринкову поведінку підприємств чи їх об'єднань з метою досягнення та утримання провідної позиції на ринку шляхом обмеження або послаблення конкурентної боротьби.

До найпоширеніших методів та інструментів обмежувальної ділової практики належать: угоди та домовленості, що встановлюють рівень цін; участь у міжнародних торгах (тендерах) за домовленістю; угоди щодо розподілу ринків або споживачів; виділення квот на продаж і виробництво; колективні дії на підтримку домовленості (наприклад, відмова вести справи, недопуск партнера до укладання угоди тощо); використання цін нижче за собівартість для усунення конкурентів; встановлення дискримінаційних цін або умов стосовно поставок і закупівель; злиття, поглинання або інші форми досягнення контролю; встановлення обмежень стосовно місця, часу, кількості та форми

можливого перепродажу або експорту товарів; зумовленість поставок певних товарів (послуг) обсягами закупівель інших товарів (послуг) у постачальника або його партнера; диктат щодо прийняття управлінських рішень у сфері інвестування, розширення виробництва, виходу на нові зарубіжні ринки, продажу ліцензій тощо.

Законодавство стосовно обмежувальної ділової практики виникло наприкінці XIX – на початку XX ст. у США, а починаючи з 1950–60-х років поширилося і в європейських країнах – Франції, Німеччині, Великій Британії, Нідерландах, Австрії, Бельгії, Іспанії, Швейцарії, Скандинавських країнах, а також у Японії, Канаді тощо. У 1970–80-ті роки відповідні законодавчі акти були прийняті в Угорщині та Польщі, а згодом і в усіх країнах Східної Європи.

В основу кваліфікації бізнесової практики як обмежувальної покладено критерій порушення нею «нормальної» ринкової конкуренції, тобто створення таких договірних і господарських умов, які обмежують свободу підприємництва інших учасників ринку, примушують їх застосовувати небажані методи господарювання в комерційній та/або виробничій сферах діяльності.

2. ***Національний рівень*** регулювання економіки відбувається в країнах, уряди яких спрямовують свою діяльність на досягнення системи національних інтересів (політичних, ідеологічних, економічних, військових, соціальних, релігійних тощо), яка визначає сутність і певний зміст як внутрішньої, так і зовнішньої політики уряду.

В умовах глобальної економіки проявляються дві тенденції в державному регулюванні. По-перше, це послаблення економічної влади держави над суб'єктами національної економіки, особливо над ТНК, що набули майже повну незалежність від своїх урядів. По-друге, наростання особливої значущості державних рішень щодо міжнародних відносин для соціально-економічного розвитку країни.

Зовнішня політика країни – це загальний курс держави у міжнародних справах, сукупність принципів і пріоритетних методів, що визначають діяльність органів державної влади та державного управління у сфері регулювання відносин держави з іншими країнами і народами відповідно до національних інтересів та конкретно-історичних цілей.

Важливою складовою зовнішньої політики країни є її ***зовнішньо-економічна політика*** – загальний курс держави щодо її економічних відносин з іншими суб'єктами глобальної економіки, система принципів і методів, що визначають діяльність органів державної влади та державного управління, спрямованих на забезпечення національних економічних інтересів у сфері розвитку та взаємодії національних економік у цілому і національних суб'єктів міжнародного бізнесу зокрема.

Органічною складовою зовнішньоекономічної політики є ***політика зовнішньоторговельна*** – певний курс дій урядових і владних структур, використання принципів, методів та інструментів впливу на розвиток зовнішньої торгівлі країни, завдяки яким забезпечується досягнення визначених цілей та реалізація національних інтересів.

За ступенем впливу на глобальну економіку цей рівень є переважаючим, що пояснюється пріоритетністю держави серед інших суб'єктів (фізичних та юридичних осіб, інтеграційних об'єднань та міжнародних організацій).

3. ***Міждержавний (міжнаціональний) рівень*** регулювання економіки відбувається між країнами, які не є членами інтеграційного угруповання, може будуватися як на засадах лібералізації зовнішньо-економічної політики, так і протекціонізму. В разі лібералізації встановлюється преференційний режим і країни надають одна одній преференції. Проявом протекціонізму на міжнародному рівні є дискримінаційні режими, що реалізуються за допомогою спеціальних обмежувальних заходів.

Преференційний режим – це особливий пільговий режим, що надається однією державою іншій без поширення на треті країни.

Преференції найчастіше надаються у вигляді знижок або повного скасування мита на імпортовані товари, пільгового кредитування і страхування зовнішньоторговельних операцій, спеціального валютного режиму, надання фінансової та технічної допомоги тощо.

Дискримінаційним є режим економічних відносин між країнами, згідно з яким юридичним і фізичним особам однієї країни надаються в їхній економічній діяльності на території країни, що проводить

дискримінацію, гірші умови, ніж ті, які надані юридичним і фізичним особам інших країн.

Дискримінаційні заходи стосуються майже всіх інструментів регулювання економічних відносин і можуть реалізовуватися через реторсії та репресалії.

Реторсії (від лат. *retorsio* – зворотна дія) – обмежувальні заходи, що застосовуються однією державою у відповідь на аналогічні дії іншої держави, що завдають економічної або моральної шкоди першій.

Такі дії, як правило, мають на меті поновлення принципу взаємності у відносинах відповідних держав. Заходи, що використовуються як реторсії, повинні бути пропорційними (порівняними) з актами, що їх спричинили, і мають бути припинені з моменту поновлення попереднього стану.

Репресалії (від лат. *represaliale* – стримувати, зупиняти) – примусові заходи, що застосовує одна держава у відповідь на неправомірні дії іншої.

Сукупність реторсій і репресалій у двосторонніх економічних відносинах призводить до ситуації «торговельної війни» між країнами.

4. На ***наднаціональному рівні*** регулювання економіки здійснюється за допомогою спільних заходів країн – учасниць інтеграційних угод. В умовах глобальної економіки спільні заходи інтеграційних об'єднань мають дуалістичний характер: з одного боку, вони сприяють лібералізації відносин серед країн-учасниць, а з іншого – створюють протекціоністські бар'єри для доступу товарів і послуг інших країн на ринки країн – учасниць об'єднання. За економічною сутністю інструменти наднаціонального регулювання ідентичні заходам національних зовнішньоекономічних політик, але їх особливістю є колективний, узгоджений характер і спільні дії щодо досягнення економічних, соціальних і політичних інтересів країн-учасниць, що збігаються.

5. ***Глобальний рівень*** регулювання економіки включає широкий спектр принципів, правил, міжнародних договорів та угод, що розробляються міжнародними організаціями, сферою діяльності яких є сприяння розвитку та регулювання різних форм міжнародних економічних відносин.

Міжнародні організації виконують декілька функцій:

- регулююча функція полягає у прийнятті рішень, що визначають цілі, принципи, правила поведінки держав-членів;
- контрольна функція полягає у здійсненні контролю за відповідністю поведінки держав до норм міжнародного права, а також резолюцій. З цією метою організація має право збирати та аналізувати інформацію, обговорювати її та висловлювати свою думку в резолюціях;
- оперативні функції полягають у досягненні цілей власними коштами організації. У переважній більшості випадків організація впливає на реальність через суверенні держави-члени. Разом про те поступово зростає роль безпосередньої діяльності. Організації надають економічну, науково-технічну та іншу допомогу, консультаційні послуги.

Всі міжнародні організації можуть бути поділені на дві категорії:

- ***міжурядові***, учасниками яких є безпосередньо держави (мають міжнародну правосуб'єктність);
- ***неурядові***, до складу яких входять об'єднання виробників, компанії та фірми, наукові товариства та інші організації (понад 7000 асоціацій, федерацій, порад тощо).

Прикладом неурядових організацій є Міжнародна торговельна палата (МТП) *(International Chamber of Commerce – ICC)* – об'єднання національних організацій ділових кіл країн, зацікавлених у розвитку міжнародної торгівлі і підтриманні економічних зв'язків між окремими державами для забезпечення збуту товарів і отримання необхідної сировини і матеріалів.

Класифікація урядових міжнародних організацій:

- за колом учасників:
  - універсальні (для всіх держав);
  - регіональні (для країн одного регіону);
- за характером повноважень:
  - міждержавні – такі, що не обмежують суверенітет держав;
  - наддержавні – частково обмежують суверенітет держави (держави-члени добровільно передають частину своїх повноважень міжнародній організації в особі її органів);

- за порядком прийому нових членів:

– відкриті (будь-яка держава може стати членом на свій розсуд);

– закриті (прийом за згодою початкових засновників);

– спеціальної компетенції (політичні, економічні, кредитно-фінансові, з питань торгівлі, охорони здоров'я тощо);

- неформальні організації (клуби) – часто відіграючи значну роль у міжнародних відносинах, не можуть бути включені до класифікації міжнародних інститутів, оскільки не мають офіційного статусу – не мають статуту, штаб-квартири та не інституціоналізовані.

Центральною ланкою глобальної системи регулювання економіки і, одночасно, найбільш впливовою універсальною організацією є Економічна та соціальна Рада ООН та її спеціалізовані установи.

Економічна та соціальна Рада ООН (ЕКОСОР) *(Economic and Social Council, ECOSOC)* – головний орган ООН у сфері економічного та соціального міжнародного співробітництва, займає центральне місце у діяльності системи ООН з просування всіх трьох аспектів сталого розвитку – економічного, соціального та екологічного (54 країн-членів).

ЕКОСОР координує діяльність 17-ти ***спеціалізованих установ ООН*** – самостійних міжурядових міжнародних організацій, пов'язаних з ООН спеціальною угодою про співпрацю, серед яких:

- Міжнародний валютний фонд (МВФ) (*International Monetary Fund, IMF*) – спеціальна структура ООН, створена з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів (190 країн-членів);
- Група Світового банку (*The World Bank Group*) – група із п'яти міжнародних організацій, що надає позики, як правило, бідним країнам. Складається з п'яти установ: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародна асоціація розвитку (МАР); Міжнародна фінансова корпорація (МФК); Багатостороння агенція з гарантій інвестицій (БАГІ); Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС) (190 країн-членів);
- Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку, ЮНІДО (*United Nations Industrial Development Organization, UNIDO*) – спеціалізована установа ООН, місія якої полягає у просуванні міжнародного промислового співробітництва (170 країн-членів);

- Міжнародна організація праці (МОП) (*International Labour Organization, ILO*) – унікальна тристороння організація, яка об'єднує представників урядів, організацій працівників та роботодавців задля спільної розробки політики і програм (187 країн-членів);
- Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО) (*Food and Agriculture Organization, FAO*) – організація ООН, основним завданням якої є боротьба з голодом (197 країн-членів);
- ЮНЕСКО (UNESCO) — спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки та культури (182 країни-члена);
- Всесвітня туристична організація (ЮНВТО) (*World Tourism Organization, UNWTO*) – спеціалізована установа ООН, відповідальна за просування відповідального, стійкого та загальнодоступного туризму (157 країни-члена) та інші.

Також впливовими універсальними міжнародними організаціями з регулювання соціально-економічних аспектів співробітництва країн є:

- Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) *(United Nations Conference on Trade and Development, UNCTAD)* – орган Генеральної асамблеї ООН, який нараховує 194 країн-членів, створений задля сприяння розвитку міжнародної торгівлі, рівноправної взаємовигідної співпраці між державами, напрацювання рекомендацій по функціонуванню міжнародних економічних відносин;
- Світова організація торгівлі (СОТ) (*World Trade Organization, WTO*) – єдина міжнародна організація, що опікується глобальними правилами торгівлі між державами (164 країни-члена);
- Всесвітня митна організація (ВМО) *(World Customs Organization – WCO)* є міжурядовою міжнародною організацією з розробки міжнародних інструментів щодо класифікації товарів, оцінки митної вартості, спрощення процедур міжнародної торгівлі (185 країн-членів);
- Міжнародна організація міграції (МОМ) (*The International Organization for Migration,* IOM) – створена з метою координації міжнародної міграційної політики з боку держав та міжнародних організацій (173 країни-члена).

Наприкінці XX століття – на початку XXI століття значну роль у глобальній системі регулювання економіки почали відігравати ***неформальні міжнародні організації (клуби)***, серед яких:

- ***«Велика сімка»*** (Велика сімка) *(Group of Seven, G7)* – група із семи розвинених країн світу (США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада), глави держав і урядів яких регулярно зустрічаються для обговорення глобальних економічних проблем і намагаються узгоджувати свою економічну політику;
- ***«Велика двадцятка»*** (Велика двадцятка) (*Group of Twenty, G20)* – група із двадцяти міністрів фінансів та керівників центральних банків 20 економік: 19 з найбільших економік світу та Європейського Союзу, що обговорюють на регулярних зустрічах глобальне регулювання валютно-кредитних проблем;
- ***Паризький клуб*** – неформальне об'єднання урядів країн-кредиторів, якими є Австралія, Австрія, Бельгія, Норвегія, Велика Британія, Німеччина, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Швейцарія, Швеція, Франція, Фінляндія та Японія, що було створено з метою реструктуризації заборгованості країн, що розвиваються;
- ***Лондонський клуб*** – це форум центральних банків країн-кредиторів з перегляду строків погашення кредитів, що надані комерційними банками без гарантій з боку урядів країн-кредиторів.

Пріоритетну роль у системі міжнародного регулювання сьогодні відіграють держави, міжнародні організації та неформальні інститути, які при необхідності формують змішані механізми управління глобальною економікою.

Основні визначення, терміни, поняття

Циклічність економічного розвитку; економічний цикл; глобальна конкуренція та міжнародна конкурентоспроможність; конкурентні переваги; глобальні проблеми сучасності; національна безпека; національні інтереси; національні цінності; національні цілі; глобальна система регулювання економіки.

Питання для самоконтролю

1. Що собою представляє циклічність економічного розвитку?
2. Назвіть фази економічного циклу та схарактеризуйте їх.

3. Дайте визначення поняттям: національна безпека; національні інтереси; національні цінності; національні цілі.

4. Що таке глобальна конкуренція та які її відмінні риси?

5. Що розуміють під міжнародною конкурентоспроможністю?

6. Схарактеризуйте рівні міжнародної конкурентоспроможності.

7. Схарактеризуйте характер та структуру сучасних конкурентних переваг.

8. Назвіть основні глобальні проблеми сучасності.

9. Перелічіть основні спеціалізовані установи ООН у глобальній системі регулювання економіки.

10. Схарактеризуйте роль неформальних міжнародних організацій (клубів) у системи регулювання економіки.

Тестові завдання

1. Нерівномірність функціонування різних елементів економіки, зміна революційних та еволюційних стадій розвитку, економічного прогресу економічним спадом – це:

а) циклічність економічного розвитку;
б) економічний цикл;
в) глобальна конкуренція;
г) міжнародна конкурентоспроможність.

2. Коливання рівня економічної активності, тобто час, коли періоди підйому змінюються періодами спаду економіки, а саме процес проходження економіки від пікової (підвищувальної чи знижувальної) фази одного циклу до наступної пікової фази цього ж циклу – це:

а) циклічність економічного розвитку;
б) економічний цикл;
в) глобальна конкуренція;
г) міжнародна конкурентоспроможність.

3. Конкуренція, яка ігнорує державні кордони, коли суб'єкти конкуренції приходять ззовні, знаходячи об'єкти застосування в інших країнах, – це:

а) циклічність економічного розвитку;
б) економічний цикл;

в) глобальна конкуренція;
г) міжнародна конкурентоспроможність.

4. Володіння властивостями, що створюють переваги суб'єкта змагання на світовому ринку, – це:
а) циклічність економічного розвитку;
б) економічний цикл;
в) глобальна конкуренція;
г) міжнародна конкурентоспроможність.

5. Економічна ситуація, для якої характерне погіршення параметрів економічного розвитку, – це:
а) фаза спаду;
б) фаза депресії;
в) фаза пожвавлення;
г) фаза підйому.

6. Економічна ситуація, для якої характерний низький рівень таких економічних показників, як ставка відсотка, заробітна плата, ціни на товари та обсяги виробництва, – це:
а) фаза спаду;
б) фаза депресії;
в) фаза пожвавлення;
г) фаза підйому.

7. Економічна ситуація, для якої характерне масове оновлення основного капіталу, скорочення рівня безробіття, зростання заробітної плати тощо, – це:
а) фаза спаду;
б) фаза депресії;
в) фаза пожвавлення;
г) фаза підйому.

8. Економічна ситуація, для якої характерне подальше зростання макроекономічних показників, коли спостерігається значне

перевищення обсягу виробництва порівняно з передкризовим станом, – це:

а) фаза спаду;
б) фаза депресії;
в) фаза пожвавлення;
г) фаза підйому.

9. Відмінними рисами глобальної конкуренції є такі:

а) посилення ролі держави;
б) у конкуренцію втручаються наднаціональні органи;
в) має тенденцію переростання на свою протилежність – монополію;
г) всі відповіді вірні.

10. Завданнями національної безпеки в глобальній економіці є:

а) захист державного та суспільного ладу;
б) забезпечення територіальної недоторканності й суверенітету;
в) охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю;
г) всі відповіді вірні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Глобальні проблеми сучасності : підручник / [кол. авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 632 с.
2. Ревякін Г. В. Закономірності циклічного розвитку глобальної економічної системи : монографія. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. – 140 с.
3. 1957–58 Recession in World Trade // Federal Reserve Bulletin. 1958. URL : https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/FRB/pages/1955-1959/14330_1955-1959.pdf
4. Arias M., Wen Yi. Recovery from the Great Recession Has Varied around the World// Federal Reserve Bank of St. Louis. 2015. URL : https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/october-2015/recovery-from-the-great-recession-has-varied-around-the-world

5. Eichengreen B. Hall of Mirrors: The Great Depression, the Great Recession, and the Uses-and Misuses-of History Oxford University Press; Reprint edition (October 1, 2016). 520 p.
6. Environment Programme – United Nations. URL: (UNEP) https://unenvironment.org
7. Gregory L. Schneider. The 1973 Oil Crisis and Its Economic Consequences. 2023. Bill of Rights Institute. URL: https://billofrightsinstitute.org/essays/the-1973-oil-crisis-and-its-economic-consequences
8. Hobbes T. Leviathan. Edited by J. C. A. Gaskin, Oxford University Press, 2008. 576 p.
9. Maslow A. A Theory Of Human Motivation. Psychological Review, 50. 1943. 370–390. URL: http://www.livrosgratis.com.br/ler-livro-online-88633/a-theory-of-human-motivation
10. Moreno R. What Caused East Asia's Financial Crisis?// Federal Reserve Bank of San Francisco. 1998. URL: https://www.frbsf.org/economic-research/publications/economic-letter/1998/august/what-caused-east-asia-financial-crisis
11. Real GDP growth – World Economic Outlook Database – IMF. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD
12. Robert D. McCrie. The Handbook of Security. Palgrave Macmillan, UK. 2006. 667 p.
13. World Bank Open Data. URL: https://data.worldbank.org/
14. World Competitiveness Ranking 2024 – IMD. URL: https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/
15. World Economic Situation and Prospects 2021 – United Nations. URL: https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2021/

ТЕМА 4

СУЧАСНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Поглиблення процесів інтернаціоналізації та транснаціоналізації.
4.2. Регіоналізація глобальної економіки.
4.3. Цифрова глобалізація.
4.4. Соціальна та економічна солідарність.
4.5. Перехід до «зеленої» економіки.

4.1. ПОГЛИБЛЕННЯ ПРОЦЕСІВ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

На сучасному етапі розвитку глобалізації особливого значення набуває процес інтернаціоналізації економіки, який зумовлює поглиблення міждержавного співробітництва та посилення взаємозалежності між країнами. Даний процес характеризується розширенням господарської діяльності за межі національних економік у формі багатосторонньої кооперації, що має на меті підвищення продуктивності та збільшення ефективності виробництва. Характерними особливостями для такої ринкової діяльності є ліквідація урядових бар'єрів, які перешкоджають руху товарів і чинників виробництва, перспективна активізація міжнародних організацій, що забезпечують процес лібералізації руху товарів і факторів виробництва. Розгортання господарської діяльності підприємства за межі територіального ринку базування безпосередньо характеризується його здатністю до інтернаціоналізації.

Одним із характерних проявів глобалізації є ***поглиблення процесу інтернаціоналізації***, який зумовлює інтенсифікацію міждержавного співробітництва та посилення взаємозалежності між країнами і ха-

рактеризується розширенням господарської діяльності за межі національних економік у формі багатосторонньої кооперації, що має на меті підвищення продуктивності та збільшення ефективності виробництва. Характерними особливостями для такої ринкової діяльності є ліквідація урядових бар'єрів, які перешкоджають руху товарів і чинників виробництва, перспективна активізація міжнародних організацій, що забезпечують процес лібералізації руху товарів і факторів виробництва. Розгортання господарської діяльності підприємства за межі територіального ринку базування безпосередньо характеризується його здатністю до інтернаціоналізації.

До рушійних сил чи передумов поглиблення процесу інтернаціоналізації можна віднести такі:

- дефіцит національних природних ресурсів в одних країнах та сприятливі подібні умови для організації виробництва в інших;
- загострення конкуренції на національних ринках через насичення їх однорідною продукцією;
- можливість знизити витрати виробництва та збуту за рахунок залучення більш дешевої робочої сили та інтелектуальних ресурсів країн, що приймають, а також використання іноземного капіталу, технології та досвіду управління компаніями;
- використання додаткових шляхів та можливостей підвищення конкурентоспроможності своїх експортних товарів в умовах загострення конкуренції на світових ринках;
- зниження витрат, пов'язаних із національним державним регулюванням, таких як податки, витрати на природоохоронні заходи для досягнення відповідності нормам з охорони навколишнього середовища тощо;
- використання можливостей інтернаціоналізації бізнесу зі зниження втрат компанії від державного регулювання в приймаючій країні: перерозподіл виготовлення компонентів на зарубіжних підприємствах, трансфертні ціни та інші заходи подолання митних бар'єрів і торговельних обмежень у країнах, що приймають;
- зростаюча невизначеність у довгостроковому попиті на товари, а також інші численні економічні та політичні ризики, які спонукають підприємців до географічної диверсифікації свого бізнесу;

- можливість використовувати іноземну індустріальну інфраструктуру та валютні ресурси інших країн тощо.

В умовах глобальної економіки поглиблення процесу інтернаціоналізації характеризується стрімким розвитком процесів транснаціоналізації виробництва.

Під ***транснаціоналізацією виробництва*** мається на увазі форма інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає використання механізмів міжнародної внутрішньофірмової та міжфірмової кооперації.

Для неї характерне переплетення капіталів за рахунок створення нових іноземних та спільних компаній, реалізації міжнародних механізмів злиття та поглинання фірм, встановлення міцних довготривалих зв'язків із національними структурами у зарубіжних країнах.

Взагалі основним проявом поглиблення процесу інтернаціоналізації є створення транснаціональних корпорацій (ТНК) та посилення їхнього впливу на світові економічні процеси. Можна навіть стверджувати, що система ТНК є головною рушійною силою глобалізації як метасистеми. Відкритість національних економік найбільше відповідає саме інтересам ТНК. Інтернаціоналізація виробництва дозволяє ТНК захоплювати ринки, минаючи митні перешкоди. Транснаціональні корпорації дедалі більше відриваються від країни базування у своїй діяльності, вони все менше лишаються «національними» і все більшим – «глобальними».

Економічно процеси транснаціоналізації виробництва обумовлені:

- можливістю та необхідністю переливу капіталу з країн з його відносним надлишком у країни з його дефіцитом, де, однак, у надлишку є інші фактори виробництва, які не можуть бути ефективно використані у відтворювальних процесах через брак капіталу;
- потребою у зменшенні ризиків шляхом розміщення капіталу в різних країнах;
- прагненням наблизити виробництво до перспективних ринків збуту та раціоналізувати оподаткування й митні платежі для транснаціональної компанії в цілому.

Причини транснаціоналізації виробництва різноманітні, але тією чи іншою мірою пов'язані з недосконалістю ринку, існуванням

обмежень на шляху розвитку міжнародної торгівлі, сильною монопольною владою виробників, валютним контролем, значними транспортними витратами, відмінностями у податковому законодавстві різних країн.

Особливість транснаціонального виробництва полягає в тому, що ТНК мають можливість враховувати потреби світового ринку та значною мірою формувати попит на свою продукцію до початку її виробництва.

В даний час у світі налічується понад 80 тисяч ТНК (причому найбільші з них базуються на території США), що контролюють понад 55 % світового промислового виробництва, близько 70 % світової зовнішньої торгівлі, близько 80 % світової бази патентів та ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау, а також майже 90 % прямих зарубіжних інвестицій. Їхні сукупні продажі складають більше 1/3 світового ВВП [8].

Практично вся торгівля сировиною на світових ринках контролюється ТНК, зокрема 90 % світової торгівлі пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, тютюном, залізною рудою; 85 % – міддю, бокситами; 80 % – бананами. Половина експортних операцій США здійснюється американськими та іноземними ТНК, у Великій Британії цей показник становить 80 %, у Сінгапурі – 90 % [8].

Кількість філій ТНК за межами держав, в яких знаходяться їхні штаб-квартири, перевищує 800 тисяч. Економічний потенціал найбільших ТНК можна порівняти з валовим продуктом цілих держав. Продажі товарів та послуг закордонними філіями цих компаній становлять нині майже 27 трлн дол. США, тоді як загальний обсяг світового експорту товарів та послуг – більше, ніж 20 трлн дол. США [8].

ТОП-20 найбільших компаній 2023 року наведено в табл. 4.1.

За даними Forbes, найбільші компанії світу визначаються за ринковою капіталізацією та доходом. Топ-20 найбільших компаній світу 2023 року – це переважно ТНК, що зареєстровані в США, високотехнологічні компанії або виробники споживчих товарів та послуг [4].

Таблиця 4.1

ТОП-20 найбільших компаній світу 2023 року

Місце	Назва компанії	Рік заснування	Країна базування	Ринкова капіталізація, млрд дол. США	Дохід, млрд дол. США	Чистий прибуток, млрд дол. США
1.	Apple Inc.	1976	США	2650	378,3	100,5
2.	Saudi Aramco	1933	Саудівська Аравія	2330	346,5	88,1
3.	Microsoft Corp.	1975	США	2100	184,9	71,2
4.	Alphabet Inc. (GOOGLE)	1998	США	1330	257,6	76,0
5.	Amazon.com Inc.	1994	США	1420	469,8	33,4
6.	Tesla Inc.	2003	США	910	53,8	5,5
7.	Berkshire Hathaway Inc.	1839	США	614	276,1	89,8
8.	Meta Platforms Inc.	2004	США	373	117,9	39,4
9.	Taiwan Semiconductor Manufacturing Co. Ltd.	1987	Тайвань	456	56,8	21,4
10.	UnitedHealth	1977	США	493	80,3	19,430
11.	NVIDIA Corp.	1993	США	328	26,9	9,8
12.	Johnson & Johnson	1886	США	434	94,04	19,157
13.	VISA	1958	США	388	0,7787	14,957
14.	Walmart	1962	США	387,72	573	8,967
15.	Tencent Holdings	1998	Китай	267,00	83,64	27,17
16.	Procter & Gamble	1837	США	387,72	80,461	14,287
17.	JPMorgan Chase	1799	США	37,07	123,41	37,07
18.	Samsung Group	1938	Республіка Корея	274,78	241,60	33,73
19.	Nestle	1866	США	318,01	2,08	17,33
20.	ExxonMobil	1999	США	447,54	386,82	51,86

Джерело: [4].

Згідно з критеріями, що використовуються ООН, ***транснаціональною*** вважається ***компанія***, яка:

- має підрозділи у двох та більше країнах;
- здатна проводити узгоджену політику через один чи кілька центрів прийняття рішень;
- в якій материнська компанія контролює активи інших економічних одиниць (зарубіжних відділень, дочірніх компаній, асоційованих компаній та філій) у державах базування, відмінних від країни базування материнської компанії, як правило шляхом участі у капіталі.

Дочірня компанія – компанія, що входить у ТНК у приймаючій країні, в якій материнська компанія має понад 50 % акцій, має право вирішального голосу і призначає керівників цієї компанії.

Асоційована компанія – компанія, що входить у ТНК, у якій материнська компанія володіє 10–50 % акцій і контролює цю компанію.

Філія є частиною ТНК або компанія, що перебуває у повній власності материнської компанії.

На практиці, щоб потрапити до категорії ТНК, реально функціонуючим фірмам достатньо відповідати будь-якій з перелічених ознак, але багато великих компаній мають усі ознаки одночасно.

Глобальними ж вважаються ті ТНК, які здійснюють понад 20 % своїх продажів у кожному з трьох провідних економічних регіонів світу – Північній Америці, Західній Європі та Східній Азії.

В рамках ТНК окремі компанії (або їх підрозділи) тісно пов'язані єдиними виробничо-технологічними процесами з материнською компанією, яка розробляє та проводить єдину глобальну чи континентальну стратегію (шляхом володіння часткою або участю у їхньому капіталі), незалежно від того, на якій території діють ці організації. Тобто ТНК властиво, з одного боку, встановлення системи міжнародного виробництва, заснованої на розповсюдженні виробничих одиниць між країнами, з іншого – їх проникнення у провідні галузі виробництва, швидкий розвиток яких передбачає наявність величезних капіталовкладень і залучення висококваліфікованого персоналу.

Успішність, з якою ТНК просуваються на міжнародні ринки, ґрунтується на їх конкурентних перевагах, передусім на технологічному лідерстві. ТНК мають можливість виділяти значні кошти на утримання науково-дослідних установ, високу заробітну плату кваліфікованих інженерів, менеджерів, оскільки вони фактично контролюють значну частину транснаціонального капіталу, що функціонує на міжнародних фінансових ринках.

Крім того, однією з переваг ТНК є можливість використання внутрішньофірмового ринку, що забезпечує їм меншу залежність від економічної політики урядів та успішне подолання торговельних перешкод. Понад третину світових товарних потоків посідає внутрішньофірмова торгівля ТНК, що здійснюється за трансфертними цінами [4].

Позиції ТНК міцні й в економічній політиці. У країнах базування вони формують сильне лобі, яке істотно впливає на уряди розвинених країн. На уряди держав, де розташовані їхні філії, ТНК часто чинять тиск у жорстких формах, вимагаючи проведення економічної політики у своїх власних інтересах, нерідко на шкоду національним інтересам приймаючих країн.

До низки особливостей сучасних ТНК, які є одночасно факторами, що визначають їхню діяльність, можна віднести такі:

- використання міжнародного підходу – особливе значення зарубіжних операцій в усіх аспектах економічної діяльності;
- міжнародний характер діяльності – формування транснаціонального виробничого, торговельного та фінансового комплексу з єдиним центром прийняття рішень у країні базування (материнська компанія) та з філіями в інших країнах, що функціонує у відповідності з глобальною стратегією, що розробляється материнською компанією;
- активну участь у розвитку глобальної економіки з метою протистояння конкуренції у міжнародному масштабі та отримання надприбутку.

Транснаціоналізація має як негативні, так і позитивні наслідки.

До ***негативних***, перш за все, належить послаблення регулюючої ролі держави в економічних процесах. Навіть у країнах базування материнських компаній (а це переважно високорозвинені держави) економічний контроль над діяльністю ТНК стає дедалі менш дієздатним. Однією з причин такого стану є те, що транснаціональна корпорація може уникати оподаткування країни базування, переводячи виробничі потужності у країни, де рівень оподаткування більш низький.

Крім того, негативні наслідки діяльності ТНК відрізняються у країнах базування та у приймаючих країнах:

1) у країнах базування:

- скорочення зайнятості через перенесення виробництва за кордон;
- скорочення податкових надходжень, оскільки частина податків сплачується в приймаючій країні;
- деіндустріалізація окремих країн;

- зростання частки послуг, зокрема фінансових, не підкріплених реальним виробництвом;
- переїзд висококваліфікованих фахівців до інших країн.

2) у приймаючих країнах:

- конкуренція місцевим підприємствам, витіснення їх з ринку;
- забруднення навколишнього середовища;
- вплив ТНК на галузеву структуру економіки та економічну політику держави;
- зневага до національних інтересів країни, дія на користь ТНК;
- порушення місцевого законодавства;
- ймовірність проникнення у галузі, пов'язані з національною безпекою;
- встановлення монопольних цін.

Позитивна сторона транснаціоналізації як складової процесу глобалізації полягає в інтенсифікації потоків інвестиційних та фінансових коштів, у прискоренні темпів міжнародної торгівлі, у залученні все більшої кількості країн до світового економічного простору, нових технологій.

Позитивними наслідками діяльності ТНК для країн базування та приймаючих країн є такі:

1) у країнах базування:

- збільшення доходів через розширення виробництва, скорочення витрат за рахунок перенесення виробництва у країни з дешевшими ресурсами;
- скорочення забруднення довкілля у зв'язку з перенесенням виробництва за кордон.

2) у приймаючих країнах:

- стимулювання економічного зростання, зростання виробництва;
- збільшення податкових надходжень до бюджету;
- створення нових робочих місць;
- надходження іноземних інвестицій;
- розвиток інфраструктури;
- приїзд висококваліфікованих спеціалістів;
- підвищення життєвого рівня місцевого населення.

Не в останню чергу завдяки залучення прямих іноземних інвестицій ТНК утворилися так звані нові індустріальні країни, які свого часу зайняли досить помітне місце у світовій економіці.

4.2. РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

В умовах глобалізованої економіки різке посилення міжфірмової та міждержавної конкурентної боротьби, нові сфери конкуренції та більш жорстке суперництво на традиційних ринках стають не під силу окремій державі чи корпорації. Це обумовлює необхідність кооперації як матеріально-фінансових, так і виробничих зусиль територіально пов'язаних країн, дозволяючи зміцнити свої позиції в економіці, що глобалізується, використовувати потенціал великого економічного простору, нарешті, виступати єдиною силою проти спільних конкурентів на світовому ринку. Внаслідок цього має місце не просто певна ув'язка національних інтересів, а й їх підвищення до рівня регіональних інтересів.

Таким чином, процеси глобалізації у світовому господарстві супроводжуються *регіоналізацією*, тобто господарським зближенням країн на регіональній основі, що набуває форми міжнародної економічної інтеграції.

Міжнародна економічна інтеграція – це комплекс економічних відносин співробітництва країн у різних сферах діяльності, який характеризується глибоким взаємопроникненням економік та веде до довгострокової технічної, технологічної та економічної взаємозалежності.

Регіоналізація, що виникає як результат розвитку інтернаціоналізації, з часом починає розвиватися не за принципом спільного існування з тієї основи, з якої вона виникла, а за принципом боротьби та протистояння з нею. Якщо розвиток процесів інтернаціоналізації сприяє розширенню географічних рамок міжнародних процесів, то регіоналізація, навпаки, призводить до їхнього звуження. Регіоналізація в такий спосіб протиставляється інтернаціоналізації. З одного боку, інтернаціоналізація та регіоналізація як форма інтеграції взаємообумовлюють одна одну, а з іншого – їхнє існування протікає як об'єктивно суперечлива взаємодія.

Зазначені особливості інтеграційного процесу пояснюються тим, що якщо інтернаціоналізація відбиває об'єктивний рух світової економіки,

то регіоналізація є об'єктивно-суб'єктивним процесом, тобто свідомо керованим та регульованим. При цьому суб'єктивна сторона починає відігравати більш істотну роль, ніж об'єктивна, що виражається у формуванні адекватної, свідомої інтеграційної політики, заснованої насамперед на врахуванні національних інтересів економік, що інтегруються.

Регіональна інтеграція є формою інституційного відокремлення від решти світу, тобто тенденцією протилежної глобалізації

Глокалізація – варіант глобалізації, який проявляється у можливості основних тенденцій у сфері виробництва та споживання універсальних товарів перетворитися на регіональні форми, тобто адаптуватись до специфіки місцевого ринку.

Глокалізація та регіоналізація є процесами зближення країн, які здебільшого мають спільні прикордонні території та спрямовані на об'єднання спільних зусиль окремих регіонів в межах глобальної економіки.

Поглиблення міжфірмових і міждержавних зв'язків, заснованих на виробничій і торговельній кооперації, дозволяє багатьом країнам зміцнити свої позиції в глобальній економіці. З'являються можливості отримання додаткових конкурентних переваг, а саме: перерозподіл природних ресурсів, сировини, зниження частки витрат на наукові розробки, заповнення прогалин технологічної відсталості, зміцнення зовнішньополітичних позицій, отримання ефекту економії масштабу, підвищення ефективності виробництва, залучення іноземних інвестицій тощо.

Отже, сучасний етап розвитку світового господарства формується під впливом різноспрямованих процесів. З одного боку, такими процесами виступають інтернаціоналізація та глобалізація, з іншого — процеси протилежної спрямованості, які, залежно від цієї проблеми, називаються «глокалізацією» та «регіоналізацією» («локалізацією», «фрагментацією», «автономізацією» та ін.), які хоча й породжені інтернаціоналізацією та глобалізацією, протистоять їм.

Процес інтеграції зазвичай починається з лібералізації взаємної торгівлі, усунення обмежень у русі товарів, потім послуг, капіталів та

поступово за відповідних умов та зацікавленості країн-партнерів веде до єдиного економічного, правового, інформаційного простору в межах регіону. Формується нова якість міжнародних економічних відносин. При цьому інтеграція – процес не стихійний. Він передбачає відповідну політику країн та укладання між ними угод про створення регіональної інтеграційної групи того чи іншого типу. Створюється відповідна правова база господарської взаємодії. Проводиться свідоме цілеспрямоване регулювання взаємних торговельно-економічних зв'язків.

Поняття «регіональний» у даному разі означає не просто географічні кордони тієї чи іншої організації. Мається на увазі регіональна спільність, що історично склалася, яка передбачає схожість економіко-географічних і господарсько-культурних комплексів, демографічних структур, етнічної історії та інше. Ця спільність створює об'єктивні можливості для формування великих політико-економічних утворень, які, використовуючи переваги «спільної економіки», виявляються більш ефективними суб'єктами МЕВ, ніж поодинокі національні держави.

Регіональні об'єднання розрізняються за глибиною та характером обраної інтеграційної стратегії та інституційного устрою, за сферами та масштабами діяльності, за кількістю держав членів тощо. Існуюча безліч різних інтеграційних моделей дає можливість більшості держав, незалежно від рівня конкурентоспроможності, шукати та займати своє місце у різних об'єднаннях та угрупованнях. Конкурентні процеси, що відбуваються в їх національних економіках, можуть не тільки зовнішньо проявлятися, а й взаємодіяти, взаємопроникати і зрощуватися, утворюючи при цьому цілісне відтворення регіонального масштабу.

У зв'язку з цим йдеться про появу з початку XXI ст. ***«нового» регіоналізму***. Якщо «старий» (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) існував за умов закритості і формувався переважно «згори», то «новий» – за умов відкритості; його формування відбувається «знизу».

Взагалі серед основних параметрів «старого» та «нового» регіоналізму виділяються такі: мотиви інтеграції; формат інтеграції; стратегія взаємодії з третіми країнами (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Характерні риси «старого» та «нового» регіоналізму

Відмінна ознака	«Старий» регіоналізм	«Новий» регіоналізм
Провідна роль суб'єктів (мотиви) інтеграції	Уряди (політичні мотиви)	Приватний сектор (економічні мотиви)
Моделі інтеграції (формат інтеграції)	Поступове поглиблення інтеграції	Основний формат інтеграції – зона вільної торгівлі
Стратегія взаємодії з третіми країнами (стратегія розвитку торговельних взаємодій)	Переважно закритий торговельний блок (імпортозаміщення)	Переважно відкритий торговельний блок (експортна орієнтація)
Рівень інституціоналізації	Високий	Низький
Охоплення ринків	Переважно ринки промислових товарів	Ринки товарів, послуг, капіталу
Рівень економічного розвитку країн-членів	Близький	Різний

«Старий» регіоналізм ґрунтувався на концепції «традиційного» регіоналізму, припускаючи послідовне розширення інтеграції за рахунок сфер, у яких взаємодія здійснюється у преференційному режимі за основної ролі політичних мотивів та високого ступеня інституціоналізації, пов'язаної з послідовною передачею на наднаціональний рівень функцій економічного регулювання у межах кожного наступного етапу. З погляду стратегії взаємодії з третіми країнами для «старого» регіоналізму було характерно створення закритого торговельного блоку, країни-члени якого знижують торговельно-економічні бар'єри лише між собою, причому вибудовуючи/зберігаючи бар'єри з іншими країнами. Відповідно стосовно третіх країн у рамках закритого торговельного блоку реалізовувалася політика імпортозаміщення, охоплюючи головним чином ринки промислових товарів.

«Новий» регіоналізм був неминучим наслідком: практики зниження рівня тарифного навантаження на взаємні торговельні потоки більшості країн світу в межах СОТ, які мають різний рівень економічного розвитку, інституційні та структурні особливості економік. В умовах «нового» регіоналізму основною рушійною силою інтеграції стали виступати економічні мотиви, що пов'язано зі значним збільшенням масштабів внутрішньофірмової торгівлі ТНК, яка вимагала зниження бар'єрів

залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ), внаслідок чого процес виробництва став сильно фрагментований, а різні етапи виробництва кінцевого продукту стали виконуватися у різних країнах. На відміну від «старого» регіоналізму, що передбачав взаємні поступки доступу на ринки, при «новому» регіоналізмі для країн, що розвиваються, найважливішим аспектом стало забезпечення припливу капіталу і технологій з розвинутих країн в обмін на економічні реформи.

Поступово стало практикуватися створення відкритих торгових блоків, які передбачають ліквідацію бар'єрів між країнами-учасницями та зниження обмежень у взаємодіях з третіми країнами, застосування режиму найбільшого сприяння та пов'язаності ставок мит.

«Новому» регіоналізму притаманні такі риси:

- відсутність інституційних ієрархічних структур;
- створення відкритих торгових блоків;
- поєднання заходів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, а також рухом факторів провадження з узгодженням правил регулювання економічної діяльності в рамках національних економік, у тому числі гармонізація технічних стандартів, режиму доступу на ринки тощо.

Крім того, у рамках «нового» регіоналізму під час укладання торгових угод важливими моментами стали:

- підбір «природних» торгових партнерів з погляду їхньої географічної близькості та обсягу ринку;
- об'єднання однієї чи кількох малих країн із великою країною чи блоком країн;
- проведення глибоких односторонніх реформ, зокрема одностороннього усунення бар'єрів, насамперед малими країнами;
- функціонування зони вільної торгівлі (ЗВТ) у розширеному форматі (ЗВТ+) як основного формату інтеграції, тобто включаючи риси більш зрілих інтеграційних форм;
- конкуренція за ПІІ із застосуванням національного режиму для них;
- широке охоплення груп товарів і переліку обміну послуг;
- гармонійні та симетричні правила походження товарів;
- передова практика проходження митних процедур та пов'язаних із ними заходів;

- захист прав інтелектуальної власності, пов'язаних із торгівлею товарами та обміном послугами;
- недискримінаційні та прозорі технічні бар'єри, більш прозорий та справедливий розгляд спорів та антидемпінгових процедур тощо.

4.3. ЦИФРОВА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

Інформатизація та цифровізація глобальної економіки. Сучасна трансформація економічних процесів була б неможливою без інформаційної революції та оволодіння комунікаційними системами новими засобами транспорту та зв'язку. Саме блискавичність, з якою інформація (наприклад, про валютні курси) поширюється з будь-якого фінансового центру до будь-якої частини планети, уможливлює швидке переміщення величезних валютних коштів між країнами та валютними ринками. Сучасні засоби зв'язку значно збільшили залучення населення планети до взаємних контактів.

Цифрова глобалізація – принципово нова стадія еволюції глобального світу, становлення якої зумовлене розвитком інформаційних технологій, з одного боку, та цифрової економіки – з іншого.

Сьогодні спостерігаються вражаючі інновації та потужні технологічні прориви в найрізноманітніших сферах науки, техніки, виробництва. Це досягнення в галузі Інтернету речей, віртуального середовища, роботизації та найрізноманітніших технологічних напрямів, наприклад, когнітивних, хмарних, біо- та нанотехнологій. Звичайно, під час трьох попередніх промислових революцій також виникали нові технологічні рішення. Але четверта принципово відрізняється від них, по-перше, швидкістю розроблення та впровадження інноваційних технологій, а по-друге – планетарним, глобальним характером їх поширення.

Технологічною передумовою цифрової глобалізації можна вважати досягнення четвертої промислової революції – роботизацію та Інтернет речей, хмарні та когнітивні технології, віртуальну та доповнену реальності, нано- та біотехнології тощо. Цифрова глобалізація нероз-

ривно пов'язана з інноваціями в галузі економіки. Цифрова економіка передбачає зміни в самій структурі ведення бізнесу, у контингенті його учасників, у розширенні економічних можливостей, у т. ч. налагодженні транскордонних відносин і комунікацій. Розширенню глобальних економічних зв'язків цифрового формату багато в чому сприяють впровадження технології штучного інтелекту, залучення глобальних потоків даних та інформації, використання цифрових платформ і розвиток цифрової комерції.

Четверта промислова революція також пов'язана з утвердженням Індустрії 4.0, що викликає зміну парадигм – перехід від централізованого до децентралізованого виробництва, яке, до того ж, є ще й максимально інтелектуалізованим.

Революція в інформатиці та телекомунікаціях розпочалася в останній чверті XX ст. Завдяки розвитку сучасних телекомунікаційних засобів здійснюється фактична руйнація національних кордонів поширення інформації. Утворюється єдиний світовий інформаційний простір, у межах якого формуються єдині культурні, світоглядні, етичні стандарти, що опановують широкі маси населення планети (з позитивними і негативними наслідками). Утворюється світовий «кіберпростір», у якому зберігається та обробляється інформація, йде інтенсивний обмін нею. Цей простір збільшується прискореними темпами.

Протягом останньої чверті XX ст. індустрія інформації провідних держав реально перетворилася на особливу, якісно нову галузь загальної структури економіки. Почалося продукування товару нового типу – глобального товару з новими економічними властивостями – безмежного відтворення та накопичення, багаторазового використання.

З інформаційною революцією тісно пов'язана технологічна революція, яка пов'язується з розвитком науково-технічного прогресу. Новою технологічною базою та основною технологічною структурою суспільства стає повна комплексна системна автоматизація виробництва, управління, обслуговування, розподіл, транспортування, що базуються на електроніці та інформатиці. Суть і особливість цієї повної технологічної бази полягає не тільки в максимально високому рівні автоматизації, а й у тому, що, по-перше, її технологічні структури вже

будуть здатні до розвитку самовідтворюваних структур за принципами розширеного відтворення, а по-друге – це буде насправді глобально інтегрована технологічна база, пов'язана зсередини засобами глобальної технотронної інформатизації.

Тому вже йдеться про виникнення нового нетрадиційного джерела вартості, яке стає її основним джерелом і яке пов'язане з реалізацією інтелектуального потенціалу. В умовах інформаційної економіки ціна здатна породжувати надвартість, як і за умов індустріальної економіки капітал породжував додаткову вартість.

Найновішими концепціями цифрової трансформації на сьогодні є «Індустрія 5.0» і «Суспільство 5.0». Перехід до п'ятої промислової революції зумовлений тим, що в рамках «Індустрії 4.0» загострилися проблеми, такі як висока соціальна нестабільність, витіснення людини з економічного життя, загроза довкіллю тощо. Це пов'язано із зосередженням на технологічній еволюції виробничих систем і мереж за надання переваги гнучкості та ефективності виробництва.

З глобалізацією інформаційних технологій пов'язане явище, яке отримало назву «*digitaledivide*» або ***«цифрова нерівність»***. Це поняття використовується для опису нового поділу держав та національних співтовариств щодо того, хто має доступ до інформації, і того, хто не має такої можливості з фінансових причин чи через нестачу освіти. Тому інформаційну революцію слід вважати не проявом чи наслідком, а саме вектором глобалізації. Без перевороту в інформаційно-комунікативних технологіях процес глобалізації був би неможливим.

Вищевикладені проблеми спонукали до створення парадигми, яка виводитиме на перше місце соціальні потреби суспільства. У «Суспільстві 5.0» цифрова трансформація перетворює державу на «суперінтелектуальне суспільство», де люди та цифрові технології співіснують через інтеграцію фізичного та кібернетичного просторів з метою максимального використання й оптимізації всіх його природних, технологічних і людських ресурсів. Для побудови «Суспільства 5.0», крім упровадження нових цифрових технологій, державі необхідно розв'язати низку проблем, до яких належать такі: законодавча система, відсутність чіткої стратегії розвитку політичних інститутів, ухвалення

суспільством концепції та залучення громадян до політичного процесу. Цифрові потоки, що розростаються, сприяють передачі й поширенню інформації та інновацій по всій планеті, розширюючи тим самим можливості залучення всіх охочих до глобального економічного процесу.

Важливу роль в епоху цифровізації відіграють технології штучного інтелекту, найінтенсивніший розвиток яких відбувається за п'ятьма переважними напрямами: технології комп'ютерного зору і природної мови, роботизована автоматизація процесів, розробка різних віртуальних помічників і розширення машинного навчання. У процесі цифровізації економіки відбувається різке зростання глобальних потоків даних, зокрема виникають так звані «транскордонні потоки».

Таким чином, цифровізація чинить глибокий вплив на глобальну торгівлю та інвестиції, перетворює економічні галузі та сектори по всьому світу. Крім того, цифровізація покращує якість життя громадян у багатьох галузях: сприяє активізації їхньої участі в суспільному житті, забезпечує доступ до інформаційних ресурсів, впроваджує нові технології у сферах охорони здоров'я та освіти.

Дані та інформація – це основоположні ресурси сучасної цивілізації, які часто порівнюють із «новою нафтою» XXI ст. Чим більше накопичується інформації, тим якіснішими та продуктивнішими можуть стати ухвалені на її основі рішення, а застосовані для її опрацювання технології машинного навчання – дедалі досконалішими. Це, у свою чергу, створює додаткові можливості для комерціалізації сфери даних. Спостережувані в сучасному світі приплив і відтік даних, ідей, технологій, талантів також впливають на інвестиційні рішення. За останнє десятиліття потоки даних на глобальному рівні зробили значний внесок у збільшення світового ВВП. Наразі глобалізація даних має більший вплив на економічне зростання, ніж торгівля товарами.

Цифрова економіка чинить значний вплив на всі структури інвестицій, у т. ч. на іноземні. Вона відкриває нові можливості, але водночас провокує й серйозні політичні проблеми, пов'язані, наприклад, з необхідністю подолання цифрового розриву. У будь-якому разі, цифрова економіка сприяє становленню цифрової глобалізації. За загальним визнанням, рейтинг сучасних цифрових трансформацій

очолюють такі країни, як Сінгапур, Нідерланди, США, Німеччина, Велика Британія, Китай, Ірландія, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати. Одним із провідних світових інвесторів у цифрові технології по праву вважається сучасний Китай. Він має одну з найрозвиненіших цифрових інвестиційних стартап-систем у світі. Загалом, найбільш взаємопов'язаними на глобальному рівні виявляються країни з розвиненою економікою. Однак потоки даних приносять значні економічні вигоди і тим країнам, які розташовані на периферії цифровізації. Тим паче що прискорення і збільшення потоків даних та інформації спостерігаються практично повсюдно. У результаті глобалізація у XXI ст. набуває цифрового характеру.

Моделі впровадження цифрових технологій швидко змінюються через складний характер сучасних інформаційних технологій. Впровадження технології є складним соціальним процесом і процесом розвитку, що залежить від індивідуальної конструкції. Глобалізація покращує впровадження технологій через передачу іноземних знань, посилюючи міжнародну конкуренцію.

Під час цифровізації важливу роль відіграють так звані ***мікротранснаціональні корпорації***, які для зв'язку з клієнтами і постачальниками з інших країн використовують потенціал провідних цифрових платформ – Alibaba або Amazon. Причому застосування цифрових платформ дедалі активніше практикується представниками саме малих стартапів, які досить швидко отримують завдяки цьому унікальну можливість виходу на глобальний рівень комунікацій.

Використання цифрових платформ кардинальним чином змінює способи ведення бізнесу і саму економіку, сприяючи набуттю нею транскордонної спрямованості. Досягнення цифровізації істотно знижують вартість міжнародних транзакційних і комунікативних проєктів, сприяють набуттю ринковою системою «прозорості», підвищують її ефективність, активують формування нових глобальних користувацьких спільнот. У результаті цього сфера бізнесу розширює свою потенційну клієнтську базу, використовує ефективні методи для подальшого залучення зацікавлених осіб. У сучасному суспільстві глобальні цифрові платформи успішно використовуються для навчання,

пошуку роботи, створення особистих мереж і демонстрації талантів. На сьогодні міжнародні зв'язки в соціальних мережах налічують вже понад 3 млрд учасників. Таким чином, цифрові платформи виступають інструментальним підґрунтям нової епохи глобалізації.

Ще одним важливим аспектом цифрової економіки та цифрової глобалізації є електронна комерція. У реаліях нашої сучасності більша частина роздрібного ринку переміщується в мережу. Прикладом може бути мережеве функціонування всесвітньо відомої компанії Alibaba, на яку припадає близько 80 % усіх роздрібних онлайн-продажів у сучасному Китаї, що динамічно розвивається. Вона революціонізує стратегії продажів і таким чином змінює моделі споживчої поведінки.

Інновації в технологіях і бізнесі сприяють новому, цифровому етапу глобалізації, який визначається розширенням транскордонних інформаційних потоків, що провокує політичні конфлікти та політичні розбіжності. Оскільки технології змінюють ринки та динаміку зростання і розподілу, політика повинна забезпечити, щоб ринки залишалися інклюзивними та підтримували широкий доступ до нових можливостей для фірм і працівників. Цифрову економіку необхідно розширювати, щоб поширювати нові технології та можливості серед менших фірм і ширших сегментів робочої сили. Нові технології мають великі перспективи, створюючи нові шляхи і можливості для більш процвітаючого майбутнього, але вони також формують і нові виклики.

Цифрова стратегія та сталий розвиток стають все більш важливими та взаємопов'язаними. Для приведення політик та інституцій у відповідність до цифрової економіки необхідне нове мислення та адаптація. Серед сфер, що потребують уваги, – конкурентна політика та регуляторні режими, інноваційна екосистема, цифрова інфраструктура, розвиток робочої сили, системи соціального захисту та податкова політика.

Конкурентна політика має бути переглянута відповідно до цифрової епохи. Антимонопольне законодавство та його застосування мають бути посилені. Цифрова економіка формує нові регуляторні виклики, які необхідно вирішувати, включаючи питання, пов'язані з регулюванням даних (життєдайної сили цифрової економіки), питаннями конкуренції, пов'язаними з цифровими платформами, які стали провідниками

в цифровому світі, і концентрацією ринку в результаті діяльності технологічних гігантів, які нагадують природні або квазіприродні монополії через економію на масштабах і мережеві ефекти, пов'язані з цифровими технологіями. Як і на товарних ринках, політики повинні забезпечити, щоб фінансові ринки залишалися достатньо конкурентними і вирішували регуляторні проблеми, пов'язані з новим світом цифрових фінансових продуктів, платформ і алгоритмів. Крім того, потрібні нові межі для міжнародної співпраці в таких сферах, як регулювання транскордонних потоків даних та оподаткування транскордонного цифрового бізнесу.

4.4. СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА СОЛІДАРНІСТЬ

Соціальна та економічна солідарність відносяться до організацій та підприємств, які будують свою роботу на засадах солідарності.

Солідарність – це здатність громадян до об'єднання заради досягнення спільних цілей.

Сьогодні поняття соціальної та економічної солідарності вживають як щодо традиційних форм соціальної економіки, наприклад кооперативів і кооперативних страхових товариств, так і нових структур, що виникають по всьому світу в останні десятиліття, таких як альтернативні фінанси, комплементарні валюти, цифрові спільноти, банки часу, групи взаємодопомоги, мікрофінанси, системи місцевого торговельного обміну, спільноти справедливої торгівлі тощо.

Мова йде про створення нових форм соціальної економіки, нових механізмів та організацій, у роботі яких солідарність відіграє основну роль, пов'язану з вирішенням проблем загострення бідності та соціальної маргіналізації, розвитком депресивних регіонів, а також розвитком нових форм солідарності в галузі культури, ініціатив громадянського суспільства, освіти тощо, які мають насамперед мету – досягнення колективного добробуту та відновлення соціальних зв'язків між людьми.

Наступні ***загальні принципи і структурні елементи*** притаманні організаціям і видам діяльності соціальної та економічної солідарності, що виникають на основі колективних підприємств:

- метою такої ініціативи є задоволення потреб та інтересів своїх членів або місцевої громади;
- підприємства СЕС є автономними по відношенню до держави;
- в уставах і кодексах поведінки вони декларують демократичний процес прийняття рішень, передбачаючи обов'язкову участь усіх членів проекту;
- в основі діяльності лежать принципи участі, повноправного розподілу на основі довіри та колективної діяльності.

Соціальна та економічна солідарність встановлює зв'язок між людьми, що живуть у визначеному місці (території), і ці зв'язки визначаються специфікою цієї місцевості. При цьому в цих межах створюються умови для розвитку та участі кожного члена спільноти. Такий принцип участі є відкритою і гнучкою системою, в якій не існує єдино вірного, універсального способу колективного прийняття рішень. Кожне окреме співтовариство пробує й використовує ті процедури, які вважає для себе прийнятними, що й визначає їхні багатообразні форми.

Соціальна та економічна солідарність – це не модель економічної організації, а процес упорядкування, формування структури економічної діяльності організацій та підприємств, які при виробництві товарів та наданні послуг переслідують як економічні, так і соціальні цілі.

Характеризуючи її як творчий процес соціальної самоорганізації, що проходить «знизу догори», в основі якого лежить поєднання цінностей, вочевидь, що саме в ній зароджується так званий «третій сектор» економіки – поза державного та комерційного секторів. Саме він стає еволюційним етапом у русі до нової економіки, в якому головні актори – співтовариства, сутність – кооперація, відносини, засновані на солідарності та взаємозалежності, коли регулювання відбувається на основі добровільної участі, а вироблене благо полягає у поєднанні цінностей.

Розвиток соціальної та економічної солідарності передбачає соціалізацію та «екологізацію» так званої «економічної людини». Визнаючи обмеженість її раціонального вибору, концепція соціальної та економічної солідарності сприймає людину через її соціальну роль та її діяльність, тобто бачить у ній особистість, рухому не тільки матеріальними, але й нематеріальними прагненнями. Це дозволяє більш

адекватно відобразити реальність і повноту соціального життя, природу людської особистості, що виходить за межі концепції максимізації корисності.

Наразі у світі відбуваються різноманітні економічні, інституційні, політичні та культурні зміни, що сприяють розвитку соціальної та економічної солідарності та трансформації організаційних форм економічної діяльності в цілому. В умовах тиску ринку та збоїв ринкових механізмів зростає кількість асоціацій, що об'єднують як індивідуальних працівників, так і виробничі компанії, які прагнуть захистити свою діяльність, розширити свою ринкову владу, скоротити транзакційні витрати. Спостерігається поширення громадських рухів, які об'єднують працівників, дрібних фермерів, жінок, споживачів, захисників довкілля.

На міжнародному рівні цінності та практики соціальної та економічної солідарності реалізуються у співпраці розвинених країн Півночі з країнами Півдня, що розвиваються, зокрема в таких формах, як організації справедливої торгівлі та мікрокредитування.

Організації справедливої торгівлі – це торговельні партнерства, керовані на основі принципів прозорості, поваги та відкритого діалогу, метою яких є досягнення більшої рівності учасників світової торгівлі та боротьба з бідністю в країнах, що розвиваються, шляхом створення торгової системи, що дозволяє виробникам з країн, що розвиваються, отримати доступ на ринки розвинених країн.

На практиці такі організації створюють ***альтернативні торгові мережі*** (*alternative trading organizations*), здійснюють маркетинг товарів, які вони ліцензують та просувають на ринку під своїми лейблами, а також проводять громадські кампанії з просування своїх принципів, наприклад, за включення та розширення асортименту продуктів справедливої торгівлі державних закупівель.

У такій сфері соціальної та економічної солідарності, як ***альтернативні фінанси***, можна позначити два види стратегій та цілепокладання. З одного боку, це створення систем комплементарних та локальних валют, спрямованих на розкриття потенціалу колективної дії та розвиток територій. З іншого – традиційні форми

мікрофінансів, метою яких є створення умов розвитку індивідуального і мікропідприємництва.

Мікрофінанси прийнято також вважати формою соціальної та економічної солідарності, яка, зокрема, реалізує солідарність між країнами Півночі та Півдня як за допомогою поділу фінансових ризиків та фінансових потоків, так і її соціальної складової: шляхом поширення фінансової грамотності, формування соціально-економічних інститутів, надання особливої важливості соціальної відповідальності інвесторів.

Сектор мікрофінансів зростає загалом на 30 % на рік. П'ять найбільших інститутів, що функціонують у сфері мікрофінансів (VBSP, Grameen bank, BRAC, SKS, ASA), охоплюють 30 млн позичальників. Очевидним є величезний потенціал мікрокредитування в країнах Африки, де насичення ринків доступними фінансовими коштами вкрай низьке [6].

Наразі у Європі 2 млн організацій соціальної та економічної солідарності становлять уже 10 % від усіх зареєстрованих підприємств. Світовий ринок організацій справедливої торгівлі (альтернативні торгівельні мережі) досяг обсягу 6,4 млрд дол. США. Товариства взаємодопомоги надають підтримку у сфері соціального захисту для 170 млн осіб по всьому світу [6].

В останнє десятиліття більшість країн Південної Америки, а саме Аргентина, Бразилія, Еквадор, Уругвай та Венесуела, під час боротьби з безробіттям, бідністю та соціальною маргіналізацією включили до своєї політики заходи щодо підтримки та просування у суспільстві принципів та інструментів соціальної та економічної солідарності, ознаменувавши таким чином, рух у бік нової моделі соціальної політики. У контексті цієї нової тенденції країни Південної Америки активно переорієнтують бюджетні трансферти, збільшуючи фінансування місцевих органів влади та інститутів громадянського суспільства, залучаючи до реалізації соціальної політики нових акторів та розширюючи можливості територій у вирішенні соціально-економічних завдань.

У процесі розвитку соціальної та економічної солідарності на регіональному рівні та рівні дрібніших спільнот набули поширення

численні проекти комплементарних валют та валют співтовариств, такі як «перехідні валюти» і «банки часу» у США та Великій Британії, The NU-Spaarpas у Нідерландах, SOL у Франції, «Regiogled» у Німеччині та Австрії, банки співтовариств (*community banks*) у Бразилії тощо, в останні десятиліття отримують активну підтримку з боку національних властей та міжнародних інститутів. Більшість таких ініціатив позиціонують себе як частину громадського руху за розвиток та розширення мереж соціальної та економічної солідарності та зміцнення відносин солідарності між громадянами, НКО та середнім та дрібним бізнесом. Прихильники комплементарних валют вбачають у них альтернативу існуючій глобальній монетарній системі, яка, на їхню думку, є причиною таких світових проблем, як бідність, соціальне розшарування та деградація навколишнього середовища, а також практичний підхід до реалізації проектів сталого розвитку та самоврядних спільнот [6].

Більшість ***комплементарних валют та валют співтовариств*** (*complementary and community currencies*), що об'єднують підприємства та споживачів, є конвертованими, вони обмінюються на національні валюти та підтримуються ними, являючи собою ваучери на національну валюту. Найбільш відомі конвертовані комплементарні валюти – це Sol Violette (м. Тулуза) у Франції, Brixton pound (фунти Брікстона) – у Великій Британії, Chimgauer (хімгауери) – у Німеччині та Berkshares (беркшери, м. Беркшир, штат Массачусетс) – у США [6].

Інший різновид комплементарних валют – ***взаємні валюти*** – створюється на основі взаємної угоди між громадянами та/або підприємствами, що дозволяє їм відстрочувати платежі за товари та послуги, використовуючи взаємну систему кредитування. Взаємні валюти існують у вигляді паперових ваучерів або системи електронних розрахунків. Головна мета, яка досягається завдяки комплементарним валютам – це збільшення доступних населенню засобів обміну всередині окремої спільноти. Зараз у всьому світі існує тисячі систем взаємних комплементарних валют: банки часу, системи місцевого торговельного обміну (*LETS*).

У Європі існує близько 1000 банків часу, у США – 256, у країнах Азії – 391. Учасники ***банків часу*** *(time banks)* надають один одному послуги, які обчислюються в годинах. У середньому банки часу налічують 100–200 учасників. В одному з найбільших банків часу у Нью-Йорку (VNSNY) беруть участь понад 2900 осіб. Банки часу відіграють важливу роль у створенні солідарних спільнот та скороченні соціальної ізоляції, а не просто обміну [6].

Очевидно, що за такого бурхливого зростання обсягів соціальної та економічної солідарності й диверсифікації її форм вона вже виходить за межі інноваційної ніші соціально-економічного розвитку та статусу «економіки на рівні співтовариств», стаючи повноцінною складовою глобальної економіки.

4.5. ПЕРЕХІД ДО «ЗЕЛЕНОЇ» ЕКОНОМІКИ

«Зелена» економіка – це економіка, яка забезпечує довгострокове підвищення добробуту людей та скорочення нерівності, при цьому дозволяючи майбутнім поколінням уникнути суттєвих ризиків для навколишнього середовища та його збіднення.

Концепція «зеленої» економіки набуває все більшого поширення. Прихильники концепції «зеленої економіки» вважають, що економічна система, яка переважає зараз, недосконала. Хоча вона дала певні результати у підвищенні життєвого рівня людей загалом, і особливо її окремих груп (або груп країн), негативні наслідки функціонування цієї системи значні: це екологічні проблеми (зміна клімату, опустелювання, втрата біорізноманіття), виснаження природного капіталу, широкомасштабна бідність, брак прісної води, продовольства, енергії, нерівність людей та країн. Все це створює загрозу для нинішнього та майбутнього поколінь. Для виживання та розвитку людства потрібен перехід до «зеленої» економіки – системи видів економічної діяльності, пов'язаних з виробництвом, розподілом та споживанням товарів та послуг, які призводять до підвищення добробуту людини в довгостроковій перспективі, при цьому не

піддаючи загрозі майбутні покоління впливу значних екологічних ризиків чи екологічного дефіциту.

«Зелена» економіка – напрям у економічній науці, що сформувався протягом останніх десятиліть, у межах якого вважається, що економіка є залежним компонентом природного довкілля, частиною якого вона є.

Теорія «зеленої» економіки базується на трьох аксіомах:

- неможливо нескінченно розширювати сферу впливу в обмеженому просторі;
- неможливо вимагати задоволення нескінченно зростаючих потреб в умовах обмеженості ресурсів;
- все на Землі є взаємозалежним.

Постійне економічне зростання неможливе – можливий лише постійний економічний розвиток.

Ідеї гармонійного «зеленого» розвитку суспільства не є новими. Проте останніми роками з розряду «рекомендованих позитивних практик» вони переходять у розряд основних трендів розвитку сучасної економіки. Цей процес стимулюється низкою міжнародних угод, а також прийняттям стратегічних документів економіками світу, які визначають рамки розвитку виробництва та ринків на регіональному та глобальному рівні (у т. ч. Європейський Зелений Курс). На сьогодні інтеграція у процеси сталого розвитку та «зеленої» економіки – необхідна умова конкурентоспроможності та розвитку національних економік. Національні політики та стратегії «зеленого» розвитку відображають місцеві умови та переваги країн, проте всі країни світу, незалежно від рівня економічного розвитку, можуть рухатися «зеленим» курсом.

Зелений перехід чи *перехід до «зеленої», низьковуглецевої економіки включає*:

- декарбонізацію, ефективне використання енергії;
- розвиток відновлюваних джерел енергії та відповідних технологій; скорочення відходів;
- розвиток виробничих процесів, що забезпечують ефективне використання ресурсів та зниження впливу на довкілля;

- переробку та повторне використання природних ресурсів;
- збільшення фінансування «зелених» проектів.

Крім викликів і витрат, пов'язаних з перебудовою економічних систем, ***«зелений» перехід відкриває можливості*** для підвищення продуктивності виробництва та послуг за рахунок більш ефективного використання ресурсів та енергії, а також можливість освоєння нових ринків, спричинених появою попиту на «зелені» технології, створюючи цим зелені робочі місця. У такій економічній моделі екологічні норми та стандарти не є перешкодою для виробництва, а необхідні для досягнення інклюзивного, стійкого та екологічно безпечного зростання та справедливого переходу.

Відповідно до підготовленої експертами ООН доповіді «Перехід до зеленої економіки: вигоди, виклики та ризики з погляду сталого розвитку», концепція «зеленої» економіки спрямована на підвищення добробуту людей та забезпечення соціальної справедливості. Включаючи перш за все економіко-екологічний та інноваційні компоненти, «зелена» економіка нерозривно пов'язана із:

- застосуванням результативних комбінацій інструментів політики, наявністю ефективно чинного законодавства у галузях охорони навколишнього середовища, енергозбереження та енергоефективності, впровадження відновлюваних та альтернативних джерел енергії, поводження з відходами тощо;
- необхідністю збільшення інвестицій у «зелену» інфраструктуру, особливо у таких секторах, як енергетика, обробка та видалення відходів, транспорт, сільське господарство тощо;
- вирішенням проблем зміни клімату, охорони озонового шару, комплексного управління водними ресурсами тощо;
- впровадженням аспектів сталого виробництва та споживання, підтримкою досліджень та інновацій;
- розробкою та розповсюдженням екологічно чистих технологій, передачею технологій, нарощуванням потенціалу та залученням додаткових фінансових ресурсів;
- впровадженням системи заходів щодо зміцнення технологічного потенціалу національної економіки, що дозволяють забезпечити її функціонування на екологічних «зелених» засадах;

- освітою та професійною підготовкою як ключовими елементами розвитку людського потенціалу для «озеленення» економіки тощо.

Окрім економічних та екологічних показників, «зелена» економіка орієнтована на соціальні завдання: зниження бідності, забезпечення якості життя, підтримку людського розвитку та інновацій, необхідність міцного соціального консенсусу та соціального діалогу.

З погляду поєднання заходів політики немає будь-якого універсального рішення задля забезпечення початку «зеленої» економіці. Вони мають бути пов'язані з характеристиками та природною спадщиною кожної країни, рівнем її розвитку, ефективністю діяльності її установ, а також характером та масштабами переважних дефектів ринкового механізму, секторами, визначеними нею пріоритетними цілями та цільовими показниками, та іншими факторами, специфічними для конкретної ситуації.

Мета будь-якого обраного поєднання заходів політики має полягати у доведенні до максимального рівня економічних та соціальних переваг, пов'язаних із переходом до «зеленої» економіки, що дозволяє забезпечити ефективність природоохоронної діяльності та соціальну справедливість.

Перехід до «зеленої» економіки значною мірою пов'язаний із політикою та інвестиціями, які дозволяють розблокувати жорсткий зв'язок між економічним зростанням та нинішнім інтенсивним використанням матеріалів та енергоспоживанням.

Відповідно до класифікації ОЕСР, ***«зелені» технології охоплюють такі сфери***: загальне екологічне управління (управління відходами, боротьба із забрудненням води, повітря, відновлення земель тощо); виробництво енергії з відновлюваних джерел (сонячна енергія, біопаливо тощо), пом'якшення наслідків зміни клімату, зниження шкідливих викидів в атмосферу, підвищення ефективності використання палива, а також енергоефективності в будівлях та освітлювальних приладах.

За всієї очевидної необхідності переходу до економічної моделі, яка забезпечить підвищення добробуту людини, зберігаючи при цьому ресурси і не наражаючи майбутні покоління на вплив значних

екологічних ризиків, перехід до «зеленої» економіки пов'язаний з численними проблемами.

Стурбованість щодо переходу до «зеленої» економіки активно виражають країни, що розвиваються. Вони побоюються, що ця концепція може бути використана для створення нових торгових бар'єрів та зниження конкурентоспроможності їх товарів, що у свою чергу перешкоджатиме досягненню цілей розвитку. На думку країн, що розвиваються, тема «зеленої» економіки повинна розглядатися тільки в контексті сталого розвитку та боротьби з бідністю. Адже кількість бідних, на жаль, на землі зростає.

Крім того, численні заходи для переходу до «зеленої» економіки можуть спотворювати торгівлю, не відповідати правилам СОТ і викликати суперечки не тільки між розвиненими державами і країнами, що розвиваються, а й між найрозвиненішими країнами. Незважаючи на численні проблеми, пов'язані з переходом на «зелену» економіку, перспективи її розвитку дуже привабливі та об'єктивно необхідні, оскільки це відповідає національним інтересам будь-якої держави і світу в цілому.

Основні визначення, терміни, поняття

Поглиблення процесів інтернаціоналізації та транснаціоналізації; регіоналізація глобальної економіки; глокалізація; цифрова глобалізація; цифрова нерівність; соціальна та економічна солідарність; «зелена» економіка; «зелені» технології.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характеристики поглиблення процесу інтернаціоналізації.
2. Що є процесом транснаціоналізаціїї виробництва?
3. Назвіть складові транснаціональної компанії.
4. Що означає процес регіоналізації?
5. Назвіть найважливіші риси, притаманні «новому» регіоналізму.

6. Схарактеризуйте цифрову глобалізацію.
7. Що означає соціальна та економічна солідарність?
8. На яких трьох аксіомах базується теорія «зеленої» економіки?
9. Що включає перехід до «зеленої», низьковуглецевої економіки?
10. Які сфери охоплюють «зелені» технології?

Тестові завдання

1. Форма інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає використання механізмів міжнародної внутрішньо-фірмової та міжфірмової кооперації, – це:

а) глобалізація;
б) регіоналізація;
в) транснаціоналізація виробництва;
г) соціальна та економічна солідарність.

2. Господарське зближення країн на регіональній основі, що набуває форми міжнародної економічної інтеграції, – це:

а) глобалізація;
б) регіоналізація;
в) транснаціоналізація виробництва;
г) соціальна та економічна солідарність.

3. Формами соціальної та економічної солідарності є такі:

а) Організації справедливої торгівлі;
б) мікрофінанси;
в) комплементарні валюти та валюти співтовариств;
г) всі відповіді вірні.

4. Процес упорядкування, формування структури економічної діяльності організацій та підприємств, які при виробництві товарів та наданні послуг переслідують як економічні, так і соціальні цілі, – це:

а) глобалізація;
б) регіоналізація;

в) транснаціоналізація виробництва;

г) соціальна та економічна солідарність.

5. «Новому» регіоналізму притаманні такі риси:

а) відсутність інституційних ієрархічних структур;

б) створення відкритих торгових блоків;

в) поєднання заходів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, а також рухом факторів провадження з узгодженням правил регулювання економічної діяльності в рамках національних економік;

г) всі відповіді вірні.

6. Принципово нова стадія еволюції глобального світу, становлення якої зумовлене розвитком інформаційних технологій, з одного боку, та цифрової економіки – з іншого, – це:

а) цифрова глобалізація;

б) соціальна та економічна солідарність;

в) «зелена» економіка;

г) глокалізація.

7. Валюти, що створюються на основі взаємної угоди між громадянами та/або підприємствами, що дозволяє їм відстрочувати платежі за товари та послуги, використовуючи взаємну систему кредитування – це:

а) вільно конвертовані валюти;

б) взаємні валюти;

в) комплементарні валюти;

г) резервні валюти

8. Економіка, яка забезпечує довгострокове підвищення добробуту людей та скорочення нерівності, при цьому дозволяючи майбутнім поколінням уникнути суттєвих ризиків для навколишнього середовища та його збіднення, – це:

а) цифрова глобалізація;

б) соціальна та економічна солідарність;

в) «зелена» економіка;
г) глокалізація.

9. Варіант глобалізації, який проявляється у можливості основних тенденцій у сфері виробництва та споживання універсальних товарів перетворюватися на регіональні форми, тобто адаптуватись до специфіки місцевого ринку, – це:
а) цифрова глобалізація;
б) соціальна та економічна солідарність;
в) «зелена» економіка;
г) глокалізація.

10. Банки часу (time banks), що надають один одному послуги, які обчислюються в годинах, є елементом:
а) цифрової глобалізації;
б) «зеленої» економіки;
в) нового регіоналізму;
г) соціальної та солідарної економіки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Григорова-Беренда Л. І., Шуба М. В. Теорія і практика зовнішньої торгівлі : навч. посіб. – 2-ге вид., випр., перероб. і доп. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. – 136 с. Режим доступу : http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/17818
2. Cooperatives in social development. General Assembly UN. Report 2023. URL : https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/209/11/pdf/n2320911.pdf?token=CP5N4NK9eUbcpcQfyf&fe=true
3. Exploring the cooperative economy. The World Cooperative Monitor. 2023. URL : https://monitor.coop/sites/default/files/2024-01/wcm_2023_3101.pdf
4. Global 500 – Fortune. URL : https://fortune.com/ranking/global500/
5. The International Labour Organization. Cooperatives. URL : https://www.ilo.org/topics/cooperatives

6. The social and solidarity economy (SSE) – International Labour Organization. https://www.ilo.org/topics/social-and-solidarity-economy
7. The World Trade Organization – The WTO. URL : https://www.wto.org/english/thewto_e/thewto_e.htm
8. World Investment Report 2022: International tax reforms and sustainable investment – UNCTAD. URL : https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf
9. World Trade Statistical Review 2023 – WTO. URL : https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtsr_2023_e.htm

РОЗДІЛ 2

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

ТЕМА 5

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

5.1. Роль природних ресурсів у глобальній економіці.
5.2. Мінеральні та енергетичні ресурси сучасного світу.
5.3. Земельні, лісові та водні ресурси глобальної економіки.
5.4. Природна складова рекреаційних ресурсів глобальної економіки.
5.5. Енергетична безпека країн у глобальній економіці.

5.1. Роль природних ресурсів у глобальній економіці

Функціонування глобальної економіки неможливо без використання природних ресурсів.

Під ***природними ресурсами*** маються на увазі досліджені, розвідані й добуті природні багатства, які використовуються в господарстві і є засобами існування людського суспільства. Вони включають енергетичні, земельні та ґрунтові, водні, лісові, біологічні, мінеральні (корисні копалини), кліматичні та рекреаційні ресурси.

Природні ресурси використовуються, передусім, як:

- ***безпосередні предмети споживання*** (питна вода, повітря, дикорослі їстівні та лікарські рослини, риба тощо);
- ***засоби праці***, за допомогою яких здійснюється суспільне виробництво (земля, водні шляхи тощо);
- ***джерела енергії*** (гідроенергія, запаси горючих копалин, енергія вітру тощо).

Крім того, природні ресурси використовуються для відпочинку, оздоровлення та інших цілей.

Усе різноманіття видів природних ресурсів, що споживається сучасним виробництвом, звичайно поділяється за наступними ознаками:

1. *За походженням*: ресурси природних компонентів; ресурси природно-територіальних комплексів.

2. *За видами господарського використання*: ресурси промислового виробництва; ресурси сільськогосподарського виробництва.

У міжнародній практиці до сільськогосподарської сировини часто відносять продовольчі ресурси, продовольчі культури, продукти тваринництва, рибальства, сировину для харчової промисловості тощо.

Промислова сировина поділяється на:

1) *сировину мінерального походження* (руди, вугілля, нафта, газ, нерудні копалини – усього близько 200 видів).

За технологією використання мінеральні ресурси поділяються таким чином:

- паливно-енергетична сировина (нафта, вугілля, газ, уран);
- чорні, легуючі й тугоплавкі метали (руди заліза, марганцю, хрому, нікелю, кобальту, вольфраму тощо);
- кольорові метали (руди алюмінію, міді, свинцю, цинку, ртуті тощо) і благородні метали (золото, срібло, платиноїди);
- хімічна й агрономічна сировина (калійні солі, фосфати тощо);
- технічна сировина (алмази, азбест, графити тощо);
- флюси і вогнетриви, цементна сировина;

2) *сировину, отриману штучним способом* (штучні волокна, синтетичний каучук, пластмаси тощо).

У загальному балансі природних ресурсів, що споживаються у сучасних умовах, частка мінеральних ресурсів складає приблизно 80 %.

Природні ресурси глобальної економіки мають певну класифікацію за ознакою вичерпаності:

1) *вичерпні ресурси* – ресурси, потреби в яких значно перевищують обсяги і швидкості їхнього природного заповнення, що веде до їх виснаження.

На основі інтенсивності і швидкості природного утворення вичерпні ресурси можна поділити на:

- непоновлювані (усі види мінеральних ресурсів і земельні ресурси);
- поновлювані (ресурси рослинного і тваринного світу);
- відносно поновлювані – ресурси, обсяги поповнювання яких значно менше обсягів споживання (продуктивні орні ґрунти, ліси зрілого віку, водні ресурси в регіональному аспекті);

2) ***невичерпні ресурси*** – ресурси, зменшення яких невідчутно навіть у процесі їх тривалого, але раціонального використання:

- кліматичні ресурси (запаси тепла і вологи в даній місцевості);
- водні ресурси (щорічно поновлювані запаси прісних вод не настільки великі, але глобальна економіка витрачає для своїх потреб близько 10 % загального водозапасу, тому при дотриманні принципів раціонального водокористування і розвитку технології опріснення солоних морських вод ці ресурси можуть вважатися невичерпними) [7];
- нетрадиційні енергоресурси (сонячна, вітрова, припливна енергія морських хвиль, геотермальна (внутрішня енергія Землі), біологічна (енергія біомаси), енергія температурного градієнта океанських вод).

За методикою ООН природні ресурси поділяються на:

1) ***розвідані ресурси*** – виявлені сучасними методами розвідки або обстеження, технічно доступні й економічно рентабельні;

2) ***попередньо оцінені*** – установлені на основі теоретичних розрахунків і обстежень, включають точно встановлені запаси сировини, що доступні технічно, або резервів, а також ту їхню частину, що у даний час освоїти не можна з технічних або економічних причин;

3) ***прогнозні (вірогідністні)*** – кількісна і якісна оцінка яких ґрунтується на приблизному знанні геологічних особливостей родовища.

Економічна оцінка ресурсів залежить від їхньої рідкості та концентрації, що визначає можливість та витрати використання того чи іншого ресурсу. Повітря і вода зазвичай не мають ціни через їх доступність.

Видобувні галузі є одним із найважливіших підрозділів промисловості багатьох країн світу. Питома вага видобувної промисловості у світі становить 14 %, а з урахуванням електро- , газо- , водопостачання – 23 % [7].

Роль ресурсного чиннику виробництва в економічному розвитку цивілізації постійно змінюється. Природні ресурси є необхідною, але не обов'язковою умовою успішного розвитку країн. Досягнення науково-технічного прогресу ведуть до того, що вплив природно-ресурсного чинника на економіку розвинених країн помітно слабшає. Так, історія знає приклади, коли низка країн, що не мала необхідних для розвитку промисловості мінеральних ресурсів (Японія, Республіка Корея, Сінгапур), показувала високі темпи розвитку економіки. Але все ж таки за інших рівних умов наявність сировинної бази надає додаткової переваги для розвитку галузей господарства будь-якої країни.

Історично роль природних ресурсів в аграрній економіці з давніх часів до XVIII ст. виконувала земля як основне і єдине джерело життєво необхідних людині благ. Сировинна функція, що закріпилася за цим терміном, яка визначала основний зміст природних ресурсів в індустріальному суспільстві, через значне виснаження ресурсів природи, погіршення екологічної обстановки з кінця XX ст. все більше розширюється і доповнюється функцією, пов'язаною з екологічною та культурно-духовною складовою – екологічною чи екосистемною. Її основним завданням є підвищення якості навколишнього середовища та збереження його потенціалу для майбутніх поколінь. Це не тільки призводить до зміни змісту давно відомого поняття, а й стає причиною появи нової економічної категорії, пов'язаної з природокористуванням, яка отримала назву «природного капіталу» (рис. 5.1).

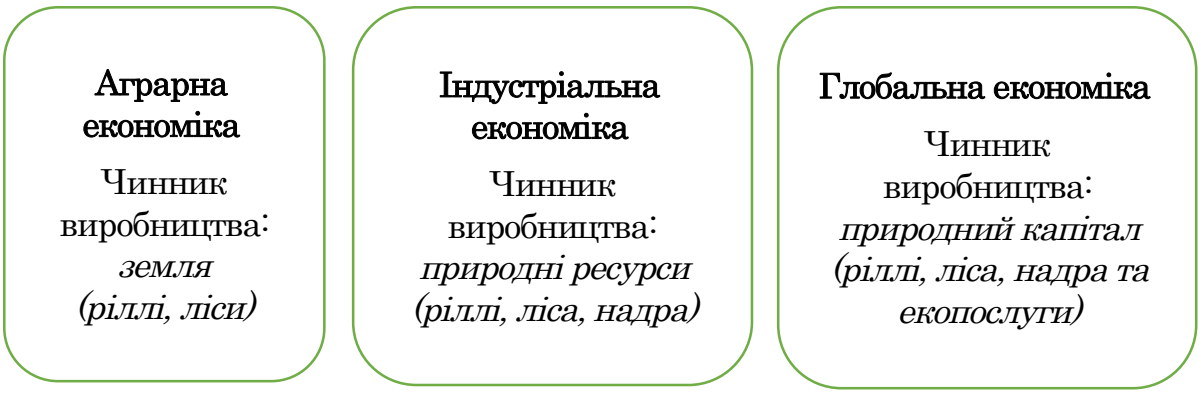

Рис. 5.1. *Еволюційна зміна змісту природних ресурсів як чинника виробництва*

Природний капітал – сукупність природних активів, що надають людству природні ресурси (сировину) та екосистемні послуги чи послуги екосистем.

Під ***екосистемними послугами*** розуміють послуги, які здатні акумулювати природний капітал так само, як це роблять сировинні природні ресурси, тобто це такі послуги, як процеси ґрунтоутворення, водообіг та водозабезпечення, кругообіг азоту, регулювання клімату (температура і вологість), баланс атмосферного повітря, місце проживання, захист узбереж від повеней і штормів, постачання продуктів харчування та сировини, генетичні ресурси, рекреація, запилення тощо [3]. Таким чином, стаючи економічним активом і приносячи певні вигоди, сировинні природні ресурси та екосистемні послуги, трансформуючись у поняття «природного капіталу», значно впливають на економіку країни.

Вигоди від екосистемних послуг включають такі групи:

- забезпечуючі послуги (їжа, вода, природна сировина тощо);
- регулюючі послуги (контроль повеней, погоди тощо);
- культурні послуги (краса природи, духовні, рекреаційні тощо);
- підтримуючі послуги (первинна продуктивність, кругообіг поживних речовин, депонування CO_2, здатність до асиміляції забруднень тощо).

У таблиці 5.1 наведено приблизний перелік послуг лісових екосистем та їх одержувачів.

Таблиця 5.1

Послуги лісових екосистем та одержувачі вигод від їх використання

Послуга лісової екосистеми	Вигоди	Отримувач вигод
Поглинання CO_2	Запобігання зміні клімату	Світове співтовариство
Запобігання ерозії ґрунтів	Збільшення врожаїв	Сільське господарство
Водорегулювання у водоохоронних зонах	Запобігання повеням	Розташовані вниз за течією поселення та економічні об'єкти
Очищення повітря від забруднень	Здоров'я населення	Локальні
Збереження біорізноманіття	Продовольство, медичні товари, естетика	Спільноти різних рівнів; видобувний, переробний, медичний сектори товарів та послуг
Продукування побічних продуктів лісу	Збирання грибів, ягід, лікарських рослин	В основному локальні спільноти

Саме природний капітал є первинним джерелом цінних товарів та послуг нині й у майбутньому, адже зрештою все наше існування залежить саме від нього. Він лежить в основі всіх інших видів капіталу, включаючи фінансовий, і є основою процвітання будь-якої економіки та суспільства.

5.2. МІНЕРАЛЬНІ ТА ЕНЕРГЕТИЧНІ РЕСУРСИ СУЧАСНОГО СВІТУ

Мінеральні ресурси – це природні речовини мінерального походження, які використовуються для одержання енергії та різноманітних матеріалів шляхом їх видобутку і подальшої переробки, що поділяються на ***групи***:

- будівельні матеріали і сировина для них, які видобуваються з неживої природи;
- різні види палива (вугілля, торф, нафта, природний газ, уран тощо);
- матеріали для виробництва машин, знарядь і предметів побуту (метали, глина, пісок);
- сировина для хімічної промисловості;
- продукти споживання (мінеральна вода, харчова сіль).

Мінеральні ресурси включають надзвичайно широке коло природних речовин мінерального походження. З їх видобуванням пов'язані різні екологічні ускладнення – від вичерпності окремих родовищ і порушень природних екосистем до серйозних забруднень навколишнього середовища. Незважаючи на їх розмаїття, всі мінеральні ресурси мають такі ***спільні риси***:

- невідновність практично усіх видів корисних копалин;
- нерівномірність та обмеженість територіального поширення окремих видів ресурсів – одні їх види можуть бути розміщені практично повсюди, інші (їх переважна більшість) – лише в окремих точках планети;

- стабільність використання у часі. Оскільки в кожному випадку йдеться про видобуток уже сформованих запасів того чи іншого мінерального ресурсу, загальна природна ситуація мало впливає на ритм розробки, а річні та сезонні коливання видобутку сировини визначаються майже виключно економічними чинниками;
- однозначність використання. Незалежно від спрямування подальшої переробки і кінцевого споживання кожен вид мінеральних ресурсів насамперед має бути видобутим, тобто вилученим зі свого природного оточення, і лише тоді він стає предметом праці.

Мінеральні ресурси є головним джерелом матеріального виробництва суспільства. Так, основою енергетики наразі є енергетичні, або паливні, ресурси: вугілля, нафта, природний газ, сланці тощо. Активно людство почало використовувати ці ресурси з XX ст.

У надрах планети міститься близько 70 рудних і 8 нерудних мінералів. Вони утворюють паливно-енергетичний і мінеральний ресурсний потенціали, що складається з більше, ніж 200 видів корисних копалин.

Запаси мінеральних ресурсів мають різні градації. Розрізняють розвідані й прогнозні запаси, причому лише частина розвіданих запасів придатна для рентабельної розробки при кожному рівні цін (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Світові розвідані й прогнозні енергетичні ресурси, млрд т

Енергетичні ресурси	Розвідані	Прогнозні	Усього
Нафта	225	505	730
Конденсат	10	20	30
Природний газ	170	360	530
Нафта сланцева	85	520	605
Газ сланцевий	110	165	275
Вугілля	750	5500	6250
РАЗОМ	1350	7070	8420

Джерело: [9].

Актуальними стали оцінка запасів, що залишилися в надрах, і організація раціонального ресурсокористування. За оцінками, при рівні видобутку 2010–2020-х рр. промислових запасів (до них відносять достовірні та ймовірні запаси, освоєння яких є рентабельним при

сучасному рівні цін та технологій) залізної руди вистачить більше ніж на 700 років, міді – на 113 років, алюмінію – майже на 400 років, свинцю та цинку – приблизно на 50 років. Запасів вугілля вистачить на 573 роки, газу – на 48 років, нафти – на 55 років, урану – на 35 років [2].

Прогнозований термін використання нафти і газу вселяє тривогу. Однак слід мати на увазі, що він відсувається завдяки широкомасштабним геологорозвідувальним роботам та вдосконаленню технологій видобутку. Те ж саме стосується і руд: промислові запаси багатьох корисних копалин зростають швидшими темпами, ніж їх споживання.

За останні 30–40 років із надр Землі видобуто стільки ж копалин, скільки за всю попередню історію. Вже у 1970-ті рр. стала очевидною вичерпність мінеральних та енергетичних ресурсів.

Виснаження природних запасів та зниження якості природних ресурсів (забруднення води та ґрунту відходами) – це глобальна проблема XXI ст. За останні 150 років загальносвітове споживання природних ресурсів зросло у 35 разів, щороку глобальна економіка витрачає на 50 % більше ресурсів, ніж планета може відновити за цей період. Причому темпи виснаження швидко зростають [8].

У надрах Землі знаходяться поклади з корисними копалинами. Щороку з надр землі витягується близько 100 млрд т мінеральних ресурсів, включаючи паливні, з яких 90 млрд т перетворюється на відходи. Протягом багатьох років відбувається тривалий та інтенсивний видобуток окремих видів мінеральної сировини. Це призводить до виснаження багатьох родовищ [2].

Динаміка цін на сировину та паливо визначається двома групами факторів, що діють різноспрямовано. З одного боку, ресурси дорожчають у міру виснаження найбагатших родовищ, що легко освоюються. З іншого боку, технічний прогрес (що підштовхується, серед іншого, подорожчанням сировини) забезпечує зниження ресурсоємного виробництва. Нестійка рівновага попиту та пропозиції на ринках викопних ресурсів зумовлює часті стрибки цін та відсутність чітко вираженої тенденції ціноутворення на ринках сировини.

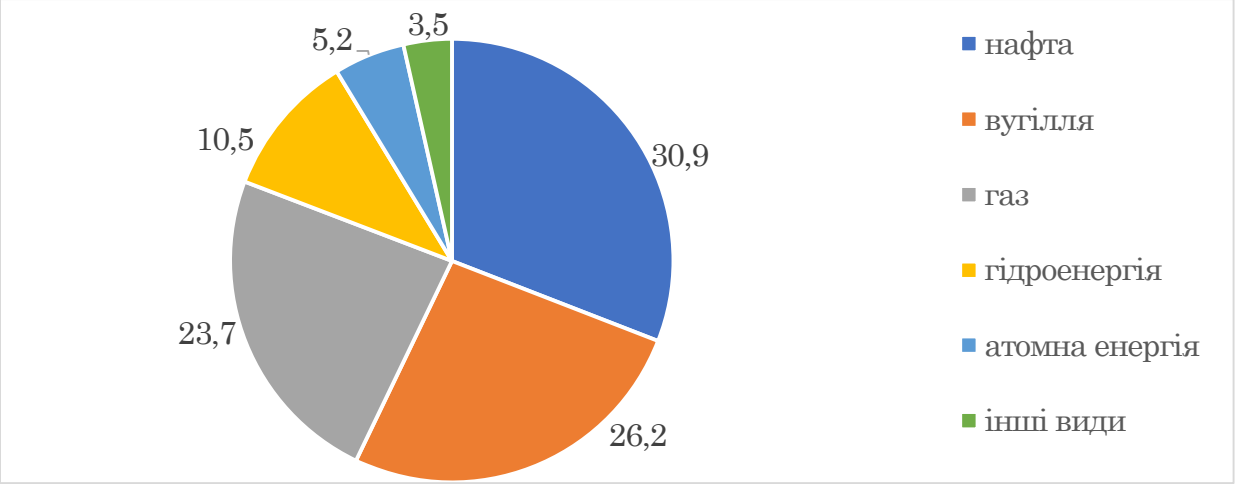

Рис. 5.2. *Структура використання енергетичних ресурсів у глобальній економіці, % [4]*

З усієї отримуваної глобальною економікою первинної енергії тільки 14 % виробляється з використанням поновлюваних її джерел (водні та повітряні потоки, припливи та відливи, біомаса, сонячна радіація, геотермальні ресурси). Біля 5 % потреб в енергії задовольняється за допомогою АЕС, а понад 80 % – спалюванням непоновлюваних природних ресурсів – нафти, вугілля та газу – основних енергоносіїв на сьогодні (рис. 5.2).

Згідно з останніми даними Світового Енергетичного Конгресу (*World Energy Council, WEC*), доступні запаси органічного палива у сучасному світі становлять 2570 млрд т умовного палива, тоді як потенційні запаси оцінені в 6,6 разів більше [8].

Ступінь забезпеченості природними ресурсами країн світу визначають за ***показником ресурсозабезпеченості*** (або показником кратності запасів). Він є співвідношенням між величиною запасів та масштабами їхнього використання. При цьому забезпеченість мінеральними ресурсами визначається кількістю років, на які вистачить розвіданих запасів (доступних або потенційних) за умовами їх сучасного використання. Щодо забезпеченості лісовими, земельними, водними ресурсами, то вона визначається їхніми запасами в розрахунку на 1 особу.

У загальному вигляді забезпеченість країни мінеральною сировиною може бути зображена так:

$$D=Q+R+I = m + E,$$

де D – потреба економіки в паливі й сировині; Q – сировина й паливо, які отримує країна за рахунок власного мінерально-сировинного сектора; R – сировина і паливо, що виробляються та використовуються з відходів; I – мінеральна сировина, яку отримує країна із зовнішніх джерел; m – внутрішня потреба народного господарства; E – потреба в паливно-сировинних товарах для експорту.

Розподіл мінерально-ресурсного потенціалу по планеті є вкрай нерівномірним, а потреби в мінеральній сировині, що становить основну базу для виробництва промислової продукції, щорічно зростають. Щорічно у всьому світі з надр видобувається понад 200 млрд т різноманітної мінеральної сировини та палива [2].

Країни сучасного світу мають дуже неоднакові запаси різних видів мінеральних ресурсів. Тільки 20–25 країн мають у своєму розпорядженні понад 5 % світових запасів будь-якого одного виду мінеральної сировини. Лише кілька найбільших країн світу (Росія, США, Канада, Китай, ПАР та Австралія) мають більшість його видів (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Країни світу з найбільшими запасами основних видів мінеральних ресурсів

Країни	Види сировини
Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, ОАЕ	Нафта
Росія, Туркменістан, Іран, Саудівська Аравія, США, ОАЕ	Природний газ
Китай, США, Росія, Україна, Австралія, Німеччина, Польща	Кам'яне вугілля
Бразилія, Австралія, Росія, Україна, США, Канада	Залізна руда
Гвінея, Бразилія, Австралія, Ямайка, Суринам	Боксити
Чилі, США, Заїр, Замбія, Австралія	Мідні руди
Україна, ПАР, Австралія, Габон, Бразилія, Індія	Марганцеві руди
Малайзія, Бразилія, Індонезія, Китай, Болівія	Олов'яні руди

Джерело: [2].

Фактично жодна країна не має у своєму розпорядженні запаси всіх необхідних для сучасної економіки видів мінеральної сировини і не може обійтися без його імпорту. На мінеральну сировину припадає 21 % усього

товарного експорту світу. В експорті мінеральної сировини основну масу постачань становить паливо – 63 %. На початку XXI ст. експортувалося 97 % світового видобутку олова, близько 70 % залізняку, понад 60 % марганцевої руди, понад 55 % нафти, близько 50 % алюмінію, 15 % вугілля та природного газу, 34 % пиломатеріалів, майже 85 % кави та 15 % зерна [2].

У глобальній економіці розвинені країни виступають в основному споживачами, а країни, що розвиваються, – виробниками та експортерами природних ресурсів. При тому, країни, що розвиваються, споживають близько 20 % світового виробництва мінеральної сировини Така «спеціалізація» пояснюється як рівнем історичного та соціально-економічного розвитку країн світу, так і особливостями розміщення багатьох видів ресурсів на планеті [2].

Країни, що розвиваються, також відрізняються досить різкою диференціацією в забезпеченості запасами корисних копалин. Переважна їхня частина зосереджена приблизно в 30 зі 160 країн, що розвиваються. Тільки країни Перської затоки містять до 2/3 світових запасів нафти. Крім того, необхідно згадати Бразилію (залізні та марганцеві руди, боксити, олово, титан, золото), Мексику (нафта, мідь, срібло), Чилі (мідь, молібден), Гвінею (боксити), Заїр (мідь, кобальт, алмази), Замбію (мідь, кобальт) [2].

Окремі країни володіють значними розвіданими запасами мінеральної сировини. Особливо варто виділити Російську Федерацію, де сконцентровано 15 % світових запасів нафти, 43 % природного газу і вугілля, 1/3 залізної руди, 75 % апатитової руди, і взагалі сукупність її мінеральних ресурсів у 3 рази більше, ніж у США, у 4,4 рази більше, ніж у КНР [2].

Ще в більшому ступені сконцентроване споживання мінеральної сировини. Розвинені країни споживають понад 60 % мінеральної непаливної сировини, 58 % нафти і близько 50 % природного газу, внаслідок чого в них спостерігається великий розрив між виробництвом і споживанням мінеральних ресурсів. У США він становить 20 %, країни ЄС можуть задовольнити свої потреби тільки на 2/3. Власні запаси в них достатні тільки з деяких основних видів мінеральної сировини – залізної

руди, ртуті, калійних добрив. Ще нижче рівень самозабезпеченості мінеральними ресурсами промисловості Японії – менше, ніж 1/3 [2].

Однією зі складних проблем західноєвропейських країн і США є забезпечення потреб у нафті. У Західній Європі споживання нафти на початку XXI ст. перевищувало власний видобуток у 2,5 рази, у США – у 1,6 рази. Японія практично цілком залежить від імпорту нафти [8].

В даний час потреба країн світу в нафті становить більше, ніж 100 млн барелів на день. Щоб убезпечити себе від нафтових криз, уряди розвинених держав, які є основними споживачами нафти, створюють запаси, достатні як мінімум для постачання енергетичних систем протягом 90 днів [8].

Внаслідок зниження ресурсо- і матеріаломісткості господарства розвинених країн та розвитку власного видобутку корисних копалин у деяких із них (США, Канада, Австралія, Норвегія) відбулося значне ослаблення їхньої залежності від імпорту мінеральної сировини. У той самий час індустріалізація низки країн, що розвиваються, веде до значного збільшення споживання сировини й палива, отже, до скорочення сировинного експорту цих країн і збільшення імпорту цих товарів. Саме тому, крім удосконалення технологій, розширюється і географія геологічних досліджень та розробки родовищ – активно освоюється морський шельф Північного моря, Мексиканської затоки та інших акваторій. В умовах прогресуючого танення льодів розгортається боротьба за право на ресурси Північного Льодовитого океану.

5.3. ЗЕМЕЛЬНІ, ЛІСОВІ ТА ВОДНІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Земельні ресурси у загальному вигляді можна розглядати у двох аспектах:

- як територію для розміщення продуктивних сил;
- як ресурс, що завдяки своїм унікальним властивостям забезпечує вирощування сільськогосподарських і лісових культур.

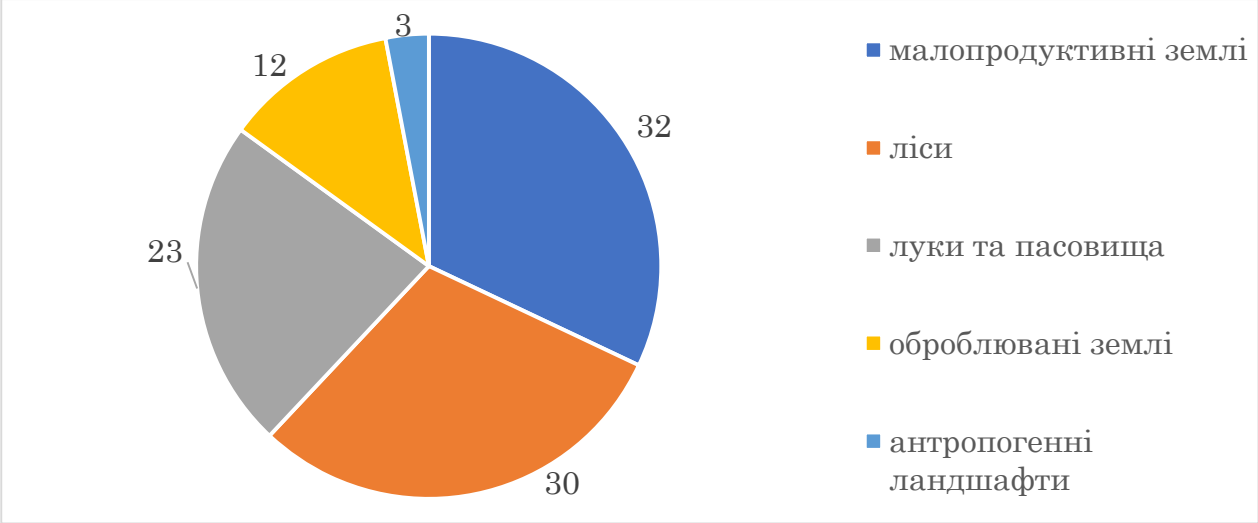

Рис. 5.3. *Структура використання земельного фонду у глобальній економіці, % [1]*

Весь земельний фонд світу (без Арктики та Антарктиди) складає близько 150 млн га. У структурі світового земельного фонду близько 12 % припадає на оброблювані землі (ріллі, сади, виноградники); 23 % – на луки та пасовища; 30 % – на ліси; 3 % – на антропогенні ландшафти (населені пункти, промислові зони, транспортні лінії); 32 % – на малопродуктивні землі (пустелі, болота та екстремальні території з низькою температурою або в горах) (рис. 5.3) [1].

Сільськогосподарські угіддя, тобто землі, що використовуються для виробництва продуктів харчування, включають ріллі, багаторічні насадження (сади, плантації), природні луки та пасовища. З огляду на сучасну чисельність населення планети, здається, що землі достатньо для кожного. Проте значні території земель практично непридатні для проживання і господарювання, наприклад землі, охоплені льодовиками, кам'янистими породами, арктичними і тропічними пустелями. Найбільші масиви оброблюваних земель розташовані в помірному і субтропічному поясах, де родючі ґрунти поєднуються зі сприятливими кліматичними умовами.

Рівень землезабезпеченості населення на різних материках і в країнах світу неоднаковий. Найбільшою він є в Австралії (2 га оброблюваних земель на особу), у Північній (0,7 га) та Південній Америці (0,5 га). Найгірше забезпечене землею населення в Європі (0,3 га) та Азії (0,15

га). Дуже гостро стоїть проблема землезабезпечення в Японії та Єгипті (0,04 га), Індонезії та Китаї (0,07–0,08 га). Проте «земельний голод» у найближчі роки людству не загрожує. Адже, з одного боку, постійно зростає інтенсивність землеробства, а з іншого – в багатьох регіонах світу є великі резерви для освоєння нових земель [1].

В даний час існує серйозна загроза виснаження та деградації земельних ресурсів. Наприклад, 1 см чорнозему, що накопичується у природі протягом 300 років, у сучасних умовах гине за три роки. Основними причинами втрати земельних ресурсів є антропогенна (прискорена) ерозія ґрунту, вторинне засолення, хімічне та радіоактивне забруднення [1].

На жаль, дуже великі площі родючих земель щорічно вилучаються з сільськогосподарського використання під забудову, через процеси ерозії, спустелення і засолення ґрунтів. Особливо багато земель втрачається через спустелення в тропічних районах Африки, Азії та інших материків, переважно в країнах, що розвиваються. Причинами спустелення є нераціональний обробіток ґрунту, перевипас худоби в посушливих районах. Для багатьох країн із сухим кліматом, де землеробство ведеться на поливних землях, гострою проблемою стало засолення ґрунтів. Унаслідок нераціонального поливу підземні води, піднімаючись до поверхні, насичують орний шар ґрунту солями, що робить такі землі непридатними для вирощування сільськогосподарських культур. Засолення є найхарактернішим для країн Азії, де поливне землеробство ведеться здавна і на великих площах (Пакистан, Індія, Іран, Узбекистан, Туркменія, Ірак) [1].

Лісові ресурси – майже невичерпний природний ресурс, що різко змінюється за масою, якістю та видовою різноманітністю протягом відносно короткого періоду часу.

Вони посідають серед рослин перше місце за обсягами використання. Адже продуктивність лісів є значно вищою, ніж інших рослинних угруповань, а деревина, хвоя і сік дерев є основою для виробництва тисяч найменувань продукції.

Ліси на земній кулі зосереджені у двох поясах. Один з них – північний, представлений хвойними і мішаними лісами Євразії та

Північної Америки. Інший, південний, охоплює ліси екваторіального та тропічного поясів. Найвищу продуктивність мають вологі екваторіальні ліси, але їхня розробка ускладнюється, по-перше, тим, що дерева одного конкретного виду трапляються тут дуже рідко, а по-друге, – жарким і вологим кліматом. Найбільші запаси деревини у цьому поясі мають Бразилія, Індонезія, Венесуела, Конго.

Ліси помірного поясу, особливо тайга, мають однорідний видовий склад, а переважання в них цінних хвойних порід робить їхню експлуатацію дуже вигідною. Деревина хвойних порід вважається найкращою сировиною для целюлозно-паперової та лісохімічної промисловості. Найбільші запаси деревини помірного поясу сконцентровані в Росії, США, Канаді, Скандинавських країнах і на півночі Китаю. У більшості країн Європи і Північної Америки, завдяки величезній праці лісівників, розширюються як площі заліснених територій, так і запаси деревини.

Колись лісами була зайнята більша частина поверхні суходолу планети, проте з розвитком цивілізації ситуація різко змінилася, і зараз усі ліси займають лише третину поверхні суші. Вже перші землероби випалювали широкі ділянки лісів, щоб розчистити територію посівів. З розвитком сільського господарства та промисловості ліси почали швидко зникати. Потрібні були землі під ріллі та пасовища, деревина для будівництва та обігріву. В результаті ще до XX століття природні ліси були знищені практично по всій Європі, на півночі Африки, Близькому Сході, Середній Азії, півдні Росії, у ряді регіонів Америки. Особливим попитом користувалась міцна і красива деревина тропічних дерев. У XX ст. більшу частину деревини видобували в країнах, що розвиваються, тропічних лісах, площі яких представлялися величезними, а запаси деревини майже невичерпними.

Скорочення лісових площ стало однією із глобальних проблем. Причиною обезліснення в країнах, що розвиваються, залишається, зокрема, потреба в паливі. Майже 70 % населення цих регіонів, як і раніше, для приготування їжі та обігріву будинків використовують дрова та деревне вугілля. Через знищення лісів вже майже 3 млрд людей

зіткнулися із гострою нестачею деревного палива. Високий попит на деревне паливо тягне за собою подальшу вирубку лісів [1].

У країнах, що розвиваються, лісові ресурси використовують нераціонально. Більше половини деревини тут спалюють для побутових потреб і підвищення родючості ґрунту. Швидко скорочується площа вологих екваторіальних лісів, збіднюється їхній видовий склад.

Водні ресурси – це придатні для використання води Землі: річкові, озерні, морські, підземні, ґрунтові води, водосховища, лід гірських і полярних льодовиків, або всі води гідросфери.

Вони є одними з найнеобхідніших. Для біологічних потреб і для більшості технологічних процесів потрібна переважно прісна вода, якої на Землі зовсім небагато. Якщо говорити про прісну воду, то вона важкодоступна. Адже з 1,4 млрд км^3 вод земної кулі 96,5 % припадає на води Світового океану, ще близько 1 % – на солоні підземні води. Щодо прісних вод, то майже 70 % їх сконцентровано в льодовиках Антарктиди, Гренландії та інших приполярних і гірських областей [7].

Для сільськогосподарського, комунального та промислового водопостачання використовують переважно річкові і ґрунтові води. Ресурси їх становлять близько 60 тис. км^3 на рік або приблизно 10 тис. м^3 на людину. За максимальних сучасних потреб близько 2 тис. м^3 води на людину на рік цих ресурсів має бути цілком достатньо. Однак води розподіляються дуже нерівномірно, а велика частка річкових вод дуже забруднена [7].

Одна з найважливіших екологічних загроз для країн, що розвиваються, пов'язана з водними ресурсами. Наприкінці XX ст. близько 1,3 млрд осіб у цих країнах були позбавлені доступу до безпечної питної води та 2 млрд осіб жили в антисанітарних умовах. На думку фахівців, у деяких регіонах Землі 80 % усіх захворювань людини спричинено недоброякісною водою [1].

Крім того, у всьому світі посилюється забруднення водних систем промисловими відходами та хімічними речовинами. Серед них найбільшу небезпеку становлять нафта та нафтопродукти, пестициди, синтетичні та поверхнево-активні речовини тощо. За останні роки збільшилося забруднення Світового океану, який багато в чому визначає

екологічну рівновагу на планеті. Особливе місце у цих процесах займає теплове забруднення водних систем, що веде до загибелі живих організмів, що живуть у них.

Унікальні водні ресурси окремих країн дають їм змогу вже зараз концентрувати на своїй території водомісткі виробництва, а низці країн Північної Європи і Канади навіть експортувати чисту питну воду. Найкраще забезпечена водними ресурсами Латинська Америка, відносно непогано – Північна Америка та Європа. В Азії й Африці є дуже багато територій з посушливим кліматом, на яких проживає понад 800 млн осіб. Наявні тут водні ресурси вже тепер не забезпечують мінімальних потреб населення у прісній воді. Тільки Австралія, яка є найсухішим материком, завдяки значному стоку річок на східному узбережжі і невеликій кількості жителів має найвищі показники водозабезпечення на душу населення.

Людство намагається вирішити проблему нестачі води. Вже нині опріснюють морську воду в країнах Перської затоки, проте це доступно лише для дуже багатих держав з надлишком енергетичних ресурсів. Розробляються навіть проекти транспортування айсбергів від берегів Антарктиди. Однак головним напрямком вирішення проблеми водного дефіциту є максимальна економія води.

Суходіл охоплює менше третини поверхні земної кулі, тому людство дедалі більше звертає свої погляди до ресурсів Світового океану. І як показали дослідження другої половини XX ст., тут містяться такі багатства, які часто перевищують ресурси суходолу.

Головним багатством океану є величезні запаси води (близько чверті кубічного кілометра на кожного жителя Землі). Ці ресурси є практично невичерпними, і коли людство оволодіє економічно вигідною технологією опріснення солоної морської води, можна буде повністю вирішити проблеми водозабезпечення.

Здавна використовуються біологічні ресурси морів та океанів. Загалом в океані мешкає 180 тис. видів тварин і понад 20 тис. рослин. Проте серед трьох груп океанічних організмів – планктону, нектону і бентосу – здебільшого експлуатуються лише запаси нектону (риби і ссавці), але їхня біомаса становить лише 1 % від 35 млрд т біомаси усіх

морських організмів. Отже, якщо людство зможе використовувати всі групи живих організмів, то вилов морепродуктів зросте в кілька разів. На сьогодні людство приблизно на 25 % задовольняє свої потреби в харчових білках саме за рахунок ресурсів Світового океану [1].

Концентрація найбільшої кількості морських організмів на континентальному шельфі, особливо на мілководдях, дає змогу вирощувати багато видів риб, молюсків, водоростей. Вже тепер розведення деяких видів морських організмів на штучно створених плантаціях і фермах (марикультура), яке досить інтенсивно розвинене тільки в країнах Східної і Південно-Східної Азії, досягає 20 % всієї продукції моря [1].

Нерівномірність поширення в океані промислових запасів риби, зростання світового рибопромислового флоту спричинили різке загострення боротьби за використання океанічних біоресурсів. Так, у другій половині XX ст. мали місце «тріскові», «оселедцеві», «анчоусні», «тунцеві» та інші «рибні війни».

Практично невичерпними є мінеральні ресурси Світового океану. Однак слід зважати на те, що поки їх експлуатація нерідко є або технічно неможливою, або економічно неефективною. Ресурси містяться у водах Світового океану, залягають просто на дні або пов'язані з його надрами. Так, у морській воді розчинені практично всі хімічні елементи. Разом вони утворюють у кожному кубічному кілометрі води 35 млн т різних солей. Проте економічно виправдана технологія видобутку відпрацьована лише на чотирьох видах. Йдеться про видобуток натрію і хлору (містить кухонна сіль), а також магнію і брому. Втім науково-технічний прогрес дає змогу стверджувати, що найближчими десятиліттями видобуток з морської води таких елементів, як калій, кальцій, стронцій, йод, фтор, сірка, бор, фосфор, стане цілком економічно виправданим [1].

З усіх видів мінеральної сировини, що розробляється у Світовому океані, реальне значення для економіки має нафта й газ. Адже на морському дні зосереджено не менше ніж 65 % потенційних запасів нафти. У наш час з морського дна одержують понад 25 % загального видобутку нафти й газу у світі [1].

Головна частина нафтогазових покладів розташована на континентальному шельфі, де в осадових породах виявлено більше, ніж 600 нафтогазоносних басейнів. Це прибережні акваторії Латинської Америки, країн Близького і Середнього Сходу, Африки, Північної, Південної і Південно-Східної Азії. Значною нафтогазоносністю вирізняються шельфові акваторії таких розвинених країн, як Велика Британія, Норвегія, США і Канада.

Достатньо вивчені та оцінені залізо-марганцеві конкреції, які встелюють величезні улоговини всіх океанів, особливо Тихого. Конкреції є комплексною сировиною для чорної і кольорової металургії, оскільки, крім заліза й марганцю, містять сполуки близько 20 кольорових металів. Уже розроблено технічні обґрунтування їх видобутку, але вартість видобування конкрецій поки вища, ніж експлуатація мінеральних ресурсів на суходолі. Крім того, повністю не вивчені екологічні наслідки великомасштабного підняття конкрецій з дна океану, а також юридичні аспекти прав власності на ту чи іншу ділянку океанічного дна [1].

Енергетичні ресурси океану також величезні і мають різне походження. Це – енергія припливів, хвиль, морських течій, перепадів температури тощо. Відомо, що сила тяжіння Землі, Місяця і Сонця спричиняє виникнення припливно-відпливних явищ. У відкритому океані висота припливних хвиль становить менше, ніж 1 м, але в довгих і вузьких затоках, особливо східних узбереж материків, вони можуть перевищувати 10 м. Саме в таких затоках можливе будівництво припливних електростанцій (ПЕС) із сукупним виробництвом енергії більше, ніж 1 трлн кВт/год. Вже кілька десятиліть успішно експлуатується незначна кількість ПЕС в різних країнах світу, але їх широке промислове будівництво через недосконалість технологій і деякі негативні екологічні наслідки діяльності сучасних ПЕС можливе лише в майбутньому [1].

Крім припливно-відпливних явищ, вітри також спричиняють постійне хвилювання поверхні води і виникнення великих потоків океанічних течій. Сукупна енергія течій дуже велика, хоча й сильно розсіяна на просторах Світового океану. Та вже тепер невеликі електростанції, що використовують енергію хвиль, забезпечують роботу

маяків і метеостанцій на дрібних островах Японії. Для виробництва електроенергії можна використовувати також і різницю температур поверхневих і глибинних вод. У багатьох тропічних районах придонні води на 15–20^0 холодніші, ніж поверхневі, що дає змогу будувати тут електростанції потужністю близько 1 млн кВт/год [1].

Води Світового океану містять величезну кількість важкого водню (дейтерію), який необхідний для здійснення реакцій термоядерного синтезу. Запаси дейтерію та його енергетична ефективність настільки грандіозні, що їх навіть не можна порівнювати з іншими видами енергетичних ресурсів на Землі. Вони на довгий час зможуть забезпечити зростаючі потреби людства в енергії.

Простори Світового океану вже багато тисяч років використовуються для морського транспорту, а в останні десятиріччя почалося й їх рекреаційне освоєння, тому значення океанів і морів у житті людського суспільства постійно зростатиме.

5.4. ПРИРОДНА СКЛАДОВА РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Людство у своєму розвитку завжди використовувало різні ресурси, передусім природні, розширюючи і вдосконалюючи способи їх використання. У свою чергу, самі способи та механізми використання природних ресурсів тісно пов'язані з розвитком інтелектуальних здібностей та творчості самої людини, що призвело до формування в умовах глобальної економіки особливих ресурсів – рекреаційних.

Рекреаційні ресурси – це сукупність природно-технічних, природних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню й розвитку духовних та фізичних сил людини, її працездатності. При сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовуються для прямого та опосередкованого споживання та надання курортних та туристичних послуг.

В основі використання будь-яких рекреаційних ресурсів лежить невичерпна потреба людини в реалізації своїх потреб, таких як духовне вдосконалення, оздоровлення, пізнання, навчання, спілкування, фізичний розвиток, відкриття світу та інші потреби, що розвиваються, і відповідно форми діяльності. Людині для задоволення своїх рекреаційних потреб вже давно недостатньо лише пізнавати світ через різні засоби масової чи спеціальної інформації (хоча вони й невпинно вдосконалюються). Швидко зростає її потяг самій побувати в різних куточках нашої планети, самій відчути всю повноту впливів природних об'єктів на себе. Природа, природні об'єкти, природні ресурси, служили і служать основним середовищем життя людини, а також розглядаються як основне і практично невичерпне джерело задоволення його різноманітних потреб, що постійно розвиваються.

Розрізняють *історико-культурні та природні рекреаційні ресурси*.

До *історико-культурних рекреаційних ресурсів* відносять:

- місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних історичних особистостей;
- території, де збереглися яскраво виражені етнографічні особливості;
- культові споруди, музеї, картинні галереї, пам'ятки історії, архітектури, археології тощо.

Всі ці рекреаційні ресурси залучають людей з метою задоволення їх духовних потреб і здатні задовольнити потреби в пізнанні, зміні оточуючого довкілля задля психофізіологічного відновлення особистості.

До *природних рекреаційних ресурсів* відносять природні та природно-антропогенні геосистеми, природні об'єкти, явища та процеси, які мають внутрішні та зовнішні властивості та характерні риси для організації сезонної або цілорічної рекреаційної діяльності.

Тобто це природні комплекси, природні системи та природні об'єкти, які мають особливі властивості, характеристики, показники, завдяки чому в цілому здатні впливати на духовну сферу та організм людини, покращувати (оздоровлювати, лікувати) його фізіологічний та психічний стан, підвищувати його працездатність, функціональні показники тощо.

Серед ***природних рекреаційних ресурсів*** можна назвати такі:

- ***кліматичні*** – включають сонячну енергію, вологу та енергію вітру. Запаси цих ресурсів визначаються насамперед тими чи іншими особливостями клімату;
- ***ландшафтні*** – різноманітні природні ландшафти, наявність екстремальних сприятливих та комфортних умов для розвитку різними видами рекреаційної діяльності – від спортивних до санаторно-лікувальних (гори, долини, рівнини);
- ***орографічні*** – різні форми рельєфу (хребти, плато, рівнини, долини, западини, улоговини тощо), коли унікальними є місце розташування, орієнтування по сторонах горизонту, метричні характеристики: довжина, площа, висота, глибина, крутість поверхонь і схилів, густота розчленованості річок мережею тощо;
- ***бальнеологічні*** – мінеральні води, що використовуються для фізіотерапевтичних процедур у лікувальних цілях;
- ***біотичні*** – заповідники та заказники різних форм та напрямів заповідання, національні природні парки, дендропарки, цінні природні об'єкти, пам'ятки природи місцевого значення, пам'ятки садово-паркової культури тощо;
- ***грязьові*** – природні однорідні суміші води, мінеральних і, як правило, органічних речовин, які мають мазеподібну консистенцію, завдяки чому вони можуть застосовуватися в нагрітому стані з лікувальною метою;
- ***водні*** – водні об'єкти зі сприятливими для різних видів рекреаційної діяльності характеристиками (великі та малі річки, озера, штучні водоймища, моря, а також питні та мінеральні джерела).

В цілому природні рекреаційні ресурси, як будь-які матеріальні об'єкти і комплекси, характеризуються яскраво вираженою індивідуальною територіальною приналежністю та приуроченістю і є особливою частиною ландшафту, природного комплексу. Наприклад, у деяких країнах водні ресурси прибережних акваторій або лісові ресурси переважно використовуються в рекреаційних цілях, в інших країнах – навпаки, в інших галузях господарства (рибництві, нафтовидобутку, лісовому комплексі тощо).

Зрозуміло, що природні рекреаційні ресурси висувають особливі вимоги до територій, які мають відповідні властивості, необхідні для різноманітних тематичних занять. І насамперед туризм та рекреацію цікавлять території з незайманою природою, вони дуже вимогливі і до внутрішнього змісту, і до сучасного стану територій, що значною мірою обмежує можливості їхнього розвитку на освоєних іншими галузями господарства територіях.

У глобальній економіці до сфери рекреації залучається дедалі більше природних ресурсів. Наприклад, кліматичні ресурси, крім традиційного використання (обслуговування) у таких галузях матеріального виробництва, як будівництво, сільське господарство, гідрологія, гідроенергетика, все більше і більше залучаються до рекреаційної діяльності та стають необхідною частиною певних видів та напрямів діяльності індустрії туризму, а в деяких видах туризму та рекреації вони виступають як основні. Наприклад, ще на стадії проектування будь-якого санаторно-курортного комплексу та подальшої його роботи, насамперед, досліджуються природно-кліматичні показники місцевості, а потім уже екологічні, естетичні, ступінь збереження. Взагалі зараз навіть важко уявити, що кліматичні ресурси в якихось видах туристично-рекреаційної діяльності можуть не використовуватися або не враховуватися.

5.5. ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА КРАЇН У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Забезпечення енергетичною сировиною сучасного світового господарства дуже тісно пов'язане з енергетичною безпекою, оскільки в сучасному енергозабезпеченні провідну роль відіграють, перш за все, такі корисні копалини, як нафта, газ, вугілля. І хоча загальна світова забезпеченість енергетичними ресурсами досить висока, нерівномірність і незалежність від рівня споживання їхнього розподілу, а особливо тих, що використовуються найбільше (нафта й природний газ), коливання світових цін на них роблять проблему енергозабезпеченості досить

складною для багатьох країн (особливо тих, які не володіють достатніми запасами власних енергоресурсів і не мають фінансових нагромаджень для купівлі їх на світовому ринку).

З другої половини XX ст. масштаби та темпи видобутку мінеральної сировини (нафти, газу, вугілля, корисних копалин) різко зросли. Разом з тим, значна частина відомих на сьогодні запасів мінеральних ресурсів представлена відносно бідними родовищами або залягає в складних умовах. Їхня розробка вимагає набагато більших капіталовкладень, найбільш досконалої технології видобутку та переробки. Такими ж швидкими темпами зростає споживання електроенергії. Однак основними джерелами на сьогодні залишаються нафта, газ та вугілля (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Оцінка світових розвіданих запасів паливних ресурсів, млн т умовного палива, 2022 р.

Регіон	Нафта	Газ	Вугілля
Північна Америка	10750	13480	27500
Латинська Америка	32450	9200	9800
Західна Європа	8830	8500	93500
Східна Європа та Росія	25900	75200	458580
Африка	19620	8100	83480
Близький Схід	118340	47560	–
Азія, Австралія та Океанія	9200	8110	80370
Усього	225090	170150	750230

Джерело: [8].

Найбільші за величиною нафтові запаси у світі є у Саудівській Аравії, які оцінюються в 261,8 млрд барелів, Ірак займає друге місце в цьому рейтингу – 112,5 млрд барелів нафти, потім йдуть Кувейт – 98,6 млрд барелів, Іран – 89,7 млрд барелів та Росія – 48,6 млрд барелів [8].

Вичерпання запасів органічного палива торкається багатьох країн світу. Так, наприклад, Мексика, яка є одним із найбільших світових виробників нафти, може до 2030 року перетворитися на її імпортера. Як вважають експерти, свого максимуму (4,1 млн барелів на день) виробництво нафти тут досягло у 2013 р. і зберігається на цьому рівні протягом останніх років, а потім через падіння продуктивності родовищ

почне швидко знижуватися. Причому цей спад не може бути компенсований, навіть якщо будуть знайдені нові родовища. У результаті до 2030 р. Мексика вироблятиме лише 2,7 млн барелів щодня [8].

Експлуатовані російські нафтові родовища за нинішніх темпів видобутку, як вважають фахівці, вичерпаються через 20 років, азербайджанські – через 67, кувейтські – через 128, арабські – 85, іранські – 67, туркменські – через 12. Пальма першості ж у цьому списку належить Іраку – у нього нафти вистачить майже на 129 років [8].

Нафтова криза 1970-х рр. призвела до деякого зниження частки нафти у більшості розвинених країн і зростання частки вугілля, природного газу та атомної енергії. В даний час продовжується суттєве зростання споживання газу. Значну частку займає використання ядерної енергії, але після низки серйозних аварій (Чорнобильська АЕС, АЕС Фукусіма-1), які мали суттєві екологічні наслідки для територій багатьох країн та акваторії океану, до подальшого нарощування потужностей АЕС світова спільнота ставиться дуже насторожено.

За підрахунками експертів, з урахуванням очікуваного зростання споживання до 2030 р. у світі необхідно знайти родовища нафти у шість разів більші, ніж сумарні запаси родовищ Саудівської Аравії. Перспективні розробки родовищ в Арктиці дозволять лише відстрочити нафтовий колапс. На початок XXI ст. понад 800 нафтових родовищ, що містять 75 % світових запасів, виснажено. На більшості родовищ вже пройдено пікове значення видобутку, а його скорочення через виснаження запасів виявилося швидшим, ніж передбачалося. Наразі щорічне падіння виробництва на ділянках, що розробляються, оцінюється у 6,7 % [8].

Розвинені країни, які не мають великих родовищ нафти, вугілля та природного газу, забезпечують себе енергоносіями за рахунок міжнародного поділу праці, реалізуючи на світовому ринку продукцію високого ступеня обробки та купуючи сировину, а менш розвинені країни таких можливостей майже не мають і змушені витрачати на купівлю енергетичних ресурсів значні фінансові ресурси, збільшуючи свою зовнішню заборгованість. Тому забезпечення надійного та екологічно безпечного енергопостачання

за стабільними цінами є викликом для кожної держави і всього світового співтовариства в цілому.

Актуальність енергетичної безпеки сьогодні зумовлена низкою сучасних факторів. Перший з них (особливо щодо країн-імпортерів) – дефіцит нафти, що загрожує світу, який, у свою чергу, може супроводжуватися надмірно високими світовими цінами на енергетичні ресурси, періодичними кризами енергопостачання та збоями на ринках нафти. Відчуваючи нестачу нафти, людство змушене починати видобуток нафтових ресурсів у важкодоступних зонах, наприклад, в Арктиці. Другий чинник безпосередньо випливає із першого – геополітика. У міру зростання світового дефіциту енергетичних ресурсів збільшується залежність країн, що мають невеликі, а іноді й не мають зовсім запасів енергоресурсів від окремих постачальників, посилюється політична конкуренція та загроза військових конфліктів. І третім фактором є екологія, оскільки споживання викопного палива, і насамперед нафти і газу викликає парниковий ефект, який переростає в проблему глобального потепління і зміну клімату.

У зв'язку з цим світова спільнота зіткнулася з необхідністю вибору при вирішенні цієї проблеми: створення технологій, що знижують екологічні ризики при видобутку, транспортуванні та споживанні нафти, з одного боку, або тотальна відмова від цього ресурсу на користь альтернативного, більш безпечного для природи палива – з іншого.

Існуюча система міжнародної енергетичної безпеки була створена 1974 р. державами-членами ОЕСР, залежними від імпорту нафти, які бажали колективно протистояти таким загрозам, як нафтове ембарго 1973–1974 рр. Центральним елементом цієї системи було засноване Міжнародне енергетичне агентство (МЕА) (*International Energy Agency, IEA*), яке включає 28 держав. Його діяльність спрямована на моніторинг та аналіз енергетичного ринку на глобальному та регіональному рівнях, підготовку прогнозів та виявлення потенційних ризиків, організацію енергетичного діалогу з державами, що не входять до організації, координацію роботи країн-

членів у галузі енергопостачання та розвитку альтернативної енергетики тощо. Варто зазначити, що за межами даної системи все ще залишаються країни-члени ОПЕК і незалежні виробники та споживачі нафти [6].

До речі, ОПЕК – організація країн-експортерів нафти (*The Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC*) – була створена нафтоекспортуючими країнами з метою контролю квот на видобуток нафти на противагу економічному диктату розвинених країн-імпортерів ще 1960 р. В даний час 13 країн-членів ОПЕК забезпечують контроль над 2/3 світових запасів нафти та половиною її світового експорту [5].

Поняття ***«енергетичної безпеки»*** включає кілька аспектів: політичний, економічний і технічний.

Політичний аспект енергетичної безпеки полягає у так званій енергетичній дипломатії, що реалізується у функціональних напрямках зовнішньої політики держави щодо забезпечення національної енергетичної безпеки.

Економічний аспект енергетичної безпеки торкається цін на енергоресурси, їх світових запасів, а в контексті енергетичної безпеки держави, що експортує, – попиту на енергоресурси. Цей аспект дуже важливий як для країн-експортерів, для деяких з яких експорт енергоресурсів є основним джерелом доходів держави, так і для країн-імпортерів, які, навпаки, не маючи своїх власних запасів, стають енергозалежними від інших держав.

Технічний аспект енергетичної безпеки включає безпеку транзиту, поставок і видобутку, тобто передбачає стійкість систем транспортування, а також безпеку видобувної та транспортної інфраструктур.

Таким чином, енергетична безпека є складовою національної безпеки держави.

Енергетичну безпеку слід визначати залежно від сфери застосування та від суб'єкта:

1) ***залежно від сфери застосування***:

- у контексті внутрішньої економічної політики, енергетична безпека країни полягає у безперешкодному забезпеченні

енергоресурсами економіки тієї чи іншої держави – це стосується економічного та технічного аспектів енергетичної безпеки;

- у контексті зовнішньоекономічної політики, енергетична безпека – це захищеність глобальної економіки від енергетичних криз, що дозволяє з урахуванням інтересів країн-споживачів, країн-виробників енергетичних ресурсів, а також транзитних країн не допустити, своєчасно усунути, мінімізувати внутрішні та зовнішні загрози розвитку держав;

2) *залежно від суб'єкта*:

- для країни-експортера, енергетична безпека – це забезпечення стабільного функціонування систем видобутку та постачання енергоресурсів країн-імпортерів, досягнення стабільності експортних поставок, а також створення умов для успішної конкуренції власних енергетичних компаній на глобальному енергетичному ринку;
- для країни-імпортера – це безперебійні та стійкі постачання енергоресурсів для потреб їхньої економіки та населення в цілому;
- для світової спільноти загалом енергетична безпека передбачає збереження світових запасів енергоресурсів.

Таким чином, слід зазначити, що енергетична безпека є багатогранним явищем у сучасних міжнародних економічних відносинах і зачіпає інтереси кожної держави окремо і всієї глобальної економіки в цілому.

Загрози енергетичній безпеці можна поділити на групи:

1. Загрози, що стоять перед усіма державами світу: виснаження запасів традиційних паливно-енергетичних ресурсів та залежність глобальної економіки від використання вуглеводневих енергоносіїв; політизація енергетичної безпеки (використання енергетичного фактору для досягнення політичних цілей) та коливання цін на енергоресурси на глобальних ринках.

2. Загрози для імпортерів енергоресурсів: перебої у постачаннях енергоресурсів та заподіяння шкоди енергетичній інфраструктурі; зростання залежності від імпорту нафти та природного газу; концентрація запасів викопного палива в окремих державах.

3. Загрози енергетичній безпеці експортерів: обмеження доступу на глобальні енергетичні ринки.

Таким чином, наша цивілізація проходить якісно новий етап – взаємозв'язок та взаємозалежність між державами та міжнародними інститутами, а також сферами життєдіяльності посилюються. Глобальне співтовариство замислилося над шляхами подальшого ефективного розвитку світу за рахунок пошуку та створення нових ефективних джерел енергозабезпечення. Йдеться про кардинальну зміну споживчої орієнтації, скорочення використання вуглеводневого палива та освоєння відновлюваних джерел енергії, насамперед водневих. Для цього, однак, необхідно створити умови, що забезпечують можливість споживання водневого палива (підприємства з його виробництва, системи зберігання, розподілу та доставки тощо).

Науковий розвиток у сфері використання альтернативних видів природних енергоресурсів за сто років призвів до збільшення кількості використання цих ресурсів і при цьому жоден не втратив свого значення.

Причин залучення до господарської діяльності нетрадиційних видів енергії досить багато, але вирішальними є такі:

- зростання витрат та цін на традиційні енергоресурси;
- скорочення розвіданих запасів природних ресурсів;
- необхідність утилізації накопичених відходів з найбільшою вигодою.

Перехід на інші джерела енергопостачання вимагає значних капіталовкладень, пов’язаних зі структурною перебудовою економіки, які досить часто не під силу окремим країнам. Отже, проблема, яка сьогодні дискутується в усьому світі, зводиться до того, чи встигнуть усі країни перевести свою економіку на новий вид енергозабезпечення і які ресурси для цього мають бути використані.

На початку XXI ст. все ще посилюється контрастність забезпечення енергетичними ресурсами, особливо в окремих регіонах, що змушує людство шукати шляхи екологічно безпечнішого й ефективнішого господарювання. Освоєння нашої планети не може й надалі відбуватися за рахунок невпинного нарощування обсягів

споживання вуглеводневого палива і забруднення довкілля. Починається новий етап у розвитку цивілізації. Людство, озброєне небаченими досі технічними засобами, має використовувати альтернативні види джерел енергопостачання задля підвищення безпеки енергозабезпечення.

Основні визначення, терміни, поняття

Природні ресурси; види природних ресурсів; вичерпні та невичерпні природні ресурси; природний капітал; екосистемні послуги; мінеральні ресурси; енергетичні ресурси; показник енергозабезпеченості; земельні, лісові та водні ресурси; природні рекреаційні ресурси; енергетична безпека.

Питання для самоконтролю

1. Що таке природні ресурси?
2. Назвіть напрямки використання природніх ресурсів.
3. Чим відрізняються вичерпні та невичерпні природні ресурси?
4. Назвіть групи мінеральних ресурсів.
5. Назвіть країни світу з найбільшими запасами основних видів мінеральних ресурсів
6. Охарактеризуйте природні рекреаційні ресурси.
7. Що таке енергетична безпека країн?
8. Назвіть сучасні фактори сучасної енергетичної безпеки.
9. Які організації входять до існуючої системи міжнародної енергетичної безпеки?
10. Які існують групи загроз енергетичній безпеці?

Тестові завдання

1. Природні ресурси використовуються передусім як:

а) безпосередні предмети споживання;

б) засоби праці;

в) джерела енергії;

г) всі відповіді вірні.

2. За методикою ООН природні ресурси поділяються на:

а) розвідані;

б) попередньо оцінені;

в) прогнозні (вірогідністні);

г) всі відповіді вірні.

3. Природні ресурси глобальної економіки мають класифікацію за ознаками:

а) за походженням;

б) за видами господарського використання;

в) за вичерпністю;

г) всі відповіді вірні.

4. Природні речовини мінерального походження, які використовуються для одержання енергії та різноманітних матеріалів шляхом їх видобутку і подальшої переробки, – це:

а) мінеральні ресурси;

б) лісові ресурси;

в) природні ресурси;

г) рекреаційні ресурси.

5. Придатні для використання води Землі: річкові, озерні, морські, підземні, ґрунтові води, водосховища, лід гірських і полярних льодовиків, або всі води гідросфери – це:

а) мінеральні ресурси;

б) водні ресурси;

в) природні ресурси;

г) рекреаційні ресурси.

6. Досліджені, розвідані й добуті природні багатства, які використовуються в господарстві і є засобами існування людського суспільства, – це:

а) мінеральні ресурси;

б) водні ресурси;

в) природні ресурси;
г) рекреаційні ресурси.

7. Сукупність природно-технічних, природних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку духовних і фізичних сил людини, – це:
а) мінеральні ресурси;
б) водні ресурси;
в) природні ресурси;
г) рекреаційні ресурси.

8. Загрози енергетичній безпеці можна поділити на групи:
а) загрози, що стоять перед усіма державами світу;
б) загрози для імпортерів енергоресурсів;
в) загрози енергетичній безпеці експортерів;
г) всі відповіді вірні.

9. Серед природних рекреаційних ресурсів можна назвати такі:
а) кліматичні;
б) ландшафтні;
в) водні;
г) всі відповіді вірні.

10. Поняття «енергетичної безпеки» включає:
а) політичний аспект;
б) економічний аспект;
в) технічний аспект;
г) всі відповіді вірні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Глобальні проблеми сучасності : підручник / [кол. авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 632 с.

2. Commodity Statistics and Information – National Minerals Information Center. URL: https://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/
3. Costanza R., Daly H. Natural capital and sustainable development // Conservation Biology. 1992. Vol. 6, N 1. P. 37–46. URL: https://doi.org/10.1046/j.1523-1739.1992.610037.x
4. Energy for 2050: Scenarios for a Sustainable Future. – IEA, 2009. URL: https://iea.blob.core.windows.net/assets/161e2f2e-11d2-456e-b371-5f85f176d8c0/Energyto2050-ScenariosforaSustainableFuture.pdf
5. Energy Security: A Global Perspective – OPEC. URL: http://www.opec.org/opec_web/en/996.htm.
6. Energy System –IEA. URL: https://www.iea.org/aboutus/history/
7. Statistical Yearbook 2023 edition. Sixty-sixth issue – Department of Economic and Social Affairs Statistics Division – UN. URL: https://unstats.un.org/UNSDWebsite/Publications/StatisticalYearbook/syb66.pdf
8. WORLD ENERGY ISSUES MONITOR 2022. Global Report – WORLD ENERGY COUNCIL. URL: https://www.worldenergy.org/assets/downloads/World_Energy_Issues_Monitor_2022_-_Global_Report.pdf?v=1674573393
9. World Energy Outlook 2023 – IEA. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023

ТЕМА 6
ТРУДОВІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

6.1. Економічні аспекти динаміки та структури населення у світовій економіці.
6.2. Класифікація трудових ресурсів глобальної економіки.
6.3. Процеси урбанізації у сучасному світі.
6.4. Міжнародна міграція робочої сили.
6.5. Інтелектуальні ресурси глобальної економіки.

6.1. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ДИНАМІКИ ТА СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Центральну роль в ресурсній забезпеченості світової економіки, в силу їх активного характеру, відіграють трудові ресурси. Термін «трудові ресурси» використовується історично як планово-обліковий показник, введений в економічний категоріальний апарат у 20-ті роки XX ст. Сучасне поняття ***«трудові ресурси»*** (*labor resources*) трактується як частина населення світу (регіону, країни), яка володіє фізичним розвитком, психічним станом, розумовими здібностями, загальними та професійними знаннями, практичними навичками, необхідними для здійснення економічної діяльності.

Трудові ресурси вимірюються чисельністю працездатного населення. Працездатність, як правило, визначається віком, бажанням та можливістю людини працювати. Трудове законодавство країн визначає ***працездатний вік*** – вік початку і завершення трудової діяльності, в залежності від рівня розвитку економіки, соціальної сфери, національних традицій, рівня і якості життя в країні. Наприклад, в європейських країнах він визначається від 16 до 65–67

років, у деяких африканських країнах вік початку трудового життя встановлений з 10–12 та навіть з 6 років.

Деякі види діяльності – військова служба, шкідливі виробництва, трудова діяльність у складних кліматичних умовах тощо – передбачають зниження верхньої межі працездатності. Отже, таке населення, знаходячись у групі працездатних за віком, може за власним вибором по досягненню встановленого пенсійного віку вийти зі складу трудових ресурсів. Залишитися у цьому складі працівники можуть добровільно, як можуть добровільно обрати трудову діяльність і пенсіонери за віком. Можуть бути включені до категорії трудових ресурсів також працюючі підлітки, які не досягли нижньої межі працездатного віку.

Ще одним критерієм для віднесення людей до категорії трудових ресурсів є стан здоров'я та самопочуття, який визначається фізичною силою, інтелектуальними здібностями, психо-емоційним станом, що забезпечують можливість працювати. Згідно з цим критерієм, інваліди 1 і 2 груп, які не можуть здійснювати трудову діяльність, виключаються зі складу трудових ресурсів.

Таким чином, трудові ресурси включають працездатну частину населення в межах або поза межами працездатного віку. Близьким до цього є поняття ***«трудовий потенціал»***, який багато авторів вважають більш відповідним до потреб сучасності, адже описується більш широким колом характеристик, таких як психологічний, ментальний стан, моральні якості, творчі здібності, інші особистісні дані, мотивація.

Працездатне населення, що вільно обирає економічну діяльність, визначає поняття ***«робоча сила»*** (*labor force*), що трактується як носій працездатності. Тотожним йому є поняття ***«економічно активне населення»*** («*the economically active population*»), що протягом певного періоду забезпечує спроможність виробляти товари і послуги. Ці категорії за критерієм реалізації працездатності включають ***зайнятих*** (працевлаштованих) і ***безробітних***, які тимчасово втратили роботу, але зберегли здатність і бажання працювати, шукають роботу і готові приступити до неї в разі успішного пошуку.

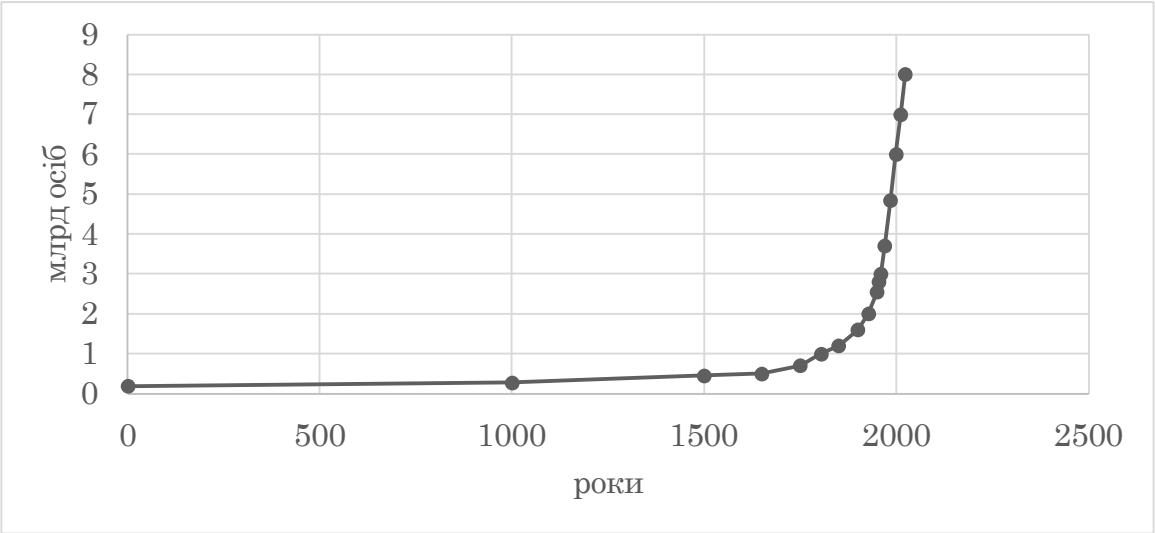

Рис. 6.1. *Динаміка чисельності населення за період з 1 по 2023 рр., млрд осіб [16]*

З усіх вище наведених визначень трудових ресурсів, тотожних понять та їх складових витікає, що трудові ресурси є частиною людських ресурсів (людського потенціалу), отже, мають демографічну основу, тобто важливим джерелом нарощення трудових ресурсів є чисельність населення.

Чисельність населення – базовий демографічний показник, що виражає абсолютну величину загальної чисельності населення країни, регіону світу в певний період.

Показники чисельності населення країн світу розраховуються відділом народонаселення Департаменту Організації Об'єднаних Націй з економічних та соціальних питань (ДЕСП ООН) на основі статистичних та оціночних даних, що надходять від національних інститутів та міжнародних організацій.

За оцінками ООН, приблизна загальна чисельність всього населення, яке мешкало на планеті Земля під час існування людства, складає від 90 до 110 млрд ос. (рис. 6.1) [16].

Сукупне населення планети постійно зростає, але це зростання як у просторі (в регіонах та країнах), так і в часі є нерівномірним. Промислові революції у розвинених країнах Західної Європи під-штовхнули демографічні процеси, темпи зростання приросту населення значно прискорилися. Приблизно з 1804 р., коли було перейдено відмітку в 1 млрд, темпи приросту чисельності населення

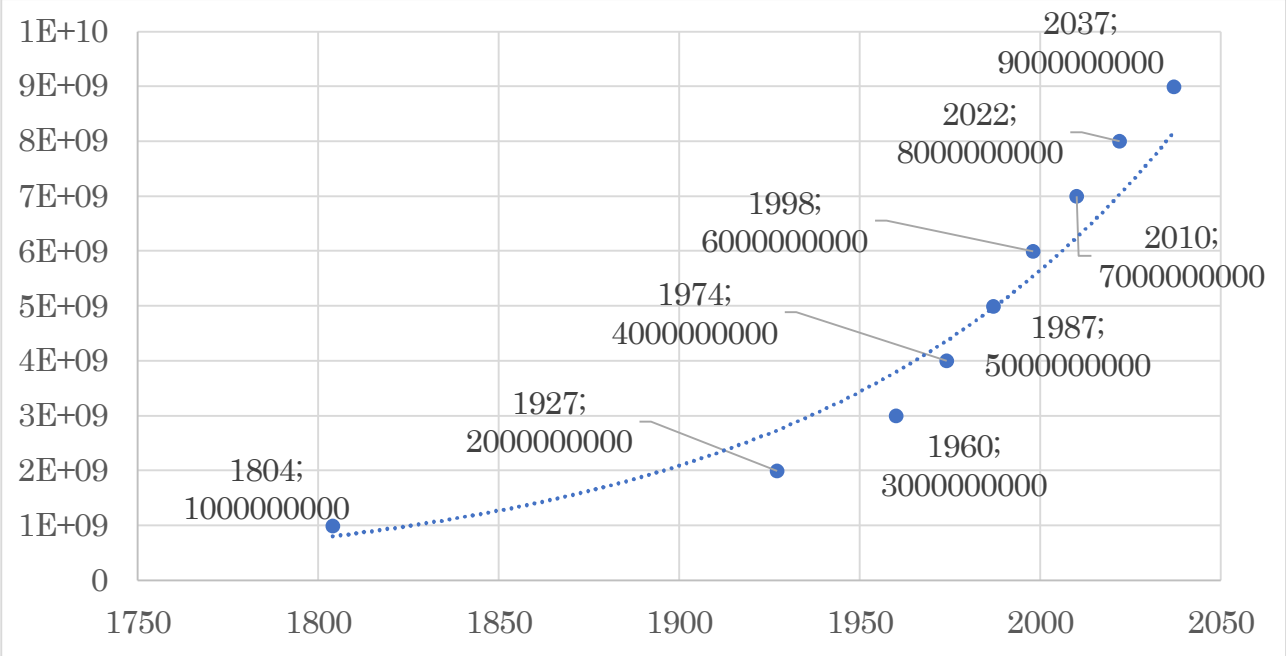

Рис. 6.2. *Чисельність населення світу з 1804 по 2037 рр., осіб [4; 14]*

прискорюються. Це можна побачити на зменшенні періоду приросту населення на 1 млрд. Такий приріст був відмічений у 1927, 1960, 1974, 1987, 1999, 2011, 2022 рр., тобто відповідно через 123; 33; 14; 13; 11; 12; 12. Приріст наступного 9-го мільярда прогнозується через 15 років (рис. 6.2), а 10 – у 2058 р., тобто через 21 рік [4].

Найбільші темпи приросту населення спостерігалися в період індустріалізації світової економіки, починаючи з другої половини XX ст. приріст народонаселення світу набув вибухового характеру. Це пояснюється ***теорією демографічного переходу***, згідно з якою зростання населення залежить від рівня економічного розвитку та розвитку соціальної сфери, зокрема сфери охорони здоров'я, освіти тощо. Виділяють три фази (три моделі) демографічного зростання, які відповідають трьом стадіям соціально-економічного розвитку (табл. 6.1).

Демографічний вибух у розвинених країнах світу відбувся у XVIII–XIX ст. відповідно з періодом індустріалізації. Демографічний вибух у країнах, що розвиваються, розпочався у 1950–1960 рр., відповідно з початком проходження ними також стадії індустріалізації. Оскільки частка приросту населення цих країн становила 9/10 від світового приросту, це спричинило демографічний вибух в усьому світі [16].

Таблиця 6.1

Фази демографічного переходу
та стадії соціально-економічного розвитку людства

Показники, стадії / фази	Фаза 1	Фаза 2	Фаза 3
Народжуваність	Висока	Висока	Низька
Смертність	Висока	Низька	Низька
Природний приріст	Низький	Високий і дуже високий	Низький
Стадії соціально-економічного розвитку	Доіндустріальна	Індустріальна	Постіндустріальна

Джерело: [16].

Середньорічний приріст населення у світі у 1960-х рр. сягав 2 % і навіть більше – в країнах, що розвиваються. Прискорення соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки, Східної та Південно-Східної Азії супроводжувалося поступовим зменшенням природного приросту їх населення, коли найбільш успішні з них (Республіка Корея, Китай) досягли третьої фази демографічного переходу.

Темпи зростання населення світу уповільнюються з 1964 р., коли було досягнуто найбільший його приріст у 2,24 %. У 2020 р. приріст населення у світі був меншим за 1 % (0,98 %), а у 2023 р. становив 0,88 %. На 2023 р. загальна чисельність населення світу складає більше ніж 8,08 млрд осіб [4].

Зростання населення світу частково викликано зниженням рівня смертності, що відображається у підвищенні ***рівня очікуваної тривалості життя*** при народженні. В період з 1950 р. по 2023 р., за виключенням 1960 р., тривалість життя населення світу поступово зросла з 46,5 років по 73,4 роки. Тривалість життя жінок зазвичай більша, аніж чоловіків (рис. 6.3). За цей період тривалість життя чоловіків збільшилась з 44,6 до 70,8 років, жінок – з 48,4 до 76 років. При цьому помітною є збільшення різниці між тривалістю життя жінок і чоловіків: з 3,8 років у 1950 р. до 5,2 у 2023 р. (рис. 6.3) [12].

Країни-лідери з найвищою очікуваною тривалістю життя при народженні (що складає приблизно 85 років) – це Австралія, Гонконг, Макао і Японія. При цьому найбільше значення показника очікуваної тривалості життя при народженні у 2023 р. зафіксовано в Монако – 89,6 років, найменша – в Афганістані – 54,05 років [9].

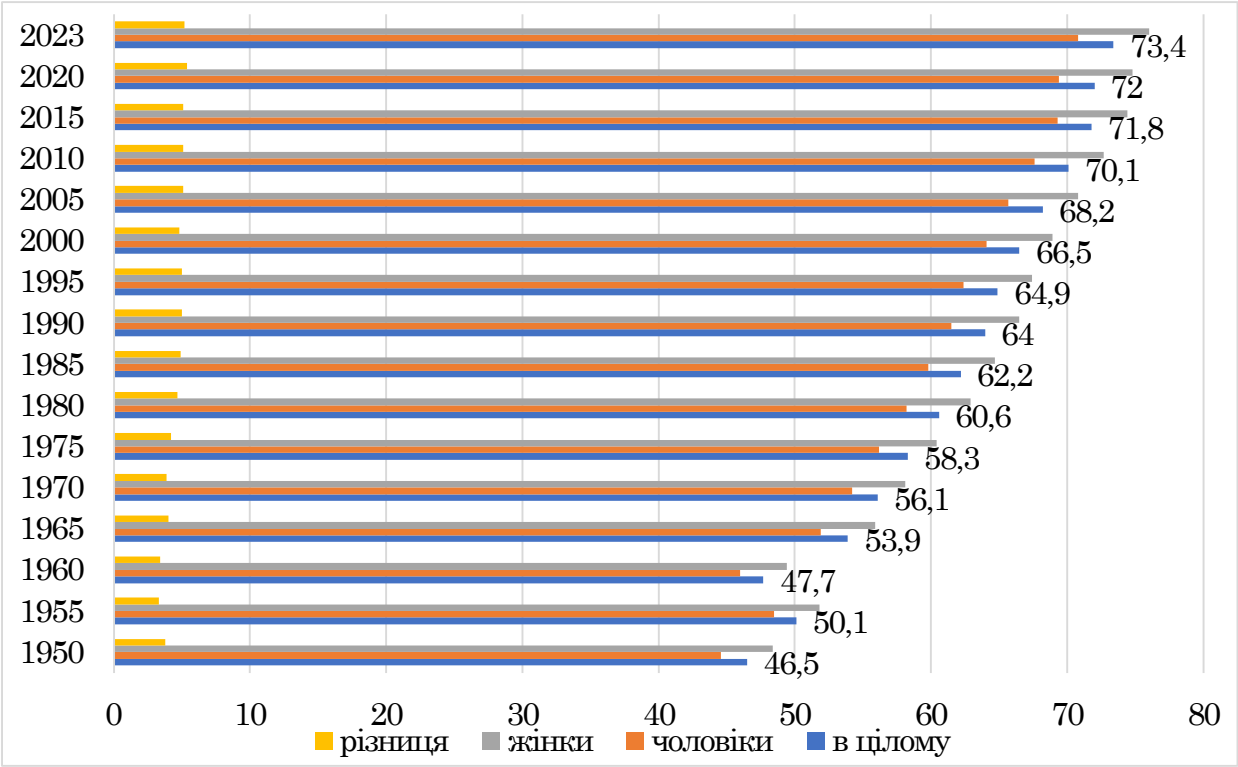

Рис. 6.3. Тривалість життя населення світу, 1950–2023, роки [12]

Населення Землі розподіляється за країнами і регіонами нерівномірно, і частки населення регіонів у населенні світу з часом змінюються (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Розподіл населення світу за регіонами у 1950–2023 рр., млн осіб / %

Роки	Світ	Азія	Африка	Європа	Латинська Америка	Північна Америка	Океанія
1950	2518,6	1398,5 55,5	221,2 8,8	547,4 21,7	167,1 6,6	171,6 6,8	12,8 0,5
1960	2981,7	1674,3 56,2	277,4 9,3	601,4 20,2	209,3 7,0	204,2 6,8	15,9 0,5
1970	3692,5	2143,1 58,0	357,3 9,7	655,9 17,8	284,9 7,7	231,9 6,3	19,4 0,5
1980	4434,7	2632,3 59,4	469,6 10,6	692,4 15,6	361,4 8,1	256,1 5,8	22,8 0,5
1990	5263,6	3167,8 60,2	622,4 11,8	721,6 13,7	441,5 8,4	283,5 5,4	26,7 0,5
2000	6070,6	3679,7 60,6	795,7 13,1	728,0 12,0	520,2 8,6	315,9 5,2	31,0 0,5
2010	6830,2	4148,9 60,7	984,2 14,4	719,7 10,5	594,4 8,7	348,1 5,1	34,8 0,5

Продовження табл. 6.2

2020	7840,9	4660 59	1360 17	747,5 9,5	657 8,4	368,7 4,7	45,6 0,56
2023	8045,3	4753,1 59,1	1460,5 18,2	742,3 9,2	665,0 8,3	378,9 4,7	45,6 0,6
Приріст населення у 2023, %		0,64	2,37	-0,17	0,72	0,54	1,19

Джерело: [15].

В Азії проживає близько 59 % світового населення. У 2023 р. близько третина населення світу припадала на найбільш населені країни – Індію (14286 млрд) та Китай (1,4257 млрд), третє місце посідають США з чисельністю населення 340 млн. Друге місце серед регіонів посідає Африка, частка якої зросла з 10,6 % у 1980 р. до 18,2 % у 2023 р. і продовжує зростати завдяки найбільшому темпу приросту населення (2,37 % у 2023 р.). У 2023 р. частка населення Європи, зменшившись за останні 75 років більше ніж удвічі, складала 9,2 %, частка Північної Америки – 4,7 %, а Латинської Америки – 8,3 % у 2023 р. [15].

Наразі сукупна чисельність населення лише двох країн світу (Індії та Китаю) перевищує 1 млрд осіб. Річний приріст населення у ТОП–10 країн світу залишається позитивним, але спостерігається загальна світова тенденція зменшення чисельності населення, незважаючи на те, що африканські країни, як і раніше, демонструють значний річний приріст населення (рис. 6.4).

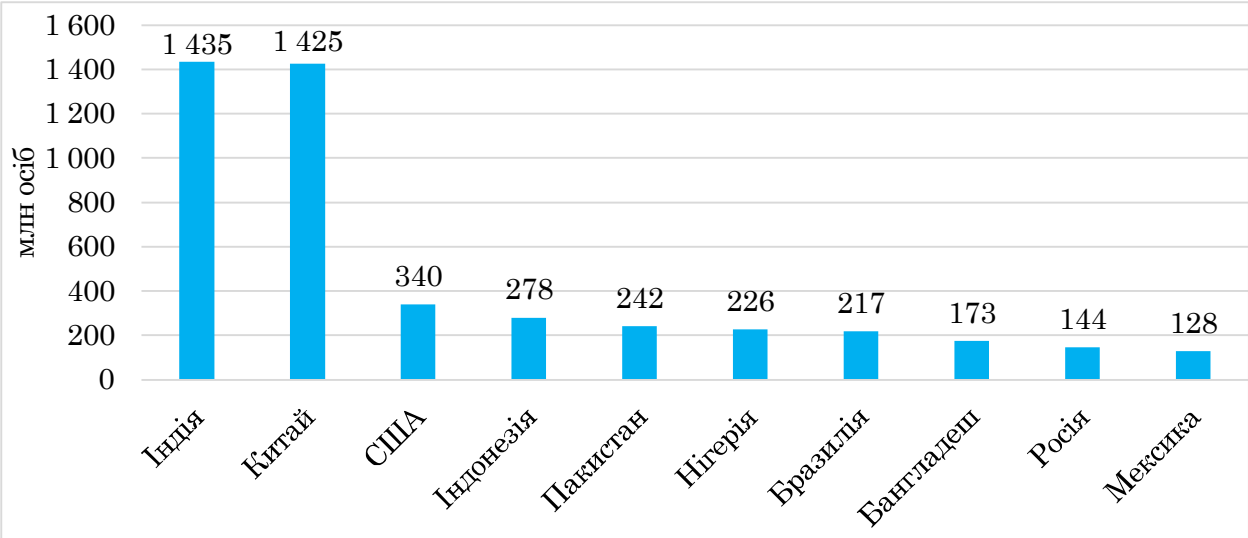

Рис. 6.4. *ТОП–10 країн світу з найбільшою чисельністю населення, млн осіб, 2023 р. [16]*

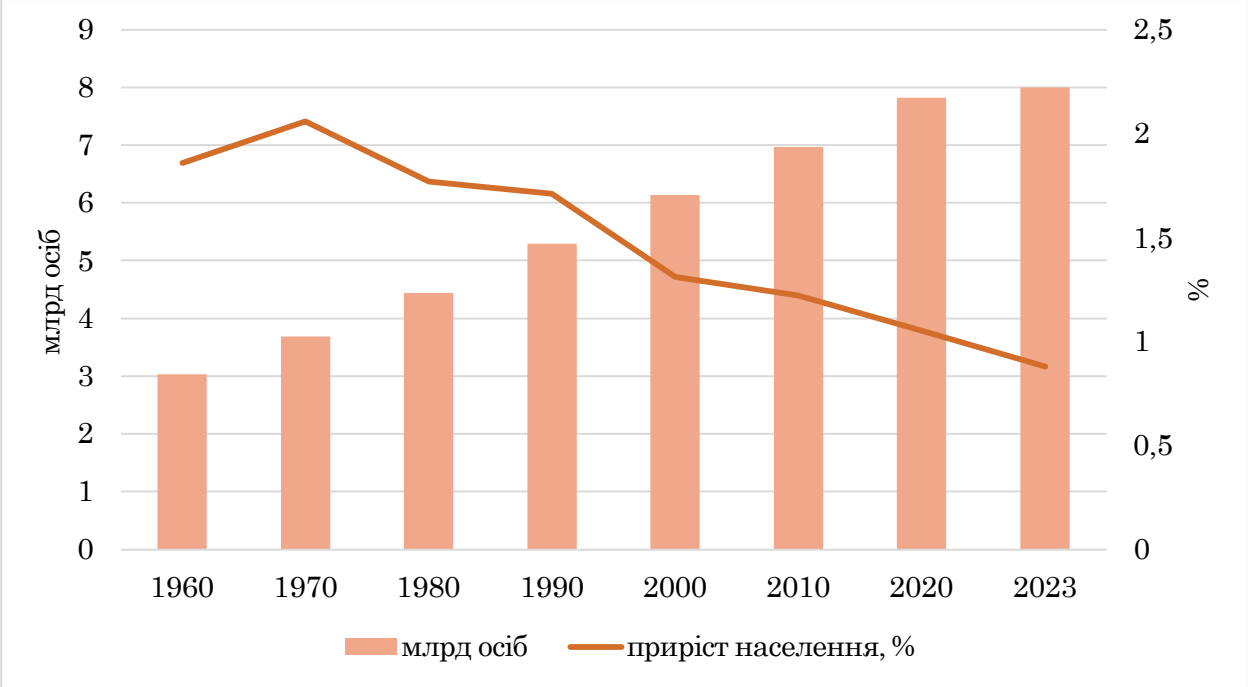

Рис. 6.5. *Динаміка чисельності та річного приросту населення світу за період з 1960 по 2023 рр., % [8]*

Різні темпи зростання населення серед найбільших країн світу суттєво впливатимуть на їхні розміри. У 2023 р. населення Індії перевершило Китай як найбільш густонаселену країну в світі. США стабільно утримують третю позицію. За прогнозами ООН, деякі країни залишать свої лідируючі позиції та покинуть ТОП–10 найбільш густонаселених країн світу, а саме Японія, Росія, Мексика. Очікується, що населення Китаю скорочуватиметься, починаючи з 2023 р. Найбільші втрати на 20 % і більше, за прогнозами, відбудуться в Україні, Болгарії, Латвії, Литві, Сербії [15].

Населення світу продовжує зростати, але ***темпи глобального зростання*** сповільнюються, головним чином через зниження рівня народжуваності (рис. 6.5).

Сьогодні чисельність світового населення у три рази більше, ніж у середині XX ст. Дві третини прогнозованого збільшення населення планети до 2050 року буде зумовлено імпульсом минулого зростання, який закладений у молодіжну вікову структуру нинішнього населення.

Хоча динаміка середньосвітового значення щорічних темпів зростання має загальну спадну тенденцію, але річний приріст

населення відрізняється за регіонами світу. Найвищій показник спостерігається у країнах Африки (2,5 %), найменший – в європейських країнах (0,06 %). З 1980-х років Африка на південь від Сахари є регіоном із найшвидшим зростанням населення, річний приріст якого більше ніж у три рази перевищує середній глобальний показник у 0,8 % на рік. В Європі та Північній Америці з середини 1960-х років щорічні темпи зростання становили менше 1 %, досягнувши темпів зростання, близьких до нуля (табл. 6.3) [8].

Таблиця 6.3

Динаміка чисельності населення за регіонами світу за період з 1960 по 2023 рр., млн осіб

Роки	Африка	Азія	Європа	Латинська Америка та Карибський басейн	Північна Америка	Океанія
1960	277,4	1674,3	601,4	209,3	204,2	15,9
1970	357,3	2143,1	655,9	284,9	231,9	19,4
1980	469,6	2632,3	692,4	361,4	256,1	22,8
1990	622,4	3167,8	721,6	441,5	283,5	26,7
2000	795,7	3679,7	728,0	520,2	315,9	31,0
2010	984,2	4148,9	719,7	594,4	348,1	34,8
2023	1460,5	4753,1	742,3	664,9	378,9	45,6

Джерело: [8].

Нерівномірність розселення у світі показує і такий показник як ***густота населення***: найбільше його значення (153 ос. / км^2) спостерігається в Азії, найменше (5) – в Океанії, другу позицію за цим показником посідає Африка (49), третю і четверту – Європа і Латинська Америка (34 та 33 відповідно), п'яту – Південна Америка зі значенням 20 ос. / км^2. Найбільша густота населення в розрізі країн і міст спостерігається в Індії, Китаї, Японії, на заході Європи в районі Бенілюксу та в районах великих мегаполісів [12].

Важливою характеристикою населення світу в аспекті аналізу трудових ресурсів є ***статево-вікова структура***. Співвідношення чоловічого і жіночого населення відображає спроможність відтворення населення та рівень психо-ментальної гармонії суспільства, що впливає

на здоров'я і самопочуття людей, а відтак на мотивацію і продуктивність суспільно корисної діяльності.

У 2022 р. в усьому світі налічувалося трохи більше чоловіків (50,3 %), ніж жінок (49,7 %). Чоловіче населення переважає в азійських регіонах, жіноче – в європейському регіоні. До 2050 року очікується, що кількість жінок зрівняється з кількістю чоловіків. Статева структура населення впливає на структуру зайнятості, її особливості враховують при плануванні соціально-економічного розвитку, розміщенні тих чи інших галузей господарства та видів послуг [12].

Тенденції у чисельності та віковій структурі населення формуються здебільшого рівнями народжуваності та смертності, які майже повсюдно знизилися – за період з 1960 по 2022 рр. коефіцієнти народжуваності та смертності скоротилися майже вдвічі, але особливо коефіцієнт народжуваності помітно знизився за останні десятиліття.

Кількість народжених дітей на одну жінку протягом її життя, починаючи з середини 1970-х рр. неухильно скорочується в багатьох країнах світу. У 2022 р. середньосвітове значення коефіцієнта народжуваності становило 2,3, а у 1963 р. цей показник був більше ніж удвічі – 5,3. Критичний поріг народжуваності для простого відтворення населення, що дозволяє замінити одне покоління, складає 2,1. За даними ООН, майже дві третини населення світу мають рівень народжуваності нижчий за критичне значення. Дві третини всіх людей у всьому світі живуть у країні чи регіоні, де народжуваність нижча за 2,1 народження на жінку, що є приблизно рівнем, необхідним для стабілізації населення з низькою смертністю в довгостроковій перспективі [9].

Порівняння прогнозних даних до 2050 р. з даними за 1950 р. демонструє кардинальні зміни в розподілі народонаселення світу за регіонами (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Порівняння прогнозу народонаселення за регіонами світу до 2050 р., з даними за 1950 р., осіб / %

№	Регіон	Чисельність населення у 1950 р.	№	Регіон	Чисельність населення у 2050 р.
1	Азія	1 379 048 370 55,2	1	Азія	5 292 947 571 54,5
2	Європа	549 721 718 22	2	Африка	2 485 135 539 25,6
3	Африка	227 549 258 9,1	3	Латинська Америка і Карибський басейн	749 168 715 7,7
4	Латинська Америка і Карибський басейн	168 335 846 6,7	4	Європа	703 007 486 7,2
5	Північна Америка	162 089 353 6,5	5	Північна Америка	421 397 985 4,3
6	Океанія	12 577 612 0,5	6	Океанія	57 834 465 0,6

Джерело: [15].

Відповідно до поточного прогнозу, якщо сучасна динаміка зростання чисельності та втрат населення світу не зазнає значних змін, то рубіж у 10 млрд буде подоланий приблизно у 2050 році, а протягом 2080-х рр. воно досягне піку приблизно в 10,4 млрд і залишиться на цьому рівні аж до 2100 р. Очікується, що половина глобального приросту населення в період до 2050 року припадатиме лише на дев'ять країн: Індію, Нігерію, Пакистан, Демократичну Республіку Конго, Ефіопію, Танзанію, Індонезію, Єгипет та США (у порядку зменшення кількості). При цьому частка чисельності населення всіх регіонів, за виключенням Європи та Північної Америки, швидше за все, значно збільшиться, тоді як останніх – помітно скоротиться [15].

Важливою характеристикою трудових ресурсів є ***індекс людського розвитку***, який розраховується спеціалізованим департаментом ООН з 1990 р. як середньогеометричне значення з трьох індексів – індексу очікуваної тривалості життя, індексу освіти та індексу рівня життя. Методика розрахунку постійно вдосконалюється на основі урахування таких соціальних складових, як нерівність (правова, гендерна,

нерівність за доходами), зовнішньоекономічна позиція, стан екології та інші складові. Після 1990 р. індекс людського розвитку у світі поступово зростав, максимальний рівень було досягнуто в 2019 р., падіння відбулося у 2020 р., відновлення росту спостерігалось лише в розвинених країнах (табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Індекс людського розвитку за регіонами та групами країн, 1990–2021 рр.

	1990	2000	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Арабські країни	0,555	0,618	0,676	0,697	0,711	0,715	0,708	0,708
Східна Азія і Тихоокеанський регіон	0,507	0,592	0,684	0,722	0,741	0,748	0,748	0,749
Європа і Центральна Азія	0,664	0,681	0,746	0,783	0,798	0,802	0,793	0,796
Латинська Америка і країни Карибського басейну	0,633	0,689	0,733	0,758	0,766	0,768	0,755	0,754
Південна Азія	0,442	0,500	0,576	0,623	0,640	0,641	0,638	0,632
Африка на південь від Сахари	0,407	0,430	0,503	0,534	0,547	0,552	0,549	0,547
Найменш розвинені країни світу	0,357	0,408	0,487	0,520	0,537	0,542	0,542	0,540
Світ в цілому	0,601	0,645	0,697	0,724	0,736	0,739	0,735	0,732

Джерело: [15].

Загалом сучасна демографічна ситуація характеризується двома різноспрямованими тенденціями.

Перша тенденція – демографічна поляризація, яка відображається у різних темпах за напрямками демографічної динаміки. Насамперед це різке зростання чисельності населення у країнах, що розвиваються. Сутність сучасної демографічної проблеми полягає у зростанні населення світу за рахунок країн, що розвиваються: 95 % усього приросту до 2025 року припадатиме на ці країни світу [16].

Прояв другої тенденції виявляється у депопуляції та старінні населення в економічно розвинених країнах. Друга тенденція набуває характеру світової епідемії. Фахівці з народонаселення констатують значне сповільнення темпів природного приросту населення, тенденцію до демографічної кризи насамперед в економічно розвинених країнах.

Ще у 2018 р. вперше по всьому світу кількість людей віком 65 років і старше перевищила кількість дітей віком до п'яти років. У 2022 р. у всьому світі було 771 млн осіб віком 65 років і старше, що втричі більше, ніж було у 1980 р. (258 млн). Прогнозується подальше зростання частки осіб у віці 65 років і старше в усьому світі. Регіони Європа, Північна Америка, Австралія та Нова Зеландія продовжують найбільше старіти [15].

У 2022 р. у більш розвинених регіонах (Європа, Північна Америка, Австралія та Японія) літні люди 65 років і старше складали п'яту частину від загальної чисельності населення цієї групи, хоча середньосвітовий показник має вдвічі менше значення. Менш розвинені регіони (Африка, Азія (крім Японії), Латинська Америка та Карибський басейн, Меланезія, Мікронезія та Полінезія) мають значно більшу частку молодого працездатного населення, яке потребуватиме робочих місць (табл. 6.6).

Таблиця 6.6

Структура населення світу за віком, 2022

	Чисельність населення, млн осіб	Склад населення за віком, % від загальної чисельності населення				
		0–14 років	10–19 років	10–24 років	15–64 років	65 років і старше
Світ	8045	25	16	24	65	10
Більш розвинені країни	1276	16	11	17	64	20
Менш розвинені країни	6769	27	17	25	65	8
Найменш розвинені країни	1151	38	22	31	58	4
Арабські країни	468	33	19	28	63	5
Азія і країни Тихоокеанського басейну	4176	23	16	23	68	10
Східна Європа та Центральна Азія	248	24	15	21	66	11
Латинська Америка і Карибський басейн	661	23	16	24	68	9
Східна і Південна Африка	671	41	23	32	56	3
Західна і Центральна Африка	503	43	23	33	55	3

Джерело: [2].

При аналізі демографічних тенденцій та їхніх наслідків на економічний розвиток слід враховувати заміну поколінь і перспективи зростання населення, вік населення, його структуру, співвідношення статі при народженні, тривалість життя, старіння населення, міграцію та інші показники.

Зростання частки населення працездатного віку може сприяти економічному зростанню на душу населення. Частка населення працездатного віку (від 25 до 64 років) зростає завдяки недавньому скороченню рівня народжуваності. Цей зсув у віковому розподілі дає певну можливість для прискореного економічного зростання на душу населення, так званий «демографічний дивіденд» у вигляді високої частки працездатного контингенту й, зокрема, молоді у структурі населення. Задля збільшення потенційних переваг сприятливого розподілу за віком країнам слід інвестувати у подальший розвиток свого людського капіталу, забезпечуючи доступ до медичної допомоги та якісної освіти в будь-якому віці та сприяння можливостям для продуктивної зайнятості та гідної роботи.

Зміни чисельності населення працездатного віку можуть суттєво вплинути на ринок праці та економіку. Зростаюче населення працездатного віку відкриває можливості для економічного зростання, але в той же час створює проблеми для створення робочих місць та інтеграції нових учасників ринку праці. Навпаки, скорочення населення працездатного віку може створити проблеми для економічного зростання, конкурентоспроможності тощо. Наразі більше половини світової робочої сили припадає на Азію та Тихоокеанський регіон (рис. 6.6).

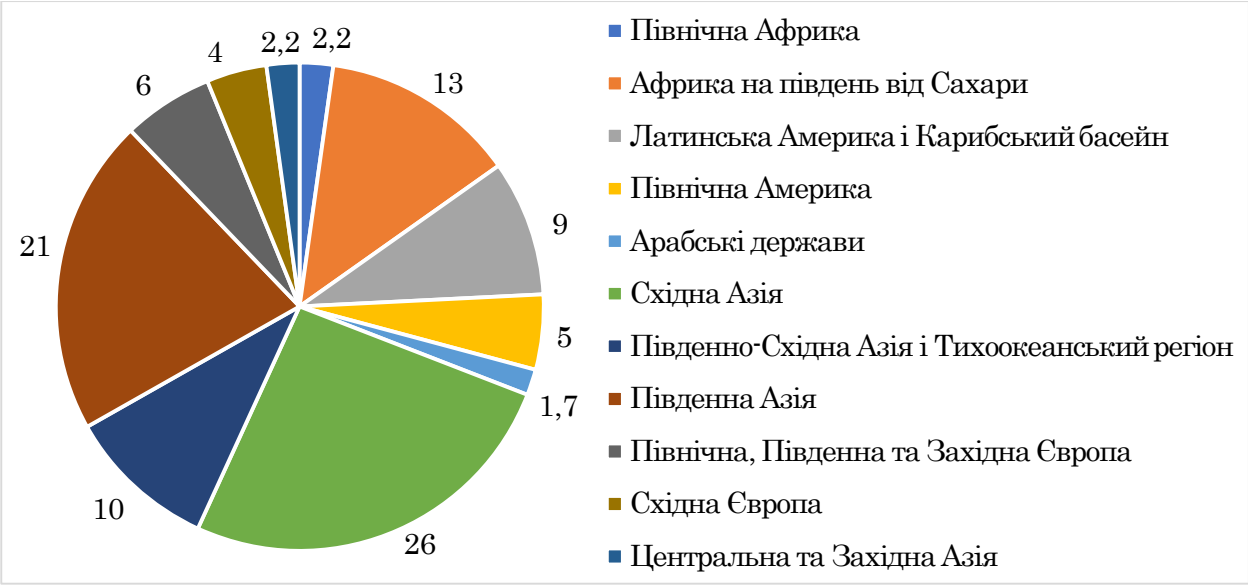

Рис. 6.6. *Регіональні частки світової робочої сили, %, 2023 р. [11]*

У 2023 р. Східна та Південно-Східна Азія, Європа та Північна Америка, Австралія та Нова Зеландія, Латинська Америка та Карибський басейн мали найвищу частку населення працездатного віку у віці від 25 до 64 років. Проте і в цих регіонах через швидке старіння населення частка осіб працездатного віку стабілізувалася або почала зменшуватися, за винятком Латинської Америки та Карибського басейну, де, за прогнозами, частка населення працездатного віку також почне скорочуватися на початку 2040-х років. У подальшому низька народжуваність та відносна висока тривалість життя людей можуть перетворити держави на країни людей похилого віку, що матиме великий вплив на зменшення населення, а також на зменшення частки економічно активного населення.

Старіння населення викликає безліч економічних наслідків.

По-перше, це спроможність взаємодії державних систем пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, соціального захисту в цілому.

По-друге, цей процес підриває подальше економічне зростання, на ринках праці виникають певні проблеми, зі збільшенням кількості людей похилого віку зменшується інноваційний потенціал. Невипадково вчені порівнюють старіння населення з такими поняттями, як «сіре цунамі» або «бомба сповільненої дії», натякаючи на негативні наслідки впливу цього процесу на соціально-економічний розвиток.

По-третє, фінансове забезпечення соціальної політики часто стикається з реальним недофінансуванням. Працездатному населенню все важче утримувати зростаючу кількість пенсіонерів.

При цьому не можна робити висновок, що старіння населення неминуче матиме чистий негативний вплив на економіку. Побоювання старіння населення зазвичай ґрунтуються на спрощених, але загальноприйнятих визначеннях коефіцієнта залежності, коли люди похилого віку автоматично вважаються утриманцями при досягненні ними непрацездатного віку, але насправді багато з них залишаються важливими учасниками суспільства, продовжують працювати, та вносять значний внесок у доходи сім'ї.

Таким чином, особливості та тенденції демографічних процесів виступають одними з основних факторів, які визначають сталий розвиток суспільства та світової економіки. Основні демографічні тенденції мають значний вплив на економічне зростання, так само як і соціально-економічний розвиток впливає на рівень і якість життя населення.

6.2. КЛАСИФІКАЦІЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні соціологічні, економічні та статистичні дослідження у сфері розвитку трудових ресурсів на глобальному рівні проводить спеціалізована міжнародна організація системи ООН – Міжнародна організація праці (МОП). Вона також розробляє уніфіковані класифікації трудових ресурсів за різними критеріями, які дозволяють здійснювати облік населення за статусом працездатності та її реалізації на державно-національному рівні, систематизувати, аналізувати, оцінювати для прийняття управлінських рішень щодо політики сприяння розвитку і реалізації трудових ресурсів, а також передавати статистичні дані для опрацювання міжнародними організаціями системи ООН, системи Світового банку тощо.

За критерієм «економічної активності», тобто безпосередньою присутністю населення на ринку праці, трудові ресурси поділяють на дві категорії – економічно активне та економічно неактивне населення.

Економічно активне населення, за методикою МОП, включає наступні дві групи: зайняте та безробітне населення.

Економічно неактивне населення – це особи у віці 15–70 років, які не можуть бути класифіковані як зайняті або безробітні.

Рівень економічної активності у світі поступово знижується з 65 % у 1990 р. до 59 % у 2023 р. В період 2019–2023 рр. він зріс з 60,5 % до 60,8 % відповідно, знизившись у 2020 р. через пандемію COVID–19 до

59,2 %. Причому для жінок цей показник коливався в межах 48 %–48,7 %, спадаючи у 2020 р. до 46,8 %, а для чоловіків в цей же період показник становив 73 %, знижуючись у 2020 р. до 71,7 % [7].

Міжнародна організація праці досліджує дані про зайнятість і безробіття, систематизуючи їх за такими критеріями, як:

- вид економічної діяльності;
- розподіл по сферах і галузях економіки;
- професійна приналежність;
- статус зайнятості / безробіття;
- приналежність до формального / неформального сектору;
- характер роботи за робочим часом і робочим місцем;
- традиційна / гнучка форма [6].

Класифікація за видом економічної зайнятості включає оплачувану зайнятість і самозайнятість. Вивчення співвідношення зайнятості у різних видах економічної діяльності є важливим для визначення змін в інституційних секторах економіки на різних етапах її розвитку.

Класифікація трудових ресурсів за галузями економічної діяльності базується на ***Міжнародній стандартній галузевій класифікації всіх видів економічної діяльності (ISIC)***, згідно з якою здійснюється збір та статистична звітність трудових ресурсів (зайнятості, безробіття) за сферами (сільське господарство, промисловість, послуги) та галузями.

З розвитком економіки робочі місця перерозподіляються із сільського господарства та інших трудомістких основних видів діяльності до промисловості та, нарешті, до сфери послуг, що призводить до міграції працівників із сільської місцевості до міст. Сфера послуг, з точки зору зайнятості, наразі є найбільшим сектором у переважній більшості країн.

Класифікація трудових ресурсів за професійною приналежністю базується на описі набору завдань і професійних обов'язків, що містяться в Міжнародній стандартній класифікації професій (ISCO), яка була вперше опублікована у 1958 р., оновлювалась у 1968 р., 1988 р. та у 2008 р. (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Міжнародна стандартна класифікація професій (ISCO) 1988 та 2008 рр.

Широкий рівень кваліфікації	ISCO–2008	ISCO–1988
Рівні навичок 3 і 4	1. Менеджери	1. Законодавці, вищі посадові особи та менеджери
	2. Професіонали	2. Професіонали
	3. Технічні та допоміжні спеціалісти	3. Технічні та допоміжні спеціалісти
Рівень майстерності 2	4. Допоміжні службовці	4. Клерки
	5. Працівники сфери обслуговування та продажу	5. Працівники сфери обслуговування та торгівлі
	6. Кваліфіковані працівники сільського, лісового та рибного господарств	6. Кваліфіковані працівники сільського та рибного господарства
	7. Ремісники та працівники суміжних промислів	7. Ремісники та працівники суміжних промислів
	8. Оператори, монтажники	8. Оператори та монтажники
Рівень навичок 1	9. Елементарні заняття	9. Елементарні заняття
Збройні сили	10. Професії збройних сил	10. Збройні сили
Не класифікований в інших рубриках	X. Не класифікований в інших рубриках	X. Не класифікований в інших рубриках

Джерело: [6].

Класифікація трудових ресурсів за статусом особи у зайнятості, базується на ***Міжнародній класифікації статусу в зайнятості*** 1993 р. (ICSE–1993) (табл. 6.8). Її оновлення 2018 р. включає 10 категорій працівників, однак більшість країн ще не запровадили останню класифікацію.

Дуже важливою є класифікація трудових ресурсів за ознакою приналежності до формального (офіційного) та неформального сектору.

До формального сектору належать усі працівники підприємств, що офіційно зареєстровані в державних органах обліку і звітності, сплачують податки та регулюються чинним законодавством, забезпечують належні умови праці та соціальний захист працівникам відповідно до національного законодавства, колективних та трудових договорів.

Таблиця 6.8

Міжнародна класифікація трудових ресурсів
за статусом у зайнятості ICSE–1993

Тип	Оплачувана зайнятість	Самозайнятість
Категорії зайнятості	1. Наймані працівники – робота передбачає наявність контракту про умови найманої праці, зокрема про винагороду, яка не залежить від прибутку (тобто на окладі)	2. Роботодавці – робота за свій рахунок, винагорода залежить від прибутку, використання праці одного або більше найманих працівників
		3. Самозайняті працівники – робота за свій рахунок, винагорода залежить від прибутку, за відсутності найманих працівників
		4. Додаткові сімейні працівники – члени родини, що займаються спільною діяльністю в категорії «самозайнятість»
		5. Члени виробничих кооперативів – працівники, які займають «самозайнятість» у кооперативі, що виробляє товари та послуги
	6. Інші	

Джерело: [6].

До неформального сектору економіки належать працівники тих підприємств, які офіційно не зареєстровані, не сплачують податки і не забезпечують соціального захисту та законодавчо-правового статусу своїм працівникам.

Неформальний сектор є важливою частиною економіки і, відповідно, ринку праці в багатьох країнах як джерело робочих місць, виробництва та отримання доходу. У країнах з низьким рівнем доходу та високими темпами зростання або урбанізації населення неформальний сектор поглинає більшу частину зростаючої робочої сили. Неформальна зайнятість пропонує необхідну стратегію виживання в країнах з відсутністю системи соціального захисту, такої як страхування на випадок безробіття. Статистичні дані про неформальну зайнятість є ключовими для оцінки якості зайнятості в економіці та актуальні як для країн, що розвиваються, так і для розвинених країн.

До неофіційної зайнятості належать особи, які працюють на своїй основній або допоміжній роботі:

- самозайняті працівники, роботодавці та члени виробничих кооперативів, зайняті на власних підприємствах неформального сектору;

- працівники, які за власний рахунок займаються виробництвом товарів виключно для власного кінцевого використання (натуральне господарство, будівництво власного житла своїми руками тощо);
- члени родини, об'єднані спільною роботою, незалежно від того, чи працюють вони на підприємствах офіційного, чи неформального сектору;
- працівники, які працюють у неофіційному секторі, незалежно від того, чи працюють вони на підприємствах офіційного сектору, підприємствах неформального сектору або як оплачувані домашні працівники домогосподарств.

Працівники мають неформальну роботу, якщо їхні трудові відносини не підпадають під дію національного трудового законодавства, оподаткування прибутку, соціального захисту або захисту права на певні трудові виплати (оплачувана щорічна відпустка або відпустка у зв'язку з хворобою тощо) з таких причин, як: недекларування робочих місць або працівників; короткострокові або випадкові роботи; роботи з робочим часом або заробітною платою нижче встановленої мінімальної межі; працевлаштування на некорпорованих підприємствах або в домогосподарствах; роботи поза межами підприємства роботодавця (наприклад, надомні працівники без трудового договору) тощо.

Передумовою поширення неформального сектору економіки є значне розбалансування ринку праці внаслідок довготривалого кризового стану економіки та незадовільний стан або відсутність системи соціального захисту населення. В цілому для держави неформальний сектор економіки відіграє негативну роль, адже через нього відбувається виток ресурсів з формального сектору, а працівники зазвичай не отримують ані соціального, ані правового захисту. Однак для частини населення, яка втратила офіційну роботу без можливості її відновлення, неформальна зайнятість, попри дискримінаційний характер та незахищеність, може бути джерелом засобів існування і виживання людей та їхніх родин у скрутні часи. Так, середньосвітовий рівень неформальної зайнятості в період 2009–2024 рр., тобто після світової фінансово-економічної кризи, для чоловіків знизився з 63,5 % до 61 %, для жінок відповідно з 60,6 % до 55,5 %, при зростанні під впливом

пандемії COVID–19 у 2020 р. Найбільші масштаби неформальної зайнятості спостерігаються в Африці (8 з 10 працюючих), Азії та Тихоокеанському регіоні (2/3 працюючих), Латинській Америці і Карибському басейні (більше 50 % працюючих) [7].

Окрім вище наведених класифікацій трудових ресурсів, існують інші:

- за територіальною ознакою (регіональні, районні, місцеві);
- за рівнем урбанізації (міські, сільські);
- за статево-віковою ознакою (чоловіки та жінки; молодь, особи середнього та похилого віку тощо);
- за роботою на підприємствах, організаціях і установах різних форм власності (державний, приватний сектор, змішані підприємства).

У межах кожного з наведених вище видів зайнятості трудових ресурсів за організаційно-правовою ознакою розрізняють різноманітні форми зайнятості трудових ресурсів:

- за тривалістю та режимом робочого дня: повна, неповна;
- по відношенню до працівника: добровільна, вимушена;
- за регулярністю та стабільністю трудової діяльності: стабільна, тимчасова, випадкова;
- за місцем та використанням часу: стандартна (традиційна: на підприємстві, в офісі), нестандартна (віддалена робота або нестандартний робочий час).

В наш час інформаційно-технологічних трансформацій систем господарювання, діяльності підприємств, організацій, бізнесу робочі місця стають усе більш нестандартними, а трудові ресурси – усе більш гнучкими, орієнтовані на вирішення різних виробничо-комерційних завдань, здійснення продуктивної праці на основі особистої зацікавленості, відповідальності за терміни і якість виконання, а отже, користуються більшою свободою у рішеннях щодо створення власного робочого місця, дотримання власного графіку роботи, що відповідає інтересам компанії.

Трудові ресурси за статусом зайнятості включають, окрім зайнятого, ***безробітне населення***, тобто працездатних громадян працездатного віку, які з незалежних від них причин лишилися заробітку або інших трудових доходів через втрату роботи, але систематично займаються

пошуком роботи та готові приступити до неї за наявності підходящої вакансії.

Якщо безробітні є офіційно зареєстрованими у державній службі зайнятості, вони складають офіційне безробіття і мають право на отримання соціального захисту та участь у програмах відновлення зайнятості (навчання, підвищення кваліфікації, пошук вакансій тощо).

Класифікації видів і форм безробіття представлені в таблиці 6.9.

Таблиця 6.9

Класифікації видів і форм безробіття за методикою МОП

Критерій	Види, форми
Волевиявлення	Форми: добровільне, вимушене
Повторюваність	Види: первинне, вторинне, періодичне
Тривалість стану безробіття	Форми: короткострокове, довгострокове, хронічне, застійне (більше 1 року)
Відкритість	Форми: явне (відкрите), приховане (незареєстроване)
Економічна причина	Види: циклічне, структурне, технологічне, фрикційне, сезонне, конверсійне, інституційне
Обсяг	Види: природне, оптимальне, припустиме, надлишкове, масове

Причини безробіття можуть бути економічними (кон'юнктурними, структурними, технологічними), соціальними, демографічними тощо.

Фрикційне безробіття є добровільним переходом від однієї роботи до іншої з метою покращення умов праці, кар'єрного або професійного зростання. В ринкових умовах це цілком природне явище, що веде до підвищення ефективності зайнятості для працівника, компанії та економіки в цілому.

Структурне безробіття відбиває фахову або кваліфікаційну невідповідність, географічну віддаленість місця роботи тощо, зазвичай є ***вимушеним*** або ***добровільно-вимушеним***. Зайнятість таких безробітних не може бути відновленою без додаткового навчання чи підвищення кваліфікації, тому безробіття є тривалим і з часом може перейти в хронічну форму.

Технологічне безробіття виникає через впровадження нових технологій і технічних засобів у виробництво чи діяльність компаній, що підвищує вимоги до професійних навичок працівників.

Сезонне безробіття пов'язане з періодичною роботою протягом сезону збору врожаю, курортного сезону тощо.

Конверсійне безробіття спричиняється скороченням чисельності армії та зайнятих у галузях оборонної промисловості. Розміри цього безробіття можуть коливатися від незначних до великих.

Циклічне безробіття пов'язане з коливанням циклу ділової кон'юнктури, характеризується максимальними масштабами, тривалістю і різноманітним складом під час економічних криз, спадів виробництва, і найменшими – під час піднесення ділової активності. Найбільш вразливими до циклічного безробіття є молодь, жінки, люди похилого віку та іммігранти.

Інституційне безробіття є відображенням змін правових норм в державі, що роблять зайнятість економічно недоцільною для працівника або компанії, наприклад, надмірні соціальні трансфери, підвищення податків за кожного найманого працівника або на доходи громадян тощо, які знижують пропозицію робочої сили.

Фрикційне та інституційне безробіття разом складають ***природне безробіття***, яке не перешкоджає економічному зростанню і стабільності та не чинить інфляційного тиску. Зазвичай природне безробіття на рівні 5 % вважається безпечним з точки зору соціально-економічної стабільності. В розвинених країнах, де рівень інституційного безробіття може бути вищим, безпечний рівень природного безробіття сягає 10 % [7].

Найбільш небезпечною є застійна форма безробіття, яка зазвичай веде до бідності населення і потребує соціального забезпечення. Як і зайнятість, безробіття досліджується за статево-віковим критерієм: виділяють молодіжне, жіноче безробіття, безробіття людей передпенсійного віку, що потребують цільових програм відновлення зайнятості та соціального захисту.

Рівень безробіття у глобальній економіці протягом 2019–2023 рр. знизився з 5,6 % до 5,2 %, підвищившись через пандемію COVID–19 у 2020 р. до 6,6 % [7].

Розглянуті класифікації, що характеризують розподіл трудових ресурсів за видами і формами зайнятості і безробіття, відіграють важливу роль у вивченні особливостей формування і реалізації трудового потенціалу і робочої сили, здійсненні оцінки рівня розвитку трудового потенціалу та його внеску у створення національного доходу,

визначенні напрямків вдосконалення державної політики не лише у сфері соціально-трудових відносин, а й у сферах та галузях економіки, в господарських системах національного, регіонального та місцевого рівнів. Завдяки диференційованому підходу до вивчення трудових ресурсів за різними критеріями забезпечується можливість розробляти більш диференційовану політику сприяння зайнятості, політику соціального захисту, обираючи пріоритетні напрями впливу в умовах обмежених ресурсів, розробляти цільові програми людського розвитку, визначати джерела фінансування та можливості реалізації.

6.3. ПРОЦЕСИ УРБАНІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Урбанізація – процес зростання та розширення міських територій внаслідок переміщення населення з сільської місцевості у міста, часто обумовлене глобальними економічними і соціальними зрушеннями.

Джерелом урбанізації, як правило, виступає індустріалізація й модернізація, що відображається у зростанні кількості міського населення порівняно з кількістю сільського населення.

Початок урбанізації пов'язаний з розгортанням індустріалізації, яка супроводжується поглинанням робочої сили, що переміщується з сільської місцевості через зміни в системі власності на землю та механізацію сільського господарства. Найбільш стрімко цей процес проходив з середини XX століття – кожні 5 років частка міського населення зростала на 1–2 % і наразі становить 57 % (рис. 6.7).

Процес урбанізації супроводжується певними економічними, соціальними та екологічними наслідками. Зокрема, зростання населення в містах підвищує ціни, особливо на нерухомість, що може вплинути на переселення корінних жителів до бюджетних районів. Серед екологічних наслідків слід вказати на розширення міського ландшафту, формування так званих «теплових островів», де менше рослинності та відкритого ґрунту і більше виробничих підприємств, що сприяє підвищенню температури міст на 1–6°.

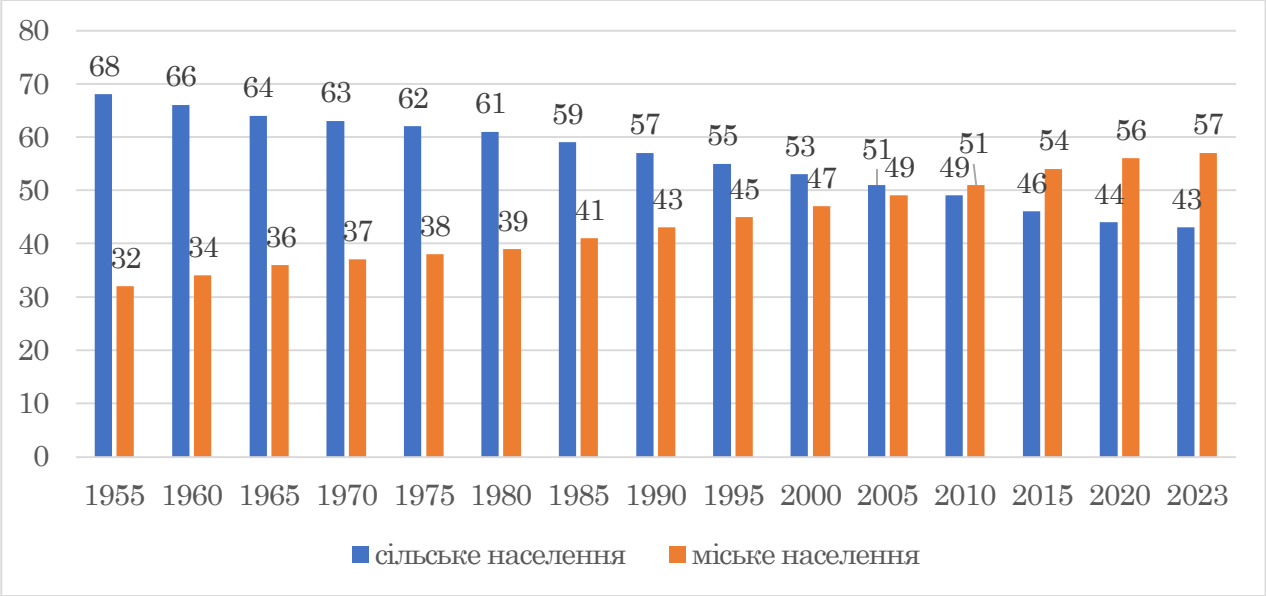

Рис. 6.7. *Співвідношення між міським та сільським населенням, 1955–2023 рр. [17]*

В розвинених країнах спостерігаються такі явища, як: ***субурбанізація*** – розвиток приміської зони великих міст, та ***контрурбанізація*** – відтік населення зі старих міських центрів до передмістя або до нових міст і найближчих малих міст, що розширюються. Це може бути обумовлено розвитком транспортної інфраструктури або соціальними факторами.

Урбанізація – це складний процес, який має як позитивні, так і негативні аспекти (табл. 6.10).

Наразі у світі в містах вже проживає більше людей, ніж у сільській місцевості, а за прогнозами у 2050 р. 70 % світового населення проживатимуть у містах. При цьому існує значне розмаїття рівнів урбанізації, досягнутих різними географічними регіонами. У 2018 р. до найбільш урбанізованих географічних регіонів належали: Північна Америка (82 % міського населення), Латинська Америка та Карибський басейн (81 %), Європа (74 %) та Океанія (68 %). Рівень урбанізації в Азії наближався до 50 %, а в країнах Африки – до 43 % [17].

Таблиця 6.10

Напрями впливу урбанізації на соціально-економічний розвиток

Розширення міських територій	Розвиток житлового та ділового будівництва, інфраструктури та промислових зон потребує розширення територіальних меж
Економічний розвиток	Міста зазвичай притягують інвестиції, розвивають інновації, створюють можливості для зайнятості та розвитку бізнесу й економічного зростання
Соціальні та культурні зміни	Урбанізація впливає на демографічну, соціальну структуру, освіту, культуру, поведінку та стиль життя людей, як правило, підвищує рівень і якість життя населення
Проблеми та виклики	Забруднення навколишнього середовища, брак житла, транспортні проблеми та соціальне розшарування
Інфраструктура та послуги	Розвиток комунікаційної та комунальної інфраструктури, надання державних і приватних послуг вищої якості (освіта, охорона здоров'я, культурні послуги), доступ до базових послуг

Близько половини міських жителів світу мешкають у відносно невеликих поселеннях із населенням менше 500 тис. осіб. Приблизно кожен восьмий проживає у 33 мегаполісах з населенням понад 10 млн осіб. Біля 80 % світового ВВП створюється в містах. Декілька десятиліть тому більшість найбільших міських агломерацій світу перебували у більш розвинених регіонах. Сьогодні великі міста зосереджені на глобальному Півдні, де відтепер і до 2050 р. очікуються найшвидші темпи урбанізації. У період з 1990 по 2018 рік міста світу з населенням понад 300 тис. мешканців зростали в середньому на 1,8 % на рік [17].

У 1950 році 59 % населення у країнах з високим рівнем доходу вже проживало в міських районах. Очікується, що цей показник зростатиме й надалі: з сьогоднішніх 81 % до 88 % у 2050 р. В країнах із доходом, вищим за середній, рівень урбанізації у 1950 р. становив 22 %, у 2018 досяг 67 %, а у 2050 р. зросте до 83 %. У країнах з доходом нижче за середній темпи урбанізації повільніші, проте також очікується, що вони зростатимуть. У 2018 р. частка населення, яке проживало у містах, склала 41 % у країнах із доходом нижче середнього та 32 % у країнах з низьким доходом. За прогнозом, до 2050 р. в цих країнах буде досягнуто 59 % та 50 % рівня міського населення відповідно [17].

Оскільки світ продовжує урбанізуватися, сталий розвиток дедалі все більше залежить від успішного управління зростанням міст, особливо у країнах із низькими доходами і доходами нижче за середній, тому необхідна комплексна політика щодо покращення життя як міських, так і сільських мешканців.

Урбанізація – процес, що трансформує антропогенне середовище, перетворюючи колишні сільські поселення в міські, водночас зміщуючи просторовий розподіл населення з сільських до міських районів. При цьому відбуваються зміни в домінуючих професіях, способі життя, культурі та поведінці, і, таким чином, змінюються демографічна і соціальна структура як міських, так і сільських районів.

Варто відмітити особливості історичної урбанізації розвинених країн та більш сучасної урбанізації країн, що розвиваються. Перша, що швидко розгорталася в XIX–XX ст., супроводжувалась індустріалізацією і швидким економічним зростанням, а сьогодні – розвитком високотехнологічного промислового виробництва і сфери послуг на основі інноваційних технологій. Урбанізація в цілому є позитивною чинником для економічного зростання, скорочення бідності та розвитку людського потенціалу.

Але останні тенденції в країнах, що розвиваються, та відповідних регіонах ставлять під сумнів зв'язок між урбанізацією та економічним розвитком. У зв'язку з демографічним вибухом в країнах, що розвиваються, в першу чергу, Латинської Америки та Південно-Східної Азії, виникло явище ***псевдоурбанізації*** або помилкової урбанізації, що являє собою стрімке зростання чисельності міського населення, яке не супроводжується достатнім зростанням кількості робочих місць. Відмінність від справжньої урбанізації полягає в тому, що не відбувається розвиток міських функцій, які характеризують світовий процес урбанізації. Натомість відбувається «виштовхування» в міста сільського населення з перенаселених аграрних районів. Частка міського населення набагато перевищує частку економічно активного міського населення, зайнятого у виробничій і невиробничій сферах. Сільське населення, яке прибуває у міста, поповнює армію безробітних, а брак житла викликає появу невпорядкованих міських околиць з антисанітарними умовами життя.

Саме так процес урбанізації розгортався в країнах Африки на Південь від Сахари впродовж 1970-х і 2000-х років, коли в регіоні в цей період був економічний спад. Згідно з ***теорією урбанізації***, перехід сільського населення до міст супроводжується високим рівнем народжуваності і смертності сільського населення. Проте урбанізація в указаному регіоні супроводжувалася більш високим рівнем смертності міського населення порівняно з сільським через високі ризики інфекційних захворювань, що легко поширювалися в густонаселених міських районах з незадовільними санітарними умовами. В цей період в містах рівень народжуваності, як правило, був нижчий за рівень смертності, а отже, міське населення підтримувалося лише за рахунок постійного надходження людей із сіл до міст.

З покращенням здоров'я населення в містах рівень смертності починає знижуватися швидше, аніж в сільській місцевості, і стаючи нижчим за рівень народжуваності в містах, призводить до збільшення чисельності міського населення. Від того часу зростання населення в містах зростає не лише за рахунок надходження із сіл, а й за рахунок природного приросту.

Перехідний період урбанізації у більшості регіонів з країнами, що розвиваються, слід оцінювати скоріше як демографічне, аніж економічне явище. Економічний аспект урбанізації в сучасному уявленні пов'язаний з досягненням сталого розвитку, і ключом до нього в містах є розв'язання проблеми нерівності. Остання тісно пов'язана з заселенням ***міських нетрів*** – кварталів міст, що складаються із застарілих, недоброякісних і невпорядкованих жител, мешканці яких стикаються з більшими екологічними ризиками через забруднення навколишнього середовища, антисанітарію, перенаселеність, та ризиками погіршення здоров'я. За останні 20 років країни поступово покращували ситуацію з міськими нетрями, що характеризуються недовговічністю, переповненістю, низькою якістю комунального забезпечення, загрозою виселення. Однак темпи будівництва нових будинків значно відстають від темпів приросту міського населення і чисельності населення. Кількість людей, що мешкають в нетрях, за період 2000–2021 фактично зросла з 807 до 883 млн. Більшість з них знаходяться в трьох регіонах:

Східній та Південно-Східній Азії (332 млн), Центральній і Південній Азії (197 млн), країнах Африки на південь від Сахари (189 млн) [17].

Міська біднота в розвинених країнах також стикається з помітними відмінностями у здоров'ї та благополуччі від більш заможних городян. Крім того, міська біднота мешкає в місцях, вразливих перед стихійним лихом, впливом кліматичних змін, таких як: низинні прибережні зони, посушливі землі. Сьогодні майже 60 % міст з населенням 300 тис. мешканців знаходяться на рівні високого ризику дії принаймні одного з шести стихійних лих – циклону, посухи, повені, землетрусу, зсуву і виверження вулкану, і кількість їх зростає. Відсутність продовольчої безпеки і засобів існування через кліматичні зміни обумовлюють тимчасову і постійну міграцію родин як стратегію виживання [17].

Характер і особливості зростання міст, супутнього привласнення землі та природних ресурсів будуть визначати успіх на шляху до екологічно стійкого майбутнього. В деяких містах незаплановане та неадекватно кероване розширення міст призводить до швидкого розростання, забруднення і деградації навколишнього середовища, формування нестійких моделей виробництва і споживання. Сучасні міста зростають удвічі швидше відносно поглинання населенням площі суші, ніж раніше, отже, майбутні тенденції урбанізації можуть привести до майже потроєння глобальної площі міських територій до 2030 р. Розширення міст загрожує руйнуванням середовищу біорізноманіття, сприяє поширенню викидів вуглецю (до 76 %) через вирубку тропічних лісів і зміну землекористування. Екологічній стійкості додатково загрожують моделі більшого споживання на душу населення міського населення порівняно з сільським, особливо в містах з низькою щільністю населення, зокрема 76 % світового споживання енергії [17].

Водночас сучасний етап урбанізації характеризується широким використанням екологічних матеріалів у будівництві, технічних засобів у побуті, впровадженням новітніх технологій у проектування, будівництво та експлуатацію забудівель, що забезпечує більші можливості забезпечення сталого розвитку міст. Прикладами є технології «розумних міст» з автоматизованими системами управління міською транспортною мережею, засобами комунікації, комунальним

забезпеченням (водопостачання, поводження з відходами, каналізація тощо), мережевими системами цілодобових адміністративних, комерційних, банківських послуг тощо.

Запроваджуються засоби циркулярної економіки, наприклад використання високотемпературних парових відходів виробництва для обігріву цілих мікрорайонів, поєднання різних видів екологічних джерел енергії, збір і поновлення двигунів, шерингові моделі споживання інструментів, засобів мобільності, одягу, житла тощо. Із застосуванням інформаційних технологій у сфері малого та середнього бізнесу, формуванням його інфраструктури, реалізацією цілеспрямованих стимулюючих фінансових програм (стартапів) пов'язують сьогодні вирішення проблеми забезпечення зайнятості населення сучасних міст.

6.4. МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

За визначенням Міжнародної організації з питань міграції (МОМ), ***міжнародна міграція робочої сили*** – це процес переміщення працездатного населення із одних країн до інших терміном більше ніж на один рік, викликане причинами економічного, політичного чи іншого характеру. Це складне явище, яке зачіпає безліч економічних, соціальних аспектів і аспектів безпеки в усьому світі.

Міжнародні мігранти – люди, які переміщуються з однієї країни до іншої або з одного регіону країни до іншого.

Міжнародна міграція населення є природним явищем, що витікає з нерівномірності розподілу усіх видів життєвих ресурсів і благ, з різниці в рівнях соціально-економічного розвитку країн, регіонів, з різноманіття культур, цінностей мотивацій у світі. З метою прогнозу та планування заходів міграційної політики встановлено низку причин міжнародної міграції робочої сили (табл. 6.11).

Переміщення людей визначається також сучасними факторами, що є сприятливими для його поширення: розширення доступу до міжнародної інформаційної системи, що надає людям уявлення про різноманіття соціально-економічних умов і можливостей інших країн,

комунікаційні засоби для широкого спілкування і допомогу у вирішенні питань переміщення; розвиток і доступність (здешевлення) транспортних засобів міжнародного сполучення тощо. Негативні екологічні наслідки економічної діяльності людини, викликані надмірним споживанням та надвиробництвом, виснаженням ресурсів та колапсом біорізноманіття, а також зміною клімату, також спонукають до переміщення та міжнародної міграції як засобу адаптації до впливів навколишнього середовища.

Таблиця 6.11

Причини міжнародної міграції робочої сили

Причина переміщення	Рухаючі сили
Демографічна	Розселення з метою освоєння нових просторів для життя, переселення з більш густо населених до більш вільних територій
Соціально-економічна	Можливість збільшення доходу, економії на витратах, зарубіжного професійного навчання / досвіду, кращої професійної та підприємницької самореалізації тощо
Соціокультурна, соціально-психологічна	Особисті переконання про цілі та цінності, менталітет, відчуття життєвого комфорту, бажання отримати освіту та життєвий досвід
Нестабільність або несприятливість політичного режиму	Втеча від переслідувань, расової, релігійної, національної та ін. дискримінації, ідеологічні протиріччя
Природно-екологічні	Природні стихійні лиха, кліматичні зміни, антропогенні забруднення або руйнації середовища, що загрожують здоров'ю та життю населення
Воєнні дії	Збереження життя рідних і близьких
Гуманітарні	Соціальна допомога з відкриття шкіл, лікарень, культурних центрів, центрів підтримки
Науково-дослідницька	Дослідницькі цілі: наукові дослідження природного середовища та можливостей його покращення та охорони

Водночас є фактори, що стримують міжнародну міграцію, такі як: селективна міграційна політика країн, закриття кордонів під час пандемії COVID–19, загострення міжнародних та міжетнічних конфліктів тощо.

Слід вказати на такий сучасний фактор, який водночас є і сприятливим, і стримуючим для міжнародного переміщення – віддалена зайнятість, яка, надаючи можливість працювати поза

межами своєї країни, не потребує фізичного переміщення працівника, підприємця, дослідника.

Міжнародна міграція вимірюється на основі оцінки міграційних потоків – сукупностей територіальних переміщень населення, що здійснюються протягом певного часу в рамках певної територіальної системи. Щорічний ***глобальний міграційний потік*** є сумою усіх міграційних потоків протягом року.

Методологія вивчення міжнародної міграції населення спирається на систематизацію її видів за відповідними критеріями (табл. 6.12).

Таблиця 6.12

Види міжнародної міграції населення

Критерій	Види
За метою (змістом) міграції	Трудова, культурна, освітня, дослідницька, інтелектуальна, гуманітарна, возз'єднання родини, медичні показання, екологічна тощо
За географічним напрямом (зовнішня)	Внутрішньоконтинентальна, міжконтинентальна
За напрямом перетину кордону	Еміграція (виїзд з країни-донора), імміграція (в'їзд до країни прибуття (країни-реципієнта), реміграція (повернення до Батьківщини), депортація (видворення за межі приймаючої країни в іншу)
За часом прийняття рішення	Планова (за контрактом), термінова (втеча від війни, переслідування, стихійного лиха, кліматичних змін тощо - біженці)
За тривалістю перебування за кордоном	Постійна (безповоротна), тимчасова, сезонна, маятникова (щоденна, щотижнева)
За рівнем кваліфікації (трудова міграція)	Висококваліфіковані, низько-кваліфіковані працівники
За ступенем законності	Легальна, нелегальна (незареєстрована)
За волевиявленням осіб	Добровільна, вимушена

Довгострокові спостереження показують, що міжнародна міграція у світі відбувається нерівномірно за обсягом, стійкістю, структурою, характеристиками мігрантів. Під впливом економічних, географічних, демографічних та інших факторів, протягом багатьох років формуються чіткі міграційні моделі – ***міграційні «коридори»***, що являють собою

накопичення міграційних рухів протягом тривалого часу, тобто стійкі і великі за чисельністю потоки мігрантів між окремими країнами. Вони надають уявлення про еволюцію міграційних моделей значної кількості населення, народженого за кордоном, у певних країнах призначення.

Наразі формуються такі потоки міжнародної міграції робочої сили:

- міграція з країн, що розвиваються, до економічно розвинених країн;
- міграція у межах економічно розвинених країн;
- міграція між країнами, що розвиваються;
- міграція висококваліфікованої робочої сили з економічно розвинених країн до країн, що розвиваються.

Вимірювання міжнародних міграційних потоків та оцінка масштабів міграції здійснюється на основі даних з пунктів перетину кордону, адміністративного контролю за іноземними громадянами в країні перебування, а також банківської звітності про обсяги міжнародних переказів (банківські перекази).

Більше 40 % усіх міжнародних мігрантів у світі у 2022 р. – 115 млн – народилися в Азії, близько 20 % походять з шести країн – Індії, Китаю, Бангладеш, Пакистану, Філіппін та Афганістану. Мексика була другою за величиною країною походження мігрантів, Росія – третьою. Значна кількість емігрантів були походженням з України, Польщі, Великої Британії, Румунії та Німеччини [13].

Основною країною призначення міжнародних мігрантів, починаючи з 1970р., є США. Чисельність населення закордонного походження у США з того часу до 2019 р. зросла з 12 млн до 51 млн, тобто більше ніж учетверо. Другою за популярністю країною призначення мігрантів є Німеччина, яка прийняла у 2022 р. майже 16 млн, що у порівнянні з 8,9 млн у 2000 р. є збільшенням у 1,8 рази. Найбільші коридори, як правило проходять від країн, що розвиваються, до розвинених країн [13].

Сучасна динаміка міжнародної міграції населення пов'язана з широкими і глибокими трансформаціями, що відбуваються в усьому світі під впливом технологічних, геополітичних та екологічних змін. Цифрові технології усе більше використовуються мігрантами для збору інформації, встановлення каналів комунікації, психологічної підтримки

(чат-боти), розробки онлайн-чат-ботів з використанням технологій машинного навчання для надання психологічної підтримки, інформування про небезпеку для нелегальних мігрантів, допомоги у виконанні складних вимог міграційної політики та оформлення віз тощо. Технології штучного інтелекту, блокчейн, соціальних мереж можуть чинити вплив на політичні рішення щодо міжнародної міграції.

Посилення конкуренції між державами призводить до загострення геополітичної напруги та ризикує підірвати міжнародне співробітництво через багатосторонні механізми, такі як механізми ООН, що послабляє можливості міжнародної мобільності та міжнародні механізми захисту мігрантів, особливо найбільш вразливих з них.

Переважна більшість людей усе життя проживає в країнах, де вони народилися, мігрує лише одна людина з 30, що свідчить про невисокий рівень міжнародної мобільності населення у порівнянні з переміщенням капіталу, товарів, навіть послуг. За поточними глобальними оцінками, у 2020 році чисельність міжнародних мігрантів у світі становила близько 281 млн осіб, що дорівнює 3,6 % світового населення. З 1970 р. кількість міжнародних мігрантів зросла втричі, а порівняно з 1990 р. – збільшилась на 128 млн (рис. 6.8).

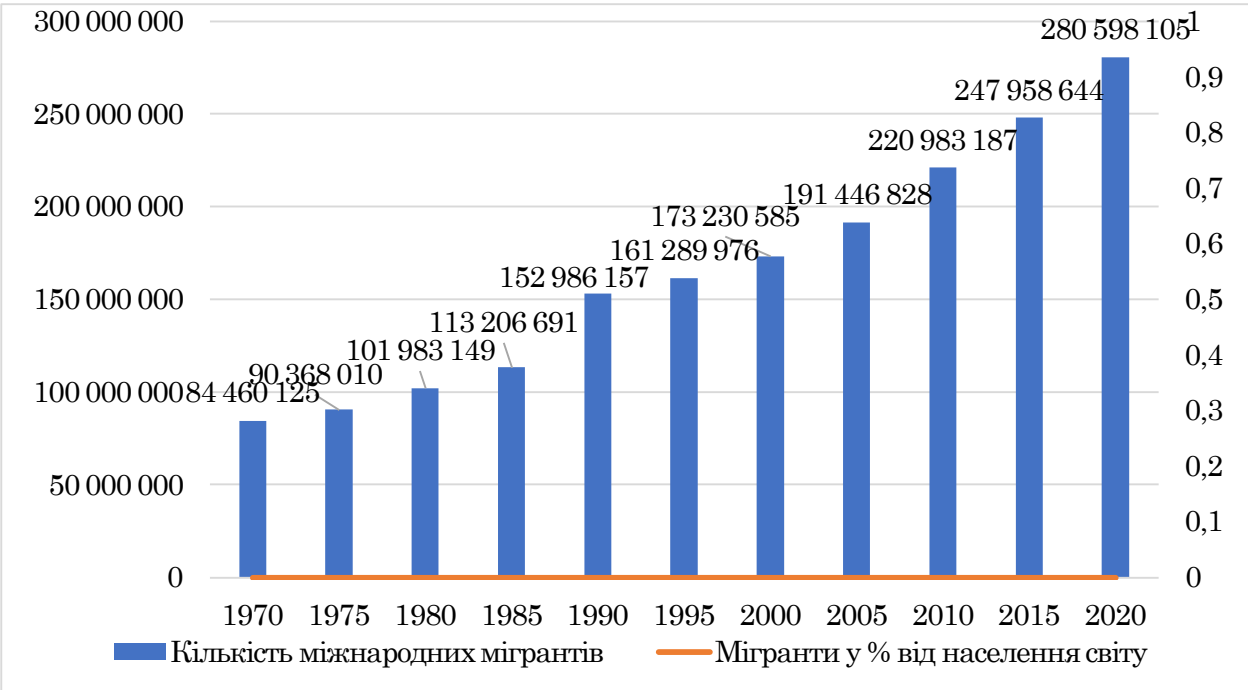

Рис. 6.8. *Чисельність міжнародних мігрантів у світі, 1970–2020 рр., млн осіб [5]*

У структурі міжнародної міграції за видами міграції, за даними МОМ у 2020 р., чисельність трудових мігрантів складає 169 млн осіб (60 %), біженців – 26 млн осіб (9,3 %), тимчасово переміщених осіб – 55 млн осіб (19,6 %) [5].

За даними МОМ, загальне збільшення грошових переказів відбулось з 126 ***млрд*** дол. США у 2000 р. до 702 ***млрд*** дол. США у 2020 р. Незважаючи на прогнози значного скорочення міжнародних грошових переказів через COVID–19, у 2020 р. спостерігалося лише незначне падіння (2,4 %) порівняно з обсягом переказів у 2019 р. [13].

Міжнародні грошові перекази – це грошові перекази мігрантів до країн походження своїм сім'ям або громадам. Світовий банк збирає дані про міжнародні грошові перекази в усьому світі, незважаючи на неточності через відмінності у визначеннях і методологіях статистики. Глобальні дані не охоплюють незареєстровані потоки через офіційні чи неофіційні канали, тому фактичний обсяг глобальних грошових переказів є більшим за наявні оцінки.

У 2020 р. Індія, Китай, Мексика, Філіппіни та Єгипет були (у порядку спадання) ТОП–5 країн-одержувачів грошових переказів, хоча Індія та Китай були значно вище решти, із загальним обсягом вхідних грошових переказів у 83 млрд дол. США та 59 млрд дол. США відповідно.

Основним джерелом грошових переказів майже завжди є країни з високим рівнем доходу. США незмінно є країною з найбільшим надсиланням грошових переказів із загальним відтоком 68 млрд дол. США у 2020 році, за ними йдуть Об'єднані Арабські Емірати (43,2 млрд дол. США), Саудівська Аравія (34,6 млрд дол. США), Швейцарія (27,96 млрд дол. США) і Німеччина (22 млрд дол. США) (табл. 6.13).

Протягом 1990–2020 рр. міграційні потоки в розрізі регіонів збільшувалися різними темпами (табл. 6.14), внаслідок чого склалася сучасна регіональна структура міжнародної міграції населення світу (рис. 6.9).

У 2020 р. за абсолютним значенням найбільший потік мігрантів (37,1 млн осіб) прямував до Європи, найменший (4,6 млн осіб) – до Океанії. За показником приросту найбільшим було значення для Північної Америки – 112 %, найменше (62 %) – для Африки [5].

Таблиця 6.13

ТОП–10 провідних країн-отримувачів та країн-відправників грошових переказів, 2005–2020 рр., млрд дол. США

Провідні країни-отримувачі грошових переказів							
2005		2010		2015		2020	
Китай	23,63	Індія	53,48	Індія	68,91	Індія	83,15
Мексика	22,74	Китай	52,46	Китай	63,94	Китай	59,51
Індія	22,13	Мексика	22,08	Філіппіни	29,80	Мексика	42,88
Нігерія	14,64	Філіппіни	21,56	Мексика	26,23	Філіппіни	34,91
Франція	14,21	Франція	19,90	Франція	24,07	Єгипет	29,60
Філіппіни	13,73	Нігерія	19,74	Нігерія	20,63	Пакистан	26,11
Бельгія	6,88	Німеччина	12,79	Пакистан	19,31	Франція	24,48
Німеччина	6,86	Єгипет	12,45	Єгипет	18,33	Бангладеш	21,75
Испания	6,66	Бельгія	10,99	Німеччина	15,58	Німеччина	17,90
Польща	6,47	Бангладеш	10,85	Бангладеш	15,30	Нігерія	17,21
Провідні країни-відправники грошових переказів							
2005		2010		2015		2020	
США	47,75	США	50,53	США	60,72	США	68,00
Саудівська Аравія	14,30	Саудівська Аравія	27,07	ОАЕ	40,70	ОАЕ	43,24
Німеччина	12,71	Росія	21,45	Саудівська Аравія	38,79	Саудівська Аравія	34,60
Швейцарія	10,86	Швейцарія	18,51	Швейцарія	26,03	Швейцарія	27,96
Велика Британія	9,64	Німеччина	14,68	РФ	19,69	Німеччина	22,02
Франція	9,47	Італія	12,88	Німеччина	18,25	Китай	18,12
Республіка Корея	6,90	Франція	12,03	Кувейт	15,20	Росія	16,89
РФ	6,83	Кувейт	11,86	Франція	12,79	Франція	15,04
Люксембург	6,74	Люксембург	10,66	Катар	12,19	Люксембург	14,20
Малайзія	5,68	ОАЕ	10,57	Люксембург	11,19	Нідерланди	13,92

Джерело: [5].

Таблиця 6.14

Динаміка міжнародної міграції населення за регіонами світу, 1990–2020 рр., млн осіб

Рік	Європа	Азія	Північна Америка	Африка	Латинська Америка і Карибський басейн	Океанія
1990	49,6	48,2	27,6	15,7	7,14	4,73
2020	86,7	85,6	58,7	25,4	14,8	9,38
Приріст, млн осіб; %	37,1; 75	36,8; 77	31,1; 112	9,7; 62	7,7; 107	4,6; 98

Джерело: [5].

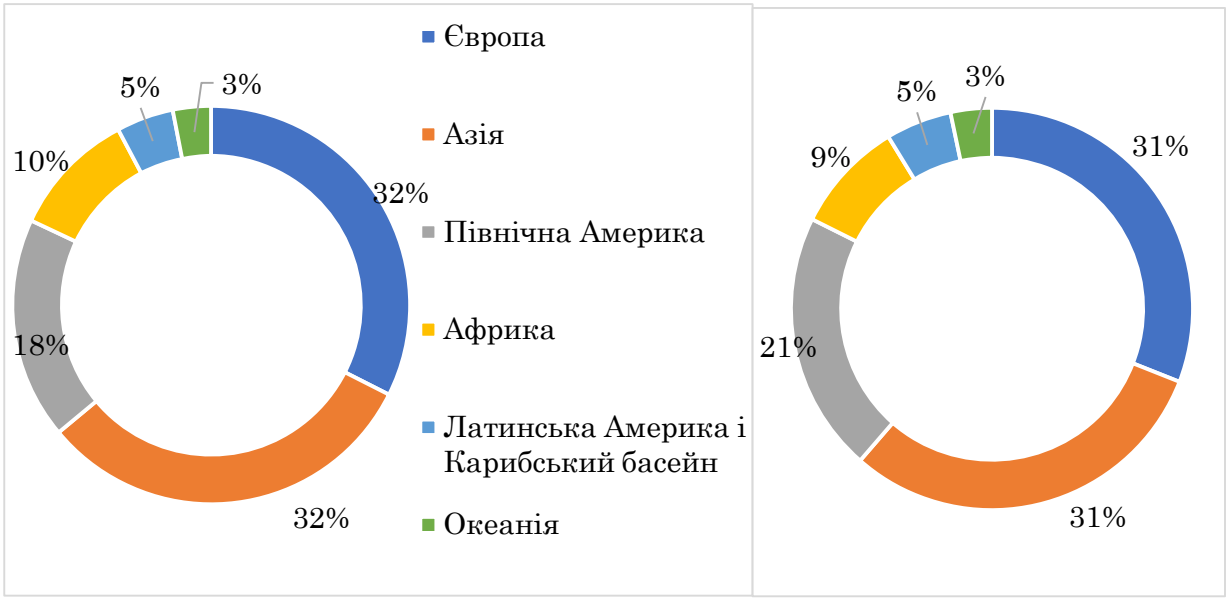

Рис. 6.9. *Регіональна структура міжнародної міграції населення у 1990 р. та 2020 р. [5]*

За 30-річний період в регіональній структурі міжнародної міграції населення відбулись такі зміни: частка регіону Північної Америки зросла на 3 %, частки Європи, Азії та Африки скоротилися на 1 % кожна, незмінними залишились частки Латинської Америки і Карибського басейну та Океанії. Це свідчить про те, що регіон Північної Америки був найбільш привабливим у цей період. Оскільки основну частку міжнародної міграції населення складають трудові мігранти (60 %), а інші мігранти є щонайменше споживачами благ, то варто підходити до оцінки ролі міжнародної міграції як до фактору виробництва, який впливає на темпи економічного зростання [5].

Механізм впливу міжнародної трудової міграції обумовлюється міжгалузевими відмінностями у рівні оплати праці та отриманні працівником ґраничного продукту своєї праці (за неокласичним підходом), тому еміграція призводить до зростання добробуту країни, що приймає. При цьому економічні умови розвитку держави, з якої походить еміграція, не погіршуються, залишаючись колишніми. Сучасні дослідження міграції виходять з того, що накопичений людський потенціал є найважливішою передумовою

економічного розвитку, отже, міжнародна міграція виступає однією з причин різниці в темпах економічного зростання між країнами.

В сучасних умовах дослідження щодо вибуття, транзиту і прибуття мігрантів за критеріями рівня розвитку країн – середньодушовий дохід, стабільність, безпека та процвітання, показують, що вихідці з економічно розвинених країн мають більше можливостей для міжнародних переміщень, аніж вихідці з менш розвинених країн. Громадяни країн із дуже високим рівнем людського розвитку можуть подорожувати без віз до 85 % усіх інших країн світу. Ці країни також є найбільш привабливими для мігрантів. Візові обмеження для громадян країн із дуже низьким рівнем людського розвитку ускладнюють законні шляхи міграції, тому альтернативою для них є нелегальні шляхи. Це обумовлює тенденцію зростання нелегальної міграції у світі [5].

Несприятливим для міжнародної міграції виявився період пандемії COVID–19 – «великим руйнівником міграції», коли країни вжили запобіжних заходів щодо поширення вірусу, таких як обмеження внутрішнього пересування, закриття шкіл, міст масових скупчень людей, закриття кордонів, через що було обмежено мобільність мігрантів, зазнали шкоди інфраструктурні сфери економіки багатьох країн світу, знизилась економічна активність, зросло безробіття, зменшились доходи.

Відновлення економічного зростання почалося після 2020 р. Новий сплеск міграційного потоку спричинений загостренням геополітичних протистоянь, що виливаються в воєнні дії в різних регіонах світу. Військовий конфлікт в Україні та в інших країнах, переслідування, насильства, порушення прав людини кліматичні фактори спричинили зростання потоку біженців у світі на кінець 2023 р., внаслідок чого загальна їх кількість досягла 110 млн осіб. З них 35,3 млн людей були біженцями, а 62,5 млн осіб було переміщено всередині своїх країн через конфлікти та насильство [5].

6.5. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Глобалізаційні процеси разом із розгортанням четвертої промислової революції змінили значення і співвідношення економічних ресурсів у господарській діяльності окремих країн і світової економіки в цілому. На перший план за значенням в якості локомотиву економічного розвитку і фактору національної конкурентоспроможності у світовому господарстві вийшли інтелектуальні ресурси, що створюють ***економіку знань*** (*knowledge economy*), ознаками якої є:

- знання, що матеріалізуються у продуктах і послугах, формують більшу частину створюваної вартості (завдяки зростанню наукоємності економіки);
- діяльність, пов'язана з виробництвом, зберіганням, передачею і використанням знань – наука, освіта, професійне навчання та інше, – набуває все більш важливого значення;
- перетворення працівників, зайнятих виробництвом, передачею та використанням знань, на домінуючу групу в загальній кількості зайнятих.

Джерелом процвітання країн в економіці знань стає творча, науково-дослідницька діяльність освічених висококваліфікованих фахівців-інноваторів, їх інтелект.

Інтелект – це здатність людини пізнавати світ з метою здійснення адаптаційної діяльності в навколишньому середовищі, включаючи й спроби його творчого перетворення.

Економісти надають поняттю «інтелект» значення ресурсу, залученого в процес економічного відтворення на усіх його рівнях (мікро, макро- та глобальному), тобто фактору виробництва.

Отже, ***інтелектуальні ресурси*** – це сукупність знань, розумових здібностей, ідей, професійних компетенцій людей, які мають комерційну цінність і застосовуються людьми для виробництва й створення інтелектуального продукту або послуги, за допомогою яких вирішуються такі стратегічні завдання, як підвищення ринкової

вартості, іміджу фірми, а також підвищення конкурентоспроможності країни в умовах сучасної економіки.

Сьогодні у вітчизняному дослідницькому просторі поняття «інтелектуальні ресурси» частіше розглядається як ресурс і фактор конкурентоспроможності компаній, організацій та підприємств.

Інтелектуальні ресурси (ІР) в мікроекономічному аспекті визначаються як сукупність накопичених знань за розробленими технологіями і науковими відкриттями, які включають в себе результати творчої та інтелектуальної праці людей, а також організаційні знання компаній, інфраструктурні та ринкові активи.

Структурно ІР включать наступні складові:

- людський капітал,
- інтелектуальну власність,
- інформацію,
- інновації,
- технології ведення бізнесу,
- організаційну (корпоративну) культуру.

Центральною ланкою ІР виступають люди – носії і генератори знань, вмінь, навичок, конкурентних переваг, працівники інтелектуальної сфери – науковці, дослідники, винахідники, підприємці-бізнесмени тощо.

Найбільша увага в сучасному світі надається нарощенню ***інтелектуального потенціалу (ІП)*** – частини інтелектуальних ресурсів, що мають потенційну здатність у процесі свого формування та використання перетворюватись на ***інтелектуальний капітал*** – інтелектуальні здатності людей, у сукупності зі створеними ними матеріальними й нематеріальними засобами.

Саме ***інтелектуалізація***, як процес зростання наукоємності виробленої продукції, виробничих технологій і експорту, функціонування ринку інтелектуальних товарів і послуг забезпечує різке підвищення продуктивності праці, що відбивається у показниках доданої вартості та національного продукту на душу населення.

Особлива роль у процесі інтелектуалізації, належить освіті, характер і значення якої змінюються найбільшою мірою.

Глобальними тенденціями розвитку освітньої сфери є зростання її масштабів, розвиток матеріально-технічної бази, перетворення освітніх засобів і методів на базі інформаційних технологій Індустрії 4.0, широке охоплення населення вищою освітою, збільшення освітнього періоду в житті людини (очікуваної тривалості навчання), створення системи освіти протягом життя, диверсифікація форм організації та засобів фінансування освітньої діяльності.

Чисельність студентів у глобальній економіці щорічно зростає. За останнє десятиліття середній показник приросту дорівнював 2,8 % на рік. Зростає і частка студентів у загальній чисельності населення світу: з 2,77 % у 2012 р. до 3,18 % у 2022 р. (рис. 6.10).

Водночас динаміка чисельності студентства відрізняється за країнами та регіонами. Лідером за кількістю студентів є Китай, далі з відривом у 10 млн слідує Індія, майже вдвічі від Індії менше студентів у США. Регіонами з найбільшою позитивною динамікою чисельності студентів є Східна та Південна Азія на чолі з лідерами Китаєм та Індією відповідно. Найменша кількість студентів навчається в Центральній Азії та Океанії (рис. 6.11).

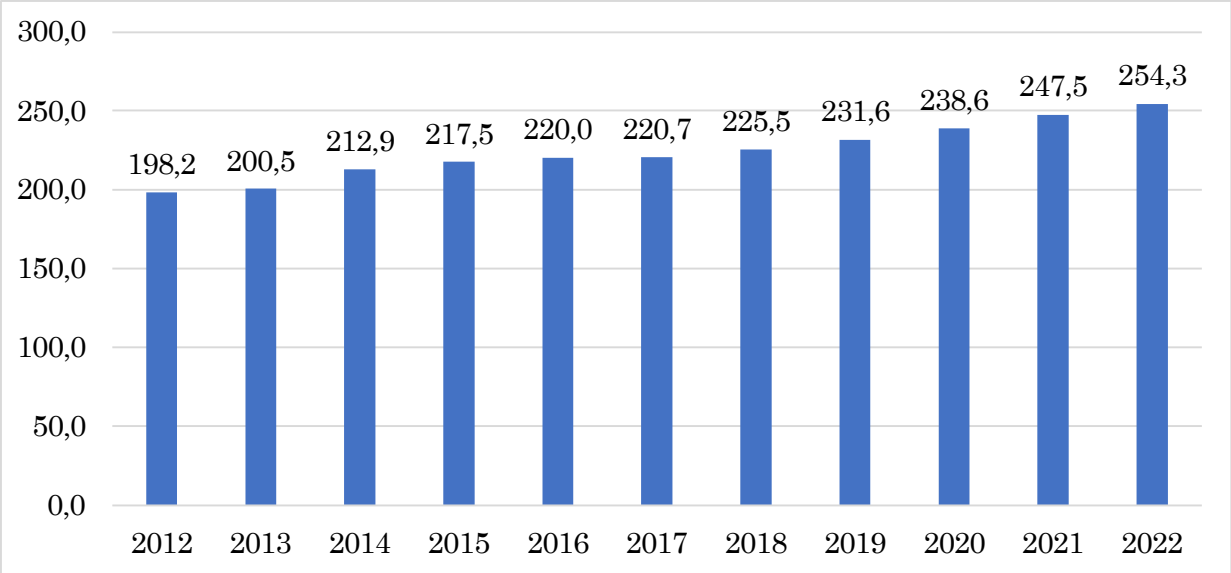

Рис. 6.10. *Динаміка чисельності студентів у світі, 2012–2022 рр., млн осіб [3]*

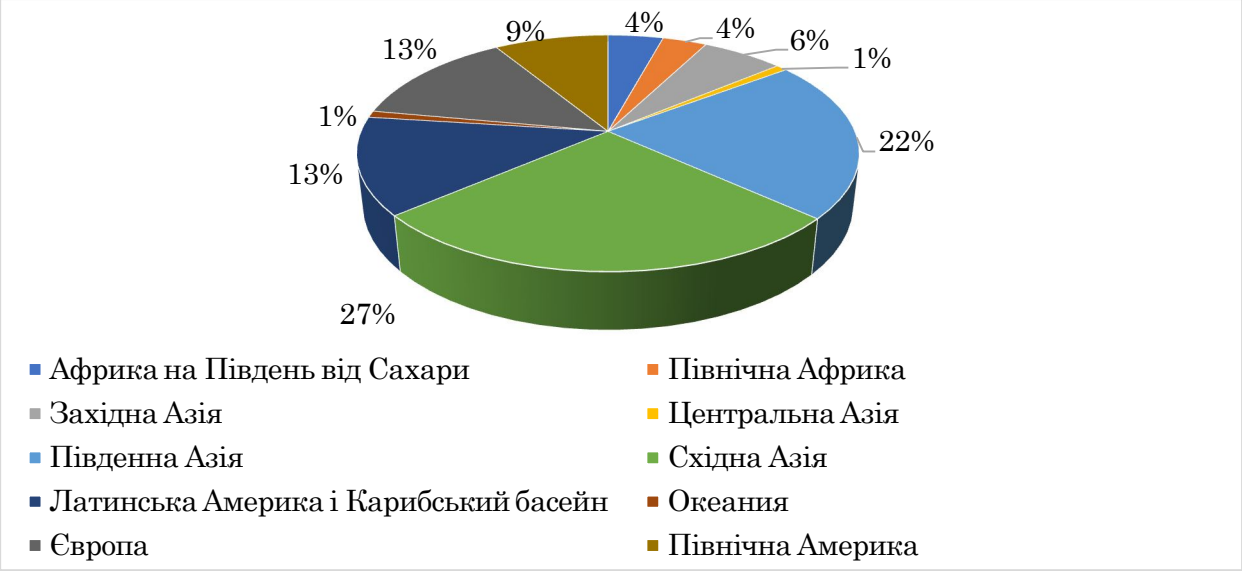

Рис. 6.11. *Регіональна структура чисельності студентів у глобальній економіці, 2022 р., % [3]*

Починаючи з 1960-х рр. витрати на освіту в усіх країнах починають зростати набагато швидше, ніж в інших галузях народного господарства. Виникла свого роду «індустрія освіти», яка в багатьох країнах фінансується в основному державою і займає в низці громадських витрат центральне місце, поруч з обороною, охороною здоров'я та соціальним захистом населення. У сучасній економіці освіта розглядається як форма інвестицій у людський капітал, від якої залежить його якість і успіх виробництва. Найбільш повно сучасні тенденції його розвитку позначилися в концепції безперервної освіти.

Витрати на освіту в групах країн із різним рівнем доходів розподіляються нерівномірно і в перерахунку на душу населення дуже відрізняються між собою. Так, у 2022 р. державні витрати на освіту у країнах з високим доходом склали 3367дол. США на душу населення, у країнах з середнім доходом – 1582 дол. США, у країнах з доходом, нижчим за середній, – 456 дол. США, у країнах з низьким доходом – 30 дол. США, тобто у 112 разів менше, ніж у країнах з високим доходом [3].

Освіта є ключовою інвестицією в людський капітал. Відповідно до бази даних гармонізованих результатів навчання (HLO), підвищення рівня навчання на 1 % призводить до щорічного приросту економічного зростання на 7,2 %. Це економічно та соціально продуктивна інвестиція,

частково через її позитивний зв'язок з доходами. Один додатковий рік навчання збільшує доходи людини на 10 %, що перевищує загальну прибутковість фондового ринку. Середня оплата за додатковий рік навчання (початкова, середня чи вища освіта) є більш високою у країнах з низькими доходами, ніж у країнах із середнім та високим рівнем доходів, але майже у всіх країнах та на всіх рівнях освіти віддача від освіти вища для жінок (10 %), ніж для чоловіків (8 %). При цьому віддача від освіти найвища на рівні вищої освіти у всьому світі, навіть у країнах із низьким рівнем доходів, де спостерігається нестача кваліфікованої робочої сили. Працівники з вищою освітою краще освоюють нові навички та адаптуються до мінливих умов, за що й отримують премію на ринку праці. Вони є більш затребуваними та захищеними під час криз порівняно з більш вразливими працівниками з нижчим рівнем освіти [10].

Іншою важливою складовою інтелектуальних ресурсів глобальної економіки є ***науковий потенціал***, який являє собою здатність здійснювати повний цикл науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) або окремі його стадії, елементи за широким колом напрямків.

Сфера наукової діяльності (сфера НДДКР) – це простір творчої і систематичної діяльності з нарощення (накопичення) знань, включаючи фундаментальні та прикладні дослідження і дослідно-конструкторські розробки нових механізмів, продуктів та процесів.

Структурно науковий потенціал включає такі складові:

- матеріально-технічне забезпечення, що вимірюється витратами на НДДКР;
- людський потенціал – чисельність наукових працівників, зайнятих у сфері НДДКР;
- організаційно-економічна (інституційна) мережа: держбюджетні організації; комерційні структури; інфраструктура взаємозв'язків (фонди, конкурси, венчурний капітал тощо).

У глобальній економіці витрати у сферу НДДКР у цілому зростають. В період з 2016 р. по 2022 р. частка витрат у світовому ВВП зросла з 1,72 % до 1,93 %. При цьому країни з високим доходом перетнули відмітку 3 % від ВВП, країни з середнім доходом – 1,3 %, з доходом нижчим за середній – 1,1 %, країни з низьким доходом – 0,21 % [10].

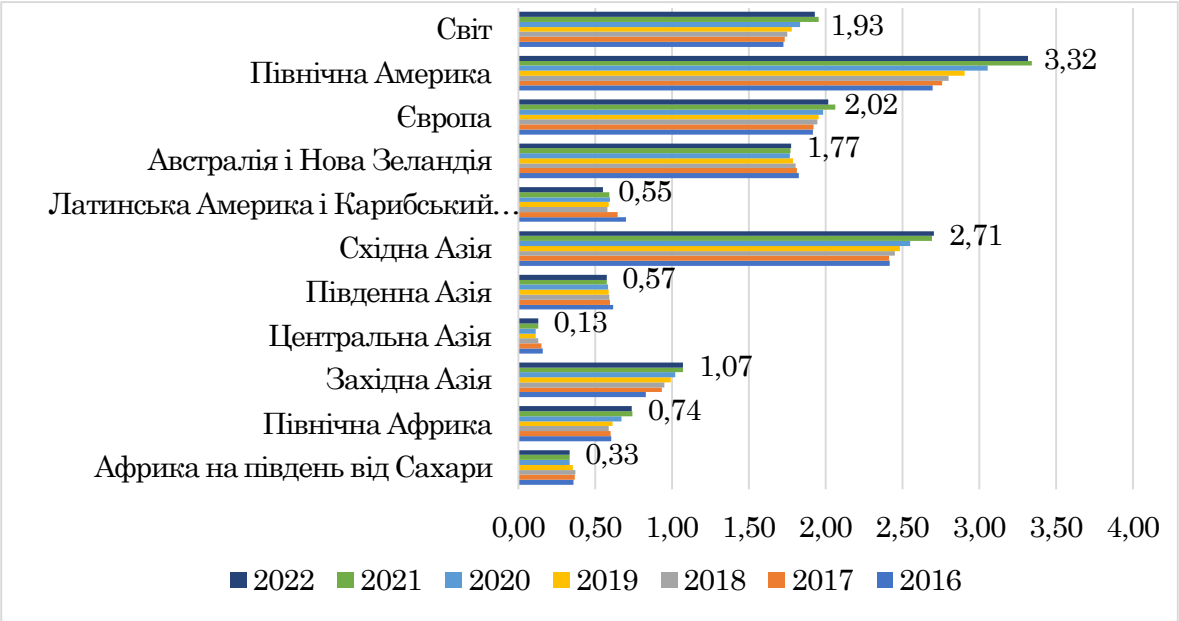

Рис. 6.12. *Державні витрати на сферу НДДКР за регіонами світу, 2016–2022 рр., % до ВВП [10]*

В регіональній структурі світових витрат на сферу НДДКР в період 2016–2022 рр. лідирували країни Північної Америки, а серед тих, що відстають, – країни Центральної Азії. Найбільш динамічно зростаюче інвестування здійснювали країни Північної Америки, Європи, Східної та Західної Азії, а також Північної Африки (рис. 6.12).

Першу позицію в рейтингу 2022 р. ТОП–10 країн за часткою витрат на НДДКР у ВВП посів Ізраїль (5,56 %), другу – Республіка Корея (4,93 %), третю – США (3,46 %) (табл. 6.16).

В рейтингу 2022 р. ТОП–10 країн світу за кількістю дослідників на 1 млн жителів більшість – країни-члени ЄС, серед яких першу позицію займає Республіка Корея (9082,9), а шосту – Сінгапур (7224,7) (табл. 6.15).

Таблиця 6.15

Рейтинг ТОП–10 країн світу за державними витратами на сферу НДДКР та за кількістю дослідників на 1 млн жителів у 2022 році

Рейтинг за державними витратами на сферу НДДКР, % у ВВП			Рейтинг за кількістю дослідників на 1 млн жителів, осіб		
Позиція в рейтингу	Країна	Значення показника	Позиція в рейтингу	Країна	Значення показника
1.	Ізраїль	5,5	1.	Республіка Корея	9082,9
2.	Республіка Корея	4,9	2.	Швеція	8130,7

Продовження табл. 6.15

3.	США	3,4	3.	Фінляндія	7870,6
4.	Бельгія	3,4	4.	Данія	7707,7
5.	Швеція	3,4	5.	Норвегія	7227,9
6.	Швейцарія	3,3	6.	Сінгапур	7224,7
7.	Японія	3,2	7.	Ісландія	6940,4
8.	Австрія	3,2	8.	Бельгія	6581,8
9.	Німеччина	3,1	9.	Австрія	6341,7
10.	Фінляндія	2,9	10.	Нідерланди	6074,3

Джерело: [10].

Таким чином, інтелектуальні ресурси стають фактором виробництва, умовою розвитку економіки знань, генератором інновацій – продуктів, технологій, професій, моделей бізнесу тощо, фактором економії та ефективності використання усіх інших економічних ресурсів джерелом прибутку і конкурентоспроможності у глобальній економіці.

Основні визначення, терміни, поняття

Трудові ресурси; демографічні тенденції; людський розвиток; зайнятість; неформальна зайнятість; безробіття; урбанізація; наслідки урбанізації; міжнародна міграція робочої сили; інтелектуальні ресурси глобальної економіки; інтелектуальний потенціал; інтелектуалізація; науковий потенціал; сфера НДДКР.

Питання для самоконтролю

1. Який вплив чинить технологічна революція на розвиток трудових ресурсів?
2. У чому полягає сутність сучасних демографічних тенденцій?
3. Назвіть джерела нарощення трудових ресурсів світу.
4. За якими критеріями систематизують форми і види реалізації трудових ресурсів?
5. Яку роль відіграє урбанізація в цивілізаційному розвитку?
6. Визначте сутність і наслідки проблеми псевдоурбанізації.
7. Назвіть найбільш актуальні причини міжнародної міграції робочої сили.

8. Який вплив чинить міжнародна міграція на формування і реалізацію трудових ресурсів світу?

9. Які тенденції розвитку освіти є характерними в наш час?

10. Які країни є лідерами в розвитку наукових досліджень і розробок?

Тестові завдання

1. В якому регіоні частка населення у віці 0–14 років є найбільшою:

а) Океанія;

б) Південно-Східна Азія;

в) Африка;

г) Західна Азія.

2. Який вид безробіття відбиває фахову або кваліфікаційну невідповідність?

а) структурне безробіття;

б) сезонне безробіття;

в) циклічне безробіття;

г) інституційне безробіття.

3. Яка частка світового ВВП в наш час створюється в містах?

а) близько 80 %;

б) близько 50 %;

в) близько 60 %;

г) близько 30 %.

4. Який з регіонів світу є сьогодні найбільш урбанізованим?

а) Європа;

б) Латинська Америка та Карибський басейн;

в) Північна Америка;

г) Азія.

5. Як називається явище, що полягає у стрімкому зростанні чисельності міського населення, яке не супроводжується достатнім зростанням кількості робочих місць?

а) урбанізація;

б) внутрішня міграція;

в) псевдоурбанізація;

г) циклічне переміщення.

6. Яка країна є основною країною призначення міжнародних мігрантів за чисельністю населення закордонного походження?

а) США;

б) Німеччина;

в) Австралія;

г) Франція.

7. Безробіття, що виникає через впровадження нових технологій і технічних засобів у виробництво чи діяльність компаній, – це:

а) структурне безробіття;

б) технологічне безробіття;

в) фрикційне безробіття;

г) сезонне безробіття.

8. Безробіття, що виникає при добровільному переході від однієї роботи до іншої з метою покращення умов праці, кар'єрного або професійного зростання, – це:

а) структурне безробіття;

б) технологічне безробіття;

в) фрикційне безробіття;

г) сезонне безробіття.

9. ***Безробіття,*** пов'язане з періодичною роботою протягом сезону збору врожаю, курортного сезону, – це:

а) структурне безробіття;

б) технологічне безробіття;

в) фрикційне безробіття;

г) сезонне безробіття.

10. Країни якого регіону найбільше представлені в рейтингу ТОП–10 країн світу за часткою державних витрат у сферу НДДКР у ВВП?

а) Східна Азія;

б) Північна Америка;

в) Латинська Америка;

г) Європа.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Світова економіка : навчальний посібник / за ред. В. М. Фомішиної. – Одеса: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 612 с.
2. 8 Billion Lives, INFINITE POSSIBILITIES the case for rights and choices. State of World Population report 2023 – UNFPA Division for Communications and Strategic Partnerships. URL : https://www.unfpa.org/sites/default/files/swop23/Swop2023-english-230329-web.pdf
3. Education Finance Watch 2023 – UNESCO. URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387042
4. Future of the World. Policy Brief № 140 – UN Department of Economic and Social Affairs. A World of 8 Billion. URL : https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2022_pb_140.pdf;
5. Henley Global Mobility Report 2024. URL : https://www.henleyglobal.com/publications/global-mobility-report/2024-january
6. International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Rev.4. Statistical Papers Series M, N4 (UN, New York, 2008. URL : https://unstats.un.org/unsd/classifications/econ/structure
7. Labor Force Statistics. – ILOSTAT Database Description. URL : https://ilostat.ilo.org/resources/concepts-and-definitions/description-labour-force-statistics/

8. Population dynamics – The World Bank. URL: https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/themes/people.html
9. Poverty and Shared Prosperity 2022: Correcting Course – The World Bank. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity#:~:text=The%20World%20Bank's%20Poverty%20and,shocks%20to%20the%20global%20economy
10. Science, technology and innovation – UNESCO. URL: http://data.uis.unesco.org/
11. Statistics on the population and labour force – International Labour Organization. URL: https://ilostat.ilo.org/topics/population-and-labour-force/
12. The World Factbook. World – CIA. URL: https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/world/
13. World Migration Report 2023. IOM. UN Migration. URL: https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2023
14. World Population by Year. URL: https://www.worldometers.info/world-population/world-population-by-year/
15. World Population Prospects 2022 – UN Department of Economic and Social Affairs. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf
16. World population: past, present and future – WORLDOMETERS. URL: https://www.worldometers.info/world-population/#growthrate
17. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. UN New York 2019. Executive Summary. 126 P. URL: https://population.un.org/wup/publications/files/wup2018-report.pdf

ТЕМА 7

ТЕХНОЛОГІЧНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

7.1. Роль технологічних та інформаційних ресурсів у світовій економіці.
7.2. Інформаційні ресурси глобальної економіки та їх класифікація.
7.3. Інформаційна інфраструктура глобальної економіки.
7.4. Науково-технічний потенціал глобальної економіки.
7.5. Перспективи та ризики цифровізації глобальної економіки.

7.1. РОЛЬ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Останніми роками зростає значення передових технологій та інновацій у розвитку економіки. Новітні технології дають змогу підвищити ефективність виробничих і бізнес-процесів. У міру проникнення новітніх технологій у нові галузі та сфери людської діяльності змінюються традиційні підходи і способи роботи.

Поява і поширення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) справили такий вплив на світову економіку, що з'явилося нове явище – цифрова економіка.

Цифрова економіка формується як результат трансформаційних ефектів інформаційно-комунікаційних технологій, що поширюється на різні сфери життєдіяльності.

Цифровізація – вже повсюдна реальність, а проникнення інтернету та цифрових технологій у «традиційні» галузі стало одним із основних трендів останніх років і відбувається в загальносвітовому масштабі, що дозволяє говорити про цифрову трансформацію всіх галузей економіки, життя соціуму.

Цифрова економіка отримує розвиток у всіх країнах світу, як розвинених, так і тих, що розвиваються. Тобто на відміну від економіки традиційної, у цифровій немає серйозної різниці між Північчю і Півднем. Однак є дві країни, які, безумовно, займають провідні позиції: США та КНР. Саме в цих країнах реєструється 75 % патентів, пов'язаних із технологіями блокчейн, на них припадає понад 75 % світового ринку відкритих технологій хмарних обчислень, половина витрат на Інтернет речей. Частка європейських країн незрівнянно менша – лише 4 %, а країн Африки та Латинської Америки в сукупності – лише 1 %. Найбільша цифрова економіка світу – китайська. У 2023 р. її внесок в економічне зростання становив майже 68 %, перевищивши рівень більшості розвинених країн. У світовій сфері ІКТ 40 % доданої вартості також припадає на американську та китайську економіки [4].

Якщо ж говорити про індекс розвитку ІКТ, то до десятки лідерів входять переважно розвинені країни. При цьому лідером доступу до ІКТ є Люксембург, використання ІКТ – Данія, за практичними навичками використання ІКТ – Австралія. Лідируючі позиції у світовому рейтингу цифрової конкурентоспроможності у 2024 р. зайняли США, Сінгапур, Швеція, Данія, Швейцарія. Крім того, до топ-10 увійшли Норвегія, Фінляндія, Канада, Нідерланди та Велика Британія [8].

Важливим показником цифровізації є чисельність зайнятих у секторі ІКТ. За період з 2010 по 2024 р. вона збільшилася на 19 млн осіб: з 34 до 53 млн. Найбільшу питому вагу серед зайнятих у цій сфері мають особи, які надають комп'ютерні послуги. При цьому зростає частка сектора ІКТ у кількості зайнятих, за аналізований період вона збільшилася з 1,8 до 4,5 %. Найбільший відсоток від загальної чисельності зайнятих зафіксовано у Фінляндії (6,8 %), Швеції (6,6 %), Великій Британії (5,1 %), Люксембурзі та Нідерландах (по 5,0 %) [2].

Сектор ІКТ є важливою частиною світового експорту за період 2005–2024 років. Обсяг експорту його послуг зріс більш ніж у 5 разів і становить понад 26 % сукупного експорту послуг. Частка послуг, що надаються з використанням цифрових технологій, ще вища – вона становить 63 %. За вкладом у світовий експорт інформаційних товарів та

послуг безумовним лідером є Китай. Також провідні позиції займають навіть великі азіатські економіки [1].

Під впливом розумних технологій став змінюватися спосіб життя людей, змінилися стосунки між користувачами – стало можливим налагодження зв'язку між людьми в різних географічних регіонах, сферах діяльності тощо. Це стрімке зростання інформаційних комунікацій, що є основою формування цифрової економіки як на національному, так і на глобальному рівнях.

Практичне використання технологій цифрової економіки є сучасним трендом у суспільній та господарській життєдіяльності сучасної держави, активно впливає на споживчу поведінку, проявляється у мобільності та прагненні компаній до постійного вдосконалення.

Цифровізація впливає на економіку в цілому та на діяльність окремих компаній через:

- вдосконалення процесів взаємодії між економічними суб'єктами;
- активізація інноваційної діяльності;
- зниження витрат, у тому числі трансакційних, підвищення продуктивності праці;
- персоніфікація процесів виробництва та збуту;
- оптимізація бізнес-процесів;
- прискорення реакцію зміни поточної ринкової ситуації та вимог споживачів.

Напрями впливу цифрових технологій на розвиток економіки та суспільства:

- дозволяють активізувати та ефективно використовувати інформаційні ресурси суспільства, які сьогодні є найважливішим стратегічним фактором його розвитку. Активізація, поширення та ефективне використання інформаційних ресурсів (наукових знань, відкриттів, винаходів, технологій, передового досвіду) дозволяють отримати суттєву економію інших видів ресурсів: сировини, енергії, корисних копалин, матеріалів та обладнання, людських ресурсів тощо;
- дозволяють оптимізувати й автоматизувати інформаційні процеси, які займають дедалі більше місце у життєдіяльності людського суспільства;

- виступають як компоненти відповідних виробничих чи соціальних технологій, реалізуючи найважливіші, «інтелектуальні» функції цих технологій;
- беруть участь у забезпеченні інформаційної взаємодії між людьми, а також у системах підготовки та розповсюдження масової інформації (системи електронних телекомунікацій, соціальні мережі, електронна пошта та інші види зв'язку);
- займають центральне місце у процесі інтелектуалізації суспільства, розвитку його системи освіти та культури;
- відіграють ключову роль у процесах отримання та накопичення нових знань, заснованих на теорії штучного інтелекту, методах інформаційного моделювання, когнітивної комп'ютерної графіки тощо;
- сприяють вирішенню глобальних проблем людства, оскільки саме методи інформаційного моделювання глобальних процесів, особливо у поєднанні з методами космічного інформаційного моніторингу, можуть забезпечити вже сьогодні можливість прогнозування багатьох кризових ситуацій у регіонах підвищеної соціальної та політичної напруженості, а також у районах екологічного лиха, у місцях природних катастроф та великих техногенних аварій, що становлять підвищену небезпеку для суспільства.

Загалом нові цифрові технології є механізмом соціальних ліфтів, сприяють соціальній та фінансовій залученості населення, підвищують доступність, якість та зручність отримання послуг у таких найважливіших галузях, як медицина, освіта, культура. Крім того, цифрові технології дозволяють створювати комфортні для життя та безпечні розумні міста: можна оптимізувати енергоспоживання, користуватися зручним та надійним міським транспортом. Нарешті, застосування цифрових технологій допомагає покращити діловий та інвестиційний клімат – завдяки підвищенню доступності та ефективності державних послуг, підвищенню прозорості умов ведення бізнесу.

Нові технології здійснюють перетворювальний вплив на деякі сторони діяльності добре організованих господарюючих суб'єктів, що здебільшого полягає в заміні робочих механізмів – засобів зв'язку або промислових машин – на цифрові або цифрові механізми, а також у подальшій їх модернізації.

Зростання цифрової економіки пов'язане зі зростанням низки маркетингових заходів, безпосередньо пов'язаних із цифровими та мобільними технологіями. На сучасному етапі розвитку технологій та сучасному стані маркетингу цифрову економіку слід розглядати не як мету, а як засіб підвищення ефективності економічної діяльності. Сучасна цифрова економіка пропонує нові бізнес-моделі та підкреслює необхідність зміни механізмів управління з урахуванням мінливої реальності.

Глобальне використання інформаційних технологій дає змогу швидко передавати величезні обсяги інформації, незалежно від відстані та за досить незначні витрати. Головною особливістю цих технологій є можливість формування глобального простору, що безперервно розширюється, який сприяє зростанню ефективності діяльності всіх економічних суб'єктів світової економіки.

Показник частки у ВВП не відображає, зрозуміло, всього спектра впливу інформаційних технологій на світове суспільство. Так, характер самого продукту дозволив йому проникнути в усі сфери людської діяльності та зробити їх доступнішими, а процес взаємодії між людьми – простішим і швидшим. Це, своєю чергою, створює додатковий соціально-економічний ефект.

Нині інвестування в сектор інформаційних технологій є головним стимулом економіки розвинених країн і країн, що розвиваються. Оскільки інформаційні технології сприяють зростанню ефективності економіки в довгостроковій перспективі, то країни, в яких сектор інформаційних технологій найрозвиненіший, є і більш конкурентоспроможними.

Досягнення економічного зростання за рахунок використання інформаційних технологій можливе шляхом ***прямого і непрямого впливу на економіку***. Ефект від прямого впливу викликаний зростанням доступності та проникнення інформаційних послуг, здійсненням інвестування у відповідну інфраструктуру, незалежно від того, державна вона чи приватна, і збільшенням зайнятості в самому секторі інформаційно-комунікаційних технологій. Однак важливим є те, що, крім прямих ефектів, є й непрямі. Вони проявляються у зростанні

продуктивності праці та припливі прямих іноземних інвестицій у країни, в яких потенціал інформаційно-комунікаційних технологій досить високий. Це призводить до утворення наукоградів та інноваційних кластерів, а згодом – і до збільшення експорту інформаційних технологій і послуг.

Протягом останнього десятиліття вивчення цифрових перетворень продовжилося завдяки четвертій промисловій революції або «Індустрії 4.0», що описує цілу низку перетворень, які відбуваються та мають бути здійснені у звичному укладі життя завдяки поширенню низки новітніх технологій, таких як блокчейн, інтернет речей, нейротехнології та алгоритми. У політичній сфері новітні технології застосовуються для аналізу великих даних. На основі масиву даних прогнозуються дії та здійснюється генерація контенту. Наприклад, компанія Cambridge Analytica використовувала технології глибинного аналізу даних під час виборчих кампаній президентських виборів США в Інтернеті з метою розробки стратегічної комунікації. Технологія децентралізованої бази даних блокчейн у політичній сфері має особливу значущість для сучасної держави, насамперед в електоральних процесах. Наприклад, перше голосування з використанням цієї технології провела данська партія Liberal Alliance у 2014 році.

Найновішими концепціями цифрової трансформації на сьогодні є «Індустрія 5.0» і «Суспільство 5.0», але їхній розвиток має фрагментований характер, оскільки дискурс ведеться тільки в країнах ЄС та в Японії.

7.2. ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Загалом під ***інформацією*** розуміються відомості, незалежно від форми їх подання, які засвоюються суб'єктом у формі знань.

Документована інформація, підготовлена відповідно до потреб користувачів та представлена у формі товару – це ***інформаційний продукт***.

Послуга, орієнтована на задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом надання їм інформаційних продуктів, є *інформаційною послугою*.

У сучасній глобальній економіці мають місце практично всі *види інформації*, проте найбільш актуальними є такі:

- кон'юнктурна – характеризує стан ринку (рівень зміни цін на товари та послуги, курси цінних паперів, банківські ставки, біржові котирування тощо);
- комерційна – представляє сукупність відомостей про попит та пропозицію на певні види товарів та послуг, співвідношення попиту і пропозиції (маркетингова інформація, пропоновані товари та послуги, їх якість, конкуренти, конкурентоспроможність на внутрішньому ринку);
- фінансова – відомості про фінансову стійкість, платоспроможність та кредитоспроможність партнерів і конкурентів;
- зовнішньоекономічна – про обсяги імпорту-експорту, ціни, якість, конкурентоспроможність на зовнішньому ринку, вплив на внутрішній ринок тощо;
- науково-технічна – про досягнення науки і техніки, винаходи, наукові дослідження та їх результати, ноу-хау, патенти, ліцензії тощо;
- статистична – про динаміку кількісних та якісних змін економіки (переважно лише на рівні народного господарства країни, галузі, регіону);
- правова – про систему та джерела права, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення та боротьбу з ними;
- довідково-енциклопедична – словники, довідники, енциклопедії тощо;
- масова – газети, журнали, радіо, телебачення, кіно, відео тощо.

Існування низки властивостей інформації, аналогічних властивостям традиційних ресурсів, дало підставу використовувати багато економічних показників (ціна, вартість, витрати, прибуток тощо) під час аналізу інформаційного виробництва. Як економічний ресурс інформація призначена для обміну, є в обмеженій кількості, при цьому на неї пред'являється платоспроможний попит. Цінність чи корисність

інформації полягає у можливості дати додаткову свободу дій споживачеві.

Інформаційні ресурси – це сукупність даних, організованих для отримання достовірної інформації в різних галузях знань і практичної діяльності, які можуть бути представлені у вигляді текстів, зображень, аудіо- та відеоматеріалів, а також структурованих даних та баз даних.

Інформаційні ресурси у широкому сенсі – сукупність даних, організованих задля ефективного отримання достовірної інформації.

До світових інформаційних ресурсів має відношення інформація, що характеризує виробничі відносини у суспільстві, до якої належать відомості, що циркулюють в економічній системі.

При цьому слід звернути увагу, що інформаційним ресурсом є вся накопичена інформація, у тому числі:

- недостовірна інформація;
- інформація, що втратила свою актуальність;
- інформація, надана хибними положеннями та неефективними підходами;
- непорівнянні дані, накопичені за нестандартними методиками;
- інформація, що втратила конкретність у результаті суб'єктивних тлумачень;
- явна «дезінформація».

Залежно від суб'єктів інформації інформаційні ресурси розбивають на три основні класи:

- персонал, який володіє знаннями та кваліфікацією;
- документи всіх видів та їх зборів на будь-яких видах носіїв;
- колекції об'єктів живої та неживої природи (промислові зразки, рецептури та технології, стандартні зразки тощо).

Серед *особливостей інформаційних ресурсів* можна назвати:

- невичерпність – у міру розвитку суспільства та зростання споживання знань їхні запаси не зменшуються;
- нематеріальність, що забезпечує відносну легкість їх відтворення, передачі, поширення порівняно з іншими видами ресурсів.

В даний час обсяги інформації та рівень її складності вимагали створення інформаційної індустрії, де інформація – це стратегічний

ресурс, а інформаційні ресурси виступають найважливішими джерелами прийняття управлінських рішень у функціонуванні глобальної економіки та суспільства загалом.

Загалом ***інформаційні ресурси можна класифікувати*** за такими ознаками:

1. За цільовим призначенням: особисті; корпоративні; бізнес; освітні; політика; установи та організації; товари та послуги; відпочинок; розважальні портали тощо.

2, За способом подання: веб-сторінки; бази даних; файлові сервери; телеконференції тощо.

3. За національно-територіальною ознакою: мовною; географічною.

4. За режимом доступу: відкрита інформація (без обмежень); інформація обмеженого доступу; конфіденційна інформація; комерційна таємниця; професійна таємниця; службова таємниця; особиста (персональна) таємниця.

5. На вигляд носія: тверда копія; на машиночитаних носіях; на каналі зв'язку.

6. За способом організації зберігання та використання: традиційні форми; фонд документів; архів; масив документів; автоматизовані форми.

7. За формою власності: державна власність; приватна (особиста, корпоративна) власність.

8. За характером змісту: тематична інформація;

- рекламна інформація; довідкова інформація; новини; вторинна інформація.

Крім того, ***інформаційні ресурси глобальної економіки класифікуються*** за групами:

- державні (національні) інформаційні ресурси – інформаційні ресурси, отримані та оплачені з державного бюджету. Зміст державних інформаційних ресурсів включає діяльність державних органів влади, правову інформацію, біржову та фінансову інформацію, комерційну інформацію тощо;
- інформаційні ресурси підприємств – інформаційні ресурси, створені чи накопичені на підприємствах та організаціях, які включають інформаційне забезпечення господарської діяльності, планування та

оперативне управління діяльністю підприємства, бізнес-плани, зовнішньоекономічну діяльність тощо;

- персональні інформаційні ресурси – інформаційні ресурси, створені і керовані будь-якою людиною, які містять дані, що належать до його особистої діяльності.

Зазвичай інформаційні ресурси глобальної економіки ***поділяються на три сектори***:

1. Сектор ділової інформації, який містить, у свою чергу:

- біржову та фінансову інформацію – інформацію про котирування цінних паперів, валютні курси, облікові ставки, ринки товарів і капіталів, що надається біржами, спеціальними службами біржової та фінансової інформації, брокерськими компаніями;
- статистичну інформацію – числову, економічну, демографічну, соціальну інформацію у вигляді рядів динаміки, прогнозних моделей та оцінок, що надається державними службами, а також компаніями, зайнятими дослідженнями, розробками та консалтингом;
- комерційну інформацію – інформацію про компанії, фірми, корпорації, напрями їх роботи, фінансовий стан, ціни на продукцію та послуги, зв'язки, угоди, керівників тощо;
- ділові новини в галузі економіки та бізнесу.

Біржова та фінансова інформація змінюється постійно. Отже, і надання її споживачеві має здійснюватись у реальному масштабі часу.

Вимоги до оперативності надання споживачеві комерційної інформації нижчі, ніж вимоги до надання біржової та фінансової інформації. Зазвичай, комерційна інформація оновлюється щодня або щотижня.

Важливість комерційної інформації в умовах ринку та конкуренції дуже висока. Ця інформація використовується безпосередньо бізнес-менами та підприємцями при вирішенні наступних завдань:

- вибір постачальників, партнерів та розміщення замовлень;
- вихід ринку з новим товаром;
- пошук покупців;
- злиття та придбання компаній;
- маркетингові дослідження з аналізу ринку.

2. Сектор науково-технічної та спеціальної інформації, який включає документальну бібліографічну, реферативну та повнотекстову інформацію про фундаментальні та прикладні дослідження, а також професійну інформацію для юристів, лікарів, інженерів тощо.

3. Сектор масової споживчої інформації, який включає новини та довідкову інформацію, споживчу та розважальну інформацію (погода, розклад транспорту, купівлі та продажу, оренда машин, довідники служб побуту тощо).

7.3. ІНФОРМАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Інформаційні ресурси є основою функціонування інформаційної інфраструктури на інформаційного ринку.

Інформаційна інфраструктура – це сукупність організацій та засобів зі створення, зберігання та обробки інформації, об'єднаних у комп'ютерні та телекомунікаційні мережі, що забезпечують ефективне функціонування сучасної економіки та суспільства. Інакше кажучи, це поєднання організаційних структур, що сприяють функціонуванню та розвитку інформаційного простору, та засобів інформаційного взаємодії, що забезпечують доступ до інформаційних ресурсів.

Інформаційна інфраструктура є тим середовищем, яке забезпечує можливість збирання, передачі, зберігання, автоматизованої обробки та поширення інформації у глобальній економіці. Як і будь-яка інша інфраструктура, вона відображає досягнутий рівень розвитку виробничих відносин та науково-технічного прогресу і вдосконалюється разом з ними.

Передумовами виникнення та функціонування повнофункціональної та широкомасштабної *інформаційної інфраструктури глобальної економіки* є:

- злиття останнім часом телефонних та комп'ютерних систем, телекомунікацій та обробки інформації в одну модель;

- заміна паперу електронними засобами, включаючи електронні банківські послуги, електронну пошту, передачу газетної та журнальної інформації факсами та дистанційне копіювання документів;
- розширення телевізійної служби через кабельні системи з безліччю каналів та спеціалізованими послугами;
- реорганізація зберігання інформації та систем її запиту до інтерактивної інформаційної мережі, однією з найважливіших складових якої є Інтернет;
- розширення системи освіти з урахуванням комп'ютерного навчання.

Сучасна *інформаційна інфраструктура поєднує*:

- інформаційні технології;
- інформаційно-телекомунікаційні системи та мережі зв'язку;
- системи формування та забезпечення збереження інформаційних ресурсів;
- системи забезпечення доступу до інформаційно-телекомунікаційних систем, мереж зв'язку та інформаційних ресурсів;
- інформаційний ринок;
- системи підготовки та перепідготовки кадрів, проведення наукових досліджень.

Таким чином, основними *компонентами інформаційної інфраструктури глобальної економіки* наразі є:

- організаційні структури суспільства (державні, регіональні, відомчі), що сприяють формуванню та реалізації політики у сфері інформатизації, розвитку засобів інформаційної техніки та інформаційних технологій, створенню та вдосконаленню інформаційно-телекомунікаційних систем;
- глобальні, державні, регіональні та відомчі, акціонерні й інші інформаційні центри, які служать засобом генерації, збереження та розповсюдження інформаційних ресурсів;
- засоби інформатики та інформаційні технології, що забезпечують доступ міжнародних організацій, органів управління на різних рівнях, підприємств та організацій, а також окремих осіб до інформаційних ресурсів.

Інформаційні технології призначені для зниження трудомісткості процесів використання інформаційних ресурсів.

Інформаційна технологія – сукупність методів, виробничих та програмно-технологічних засобів, об'єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збирання, зберігання, обробку, виведення та поширення інформації.

Однією з перших інформаційних технологій 1965 року з'явилася технологія ***оцифрування*** – процес запису аналогових артефактів (книжок, картин, фотографій, записів із платівок і касет, старовинних манускриптів) на електронний носій у вигляді бінарного коду. В результаті оцифрування виходить цифрове подання фізичного об'єкта у вигляді масиву даних, який може використовуватися для подальшої обробки на комп'ютері, збереження на цифровому носії, передачі через Інтернет.

Фундаментальна властивість цифрових моделей об'єктів – можливість багаторазово копіювати їх та поширювати без втрати точності, що означає збереження цифрових товарів в процесі їхнього споживання, коли можна створювати практично без витрат тисячі копій електронних книг та фільмів.

В процесі подальшого розвитку сучасної комунікативної революції з'явився ***Інтернет*** – всесвітня інформаційна система зв'язку, що являє собою безліч комп'ютерних мереж для зберігання та передачі інформації, об'єднаних між собою, та мільйони підключених до них пристроїв.

На цей час світ без Інтернету вже немислимий. За останні 25 років кількість користувачів інтернету зросла у 20 разів: у 2000 р. вона дорівнювала 260 млн осіб, в 2005 р. досягла 1 млрд осіб, а станом на 2024 р. Інтернетом користувалися 66 % фізичних осіб або 5,5 млрд осіб. Перше місце посідає Північна Європа із 96 % проникнення Інтернету серед населення. Країни з найвищим рівнем проникнення Інтернету у світі – це ОАЕ (99 %), Данія та Швеція (98 %) [5].

Пізніше з'явилась мобільна телефонія із комерційною системою стільникового зв'язку, а трохи згодом – ***соціальні мережі*** – платформи, призначені для побудови, відображення та організації соціальних взаємин в Інтернеті. Станом на 2024 р. соціальні мережі використовують

приблизно 5,33 млрд інтернет-користувачів, середній світовий рівень проникнення становив 65,1 %. Західна та Північна Європа займали перше місце з показником проникнення соціальних мереж 79 %, Північна Америка – друге з 74 % [9].

Ще однією інформаційною технологією, що отримала широке розповсюдження по всьому світу на початку XXI ст. стала технологія ***великих даних (Big Data)*** – сукупність методів роботи з інформаційними масивами різного ступеня статистичної обробки та структурованості, які дають можливість на основі функціонування численних вузлів комп'ютерної мережі моделювати процес ухвалення рішень на різних рівнях управління.

Великі дані характеризуються трьома основними ознаками: гігантським обсягом, значною швидкістю надходження даних, а також різноманіттям даних, а також низкою додаткових: життєздатністю, достовірністю, цінністю та економічною доцільністю обробки, мінливістю та візуалізацією. Для таких даних потрібні новітні способи обробки, що надалі може призвести до покращення методів прийняття рішень, оптимізації процесів та пошуку закономірностей.

Для роботи з великими масивами цифрових даних використовують різні технології (рис. 7.1).

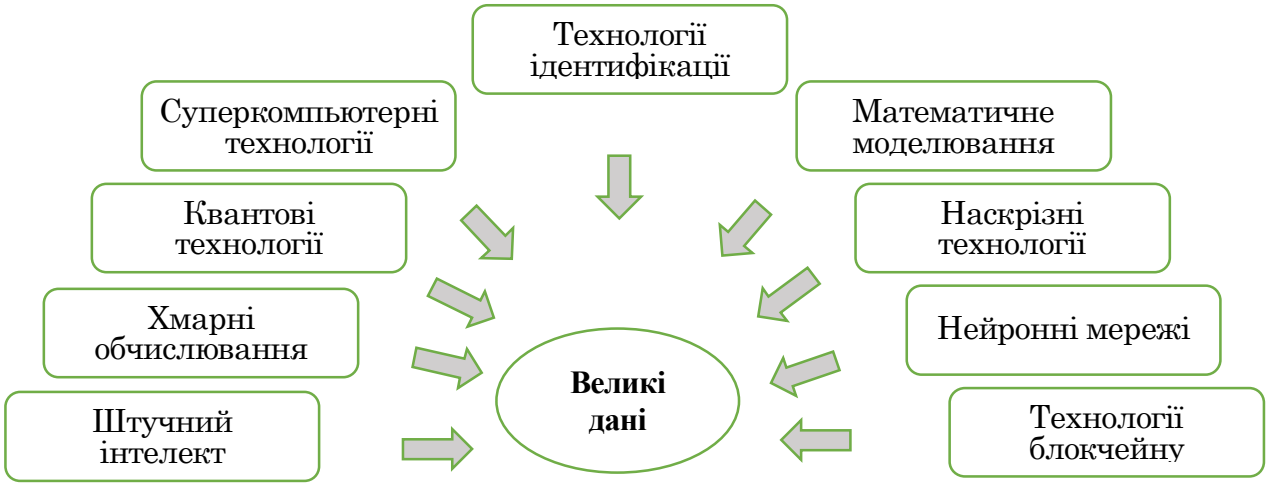

Рис. 7.1. *Технології роботи з великими даними*

Застосування великих даних у телекомунікаційних компаніях спрямоване на підвищення продажів та утримання клієнтів шляхом надання їм найбільш відповідних послуг і тарифних планів.

У роздрібній торгівлі за допомогою накопиченої інформації про клієнтів, систему управління запасами та поставками можна прогнозувати попит та постачання товарної продукції, керувати її зберіганням та продажем, формувати моделі споживчої поведінки певних груп покупців.

Напрями використання технологій великих даних у банківському середовищі: глибока сегментація клієнтської бази, пошук неявних закономірностей, персоналізація пропозицій товарів та послуг, ідентифікація підозрілих фінансових транзакцій, запобігання шахрайству.

В охороні здоров'я великі дані дозволяють прогнозувати ефективність різних методів лікування пацієнтів. У розвинених країнах активно використовуються електронні карти здоров'я, що включають персональні медичні записи для конкретної людини.

Технології великих даних також відіграють важливу роль у сфері транспортних послуг та логістики. З їхньою допомогою можна проаналізувати маршрут з урахуванням тимчасових і паливних витрат, прорахувати оптимальний шлях, найбільш швидко і якісно обробити заявку, що надійшла від клієнта.

Наразі великі дані почали розглядатися як ефективний інструмент ухвалення державних рішень.

За даними Світового банку, до 2027 р. 70 % організацій переключать свою увагу з великих даних на нові методи аналітики, відомі як малі та широкі дані. Взяті разом, ці методи здатні більш ефективно використовувати наявну інформацію, або скорочуючи необхідний обсяг, або отримувати більше користі з неструктурованих, різноманітних джерел даних [7].

Консалтинговим агентством PricewaterhouseCoopers виділено вісім *ключових інформаційних технологій сучасної глобальної економіки*: (1) інтернет речей та (2) штучний інтелект – фундамент для нового покоління цифрових ресурсів; (3) робототехніка, (4) дрони та (5) 3D-принтери – апарати, які сприяють перенесенню комп'ютерних

можливостей у матеріальний світ; (6) доповнена та (7) віртуальна реальність – технології, що поєднують фізичний та цифровий світи; (8) блокчейн – новий підхід до базових операцій ведення обліку комерційних угод [3].

Сучасні тенденції подальшого розвитку інформаційних технологій:

- зростання ролі інформаційного продукту на тлі зростання потреб в обробці все більших обсягів інформації, її актуальності, точності та різних форм сприйняття;
- глобалізація інформаційних технологій, що відбувається за рахунок підвищення загальносвітового рівня знань у галузі інформаційних технологій, покращення співвідношення вартості розробки окремих елементів інформаційних технологій та ефективності їх застосування, урядової підтримки їх подальшого розповсюдження, взаємозамінності співіснуючих технологій, ліквідації проміжних ланок між джерелом та споживачем інформації, безпосередньої інтеграції інформаційних технологій у сучасні бізнес-процеси.

7.4. НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Вплив НТП на розвиток економіки та всіх сфер діяльності людського суспільства надзвичайно великий і визначається багатьма чинниками. Ступінь цього впливу головним чином залежить від можливостей брати активну участь у процесі науково-технічного розвитку, здійснюючи свій внесок у нього, і максимально використовувати його результати в практичній діяльності на користь підвищення ефективності суспільного виробництва. Ці можливості, у свою чергу, визначаються цілим комплексом складових, які об'єднуються загальним поняттям «науково-технічний потенціал».

Науково-технічний потенціал – сукупність трудових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних та організаційних ресурсів реалізації комплексу наукових досліджень та розробок, а також

впровадження їх результатів у виробництво, тобто це ресурси циклу «дослідження – виробництво», ланками якого є:

- фундаментальні та прикладні дослідження;
- дослідно-конструкторські розробки;
- впровадження науково-технічної продукції у виробничу сферу.

До наукових досліджень та розробок відносяться роботи, спрямовані на здобуття нових наукових знань та визначення шляхів їх практичного застосування. Вони включають фундаментальні, прикладні дослідження та розробки у всіх галузях науки: природничих, технічних, медичних, громадських, гуманітарних, сільськогосподарських.

До науково-технічної продукції належать закінчені науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, інші інноваційні та науково-технічні роботи, дослідні зразки або дослідні партії виробів, виготовлені у процесі виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт відповідно до умов, передбачених у договорі та прийнятих замовниками.

Останнім часом широко використовується поняття «науково-технологічний потенціал», оскільки процеси впровадження нової техніки стали все частіше набувати характеру комплексної зміни технологій, що відображають логіку розвитку технологічних кластерів – блоків технологічного обладнання – в рамках цілісних функціонально пов'язаних ділянок виробництва або побутової сфери. Тому поняття «технологія» ширше і включає як інженерний зміст, так і організаційні, й управлінські аспекти функціонування виробництва. З огляду на це під ***науково-технологічним потенціалом*** розуміється сукупність кадрових, матеріальних, фінансових та інформаційних ресурсів, а також організаційних, територіально-організаційних та управлінських структур, що забезпечують функціонування науково-технічної сфери.

Невід'ємною складовою науково-технічного потенціалу є ***інформаційний потенціал*** – сукупність інформаційно-комунікативної техніки, послуг та засобів програмного забезпечення.

Умовами розвитку інформаційного потенціалу є добре розвинені інфраструктура та людський капітал, економіка та суспільство, які легко адаптуються до різних змін, а також правове поле з надійним захистом інтелектуальних прав власності.

У загальному вигляді науково-технічний потенціал ототожнюється з економічними ресурсами, які має суспільство для науково-технічної діяльності, що забезпечує створення нової та вдосконалення своєї продукції, інтенсивний розвиток виробництва, зміну характеру праці, підвищення ефективності суспільного відтворення, тобто має місце нерозривний зв'язок науково-технічного потенціалу з розвитком продуктивних сил суспільства.

Особливості розвитку науково-технічного потенціалу глобальної економіки:

- у рамках кожної окремої галузі в процесі розвитку економіки відбувається перехід від капіталомістких та матеріаломістких виробництв (нафтопереробка, металургія, виробництво будівельних матеріалів) до наукомісткого виробництва (електроніка, фармацевтика, малотоннажна хімія, авіаційна та ракетно-космічна);
- найшвидше зростають галузі – електроніка та електротехніка, зростає частка хімічної промисловості;
- при технологічному оснащенні галузей у розвинених країнах велике значення надається якості та інтенсивності використання техніки: чим більш розвинена країна, тим більше ресурсозберігаючих технологій у галузях вона використовує і тим більше тенденція до зниження споживання природних ресурсів;
- досягнення НТП використовуються в залежності від екологічної чистоти технології відповідно до зростання попиту споживача на екологічно чисті товари у розвинених країнах, використання біотехнологій, перехід від використання нафти та вугілля до використання газу;
- спеціалізація розвинених країн на виробництві наукомісткої промислової продукції (авіакосмічна, біотехнологічна, інформаційно-комунікативна тощо);
- високими темпами розвиваються галузі зв'язку, телекомунікації стають масовими за попитом, глобальними за охопленням простору, швидко зростає кількість користувачів Інтернету, абонентів мобільного зв'язку.

У глобальній економіці науково-технічний потенціал знаходиться на одному рівні з інноваційним потенціалом, але тільки в інноваційному потенціалі міститься реалізація науково-технічного прогресу.

Інноваційний потенціал – це здатність економіки створювати нові, більш ефективні (порівняно з відомими) блага.

Інноваційний сектор включає всю безліч відносин та організаційних форм щодо створення нового знання, нової технології та техніки.

Основними суб'єктами інновацій є: індивідуальні винахідники та раціоналізатори, державні лабораторії, науково-дослідні інститути та університети, приватні венчурні фірми, великі національні та транснаціональні корпорації, міжнародні лабораторії та інститути, громадські некомерційні об'єднання тощо.

Ефект інноваційної діяльності включає декілька аспектів:

- виробничо-технологічний – значна економія ресурсів, зниження товарних цін, зростання продуктивності праці працівників;
- організаційно-управлінський – вдосконалення організаційних структур та систем управління;
- гуманітарно-економічний – покращення умов праці, зростання частки кваліфікованої праці, її загальноосвітнього та професійного рівня;
- соціально-економічний – підвищення особистого доходу, скорочення робочого дня, підвищення соціального статусу працівника;
- екологічний – зменшення обсягів споживаних природних ресурсів, припинення шкідливих викидів тощо.

Як основні ***ключові складові науково-технічного потенціалу***, що визначають його стан і тенденції подальшого розвитку, мають бути насамперед виділені забезпеченість країни науково-технічними кадрами та матеріально-технічне забезпечення науково-дослідної діяльності.

Основними «кількісними» показниками оцінювання науково-технічного та інноваційного потенціалу економіки є:

1. Наявність у країні наукових досліджень та матеріально-технічного забезпечення:

- частка витрат на НДДКР у ВВП;
- витрати на НДДКР на душу населення;
- чисельність вчених та інженерно-технічних працівників, зайнятих створенням інновацій;

- кількість одержуваних патентів;
- кількість премій за визначні досягнення;
- індекс цитування – частота посилань на роботи дослідників із цієї країни;
- частка наукомісткої продукції у ВВП і промислової продукції;
- частка країни на світовому ринку високих технологій (інформаційні, використання нових матеріалів, космічні, ядерні тощо);
- приріст ВВП за допомогою приросту продуктивності праці національного працівника;
- на рівні окремих суб'єктів господарювання – рівень наукомісткості фірми – відношення її ринкової вартості до вартості (бухгалтерської) її активів.

2. Система організації та обслуговування науки та пріоритетними напрямками наукових розробок. 1988 року експерти ОЕСР розробили шкалу пріоритетів основних напрямів науково-технічного розвитку:

- інформація;
- біотехнологія;
- застосування нових матеріалів;
- космос;
- ядерна енергетика.

Але виникає потреба враховувати ще ***низку інших показників,*** які умовно можна назвати ***«якісними»***, до основних з яких слід віднести:

- організацію системи управління наукою;
- забезпеченість науково-технічною інформацією;
- основні напрями наукових досліджень тощо.

В розвинених країнах витрати на НДДКР складають приблизно 4–5 % ВВП, зокрема США – 3,7 %, а такі країни, як Японія, Швеція, Ізраїль сягає 4,5–5,5 % ВВП. Дуже високими темпами збільшує витрати на НДДКР Китай (4,2 % ВВП). Швидко зростають витрати на НДДКР в Індії – 3.5 % ВВП. Європейський Союз поставив завдання збільшити витрати на НДДКР до 4 % ВВП [7].

Таким чином, у розвинених країнах – лідерах світової науки наукова політика має дві сторони. З одного боку, держава безпосередньо фінансує наукові дослідження, з іншого – за допомогою податкових заходів стимулює витрати на НДДКР приватного сектора.

Особливостями сучасного інноваційного потенціалу глобальної економіки є:

- у структурі інноваційного сектора переважають фірми з виробництва комп'ютерної техніки, наукових приладів та контрольно-вимірювальної апаратури, електротехніки, авіа- і ракетобудування та фармацевтики;
- великі витрати та високий рівень ризику НДДКР пояснює велику частку витрат на них найбільших компаній та корпорацій;
- для компаній, що акцентують увагу на НДДКР, характерні високі ринкова вартість та рівень прибутку;
- основним типом корпорацій стає креативний, а не адаптивний тип;
- велику популярність з початку 1980-х рр. придбали «ризикові», венчурні фірми. Основний принцип – повна самостійність за повної індивідуальної відповідальності, важливе значення має державна підтримка: пільгові кредити та пільгове оподаткування. Розрізняють два типи венчурів: внутрішній – виділяються зі складу корпорації на період створення та комерційного освоєння нововведень, і зовнішній – незалежні дрібні підприємства, що займаються створенням нової техніки та технології. Нові наукомісткі фірми починають приносити прибуток через 5–7 років після їхнього відкриття. До кінця першого року розоряються 15–20 %, а до кінця 10-го – 90 %. У міру успіху дрібних інноваційних (венчурних) фірм великі корпорації купують їх акції чи приєднують себе [5];
- на базі інноваційного бізнесу, що швидко розвивається, поєднуючи науку і підприємництво, створюються технопарки і технополіси. Перші науково-промислові парки з'явилися на початку 1960-х рр. у США. Найбільш відомими є «Кремнієва долина», технопарки Північної Кароліни та Університету Юта (США), Кембриджського університету (Велика Британія), технополіси «Цукуба» та «Кремнієвий острів» (Японія). Прискореним темпом зростають технопарки у Китаї, Тайвані, Республіці Корея, Сінгапурі.

Таким образом, формування науково-технічного потенціалу глобальної економіки є необхідною умовою її подальшої інноваційності.

7.5. ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Цифровізація глобальної економіки продовжуватиме розвиватися й надалі ***під впливом дії на неї трьох законів***:

1. ***Закон Меткалфа*** (корисність мережі зростає пропорційно квадрату кількості користувачів). Закон обумовлює високі (в геометричній прогресії) темпи зростання цифрової економіки, її провідну роль у світовому економічному розвитку як тепер, так і в майбутньому;

2. ***Закон Давидоу*** (продукти, що першими надходять на ринок, здатні отримати частку в 50 %, інші продукти ділять частину, що залишилася між собою). Закон зумовлює посилення конкуренції у цифровій економіці та перетворення її на конкуренцію між монопольними фірмами;

3. ***Закон Мура*** (продуктивність процесорів подвоюється, а ціна знижується вдвічі кожні 18 міс.). Закон зумовлює випереджальну природу технологічної конкуренції [6].

Згідно з прогнозами експертів, до 2025 р. обсяг світової цифрової економіки досягне 25 трлн дол., причому кожен долар, вкладений у розвиток цифрових технологій, призведе до збільшення світового ВВП на 20 дол. США [7].

Майбутнє цифрової економіки пов'язане з такими технологіями, як штучний інтелект, великі дані, інтернет речей та блокчейн. Ці технології будуть використовуватися для покращення бізнес-процесів, підвищення якості життя, удосконалення системи освіти й охорони здоров'я, а також для вирішення глобальних проблем, таких як зміна клімату та бідність.

Перспективними сферами впровадження цифрових технологій мають стати такі:

1. Нові можливості для розвитку ринку праці, що включають спрощення комунікацій між роботодавцями та потенційними співробітниками підприємств, можливість організації віддаленої роботи, розширення номенклатури професій та напрямків бізнесу.

2. Підвищення ефективності виробничих процесів та продуктивності праці за допомогою оптимізації використовуваних ресурсів,

контролю здійснення робіт та операцій, зниження втрат робочого часу та сировини.

3. Формування нових бізнес-моделей, що ґрунтуються на можливості індивідуалізованого обслуговування клієнтів, гнучкого реагування на зміну попиту, прискорене впровадження досягнень науки та техніки у господарські процеси.

4. Зростання ефективності здійснення досліджень та розробок при використанні великих масивів даних, прискореному створенні зразків виробів, оцінки їх споживчих якостей, комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності.

5. Подальший розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури та інфраструктури інформатизації. Серед пріоритетів – поширення стаціонарного широкосмугового доступу та бездротового широкосмугового доступу (5G), цифрового телемовлення, хмарних технологій. Забезпечення прозорості, безпеки та зручності комунікацій між громадянами, бізнесом і державами шляхом повсюдного переведення цих комунікацій в електронну форму. Йдеться про створення інфраструктури електронного уряду на тлі забезпечення безпеки ІКТ та цифрової довіри. Формування єдиного інформаційного простору для надання електронних послуг, в основі якого – інтеграція інформаційних систем та доступ до відкритих великих даних.

Використання цифрових технологій призводить до численних *позитивних економічних та соціальних ефектів*:

- цифровізація звільняє людину від рутинних операцій, дозволяє зайнятися стратегією, усуває перешкоди у розвитку підприємницької діяльності, сприяє зростанню прибутку;
- цифровізація сприяє розвитку інтернет-торгівлі, на яку припадає більше половини світової торгівлі послугами і щонайменше 22 % торгівлі товарами;
- страхування, медицина та освіта також поступово переходять в онлайн-сферу, а оцифрування більшості послуг вже завершується;
- істотні зміни відбуваються у сфері фінансів, за допомогою мереж забезпечується доступ до фінансових ресурсів. Поширення набули криптовалюти;

- цифровізація соціальної сфери інтегрує національні соціальні мережі до глобального цифрового простору, створюючи можливості аналізу, оцінки та прогнозування соціально-економічного розвитку окремої країни та групи країн у глобальній економіці.

Незважаючи на це, необхідно звернути увагу на ті ***ризики та загрози***, які несе цифровізація економіки та суспільства:

- ***технологічний ризик*** пов'язаний з тим, що переваги цифрової технології можуть проявитися повною мірою лише при збалансованому розвитку всіх секторів економіки і груп населення. Цифрова економіка може призвести до збільшення економічної нерівності та виникнення цифрового розриву між різними групами населення. Технічні навички та доступ до цифрових технологій стають все більш важливими для успішної інтеграції у сучасну економіку. Однак не всі люди мають рівні можливості для здобуття освіти та доступу до технологій. Це може призвести до посилення нерівності у доступі до можливостей цифрової економіки. Для подолання цифрового розриву необхідно розробляти політики, спрямовані на забезпечення доступності освіти та інфраструктури, а також на підтримку цифрової грамотності;
- ***соціальний ризик*** пов'язаний з тим, що розвиток цифрової економіки неминуче призводить до значної трансформації ринку праці, яка має комплексний характер і поступається в міру залучення до цифрової економіки все більшої кількості традиційних секторів економіки. Впровадження автоматизації, роботизації та штучного інтелекту призводить до змін у необхідних навичках та спеціалізації працівників. Деякі завдання, що повторюються, стають автоматизованими, що може призвести до скорочення робочих місць у певних галузях. У той же час з'являються нові можливості для розробки програмного забезпечення, аналітики даних, цифрового маркетингу та інших сфер, пов'язаних із цифровими технологіями. Таким чином, для успішної адаптації до цифрової економіки необхідно розвивати нові навички та навчатися все життя;
- особливу небезпеку становлять ***політичні ризики***. Цифрова економіка представляє виклик та можливості для державного управління. Держави активно застосовують цифрові технології для вдосконалення державних послуг, електронного уряду та підвищення

ефективності адміністративних процесів. Електронне голосування, цифрові системи обліку та звітності, електронні паспорти та державні портали сприяють покращенню взаємодії громадян із державою. Однак важливо звернути увагу на питання прозорості, захисту персональних даних та кібербезпеки в контексті цифрового державного управління. У транскордонному світі цифрової економіки має бути перегляд ролі держави, яка має набути форми простого територіального утворення з компактним проживанням на ній деякої кількості населення, розсортованої залежно від їхнього рівня оволодіння цифровими технологіями;

- підприємства та люди стикаються зі зростанням ***ризику в галузі цифрової безпеки та захисту особистої інформації.*** Розвиток цифрової економіки супроводжується зростанням кіберзагроз та ризиками для безпеки даних. Зі збільшенням обсягу інформації та транзакцій в онлайн-середовищі зростає ймовірність кібератак, хакерських атак та витоків конфіденційних даних. Цифрова економіка вимагає вжиття заходів щодо забезпечення кібербезпеки, включаючи захист інформації, шифрування даних, багатофакторну автентифікацію та навчання користувачів основ безпеки в мережі. Кібербезпека стає ключовим аспектом розвитку цифрової економіки, щоб забезпечити довіру користувачів, захистити їх особисті дані та забезпечити стабільність онлайн-середовища для бізнесу та споживачів. Також важливо створити правові та регуляторні рамки для розвитку і використання нових технологій, таких як штучний інтелект та автономні системи. Уряди та міжнародні організації повинні співпрацювати для розробки ефективного регулювання та забезпечення захисту інтересів усіх учасників цифрової економіки;
- ***ризик цифрової деградації*** особистості пов'язаний з тим, що розширення цифрових технологій та їх впровадження у повсякденне життя людини трансформує її внутрішній і зовнішній світ, який набуватиме більш індивідуальних, але при цьому вкрай суперечливих рис. Цифрова економіка вимагає нових навичок та компетенцій, які необхідно набувати вже на стадії освіти. Традиційні навчальні програми мають бути переглянуті, щоб учні отримували знання та навички, необхідні для успішної адаптації та використання цифрових технологій.

Це включає освоєння програмування, аналізу даних, цифрової грамотності та навичок роботи в мережі. Освітні установи мають активно інтегрувати ці аспекти у свої програми та створювати умови для практичного застосування отриманих знань. Також важливо забезпечити доступність освіти, включаючи онлайн-освіту, щоб розширити можливості для всіх верств населення.

Таким чином, перспективи розвитку цифровізації глобальної економіки пов'язані з постійним розвитком технологій, таких як штучний інтелект, великі дані, інтернет речей та блокчейн. Вони будуть використовуватися для покращення бізнес-процесів, підвищення якості життя, вирішення глобальних проблем та створення нових можливостей. Проте розвиток цифрової економіки має бути збалансованим і враховувати інтереси та потреби всіх учасників суспільства.

Основні визначення, терміни, поняття

Цифрова економіка; інформація; інформаційний продукт, інформаційна послуга; види інформації; інформаційні ресурси; інформаційна інфраструктура; інформаційна технологія; оцифрування; Інтернет; великі дані; науково-технічний потенціал; науково-технологічний потенціал; інформаційний потенціал; інноваційний потенціал.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характеристики цифрової економіки.
2. За якими напрямами цифровізація впливає на економіку та суспільство?
3. Що означають поняття «інформація», «інформаційний продукт» та «інформаційна послуга»?
4. Назвіть основні елементи інформаційних ресурсів.
5. Схарактеризуйте передумови виникнення інформаційної інфраструктури глобальної економіки.
6. Що є інформаційною технологією?
7. Назвіть основні компоненти інформаційної інфраструктури глобальної економіки.

8. Назвіть основні особливості розвитку науково-технічного потенціалу глобальної економіки.

9. Які перспективні сфери впровадження цифрових технологій?

10. Які ризики та загрози несе цифровізація економіки та суспільства?

Тестові завдання

1. Сукупність організацій та засобів зі створення, зберігання та обробки інформації, об'єднаних у комп'ютерні та телекомунікаційні мережі, що забезпечують ефективне функціонування сучасної економіки та суспільства – це:

а) інформаційний продукт;
б) інформаційні ресурси;
в) інформаційна технологія;
г) інформаційна інфраструктура.

2. Сукупність методів, виробничих та програмно-технологічних засобів, об'єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збирання, зберігання, обробку, виведення та поширення інформації, – це:

а) інформаційний продукт;
б) інформаційні ресурси;
в) інформаційна технологія;
г) інформаційна інфраструктура.

3. Сукупність даних, організованих задля ефективного отримання достовірної інформації – це:

а) інформаційний продукт;
б) інформаційні ресурси;
в) інформаційна технологія;
г) інформаційна інфраструктура.

4. Документована інформація, підготовлена відповідно до потреб користувачів та представлена у формі товару, – це:

а) інформаційний продукт;
б) інформаційні ресурси;

в) інформаційна технологія;
г) інформаційна інфраструктура.

5. Інтернет речей та штучний інтелект, робототехніка, дрони та 3D-принтери, доповнена та віртуальна реальність блокчейн, – це:
а) інформаційні технології;
б) інформаційні ресурси;
в) інформаційна інфраструктура;
г) інформаційний потенціал.

6. Сукупність інформаційно-комунікативної техніки, послуг та засобів програмного забезпечення – це:
а) інформаційні технології;
б) інформаційні ресурси;
в) інформаційна інфраструктура;
г) інформаційний потенціал.

8. Ризик пов'язаний з тим, що переваги цифрової технології можуть проявитися повною мірою лише при збалансованому розвитку всіх секторів економіки і груп населення – це:
а) технологічний ризик;
б) соціальний ризик;
в) ризик в галузі цифрової безпеки;
г) політичний ризик.

9. Питання прозорості, захисту персональних даних та кібербезпеки в контексті цифрового державного управління – це:
а) технологічний ризик;
б) соціальний ризик;
в) ризик в галузі цифрової безпеки;
г) політичний ризик.

11. Ризик пов'язаний з тим, що розвиток цифрової економіки неминуче призводить до значної трансформації ринку праці, яка має комплексний характер і поступається в міру залучення до цифрової економіки все більшої кількості традиційних секторів економіки, – це:

а) технологічний ризик;
б) соціальний ризик;
в) ризик в галузі цифрової безпеки;
г) політичний ризик.

10. Ризик, пов'язаний зі збільшенням обсягу інформації та транзакцій в онлайн-середовищі, зі зростанням ймовірності кібератак, хакерських атак та витоків конфіденційних даних, – це:
а) технологічний ризик;
б) соціальний ризик;
в) ризик в галузі цифрової безпеки;
г) політичний ризик.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Digital Economy Papers 2022 – OECD. URL : https://www.oecd-ilibrary.org/science-andtechnology/oecd-digital-economy-papers_20716826
2. Digital economy report. Value creation and capture: implications for developing countries – UNCTAD (2023). URL : https://digitallibrary.un.org/record/3833647?ln=en
3. Global Annual Review 2023 – PricewaterhouseCoopers (PwC). URL : https://www.pwc.com/gx/en/about/global-annual-review.html
4. Global Information Technology Report – Knoema (2022). URL : https://knoema.com/infographics/ljisicg/the-global-information-technology-report-country-profiles
5. Human Development Report 2023. URL : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2024_human_development_report.pdf
6. Science and Engineering Indicators 2023. URL : https://www.nsf.gov/nsb/publications/2024/nsb20241.pdf
7. World Bank Group. URL : http://www.vsemirnyjbank.org/.
8. World Digital Competitiveness Yearbook Ranking 2023 – IMD World Competitiveness Center. URL : https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2024/
9. World Internet Users and Population Stats. URL : https://www.internetworldstats.com/stats.htm

ТЕМА 8

ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

8.1. Роль фінансово-кредитних ресурсів у світовій економіці.
8.2. Фінансова архітектура глобальної економіки.
8.3. Джерела світових фінансово-кредитних ресурсів та їх динаміка.
8.4. Кредитні рейтинги та глобальна проблема світової заборгованості.
8.5. Перспективи та ризики розвитку цифрових фінансових активів.

8.1. РОЛЬ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ РЕСУРСІВ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Посилення інтернаціоналізації господарського життя, зростання міжнародної торгівлі викликали потребу у фінансово-кредитних ресурсах.

Фінансові ресурси світу у широкому розумінні є сукупністю фінансових ресурсів усіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу, специфічною формою виробничих відносин, підсистемою економічного базису з певною регулюючою основою, видом економічних відносин; у вузькому розумінні – ті фінансові ресурси, які використовуються в міжнародних економічних відносинах, тобто у взаєминах між резидентами та нерезидентами.

Розвиток продуктивних сил світового господарства потребує постійного припливу та ефективного використання значних фінансових коштів, які надходять із національних та зарубіжних джерел. Нестача внутрішніх фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення безперервності процесу відтворення, заповнюється шляхом виходу на світові фінансові ринки.

Структуру фінансових ресурсів світу представлено на рис. 8.1.

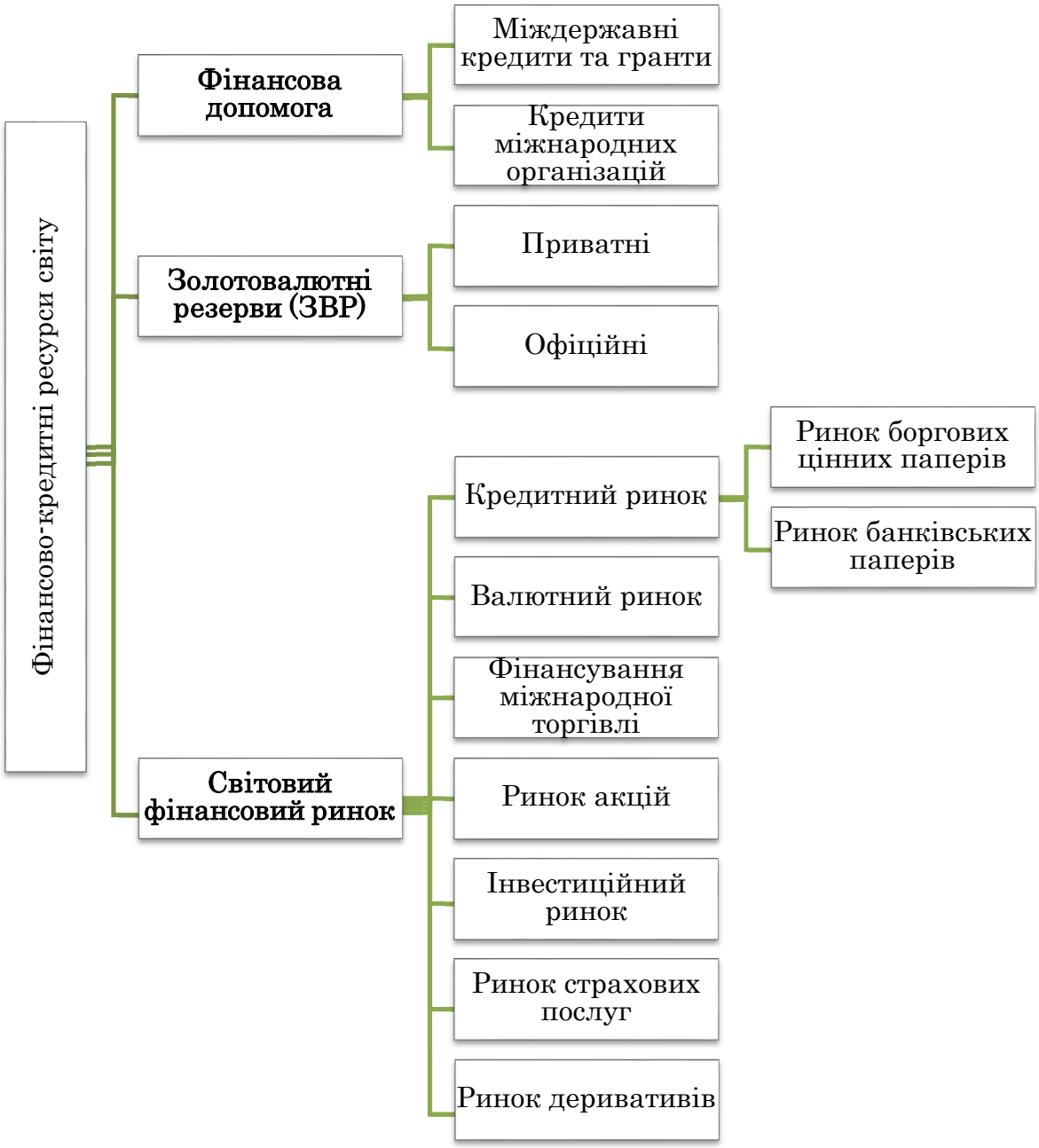

Рис. 8.1. *Структура фінансових ресурсів світу*

У світовому господарстві постійно відбувається переливання грошового капіталу, що формується в процесі кругообігу капіталу. Фінансові ресурси належать приватним особам, компаніям, національним і міжнародним організаціям, державам.

Світові фінансові ресурси є однією з підсистем світового господарства, що суттєво впливає на національну та світову економіку.

Світові фінансові ресурси обслуговують рух товарів, послуг та міжкраїновий перерозподіл грошового капіталу між конкуруючими агентами світового ринку. Рух світових фінансових ресурсів здійснюється за такими ***основними каналами***:

- валютно-кредитне та розрахункове обслуговування купівлі-продажу товарів та послуг;
- зарубіжні інвестиції в основний та оборотний капітал;
- операції з цінними паперами та різними фінансовими інструментами;
- валютні операції;
- перерозподіл частини національного доходу через бюджет у формі допомоги країнам, що розвиваються, і внесків держав у міжнародні організації.

Світові фінансові ресурси нерівномірно розподілені між країнами й тому постійно переміщуються між ними. Цей рух набуває форми міжнародного руху капіталу. Разом з тим частина фінансових ресурсів зайнята в обслуговуванні платежів, що виникають у міжнародній торгівлі товарами та послугами, за передачі знань (технологій) і міжнародної міграції населення. Цей рух фінансових активів у світі набирає форми міжнародних валютно-розрахункових відносин або фінансування міжнародної торгівлі.

За сучасних умов на рух світових фінансових потоків вливають такі ***фактори***:

- стан економіки;
- взаємна лібералізація торгівлі країн-учасниць СОТ;
- структурна перебудова економіки;
- масштабне перенесення за кордон низькотехнологічних виробництв;
- міждержавний розрив за темпами інфляції та рівнями відсоткових ставок;
- зростання масштабів незбалансованості міжнародних розрахунків;
- випередження вивозом капіталу торгівлі товарами та послугами.

З боку держави термін «фінанси» використовується для характеристики сукупності грошових відносин, пов'язаних із системою державних доходів і витрат. З цієї точки зору фінансові ресурси поділяються на фінансові ресурси держави та фінансові ресурси підприємств, фірм, організацій.

Фінансові ресурси держави – це грошові засоби, які утворюються в процесі розподілу й перерозподілу частини вартості валового національного продукту та національного доходу в грошовій формі й призначені для задоволення суспільних потреб.

Склад і структура фінансових ресурсів, напрямки їх використання визначаються фінансовою політикою держави, зміна якої призводить до змін у формуванні й використанні фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси бувають як централізованими, так і децентралізованими.

Централізовані фінансові ресурси сконцентровані головним чином у державних бюджетах країн, різноманітних фондах (пенсійних, соціального страхування тощо), а ***децентралізовані*** перебувають у розпорядженні підприємств, фірм та організацій. Використання як централізованих, так і децентралізованих фінансових ресурсів держави визначається сукупністю економічних, соціальних, політичних та інших факторів і реалізується шляхом певної фінансової політики.

Особливостями фінансових ресурсів за сучасних умов є те, що вони активно використовуються для нагромадження капіталу, що задає темпи економічного зростання у світовому господарстві, впливають на реалізацію суспільного продукту та відтворення робочої сили.

Фінансові ресурси – це найбільш глобалізований економічний ресурс світу, оскільки вони є наймобільнішим видом ресурсів.

Глобалізація фінансових ресурсів породжує як позитивні, і негативні наслідки. Серед позитивних можна відзначити:

- пом'якшення нестачі фінансових ресурсів у світі;
- посилення конкуренції на національних фінансових ринках;
- зниження вартості фінансово-кредитного посередництва.

До негативних наслідків відносяться:

- нестабільність національних фінансових ринків;

- посилення залежності світової економіки від функціонування фінансового, а не реального капіталу;
- ослаблення впливу національних урядів на національні фінансові ринки;
- посилення впливу ТНК, міжнародних інституційних інвесторів та великих міжнародних спекулянтів на національні фінансові ринки тощо.

Однією з характерних особливостей фінансових ресурсів сучасного світового господарства є те, що в їх формуванні та розподілі дедалі помітнішу роль відіграє держава. Вона дедалі активніше втручається у сферу міжнародних валютних, фінансових, кредитних відносин та товарного обміну. Завдяки їй фінансові ресурси втягуються у процес розширеного відтворення, сприяють розвиткові внутрішнього й розширенню зовнішнього ринку, впливають на розвиток світової економіки в цілому.

З поняттям «фінансові ресурси» тісно пов'язані поняття «кредит» та «кредитні ресурси». В економічній літературі вони дуже часто використовуються як єдине ціле, хоча й мають кожне власний зміст.

Кредит визначається як рух позичкового капіталу, як економічна категорія, що віддзеркалює певну систему економічних відносин між суб'єктами господарської діяльності на локальному, регіональному та глобальному рівнях, тобто охоплює всю світову економіку.

Кредитні ресурси – це сукупність позичкових капіталів у грошовій чи товарній формі.

За допомогою кредитних ресурсів відбувається перерозподіл капіталів у світовому господарстві. Функція перерозподілу здійснюється через світову банківську систему, яка акумулює грошові засоби держав, приватних осіб та різноманітних фірм.

За належністю до тієї чи іншої країни кредити поділяються на національні та іноземні, або ж міжнародні.

Значну роль у концентрації фінансово-кредитних ресурсів сучасного світового господарства відіграють міжнародні фінансові організації, зокрема Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк.

Створений у 1945 р. відповідно до Бреттон-Вудської угоди, МВФ перетворився на провідну міжнародну фінансово-кредитну організацію, членами якої є 189 країн світу, а сукупний обсяг фінансових ресурсів становив у 2022 р. 977 млрд СПЗ, що дозволяє йому надавати кредити на суму близько 713 млрд СПЗ (приблизно 1 трлн дол. США) [8].

У 2022 р. фінансові ресурси Світового банку складалися із зарезервованих коштів – 104,37 млрд дол. США та наданих коштів – 67,041 млрд дол. США, тобто перевищували 171 млрд дол. США. Більше ніж 2/3 підписного капіталу припадає на розвинені країни, решта – на країни, що розвиваються [9].

8.2. ФІНАНСОВА АРХІТЕКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Інституційно-правове оформлення міжнародної фінансової архітектури відбулося зі створенням МВФ і Світового банку та укладенням міжнародних угод на Бреттон-Вудській конференції у 1944 році. Але передумови для формування міжнародної фінансової архітектури з'явилися вже в 1920-х рр.: конференції в Брюсселі (1920 р.) і Генуї (1922 р.) поставили питання про необхідність багатостороннього регулювання міжнародних економічних відносин.

Термін «фінансова архітектура» вперше було використано у 1998 р. тогочасним президентом США Б. Клінтоном при аналізі фінансової кризи 1997–1998 рр., коли він закликав країни Великої сімки «адаптувати міжнародну фінансову архітектуру до XXI ст.». З того часу поняття «міжнародна фінансова архітектура» стало поширеним та широко використовуваним, однак на сьогодні не існує загальноприйнятого визначення цього терміну та його економічного змісту [5].

Згідно з визначенням Е. Крокетта, світова фінансова архітектура охоплює три взаємопов'язані ***елементи***, а саме:

- базову економічну модель, яка регулює транскордонні валютно-фінансові відносини;

- інституційну структуру, що існує для управління та, якщо необхідно, адаптації цих відносин;
- розподіл повноважень прийняття рішень у міжнародних інституціях (управління) [1].

Взагалі ***міжнародну фінансову архітектуру*** розглядають як сукупність механізмів та структур, за допомогою яких створюються правила та домовленості у фінансовій сфері глобальної економіки (сукупність інституційних механізмів, які визначають, хто отримує, що отримує, коли та як).

МВФ визначає міжнародну фінансову архітектуру як інститути, а також ринки, правила гри та ділові практики, що застосовуються урядами країн світу, бізнесом та індивідуальними учасниками в економічній і фінансовій діяльності в глобальній економіці.

На рис. 8.2 представлено основні підходи до визначення поняття «фінансова архітектура економіки».

Рис. 8.2. *Основні підходи до визначення поняття «міжнародна фінансова архітектура» [1]*

Всі ці елементи світової фінансової архітектури взаємодіють і впливають на глобальну економіку, формуючи основи для фінансових відносин між країнами та стійкості глобальної фінансової системи. Ефективність функціонування міжнародної фінансової архітектури залежить головним чином від того, наскільки збалансованими та взаємопов'язаними є її елементи. Варто зазначити, що вони постійно трансформуються, особливо під впливом криз.

Фінансова криза формувала міжнародну фінансову архітектуру впродовж усієї сучасної епохи, від Бреттон-Вудської конференції 1944 р. й до сьогодні.

Згідно з визначенням ООН, ***міжнародна фінансова архітектура включає***:

- управління міжнародними фінансовими установами, такими як багатосторонні банки розвитку та МВФ, а також іншими міжнародними банками розвитку та глобальними фондами;
- фінансові стандарти, які встановлюють норми для управління приватними фінансами, такі як Рада з фінансової стабільності (FSB), Банк міжнародних розрахунків (BIS), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO), Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB) та Група з розробки фінансових заходів з відмивання грошей (FATF);
- валютні угоди, такі як регіональні фінансові угоди та мережа двосторонніх своп-ліній;
- неофіційні угруповання країн, які діють як нормотворці, такі як G7 і G20;
- формальні, але неуніверсальні нормотворчі органи, зокрема Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР);
- групи кредиторів, які вирішують проблеми суверенного боргу, включаючи Паризький та Лондонський клуби, а також Міжнародна асоціація ринків капіталу (ICMA) (приватна організація, що публікує типові положення для боргових інструментів), а також глобальні кредитно-рейтингові агентства;
- Організація Об'єднаних Націй як нормотворець і виконавець.

Отже, ***фінансова архітектура глобальної економіки*** – це система інституцій, правил, структур та механізмів, які регулюють фінансові відносини на міжнародному рівні.

Фінансова архітектура визначає як взаємодіють різні фінансові інструменти, ринки та учасники, а також як вирішуються проблеми, пов'язані з фінансовою стабільністю, регулюванням, нерівністю та іншими аспектами.

Особливе місце у світовій фінансовій архітектурі займають міжнародні фінансові центри.

Міжнародний фінансовий центр – це регіон або місто зі стратегічним розташуванням для фінансової галузі, що є елементом глобального фінансового ринку, на території якого концентруються міжнародні потоки руху капіталу, транскордонні валютно-кредитні операції та зосереджуються міжнародні фінансові інститути. Це місце, де в одній зоні зосереджені різні учасники фінансового сектору – банки, фондові біржі, торгові компанії та інші установи.

Міжнародні фінансові центри характеризуються міцною інфраструктурою, стабільним регуляторним і політичним середовищем, значним людським капіталом, привабливими правилами оподаткування та наявністю різноманітних можливостей для сприяння розвитку торгівлі та бізнесу.

Провідними міжнародними фінансовими центрами є Лондон, Нью-Йорк, Сінгапур, Гонконг, Токіо, Сан-Франциско, Шанхай, Чикаго, Париж, Сеул тощо.

Інституційною основою світової фінансової архітектури є сукупність складних багаторівневих контрактних відносин, здійснення величезної кількості трансакцій з розподілу активів та формування інвестиційних ресурсів для зростання глобальної економіки. Суттєві зміни у процес їх розвитку та діяльності внесла фінансова глобалізація.

Фінансова глобалізація є важливою складовою процесу глобалізації, що проявляється у формуванні глобальних фінансових ринків, появі глобальних фінансових криз та розробці глобальних фінансових стратегій держав та корпорацій.

Внаслідок фінансової глобалізації фінансові інститути різних країн взаємопов'язані широкою мережею договірних відносин, що сформували структуру міжнародної фінансової архітектури, посилюючи взаємозалежність не лише між собою, а й між економіками різних країн.

Результатом фінансової глобалізації є зростаюча у світі взаємозалежність держав на основі збільшення обсягу міжнародних валютно-кредитних та фінансових операцій, що зумовлює якнайшвидший розвиток її процесів, і пов'язану з ними неминучу подальшу трансформацію світової фінансової архітектури.

Наразі міжнародна фінансова архітектура проходить стрес-тест історичного масштабу. Фахівці ООН вважають, що міжнародна фінансова архітектура, розроблена індустріально розвиненими країнами післявоєнного періоду та саме для них у той час, коли ані кліматичні ризики, ані соціальна нерівність не вважалися важливими викликами розвитку, вже мала структурні недоліки на момент її задуму. Це дедалі більше суперечить потребам сучасного світу, роблячи міжнародну фінансову архітектуру непридатною для цілей у світі, який характеризується невпинною зміною клімату, зростанням системних ризиків, нерівністю, високоінтегрованими фінансовими ринками, вразливими до поширення фінансових криз, та значними демографічними, технологічними, економічними і геополітичними змінами.

Реформування міжнародної фінансової архітектури має означати необхідність подальшого розвитку за сценарієм, який передбачає запровадження нових інституцій із використанням багатосторонніх форм взаємодії основних учасників міжнародної фінансової системи. Міжнародна фінансова архітектура має бути структурована таким чином, щоб активно підтримувати впровадження Цілей сталого розвитку та реалізацію прав людини.

8.3. ДЖЕРЕЛА СВІТОВИХ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ РЕСУРСІВ ТА ЇХ ДИНАМІКА

Крім міжкраїнового перерозподілу грошового капіталу між конкуруючими агентами світового фінансового ринку, джерелами формування світових фінансово-кредитних ресурсів є золотовалютні резерви та фінансова допомога.

Золотовалютні резерви, міжнародні резерви або офіційні резерви (ЗВР) – високоліквідні активи, які знаходяться під контролем державних органів грошово-кредитного та фінансового регулювання. Високий рівень ліквідності означає, що вони в будь-який момент можуть використовуватися для оплати боргів, інвестицій, проведення торгових транзакцій або з метою участі країни в глобальних фінансових операціях.

ЗВР використовуються для здійснення міжнародних розрахунків, фінансування дефіциту платіжного та торговельного балансів країни; погашення зовнішніх боргів держави, здійснення валютних інтервенцій з метою стабілізації курсу національної валюти, формування запасу ліквідності та інших цілей. Таким чином, головною метою створення золотовалютних резервів є гарантування платоспроможності країни при здійсненні міжнародних розрахунків та підтримання необхідного рівня валютного курсу національної валюти, а також збереження стійкості та стабільності економіки країни.

Золотовалютні резерви – ключовий індикатор фінансової стабільності кожної окремо взятої країни у світі. Обсяг резервів визначає здатність держави погашати боргові зобов'язання. У світовій практиці застосовується ***коефіцієнт достатності міжнародних резервів***, який розраховується як відношення суми міжнародних резервів на звітну дату до середньомісячного імпорту товарів та послуг. Достатнім вважається рівень резервів, у якому величина коефіцієнта достатності щонайменше 3. Тобто загальноприйнятим мінімумом офіційних ЗВР є тримісячний обсяг імпорту товарів та послуг.

За приблизними оцінками, величина всіх ЗВР світу становить понад 12,7 трлн дол. США (з 2009 р. – 8,3 трлн дол. США – збільшилась на 53 %), з яких більше половини (61,6 %) формують всього 10 країн. Частка Китаю у загальносвітовому обсязі золотовалютних резервів – 27 %. Китай вже протягом довгого часу утримує перше місце у світі за обсягом золотовалютних резервів, які порівняно з 2009 роком збільшилися у 1,4 рази. Серед найближчих претендентів на перше місце – Японія та Швейцарія, але вони відстають від Китаю відповідно у 2,4 та 3 рази. При цьому, ЗВР Швейцарії збільшилися порівняно з 2009 роком більше, ніж у 8 разів (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

ТОП-10 країн з найбільшими золотовалютними резервами, 2010–2022, млрд дол. США

Місце в рейтингу, 2022	Країна	Обсяг ЗВР, 2022	Обсяг ЗВР, 2021 (місце в рейтингу)	Обсяг ЗВР, 2020 (місце в рейтингу)	Обсяг ЗВР, 2010 (місце в рейтингу)
1.	Китай	3435,5	3357,2 (1)	3222,9 (1)	2463,3 (1)
2.	Японія	1413,3	1390,8 (2)	1322,4 (2)	1049,3 (2)
3.	Швейцарія	1112,7	1083,4 (3)	854,9 (3)	135,0 (14)
4.	США	722,1	628,4 (4)	516,7 (5)	405,8 (4)
5.	Росія	643,8	596,8 (5)	555,2 (4)	439,4 (3)
6.	Індія	632,1	590,2 (6)	463,5 (7)	284,7 (5)
7.	Гонконг	501,0	491,7 (7)	441,3 (8)	265,8 (7)
8.	Саудівська Аравія	472,2	472,8 (8)	514,9 (6)	–
9.	Республіка Корея	462,5	443,4 (9)	408,8 (9)	270,8 (6)
10.	Сінгапур	432,2	369,8 (10)	285,4 (11)	192,0 (12)

Джерело: [7].

Золотовалютні резерви складаються з таких ***елементів***:

- монетарне золото;
- кошти в іноземній валюті;
- спеціальні права запозичення (*special drawing rights, SDR*);
- резервна позиція у МВФ.

Розраховуються у доларах США.

Монетарне золото, золотий резерв або золотий запас – запас золота, який знаходиться у сховищах центрального банку та/або міністерства фінансів держави, що є частиною золотовалютних резервів. Золото стає найбільш значущим компонентом ЗВР за умов нестабільної світової економічної ситуації.

Абсолютна величина золота в натуральних одиницях виміру є важливою з погляду оцінки платоспроможності країни, а з точки зору надійності самих ЗВР важливою є саме частка золота в них.

Золото є розмінним металом, що змушує держави накопичувати його на випадок фінансової нестійкості. Традиційно найбільші запаси благородного металу мають США.

У 1934 році було прийнято Закон про золотий резерв, який забороняв приватне володіння золотом. При цьому держава мала право використовувати при розрахунках не золото, а паперові гроші. Крім того, було проведено девальвацію долара США – ціна тройської унції золота почала дорівнювати не 20,67, а 35,0 дол. США. Це призвело до значного зростання золотого запасу США, який до 1938 року збільшився до 11340 т, що дозволяло США випускати на зовнішній ринок долари із золотим забезпеченням – гарантувався обмін доларів на золото за курсом 35 дол. США за тройську унцію. Під час Другої світової війни американські запаси золота досягли свого максимуму – 20205 т, що було пов'язано із розрахунками за поставки американських товарів європейським державам. На початку 1950-х років США належало до 70 % золотих запасів світу. Саме це золото було використано під час створення Бреттон-Вудської системи, заснованої на золотому доларі. До 1971 року активне використання золота задля підтримки долара США скоротило їх золотий резерв у 2,5 рази – до 8133,5 т, тому довелося відмовитися від прив'язки долара до золота і з 1974 року у США дозволили приватне володіння золотом. На рівні близько 8000 т золотий резерв США залишається майже без змін вже понад 50 років. Окрім свого золота на зберіганні у США частково чи повністю знаходяться золоті резерви близько 60 інших держав. Обсяг цих запасів не розголошується [7].

За поточної ціни 1850 дол. США за тройську унцію (*troy ounce*) – одиниця виміру маси, що дорівнює 31,1034768 грама – одна тонна золота коштує сьогодні приблизно 42,2 млн дол. США, а загальна вартість всього колись здобутого золота за цією ціною перевищує 8,5 трлн дол. США [7].

Наразі, за експертними оцінками, монетарне золото у ЗВР по всьому світу становить близько 31 тис. т. Причому золотий запас повільно скорочується з кінця XX ст., оскільки золото майже витіснено з міжнародних і валютно-розрахункових відносин, хоч і залишається високоліквідним товаром, який можна конвертувати в будь-яку валюту. Якщо на початку XX ст. ЗВР країн складалися переважно із золота, то зараз на нього припадає в середньому у світі 10 % ЗВР, але в США та деяких країнах Європи частка золота в ЗВР досягає 70–80 % ЗВР [7].

Основна частка світових ЗВР складається з ***коштів в іноземній валюті***, до яких належать:

- готівка інших країн (резервна валюта);
- залишки коштів на кореспондентських рахунках, включаючи знеособлені металеві рахунки у золоті;
- депозити з початковим терміном погашення до 1 року включно, у тому числі депозити в золоті, кредити, надані у центральних банках за кордоном, у Банку міжнародних розрахунків (БМР) та інших кредитних організаціях-нерезидентах;
- боргові цінні папери, випущені нерезидентами з найвищим рейтингом, та інші фінансові вимоги до нерезидентів із початковим терміном погашення до 1 року включно.

Резервна валюта – загальновизнана у світі національна валюта, яка накопичується центральними банками інших країн у валютних резервах. Вона є інвестиційним активом, служить способом визначення валютного паритету, використовується за необхідності при проведенні валютних інтервенцій і міжнародних розрахунків.

На даний момент резервними валютами вважаються: долар США, євро, японська єна, фунт стерлінгів, швейцарський франк та китайський юань (з 2016 р.). Крім того, низка центральних банків Північної та Південної Америки в якості резервної валюти підтримують канадський долар та австралійський долар як резервну валюту. Так само як в Азійсько-Тихоокеанському регіоні котирується австралійський долар для здійснення грошових переказів та міжнародної торгівлі. Невелика частина світових валютних резервів припадає на частку так званих нетрадиційних резервних валют: корейську вону, норвезьку, шведську та данську крони, сінгапурський, новозеландський та гонконгський долари.

Структура світових валютних резервів у 2022 році представлена на рис. 8.3.

Зважаючи на міжнародне домінування долара (і певною мірою євро), досі будь-які зміни складу резервів центральних банків були мінімальними. При цьому частка долара у світових валютних резервах з 73 % у 2001 р. знизилася до 58,3 % у 2022 р.

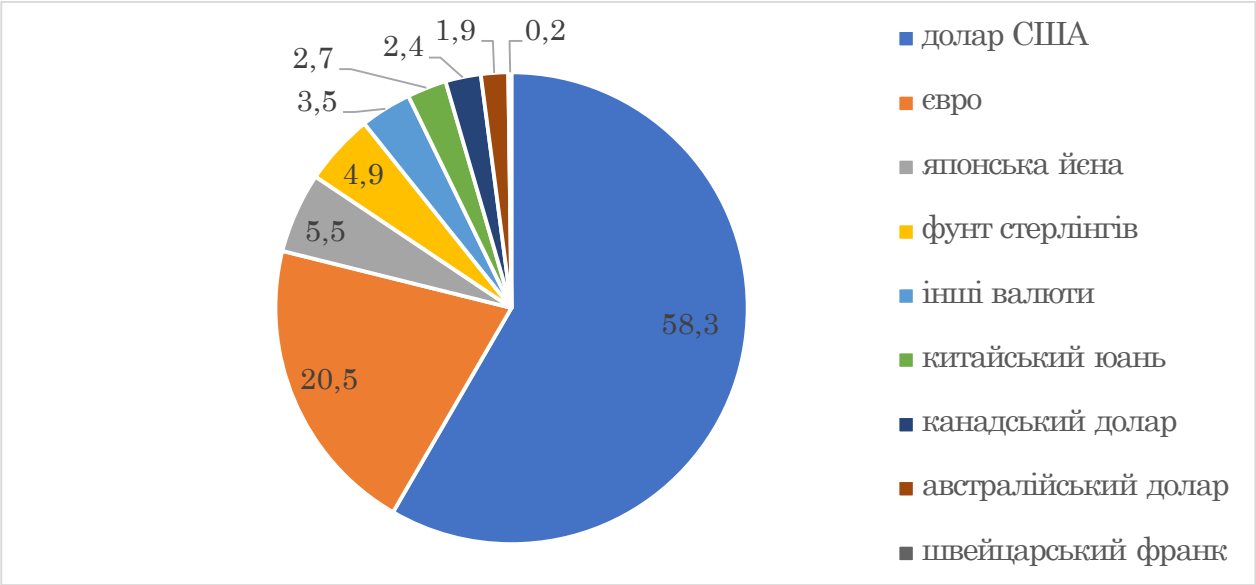

Рис. 8.3. *Частка резервних валют у світових валютних резервах, 2022, % [7]*

Значно менша частина ЗВР складається з особливої міжнародної валюти – ***спеціальних прав запозичення (СПЗ)*** *(Special Drawing Rights, SDR)* – це штучний резервний і платіжний засіб, що емітується МВФ з 1969 року, має лише безготівкову форму у вигляді записів на банківських рахунках держави у МВФ. Банкноти та монети не випускалися.

В даний час СПЗ використовується для регулювання сальдо платіжних балансів, покриття дефіциту платіжного балансу, поповнення резервів, розрахунків за кредитами МВФ. Крім розрахунків між МВФ та його членами, використовуються 14 офіційними організаціями для вираження в них цін, тарифів послуг зв'язку, перевезень тощо.

З 2016 року курс СПЗ визначається на основі доларової вартості кошика з п'яти провідних валют: долар США, євро, китайський юань, єна та фунт стерлінгів. Вага валют у валютному кошику переглядається кожні п'ять років та публікується щодня. З 1 серпня 2022 року почав діяти на новий п'ятирічний цикл валютний кошик із такими ваговими коефіцієнтами: долар США – 43,38 %, євро – 29,31 %, китайський юань – 12,28 %, японська єна – 7,59 %, фунт стерлінгів –

7,44 %. Оновлений кошик вводить вищі ваги для долара США та китайського юаня і, відповідно, нижчі ваги для британського фунта стерлінгів, євро та японської єни [6].

Резервна позиція в МВФ є валютною складовою квоти держави в МВФ, тобто це декларація про отримання від держави кредиту на першу вимогу за рахунок частки країни в резервах Фонду. Загальна величина цієї резервної позиції близька до 70 млрд дол.

Перша порція іноземної валюти, яку країна-член може придбати в МВФ у межах 25 % своєї квоти називається ***резервною часткою*** (*reserve tranche*). Вона визначається як перевищення величини квоти країни-члена над сумою, яка перебуває на рахунку Фонду національної валюти цієї країни. Якщо МВФ використовує частину національної валюти країни-члена для надання кредиту іншим країнам, резервна частка такої країни відповідно збільшується. Непогашена сума позик, наданих країною-членом Фонду у межах кредитних угод, утворює її ***кредитну позицію***. Резервна частка та кредитна позиція разом становлять «***резервну позицію***» країни-члена МВФ.

Таким чином, офіційні ЗВР світу складаються передусім з іноземних валют. Частина цієї валюти зберігається без руху, частина вкладена у високоліквідні іноземні державні цінні папери або на депозити в іноземних банках, що приносить додатковий дохід власникам та розпорядникам офіційних ЗВР (зазвичай це центральні банки та (або) міністерства фінансів).

У разі нестачі фінансових ресурсів у країні, у тому числі через негативне сальдо платіжного балансу (тобто коли країна переводить за кордон більше коштів, ніж заробляє там), держава вважає за краще не витрачати свої ЗВР, а запозичувати за кордоном позичковий капітал (позики, кредити, гранти). Подібні запозичення становлять значну частину міжнародного руху капіталу. Вони здійснюються на комерційних чи пільгових умовах. В останньому випадку говорять про ***фінансову (зовнішню) допомогу***. Надання допомоги зазвичай (але не завжди) пов'язують із виконанням різних умов. Так, країни-отримувачі допомоги від МВФ та МБРР мають узгоджувати свою економічну політику з рекомендаціями цих організацій.

8.4. КРЕДИТНІ РЕЙТИНГИ ТА ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СВІТОВОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ

В умовах існуючої фінансової нестабільності учасникам світового фінансового ринку важливо оцінювати фінансову безпеку емітентів та порівнювати пропоновані цінні папери за рівнем кредитного ризику. Одним із інструментів, який дає таку оцінку, є кредитний рейтинг. Узагальнюючи існуючі у науковій літературі визначення терміну «***кредитний рейтинг***», можна зробити висновок, що це показник, який відображує точку зору рейтингової агенції на рівень кредитоспроможності емітента та ризик невиконання боргових зобов'язань (хоча існують інвестори, для яких потрібен саме ризик, за який емітент сплачує більшу прибутковість).

Кредитний рейтинг держави або ***суверенний кредитний рейтинг*** вказує на рівень ризику інвестиційного середовища країни та використовується інвесторами при пошуку інвестування в певні юрисдикції із врахуванням політичного ризику.

Всі категорії інвесторів, приймаючи інвестиційні рішення, спираються на кредитні рейтинги країни, емітента та його цінних паперів, що допомагає їм отримати інформацію для визначення кредитного ризику та премії за ризик.

Емітенти цінних паперів, у свою чергу, розглядають кредитні рейтинги в якості інструменту для залучення інвестицій, оскільки інституційні інвестори, за загальним правилом, не схильні купувати боргові цінні папери, які не мають рейтингу.

Наразі у світі налічується близько 130 рейтингових агенцій, які поділяються на три категорії: міжнародні, регіональні та національні.

Майже весь світовий ринок міжнародних кредитних рейтингів контролюють три агенції, які мають найбільший вплив на прийняття інвестиційних рішень: Fitch, Standard & Poor's (S&P) та Moody's. Кожна з цих агенцій має в назві ім'я свого засновника. Так, Fitch Publishing Company була заснована у 1914 р. Джоном Фітчем; Moody's Corporation у 1909 р. – Джоном Муді; Standard & Poor's, найстаріша з них, розпочала своє існування у 1860 р., коли Генрі Пур заснував компанії HV and HW

Poor Co, які після злиття зі Standard Statistics у 1941 р. стали однією компанією із сучасною назвою.

Рейтинги Fitch, S&P та Moody's починалися як статистичні та спеціалізовані публікації та кредитна звітність. Згодом більшість інформації на основі алгоритму була перетворена в символи, які переросли в рейтинги Fitch, S&P та Moody's, які присвоюються урядам практично всіх країн, компаніям і банкам та оцінюють їх здатність повернути борг. На початку діяльності агенції надавали оцінку словами, а згодом перейшли саме до «оцінок», використовуючи певну шкалу оцінювання (кожна з агенцій розробила власну).

Відомими є також й інші міжнародні агенції, серед яких можна виділити A.M. Best (США), Egan-Jones Rating Company (США), Japan Credit Rating Agency (Японія), DBRS Morningstar (Канада), але агенції «великої трійки» (Moody's, S&P, Fitch) займають провідне положення. Останніми роками продовжується процес поглинання цими міжнародними рейтинговими агенціями інших рейтингових агенцій, які потім входять до їх глобальної мережі.

Існують ще регіональні агенції, які надають послуги в певному регіоні, враховуючи у своїй діяльності національні, політичні й економічні особливості країн. Звісно, попит на їх послуги значно менший, але він існує, і в основному, це попит з боку корпоративних емітентів, для яких плата за послуги світових лідерів у галузі рейтингування є надмірно високою.

Рейтинговими агенціями розроблена значна кількість ***видів та типів рейтингів***, які класифікуються за такими ознаками.

I. За об'єктом рейтингування: суверенний рейтинг (кредитний рейтинг держави); кредитний рейтинг емітента (позичальника); кредитний рейтинг боргових зобов'язань.

II. За ступенем надійності об'єкта рейтингування: рейтинги інвестиційного рівня (ймовірність порушення зобов'язань емітента є мінімальною); рейтинги спекулятивного рівня (ймовірність порушення зобов'язань емітента є високою).

III. За строком прогнозу: довгостроковий; короткостроковий. кредитний рейтинг (до одного року).

IV. В залежності від сфери діяльності рейтингової агенції: міжнародні та національні кредитні рейтинги.

Для розуміння сутності рейтингових агенцій доцільно розглянути притаманні їм функції, до яких відносяться такі:

- підготовка аналітичної інформації про емітентів, яка дає можливість порівнювати різних емітентів та їхні рейтингові оцінки. Аналітична інформація готується на основі фінансових звітів, інформації про менеджмент та корпоративне управління емітента, про національний та зовнішній ринки збуту, соціальну, політичну та макроекономічну ситуацію в країні тощо;
- моніторинг рейтингів, що дозволяє інвесторам реагувати на зміни кредитного ризику емітента;
- підвищення транспарентності (прозорості) фінансових ринків, що дозволяє національним регуляторам аналізувати ризики та втілювати заходи по забезпеченню стабільності ринку;
- зниження системного кредитного ризику інвесторів при прийняті інвестиційних рішень;
- консультативна допомога емітентам, які отримують можливість розробити стратегії для підвищення власної кредитоспроможності або змінити бізнес-стратегію.

Враховуючи, що в умовах нестабільності кредитні рейтинги є чи не єдиним, хоч і не дуже надійним, індикатором рівня кредитоспроможності емітента або позичальника, інвестори та банкіри відстежують їх зміни. Статистикою, накопиченою міжнародними рейтинговими агенціями, доведено, що існує залежність ймовірності дефолту від рівня кредитного рейтингу. Для рейтингів інвестиційного рівня (ААА та АА) середня частота дефолтів за 10 років знаходиться в межах від 0,4 до 0,7 %, тобто незначна. Чим нижче рейтинг, тим вище частота дефолтів, наприклад, для рейтингів категорії ССС частота дефолту становить 55 %.

Разом з тим, на початку світової фінансової кризи (2006) міжнародні рейтингові агенції недооцінили ризики іпотечних цінних паперів, що призвело до величезних фінансових втрат банків, інвестиційних фондів і компаній. Після цих випадків запроваджено оприлюднення методології рейтингових оцінок для обґрунтування значення рейтингу.

Рейтингові агенції використовують різні методології, що базуються на аналізі економічної та політичної стабільності країни, аналізуючи показники за такими групами:

1. Політичні (стабільність влади, рівень корупції та злочинності, рівень політичного ризику, наявність відповідного законодавства та його виконання, рівень захисту прав власності тощо).

2. Макроекономічні (темпи зростання ВВП, інфляційні процеси, сальдо платіжного балансу, стабільність національної валюти тощо).

3. Фінансові (бюджетний дефіцит або профіцит, показники державного боргу, золотовалютні резерви, стан банківської системи тощо).

4. Рівень розвитку інфраструктури і технологічного розвитку (якість транспортної та комунікаційної інфраструктури, рівень розвитку інновацій і технологій тощо).

На основі аналізу цих та інших показників рейтингові агенції формують свої рейтинги, що мають різний діапазон. Зазвичай кредитний рейтинг відображений у вигляді буквеної або цифрової шкали, або комбінації обох.

Найбільшою проблемою рейтингових агенцій є, так звана, їх бізнес-модель (за рейтинг платить той, хто його отримує). За загальною практикою, перед оприлюдненням рейтингу емітент завжди отримує рейтинговий звіт, а рейтингові агенції пропонують послуги з покращення кредитного рейтингу.

Отже, кредитні рейтинги залишаються важливим інструментом для оцінки кредитного ризику позичальника, тому держави та компанії прикладають зусилля для отримання високих кредитних рейтингів, забезпечуючи собі доступ до ресурсів світового фінансового ринку. Кредитні рейтинги можуть бути інструментом, здатним усунути асиметрію інформації на світових фінансових ринках і забезпечити не тільки велику ефективність діяльності всіх учасників ринку, але й стійкість всієї світової фінансової архітектури.

Саме рейтингові оцінки формують відношення інвесторів до фінансових активів, у тому числі й до державних боргових зобов'язань. При цьому рейтингова оцінка залежить і від рівня державного боргу, а вартість державних боргових зобов'язань залежить від рейтингової оцінки (чим вона вище, тим нижча вартість запозичень). Тобто

розглядаючи кредитні рейтинги, необхідно приділити увагу і проблемі світової заборгованості.

Наразі в глобальній економіці важко знайти країну, яка була б абсолютно вільною від зовнішнього боргу. Більшість країн виступають одночасно в якості як боржників, так і кредиторів, взаємодіючі на світовому фінансовому ринку з іншими національними економіками та міжнародними організаціями. Ця взаємодія має неабияке значення для забезпечення сталого економічного зростання та розвитку.

Зовнішній державний борг являє собою сукупність боргових зобов'язань держави перед іноземними кредиторами, що виникли внаслідок запозичень на зовнішньому ринку.

Цей вид боргу є необхідним для багатьох країн для забезпечення фінансової підтримки розвитку та здійснення важливих проектів. Проте, як і у всякому фінансовому питанні, існують певні обмеження та ризики, які пов'язані з накопиченням зовнішнього боргу. Один з ключових ризиків – це здатність держави обслуговувати свої боргові зобов'язання. Відношення зовнішнього боргу до ВВП та золотовалютних резервів може визначити, наскільки здатна держава погасити свій борг без використання зовнішніх джерел.

Для визначення стану зовнішнього боргу країни найчастіше використовуються такі показники:

- відношення зовнішнього боргу до ВВП – найбільш інформативний показник. Загальноприйнятою вважається наступна градація: низький рівень боргу – співвідношення менше 40 %, помірна заборгованість – при рівні 40–60 %. Теоретично, якщо співвідношення боргу країни до її ВВП понад 60 %, це може означати, що країна неплатоспроможна. Однак на практиці зовнішній борг багатьох розвинених країн не лише перевищує 60 %, але навіть сягає вище 100 %;
- величина зовнішнього боргу на душу населення;
- відношення зовнішнього боргу до експорту;
- відношення обслуговування зовнішнього боргу до експорту;
- відношення процентних платежів до надходжень від експорту;
- відношення державного боргу до податкових надходжень;
- відношення міжнародних резервів до короткострокового боргу;
- відношення короткострокового боргу до загального непогашеного боргу тощо.

Ефективність використання позикових коштів відіграє критичну роль у здатності держави відшкодувати свої боргові зобов'язання.

Продуктивний борг, який використовується для розвитку інфраструктури, науки, технологічного прогресу та інших продуктивних секторів економіки, може мати позитивний вплив на здатність держави погашати борг. Навпаки, ***непродуктивний борг***, який не приносить належних результатів та може обмежити економічні можливості країни, може створити додаткові фінансові труднощі.

Зовнішній борг, який часто формується через державні облігації та кредитні угоди, призводить до залежності країни-позичальника від іноземних кредиторів та міжнародних організацій. Це може обмежити свободу управління економікою країни-боржника, оскільки на рішення влади можуть впливати зовнішні обставини та вимоги кредиторів.

Аналіз статистичних даних свідчить про постійне зростання світового боргу, що відбувається швидше, аніж зростає світовий ВВП. Ця нерівновага створює потенційно небезпечну ситуацію, яка може мати серйозні наслідки для глобальної фінансової стабільності. Зростання світового боргу, яке перевищує темпи зростання світового ВВП, створює ризик глобальної фінансової кризи.

Зростання зовнішнього державного боргу призводить до погіршення кредитного рейтингу країни, що, у свою чергу, обмежує доступність додаткових запозичень та підвищує їх вартість. Сплата відсоткових платежів відбувається із державного бюджету, що може змусити владу або зменшити фінансування соціально-економічних програм, або підвищити податки задля забезпечення покриття боргових зобов'язань.

Зростаюче боргове навантаження може мати серйозний вплив на економічне зростання та фінансову стійкість країни. Це може викликати послідовність негативних подій, зокрема зменшення можливостей для подальшого розвитку та збільшення ризику виникнення нових боргових криз. Світова криза заборгованості виникає, коли країни-боржники стикаються з обмеженою можливістю виконувати свої боргові зобов'язання, або коли поширюється недовіра до державних боргових інструментів. Причини можуть бути різними: від падіння цін на сировину до негативних макроекономічних прогнозів.

Зростаюча невизначеність на світових ринках державних боргових цінних паперів, низький рівень довіри інвесторів та погіршення прогнозів економіки країн-боржників можуть спричинити масовий відтік інвестицій, підвищити ризики дефолту та стимулювати чергову світову кризу заборгованості.

Взагалі у глобальній економіці в умовах постійних змін у світовому економічному ландшафті наявність державного боргу є невід'ємною частиною економічного розвитку. Як розвинені країни, так і країни, що розвиваються, однаково стикаються з викликами забезпечення ефективного управління зовнішнім боргом. Розуміння природи зовнішнього боргу та його впливу на економіку країни є ключовим для розвитку стратегій та політики, спрямованих на забезпечення сталої економічної стійкості та фінансової безпеки. Важливо забезпечити баланс між використанням зовнішніх ресурсів та здатністю країни погашати боргові зобов'язання, зокрема шляхом ефективного управління коштами та сприяння розвитку продуктивних секторів економіки.

Глобальний борг – це загальна сума грошей, яку боргують корпорації, уряди та окремі особи в усьому світі. Сукупний світовий борг наразі становить 305 трлн дол. США (на корпорації припадає 161,7 трлн дол. США, на уряди – 85,7 трлн дол. США, а на фізичних осіб – 57,6 трлн дол. США (рис. 8.3).

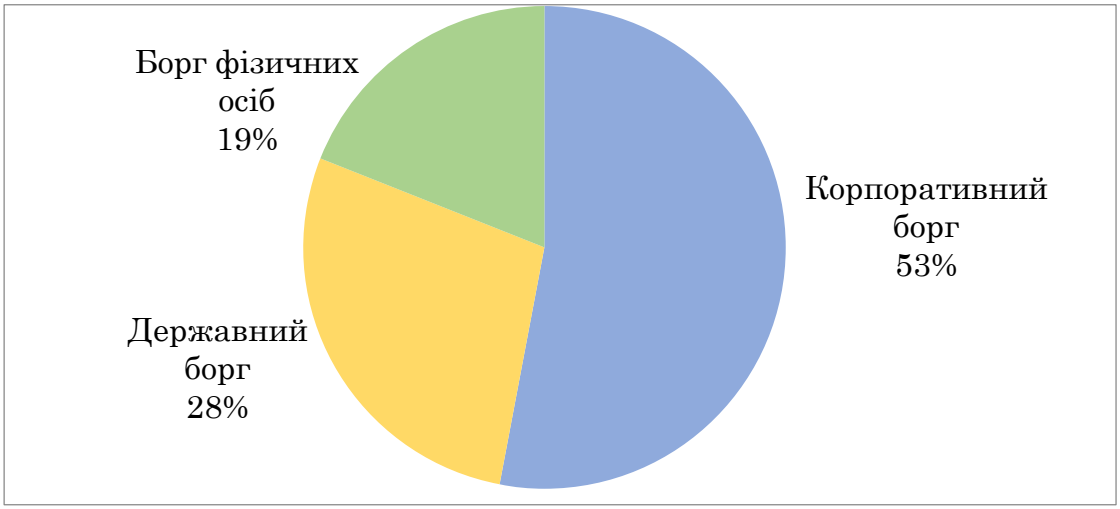

Рис. 8.2. *Структура світового боргу, 2022, % [2]*

За даними 2022 р. світовий борг становить більше 37,5 тис. дол. США на кожну людину в світі, тоді як обсяг світового ВВП на душу населення складав лише близько 12 тис. дол. США [2].

Державний борг являє собою непогашені фінансові зобов'язання країни, що складаються з різних категорій, таких як позики та боргові цінні папери.

Останніми роками США мають найбільший державний борг у світі: заборгованість перед кредиторами становить 32,7 трлн дол. США. Проте, маючи найвищий ВВП у світі, США посідає 5 місце серед усіх країн світу за показником співвідношення боргу до ВВП (рис. 8.4). Найбільший борговий тягар для економіки має Японія (262,5 % до ВВП), Венесуела (240,5 %) та Греція (199,4 %).

Прогнозується, що світовий борг продовжуватиме зростати, оскільки державні запозичення залишаються високими під впливом таких факторів, як старіння населення, геополітична напруженість, збільшення витрат на охорону здоров'я та диспропорції у фінансуванні заходів для боротьби зі змінами клімату.

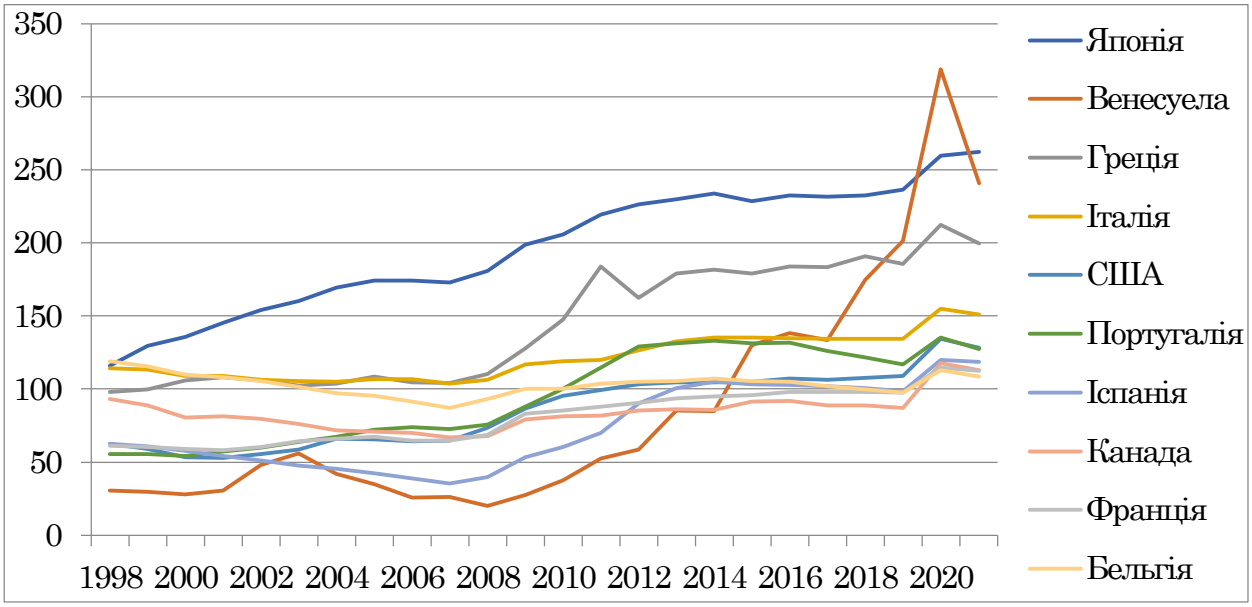

Рис. 8.4. *Співвідношення загального державного боргу до ВВП, 2022, % [2]*

Саме тому перед світовою економікою стоять важливі питання щодо здатності зберегти фінансову стабільність та протистояти ризикам, пов'язаним зі зростаючим борговим навантаженням. Світові лідери та міжнародні організації повинні спільно шукати шляхи запобігання можливим борговим кризам та розвивати стратегії для збалансованого розвитку. Відмовитися від зовнішніх запозичень неможливо, проте ретельне управління боргом та стратегічне планування можуть допомогти забезпечити стабільний розвиток та зберегти економічну стійкість у світі, де борг став необхідним інструментом забезпечення економічної діяльності та зростання. Світове співтовариство повинно спільно працювати над розробкою стратегій, які сприятимуть стабільному зростанню, попередженню фінансових криз та забезпеченню економічної безпеки.

8.5. ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ РОЗВИТКУ ЦИФРОВИХ ФІНАНСОВИХ АКТИВІВ

Протягом десятиліть процесу комп'ютеризації фінансових послуг (FinTech), цей сектор став свідком глибокої бізнес-трансформації. Перш за все, технології та інновації призвели до появи цифрових активів та нових методів транзакцій. Ця платіжна система була запроваджена, щоб швидко реагувати на швидкі зміни на світовому ринку, а правова база відкрила новий потенціал. Зростання цієї валюти відіграло суттєву роль під час пандемії COVID-19.

Сучасний світ фінансів переживає період значних змін, зумовлених розвитком технологій і появою цифрових фінансових активів, які відкривають нові можливості для інвесторів і підприємств, але також несуть значні ризики.

Цифрові фінансові активи – це узагальнюючий термін, який можна розділити на дві основні категорії:

1. ***Підкріплені цифрові активи*** – вартість яких визначається вартістю фізичного активу, що лежить в його основі. Наприклад, нерухомість, витвір мистецтва або паперові (у т. ч. кредитні) гроші,

можуть бути представлені як цифровий актив. Цей цифровий актив має таку саму вартість, як і вартість реального активу.

2. ***Нативні цифрові активи*** (***криптовалюта***) – це цифровий актив, який є частиною свого блокчейну та нерозривно пов'язаний із ним. Нативні монети передаються від гаманця до гаманця, оплачуючи собою мережеву (майнерську) комісію.

Ці активи не мають представництва в реальному світі. Його вартість визначається ринком, на якому актив перебуває в обігу.

Подальше розмежування нативних цифрових активів можна зробити за централізованим або децентралізованим випуском активів:

2.1. ***Централізовані цифрові активи***. Користувачі мають покладатися на центральну сторону, яка випускає актив. Прикладами є ігрові токени (долари Linden, золото World of Warcraft), а також пропозиції Facebook (Libra) і JP Morgan (JPM Coin).

2.2. ***Децентралізовані нативні цифрові активи***. Користувачі не покладаються на центральну сторону, що випускає цифрові активи. Прикладами є біткойн та інші криптовалюти, що зберігаються на блокчейні. Вони існують у формі монет або жетонів, а деякі – у формі кредитних карток і мобільних транзакцій.

Криптовалюта – це складна валюта, заснована на цифрових платежах і транзакціях по всьому світу, відома своєю децентралізацією із вбудованим кодом випуску, розробленим за допомогою програмування та ***майнінгу*** (*mining – видобуток)* – діяльності зі створення нових структур задля забезпечення функціонування криптовалютних платформ. За створення чергової структурної одиниці зазвичай передбачено винагороду за рахунок нових одиниць криптовалюти та/або комісійних зборів.

Ці цифрові фінансові активи вважаються безпечними за умов обмежень на державному рівні і з наявністю цифрових систем стримувань і противаг. Крім першої кріптовалюти – біткойна (*Bitcoin*), – виникло багато криптовалют, які спільно називаються ***альткойнами***, деякі з яких є оновленими версіями біткойна. Існує багато типів криптовалют, таких як Bitcoin, Ethereum, Tether, USD Coin, Binance Coin, Binance USD, XRP, Cardano, Solana, Dogecoin і Polkadot, які входять

до першої десятки списку. Dai, Shiba Inu, Tron, Avalanche і Wrapped Bitcoin є іншими альткойнами.

Ризики розвитку цифрових фінансових активів:

– високий рівень волатильності є одним з найважливіших ризиків цифрових фінансових активів. Ці активи часто піддаються раптовим та значним коливанням цін, що може призвести до значних збитків для інвесторів. Така волатильність може бути зумовлена низькою ліквідністю ринку, масштабними продажами або покупками, регуляторними новинами або технічними проблемами. Інвестори, які не враховують цей ризик, можуть втратити значну частину свого капіталу;

– регуляторні ризики. Ринок цифрових фінансових активів ще не має однозначного регулювання, що створює значні ризики для інвесторів та учасників ринку. Відсутність чіткого законодавства і регуляторних стандартів у багатьох країнах може призвести до ситуацій, коли інвестори залишаються без захисту від маніпуляцій, шахрайства або недобросовісної поведінки. Більше того, різне законодавство у різних країнах може ускладнити міжнародні трансакції та сприяти виникненню правових конфліктів. Брак регулювання або непередбачуване законодавство може призвести до невизначеності та негативно позначитися на розвитку цифрових фінансових активів;

– технічні ризики також є серйозним ризиком для цифрових фінансових активів. Вразливості у програмному забезпеченні, хакерські атаки, проблеми безпеки та інші технічні проблеми можуть призвести до втрати активів, втрати доступу до цифрових гаманців або навіть втрати конфіденційної інформації. Недостатня безпека також може спричинити втрату довіри інвесторів до цифрових активів та призвести до їхнього падіння. Ринок цифрових активів нерегульований і вразливий до маніпуляцій та шахрайства, що може призвести до втрат інвесторів та порушень безпеки. Впровадження нових продуктів, послуг, інфраструктури та процесів може створити нові канали для злочинців. Щоб вирішити цю проблему, компанії мають вже зараз почати визначати, якими можуть бути такі канали, і як запобігти використанню цих каналів;

– ризики низької ринкової ліквідності порівняно з традиційними фінансовими активами, такими як акції або облігації. Це може ускладнити процес купівлі та продажу активів, особливо у випадку масштабних трансакцій. Низька ліквідність може також призвести до великих коливань цін і збитків.

У відповідь на виклики, що постійно зростають, фінансові компанії приймають різноманітні інноваційні стратегії, використовуючи технології для оптимізації операцій і враховуючи нові тенденції. Це включає в себе шлях цифрової трансформації, що розвивається, разом із швидким прогресом, таким як блокчейн, хмарні обчислення та інтеграція даних, змінюючи фінансовий ландшафт.

Загалом, до ***основних інноваційних стратегій розвитку цифрових фінансових активів*** відносяться:

1. Впровадження технологій для трансформації. Галузі та компанії все більше використовують технології для подолання викликів й оптимізації своєї діяльності. Цифрова трансформація бізнесу приносить як позитивні, так і негативні результати, включаючи додаткові ризики. Хоча фінанси та технології історично переплітаються, події, що відбулися після світової фінансової кризи 2008 р., є безпрецедентними з точки зору їх швидкості та притоку нових гравців на ринку. Структура, що представляє штучний інтелект, блокчейн, хмарні дані, є яскравим прикладом еволюції, що відбувається разом із фінансами. Коеволюція цих елементів змінює фінансовий ландшафт світу.

2. Цифрова трансформація фінансів. Протягом останніх 50-ти років фінансовий сектор зазнав цифрової трансформації, яка характеризується датафікацією та цифровізацією. Фінанси наразі є найбільш оцифрованим і об'єднаним даними сектором у світі, що відзначається створенням глобальних оптових ринків, розвитком фінтех-стартапів, цифровою фінансовою революцією в країнах з економікою, що розвивається (особливо в Китаї), участю BigTech у фінансових послугах (TechFin).

3. Швидка еволюція та нові учасники. Нинішній етап зростання FinTech відзначається швидкими змінами, спричиненими коммодитизацією технологій, аналітикою великих даних, машинним навчанням та штучним інтелектом.

Коммодизація (*commodization*) – процес, під час якого продукти, що мають реальну споживчу цінність, відмінні від інших аналогічних продуктів, не розрізняються у сприйнятті звичайних споживачів.

Крім того, у фінансову галузь приходить все більше новачків, у тому числі відомі технологічні підприємства та компанії електронної комерції.

4. Розширення парадигми для включення мобільного інтернету та інтернету речей. Парадигма поширюється на мобільний інтернет та інтернет речей (IoT). Нова ера фінансових технологій виникла завдяки довгостроковій оцифровці та датафікації фінансів за допомогою таких технологій, як великі дані, штучний інтелект, розподілені книги, блокчейн, ICO, смарт-контракти, RegTech, цифрова ідентифікація та блокчейн тощо.

5. Цифрові фінанси для ефективного розподілу ресурсів. Цифрові фінанси пропонують ефективні інструменти для швидкого розподілу ресурсів тим, хто їх потребує найбільше. Розгляд як короткострокових, так і потенційних структурних факторів, що впливають на економіку, вимагає особливої уваги до методів і варіантів пом'якшення негативних наслідків. Цифрові фінансові технології дозволяють урядам ефективніше досягати традиційних цілей управління кризою. Цифровий банкінг на основі даних дає змогу точно планувати та масштабувати стимулюючі заходи.

6. Спрямування фінансових ресурсів через цифрові фінанси. Цифрові фінанси полегшують пряме спрямування фінансових ресурсів тим, хто найбільше постраждав внаслідок криз, забезпечуючи засоби моніторингу фінансових та економічних умов. Поєднання систем цифрової ідентифікації із широко використовуваними банківськими та мобільними грошовими рахунками покращує охоплення клієнтів. Такі системи служать наріжними каменями для розробки відповідних програм і розподілу ресурсів, враховуючи такі змінні, як вік, стан здоров'я, соціальні зобов'язання та професійна кваліфікація.

Розвиток цифрових фінансових активів відкриває перед собою широкі ***перспективи їх подальшого розвитку***, які стануть ключовими в аспекті фінансової еволюції та технологічного процесу FinTech:

1. Подальші інновації у фінансовому секторі. Цифрові фінансові активи відкривають нові можливості для інновацій у фінансовому секторі. Вони сприяють створенню нових технологій та платформ, що дозволяють проводити фінансові операції швидше, ефективніше та безпечніше. Такі інновації можуть включати в себе розробку децентралізованих фінансових продуктів, таких як децентралізовані біржі (DEX), смарт-контракти та децентралізовані фінансові організації (DeFi), що перетворюють спосіб, яким сприймаються та використовуються фінансові послуги. У тому числі й ***DLT*** (*Distributed Ledger Technology*) – технологія розподіленого реєстру, яка дозволяє спільно використовувати та синхронізувати масиви цифрових даних, розподілених по різних сайтах, країнах чи установах.

2. Глобальний доступ до фінансових послуг. Однією з ключових переваг цифрових фінансових активів є їхня глобальна доступність. Вони дозволяють користувачам з усього світу отримати доступ до фінансових послуг, незалежно від їхнього розташування чи фінансового статусу. Це може зробити фінансові послуги більш доступними для тих, хто раніше був відокремлений від банківської системи через географічні або економічні обмеження. Ці нові можливості також стануть ключовим фактором, що сприятиме розвитку галузевої співпраці з метою сприяння прийняттю та впровадженню цифрових активів.

3. Поліпшення ліквідності ринку. За допомогою цифрових фінансових активів може бути поліпшена ліквідність фінансових ринків. Децентралізовані біржі та торгові платформи можуть створювати нові ринки та підвищувати обсяги торгів, що дозволить покращити ліквідність і зменшити різницю між цінами купівлі та продажу. Це сприятиме збільшенню ефективності ринку та зменшенню витрат на операції.

4. Розвиток нових фінансових інструментів та продуктів. Наприклад, технологія блокчейн може бути використана для емісії та управління ***токенізованими активами*** – похідними контрактами, вартість яких відповідає вартості певного базового активу (нерухомість, митні векселі, акції тощо). Це може допомогти залучити нові класи активів та розширити доступ до нових можливостей для інвесторів.

Таким чином, цифрові фінансові активи відкривають широкі перспективи для інновацій та розвитку фінансової системи, проте вони також приносять значні ризики для інвесторів, підприємств та економіки загалом. Для максимізації переваг цих активів і мінімізації ризиків необхідно ретельно розробляти стратегії управління ризиками та впроваджувати ефективні механізми їх регулювання.

Основні визначення, терміни, поняття

Фінансові ресурси світу; фінансові ресурси держави; кредитні ресурси; міжнародна фінансова архітектура; фінансова архітектура глобальної економіки; міжнародний фінансовий центр; офіційні резерви; золотий запас; резервна валюта; резервна позиція в МВФ; кредитний рейтинг держави; типи рейтингів; зовнішній державний борг; цифрові фінансові активи.

Питання для самоконтролю

1. Що є фінансовими ресурсами світу у широкому розумінні?
2. Які фактори впливають на рух фінансових потоків?
3. Які елементи охоплює світова фінансова архітектура?
4. Що включає міжнародна фінансова архітектура згідно з визначенням ООН?
5. Назвіть найважливіші джерела світових фінансово-кредитних ресурсів.
6. Охарактеризуйте поняття «кредитний рейтинг держави.
7. За якими ознаками класифікуються кредитні рейтинги держав?
8. У чому різниця між продуктивним та непродуктивним боргом?
9. Що означає глобальний борг?
10. Які основні категорії цифрових фінансових активів?

Тестові завдання

1. Система інституцій, правил, структур та механізмів, які регулюють фінансові відносини на міжнародному рівні, – це:

а) фінансова архітектура глобальної економіки;

б) фінансова глобалізація;

в) фінансові ресурси світу;
г) кредитні ресурси світу.

2. Сукупність фінансових ресурсів усіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу – це:
а) фінансова архітектура глобальної економіки;
б) фінансова глобалізація;
в) фінансові ресурси світу;
г) кредитні ресурси світу.

3. Сукупність позичкових капіталів у грошовій чи товарній формі усіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу – це:
а) фінансова архітектура глобальної економіки;
б) фінансова глобалізація;
в) фінансові ресурси світу;
г) кредитні ресурси світу.

4. Важлива складова процесу глобалізації, що проявляється у формуванні глобальних фінансових ринків, появі глобальних фінансових криз та розробці глобальних фінансових стратегій держав і корпорацій, – це:
а) фінансова архітектура глобальної економіки;
б) фінансова глобалізація;
в) фінансові ресурси світу;
г) кредитні ресурси світу.

5. Високоліквідні активи, які знаходяться під контролем державних органів грошово-кредитного та фінансового регулювання, – це:
а) офіційні резерви;
б) монетарне золото;
в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

6. Запас золота, який знаходиться у сховищах центрального банку та/або міністерства фінансів держави, що є частиною золотовалютних резервів, – це:

а) офіційні резерви;
б) монетарне золото;
в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

7. Штучний резервний і платіжний засіб, що має лише безготівкову форму у вигляді записів на банківських рахунках держави у МВФ, – це:

а) офіційні резерви;
б) монетарне золото;
в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

8. Валютна складова квоти держави в МВФ, тобто декларація про отримання від держави кредиту на першу вимогу за рахунок частки країни в резервах Фонду, – це:

а) офіційні резерви;
б) монетарне золото;
в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

9. Цифрові фінансові активи, вартість яких визначається вартістю фізичного активу, що лежить в його основі, – це:

а) підкріплені цифрові активи;
б) нативні цифрові активи (криптовалюта);
в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

10. Цифровий актив, який є частиною свого блокчейну та нерозривно пов'язаний із ним, – це:

а) підкріплені цифрові активи;
б) нативні цифрові активи (криптовалюта);

в) спеціальні праві запозичення;
г) резервна позиція в МВФ.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Crockett A. What Have We Learned in the Past 50 Years about the International Financial Architecture? / Reserve Bank of Australia 50th Anniversary Symposium, Sydney: Reserve bank of Australia. 2010. URL : https://www.rba.gov.au/publications/confs/2010/pdf/crockett.pdf
2. Global Annual Review 2023 – PricewaterhouseCoopers (PwC). URL : https://www.pwc.com/gx/en/about/global-annual-review.html
3. Global Debt Monitor – Institute of International Finance. URL : https://www.iif.com/
4. Human Development Report 2023. URL : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2024_human_development_report.pdf
5. Jones W. Clinton takes the lead on new financial architecture executive / Executive intelligence review. September 25, 1998. Vol. 25. № 38. URL : https://larouchepub.com/eiw/public/1998/eirv25n38-19980925/eirv25n38-19980925_004-clinton_takes_the_lead_on_new_fi.pdf
6. Special Drawing Rights (SDR) – IMF. URL : https://www.imf.org/ru/About/Factsheets/Sheets/2023/special-drawing-rights-sdr
7. Total reserves (includes gold, current US$) – The World Bank. URL : https://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD?end
8. Where the IMF Gets Its Money – IMF. URL : https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Where-the-IMF-Gets-Its-Money
9. World Bank Annual Report 2022 – Helping Countries Adapt to a Changing World – The World Bank. URL : https://www.worldbank.org/en/about/annual-report
10. World Bank Group. URL : http://www.vsemirnyjbank.org/.

РОЗДІЛ 3

ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

ТЕМА 9

ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

9.1. Структурні та галузеві зсуви у світовому промисловому виробництві.

9.2. Роль транснаціональних корпорацій у глобальному виробництві.

9.3. Глобальні ланцюжки доданої вартості в умовах сучасного виробництва.

9.4. Четверта промислова революція та шостий технологічний уклад у глобальному господарстві.

9.5. «Інтелектуальне виробництво» як нова модель сучасного виробництва.

9.1. СТРУКТУРНІ ТА ГАЛУЗЕВІ ЗСУВИ У СВІТОВОМУ ПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Промисловість – це провідні галузі матеріального виробництва; підприємства, зайняті видобутком сировини, виробництвом і переробкою матеріалів та енергії, виготовленням машин.

Існує велика кількість груп галузей промисловості, що виділяються за різними ознаками: за призначенням продукції, за сировиною, що використовується, технологією виробництва. Основними з них є ***видобувна*** та ***обробна*** галузі.

Галузі промисловості іноді розрізняють за іншим принципом:

- ***важка промисловість*** – сукупність галузей промисловості, що виготовляють переважно засоби виробництва: машини, агрегати, механізми, верстати та інше;
- ***легка промисловість*** – всі види легкої, харчової тощо.

Кожна з галузей та виробництв промисловості характеризується різним ступенем капіталомісткості, трудомісткості, матеріаломісткості, енергоємності, водоємності, наукомісткості. Вони можуть бути навіть усередині однієї галузі дуже різними для окремих виробництв (наприклад, у хімічній промисловості матеріаломісткими є видобуток хімічної сировини, виробництво мінеральних добрив, багатьох видів кислот і лугів, а інший полюс є нематеріаломісткими: парфумерно-косметична, фармацевтична, фотохімічна, виробництво реактивів тощо).

До складу ***добувної промисловості*** входять галузі, в яких здійснюється процес видобутку сировини та палива із земних надр, лісів та водойм (гірничодобувна, нафтовидобувна, вугільна тощо). Добувна промисловість включає:

- одержання електроенергії;
- усі галузі гірничодобувної промисловості;
- лісозаготівлю, лісові промисли;
- полювання, рибальство, видобуток морського звіра.

У складі видобувної промисловості близько 75 % загального обсягу виробництва посідає гірничодобувні галузі. Вона має підвищену фондомісткість і енергоємність – на неї припадає 1/5 всіх виробничих основних фондів, тобто стільки, скільки має машинобудування, і вдвічі більше, ніж хімічна та нафтохімічна промисловість. На видобуток та збагачення корисних копалин щорічно витрачається 7–10 % світового видобутку нафти, газу, вугілля, виробництва електроенергії. Саме тому гірничодобувна промисловість негативно впливає на екологію.

До групи ***обробної промисловості*** належать галузі, що займаються переробкою сировинних матеріалів. Залежно від вихідної сировини обробна промисловість поділяється на галузі, що переробляють сировину промислового походження (виробництво чорних, кольорових металів тощо), та галузі, що переробляють сільськогосподарську сировину (м'ясна, цукрова, бавовняна тощо).

За цільовим призначенням продукції обробна промисловість поділяється на основні галузі: машинобудування, хімічну, легку промисловість та агропромисловий комплекс.

Обробна промисловість дає переважну частину продукції, що виробляється у світі як за вартістю, так і за її видами. Провідною серед

них є машинобудування (близько 40 % вартості світової промислової продукції). Йому значно поступаються хімічна та харчова промисловість (приблизно по 15 %), легка промисловість і група галузей з переробки деревини – деревообробна та целюлозно-паперова (9–10 %), і замикають список металургія та електроенергетика (по 5–7 %). Таким чином, більшість галузей обробної промисловості перевершує за вартістю продукції всю добувну промисловість.

Глобальні структурні зрушення у сучасній світовій економіці пов'язані з переходом розвинених країн до шостого постіндустріального технологічного укладу, якому притаманні якісно нові соціальні, ресурсні та екологічні критерії і стандарти. Вони досягаються через ***структурні зміни*** як в економіці загалом, так і в окремих галузях і підприємствах, що забезпечують технологічний прорив на інноваційній основі, а саме:

- значне зростання наукоємності праці та перетворення науки на безпосередню продуктивну силу;
- розширення номенклатури виробленої промислової продукції за істотного зниження її вартості та підвищення якості;
- динамічні зміни в технології, перебіг інноваційного процесу визначає тенденції змін як в економіці, так і в суспільному житті;
- зростання значення інфраструктурних галузей, що спираються на досягнення сучасного менеджменту й маркетингу;
- технічний прогрес на транспорті;
- посилення значення інформаційної складової в економічних і суспільних процесах, формування галузевих, регіональних та глобальної інформаційної системи;
- вихід господарської діяльності все дедалі більше за межі національних меж і набуття нею глобальних рис тощо.

В цих умовах головним структурним перетворенням сучасної економіки є зміна співвідношення між двома продуктами світового виробництва – товарами та послугами – на користь послуг. Випереджальний розвиток сфери послуг – універсальний процес, властивий усім країнам. Чим вищим є рівень їхнього розвитку, тим більш значущою є роль у структурі економіки діяльності, спрямованої на виробництво продукції у вигляді послуг.

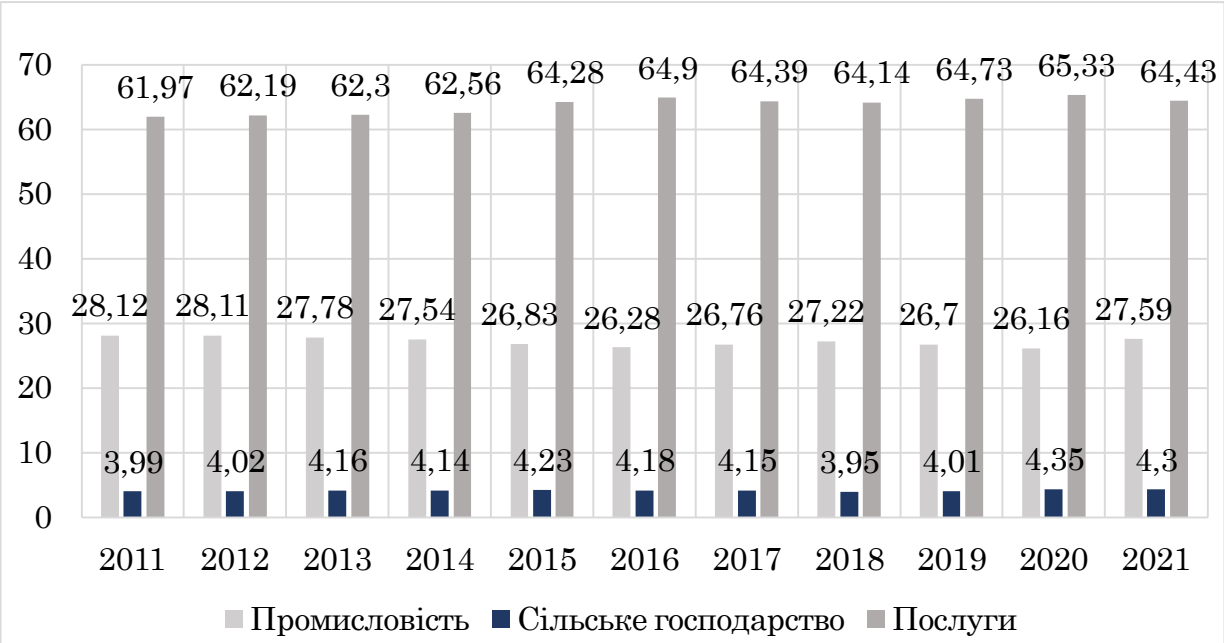

Рис. 9.1. *Динаміка частки секторів економіки у світовому ВВП, % [8]*

На рис. 9.1 представлено дані щодо динаміки зміни частки секторів економіки у світовому ВВП з 2011 по 2021 рр.

В основі цього зсуву лежить підвищення ефективності у галузях матеріального виробництва, а також ускладнення техніки та технологій, зростання життєвого рівня населення, підвищення його освітнього та культурного рівня, що розширюють спектр потреб виробництва і населення далеко за межі, що задовольняються тільки товарами. Більше того, у нових технологіях універсального застосування послуги та матеріальний продукт є практично нероздільними. Зростання переплетення сучасного виробництва товарів та послуг свідчить про їх господарську рівноцінність.

Саме про це свідчить галузева структура світового промислового виробництва, яка віддзеркалює розвиток сучасного міжнародного поділу праці в перебігу структурних перетворень господарства. На сьогодні майже повсюдним став процес формування міжгалузевих функціонально-господарських систем, зумовлений закономірностями світових технологічних зв'язків, особливостями інвестиційних процесів та вимогами сучасного менеджменту й маркетингу. Комплекс ділових та професійних послуг, наданих службами маркетингу, реклами, менеджменту, лізингу, логістики, інформаційними, консультаційними,

аудиторсько-бухгалтерськими послугами, а також іншими видами послуг та складних видів виробничої діяльності, є неодмінною складовою цих міжгалузевих систем.

На початку XXI ст. сформувалася низка ***міжгалузевих промислових систем***, діяльність яких набуває глобальних масштабів:

- комплекси енергетики, де контроль за всіма галузями світової паливної промисловості зосереджений фактично в руках одного кола транснаціональних фірм;
- комплекси виробництва матеріалів, де міжнародний капітал координує роботу металургійної, хімічної промисловості та виробництво силікатних матеріалів;
- система машинобудування складається як єдина світова система, позаяк її левова частка зосереджена в обмеженій групі країн;
- агропромислові комплекси стали основною формою організації виробництва і переробки сільськогосподарської продукції в усіх типах країн, а збут сільськогосподарської продукції суттєво залежить від роботи систем світового агропромислового маркетингу та транспортно-логістичних систем.

В економічно розвинених країнах, крім зазначених, сформувалися й такі ***національні міжгалузеві системи***:

- військово-промислові комплекси (особливо у США, Німеччині, Франції, Росії);
- комплекси наукових досліджень і конструкторських робіт (або науково-виробничі), що найбільш розвинені у США, Китаї, Японії, ФРН, Великій Британії, Франції;
- атомно-енергетичні комплекси (в усіх економічно розвинених країнах, а також Китаї та Росії);
- аерокосмічні комплекси (особливо у США, Росії, Японії, Франції, Китаї);
- будівельно-індустріальні комплекси тощо.

Сутність нинішніх світогосподарських процесів полягає в тому, що саме реалізація функціональних зв'язків (технологічних, інноваційних, інвестиційних і т. д.) згаданих світових або регіональних міжгалузевих систем господарства забезпечує

взаємодію національних економік країн, які перебувають на різних стадіях розвитку. При цьому в кожній із систем об'єктивно формуються свої обриси як функціональної, так і просторової самоорганізації виробництва, в основі яких лежать загальні закономірності розвитку галузевих і територіальних пропорцій глобальної економіки.

Особливо потужні глобальні міжгалузеві системи сформувались у промисловості, яка забезпечує матеріально-технічний розвиток інших секторів господарства, оскільки саме у промисловості насамперед освоюються найбільш значущі науково-технічні досягнення.

У структурі обробної промисловості підвищується питома вага машинобудівного комплексу. Він розвивається шляхом гнучкої автоматизації, створення виробництв на базі «безлюдної» і «малолюдної» технології.

Сучасні тенденції розвитку машинобудівного комплексу полягають у значному збільшенні обсягів наукових досліджень та зростанні виробництва в наукоємних галузях, особливо в таких галузях машинобудування, як радіоелектроніка, галузь офісного устаткування, сучасних засобів зв'язку, приладобудування, виробництво роботів, авіакосмічне виробництво.

У світовому машинобудуванні лише перша дюжина країн спроможна виробляти всю номенклатуру машинобудівної продукції. Це США, Китай, Японія, Німеччина, Росія, Велика Британія, Франція, а також певною мірою Канада, Італія, Республіка Корея та Мексика. Їх частка у випуску машинобудівної продукції становить приблизно ¾ світового показника, машинобудівні фірми саме цих країн є лідерами світового науково-технічного прогресу. Велика група промислово розвинених країн Європи (особливо Нідерланди, Бельгія, Швеція, Швейцарія, Чехія), Сінгапур, Тайвань, Бразилія та деякі економічно сильніші країни Азі (наприклад, Індія, Туреччина) спеціалізуються на випуску окремих видів машинобудівної продукції, з якими вони виходять на світовий ринок. У багатьох країнах, що розвиваються, також з'явилися окремі підприємства машинобудування, покликані зменшити імпортну залежність із цієї продукції.

Стабілізується частка паливно-енергетичного комплексу. Прискорене зростання електроенергетики визначається потребами суспільства на екологічно чистому джерелі енергії. Тенденція до стабілізації і навіть деякого скорочення частки атомної енергії пов'язана з необхідністю забезпечення екологічної безпеки.

Зниження частки галузей з виробництва матеріалів пов'язане із застосуванням ресурсозберігаючих технологій у всіх сферах господарства, з економією матеріальних ресурсів на одиницю ВВП. Відбувається скорочення споживання традиційних великотоннажних чорних та кольорових металів, хімічних матеріалів, пластмас, гуми, дерева тощо. Водночас розширюється використання малотоннажних кольорових металів, нових видів пластмас та композитних матеріалів.

Зменшується питома вага комплексу з виробництва одягу, взуття та продовольства. Його розвиток безпосередньо залежить від споживчого попиту, що динамічно змінюється, переваг і смаків населення. У витратах населення розвинених країн зростає частка витрат за послуги (освіта, охорона здоров'я, житло, транспорт, дозвілля) і знижується частка витрат за товари, особливо на задоволення елементарних потреб (одяг, взуття, продовольство).

У 2021 р. найбільша у світі частка промисловості на рівні 42,69 % ВВП була в країнах Близького Сходу і Центральної Азії, що мають запаси корисних копалин світового значення (передусім, нафту і газ), на основі яких розвивається експортоорієнтована добувна промисловість [6].

Пошуки альтернативних видів енергії, інтенсифікація виробництва, зниження енергоємності, а головне – пріоритетний розвиток сфери послуг призвели до поступового зниження частки промисловості у розвинених країнах у 2021 р.: до 17,88 % (77,6 % – сфера послуг) у США, 17,49 % (71,46 %) – у Великій Британії, 22,79 % (65 %) – в країнах ЄС, 29,02 % (69,47 %) – в Японії. Ця тенденція збережеться й у наступні роки [6].

9.2. РОЛЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ У ГЛОБАЛЬНОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Транснаціоналізація виробничої діяльності розвивається під впливом різних факторів поглиблення міжнародного поділу праці, загострення конкуренції на глобальних ринках, активізації процесів глобалізації та інтернаціоналізації продуктивних сил, посилення консолідації міжнародного бізнесу та діяльності глобальних компаній.

Глобальні тенденції інтернаціоналізації виробництва та капіталу, розвитку стратегічних альянсів та лібералізації зовнішньої торгівлі поставили ТНК у центр глобального виробництва. Їхня сучасна структура має галузеві особливості. Нефінансові ТНК контролюють діяльність приблизно 860 тис. зарубіжних підрозділів, 70 % міжнародних компаній належать до виробничої сфери, 37 % – до сфери послуг та 3 % – до будівельної сфери та сільського господарства. Динаміка кількості ТНК у глобальній економіці показує, що в період з 2010 р. по 2017 р. кількість ТНК зросла більш ніж у 2 рази, а їх зарубіжних підрозділів – більш ніж у 5 разів (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Динаміка кількості нефінансових ТНК та їх дочірніх підрозділів

Рік	Кількість материнських компаній, од.	Кількість дочірніх компаній (філій), од.
2010	35 000	150 000
2012	39 000	270 000
2014	52 000	510 000
2016	63 000	630 000
2018	64 000	670 000
2020	77 175	773 019
2021	79 000	790 000
2022	82 000	860 000

Джерело: [10].

За останні 50 років у географії реєстрації, а також у галузевій структурі ТНК відбулися дуже суттєві зрушення. У 1970 році понад половина всіх ТНК були компаніями лише двох країн – США та Великої Британії. У 1983 р. лише на США припадало близько 45 % найбільших промислових корпорацій у рейтингу Fortune Global 500. У 1983 та 1992

роках до списку 500 найбільших ТНК світу було включено лише промислові корпорації, а з 1995 р. до їх числа увійшли корпорації, що діють не тільки в промисловості, а й у сфері послуг (фінансові, страхові, транспортні, торгові та інші компанії) [2].

У табл. 9.2 наведено дані про динаміку національної належності 500 найбільших за обсягами продажів ТНК світу (з виділенням числа промислових корпорацій) з 1983 по 2021 рік.

Таблиця 9.2

Розподіл 500 найбільших (за обсягами продажів) корпорацій країн базування материнської ТНК, 1983–2021 рр.

Країна базування	1983	1992	1995	2000	2007	2017	2021
США	226	161	153 (69)	174 (76)	162 (75)	133 (66)	122 (56)
Японія	74	128	141 (61)	111 (53)	67 (29)	51 (28)	53
Франція	24	30	42 (19)	35 (20)	38 (18)	29 (15)	27
Німеччина	30	32	40 (18)	40 (17)	37 (18)	29 (15)	26
Велика Британія	49	41	33 (24)	41 (15)	34 (15)	24(10)	22
Канада	15	8	6 (3)	13 (4)	16 (4)	11 (2)	12
Республіка Корея	10	12	12 (8)	11 (5)	14 (9)	15 (13)	15
Швейцарія	9	9	16 (5)	10 (4)	13 (8)	14 (6)	13
Італія	7	6	12 (4)	9 (4)	8 (4)	7 (2)	7
Китай	–	–	2 (0)	10 (2)	23 (11)	109 (65)	135 (87)
Нидерланди	6	7	10 (3)	9 (4)	14 (6)	13 (4)	11
Інші країни	50	66	33 (17)	37 (17)	74 (55)	65 (24)	53
Усього	500	500	500 (231)	500 (221)	500 (252)	500(250)	500

Джерело: [2].

У рейтингу Fortune Global 500 зростає частка ТНК, які стосуються сфери послуг. Так, у 2021 році серед 135 китайських корпорацій лише 87 були віднесені до ТНК промислових галузей, а серед 122 американських – 56. При цьому з кожним роком все важче визначати основну сферу діяльності найбільших компаній. Сучасні ТНК фактично є конгломерати, які випускають найрізноманітнішу за призначенням продукцію, а також надають різні види послуг (страхування, маркетингова діяльність, дизайнерські та дослідницькі послуги та ін.). У такий спосіб гіганти світової промисловості диверсифікують свою діяльність. У рейтингу їх відносять нині до диверсифікованих [2].

Багато найбільших корпорацій часто мають у своєму складі підприємства близько 20 галузей. При цьому деякі ТНК переходять

у розряд «непромислових», якщо половина і більше їхнього обороту припадає на сферу послуг. А інші, зі сфери послуг, крім надання різних видів послуг (фінансових, торгових, транспортних та ін.), у свою діяльність включають виробництво різного виду продукції (у тому числі за рахунок злиття та поглинання інших компаній). При цьому китайські ТНК набирали вагу і значення у світовій економіці, і до 2020 р. їх число вперше перевищило в рейтингу Fortune Global 500 кількість американських ТНК (відповідно 124 і 121), а в рейтингу 2021 р. кількість китайських збільшилася до 135 [2].

Хоча за сукупним обсягом продажів лідирують поки що, як і раніше, найбільші корпорації США, але розрив вже не настільки значний – відповідно 9,65 і 8,92 трлн дол. США у 2021 р. (для порівняння: 8,5 та 6,0 трлн дол. США у 2017 р.). Корпорації країн, що розвиваються, вже не перший рік входять до списку 500 найбільших світових ТНК. Там представлені, крім ТНК Китаю, корпорації Бразилії, Мексики, Сінгапуру, Тайваню, Таїланду, Туреччини, Індії, Саудівської Аравії тощо. Але найбільш значна частина найбільших за обсягами річного доходу (або обсягами продажів) ТНК світу, як і раніше, представлена компаніями розвинених країн, насамперед країн «великої сімки». На сукупний обсяг продажів корпорацій США, Японії, Німеччини, Великої Британії, Канади, Франції та Італії припадає понад 55 % від сумарного обсягу продажів 500 найбільших ТНК світу [2].

За кількістю найбільших світових ТНК серед держав лідируючі позиції у світі наразі займають Китай, США, Японія, Франція, Німеччина. При цьому лише Китай має тенденцію до зростання кількості своїх корпорацій у загальносвітовому рейтингу. Інші країни-лідери здають йому свої позиції [2].

Структура найбільших ТНК світу демонструє ключові сфери спеціалізації країн-базування. Капітал, яким володіють ТНК, залучається до інших країн у розвиток систем виробництва та збуту, для реалізації ресурсної бази (зокрема дешевшої, ніж у країні базування робочої сили). Серед іноземних інвесторів найбільш інвестиційно-привабливими є такі галузі національних економік, як харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів – 15,7 % загального обсягу ПІІ, акумульованих у міжнародному бізнесі;

торгівля – 15,6 %; фінансова сфера – 8,5 %; машинобудування – 8,0 %; транспорт – 7,6 %; металургія та обробка металу – 5,4 %; операції з нерухомістю – 4,6 %; хімічна та нафтохімічна промисловість – 4,1 %. Для ТНК із країн ЄС та США найбільш привабливими є харчова промисловість, підприємства торгівлі, фінансовий сектор, фармацевтика [2]. Саме у цих галузях оборот капіталу є швидким, а комерційні ризики – мінімальні.

На сучасному етапі саме ТНК, перетворившись на транснаціональні групи компаній виробничого, торгового, фінансового та науково-дослідного профілю, не тільки залишаються основою економіки розвинених країн, а й стали одним із головних каталізаторів розвитку країн, що розвиваються. Більше того, відбувається інтенсифікація процесу транснаціоналізації виробничої діяльності, формування передумов для функціонування єдиного світового ринкового та інформаційного простору. ТНК сприймають глобальну економіку як єдиний ринок, прагнучи створювати стандартизовані товари та послуги, які відповідають вимогам споживачів у всіх куточках Землі.

Перехід світової економіки до шостого технологічного укладу з її системною цифровізацією вже принципово змінив ***характер міжнародного бізнесу, який набув трьох принципово нових рис:***

- ефективно розвиватися, «не виходячи з офісу»;
- здійснювати діяльність у режимі реального часу;
- охоплювати всі актуальні для бізнесу ринки товарів, капіталів, робочої сили, інформації тощо.

При цьому в умовах загострення конкурентної боротьби між самими ТНК відбувається зміна масштабів утворення систем внутрішньофірмових зв'язків, які набувають статусу регіональних (глобальних). Інвестиційні потоки, що надходять із міжнародних компаній для модернізації чи розвитку будь-якої зі сфер – один із перших кроків експансії національної економіки та реалізації зовнішньої політики ТНК. Глобальні потоки ПІІ у 2021 р. становили 1,58 трлн дол. США, що на 64 % більше порівняно з надзвичайно низьким рівнем у 2020 р. Однак майже 3/4 їх світового приросту було зумовлено підйомом у розвинених країнах, де ПІІ досягли 746 млрд дол. США, що більш ніж удвічі перевищувало рівень 2020 р. [10].

Сьогодні змінюються *організаційно-економічні форми ТНК*: превалюють міжнародні багатогалузеві концерни, холдингові компанії та диверсифіковані конгломерати.

Материнські компанії ТНК залишаються мозковими центрами всієї виробничо-господарської діяльності ТНК, проте при цьому роль зарубіжних дочірніх підрозділів посилюється, зокрема, у створенні та змісті глобальних конкурентних переваг. У країнах-реципієнтах активно просуваються глобальні корпоративні бренди, розвивається аутсорсинг, використовуються місцеві нематеріальні активи, розробляється та поширюється інноваційна продукція.

Конкуренція між ТНК та іншими суб'єктами міжнародного бізнесу посилюється за рахунок злиття та поглинання і переходить з національного на глобальний рівень. В результаті змінюється поведінкова функція практично всіх суб'єктів глобальної економіки, формуються нові ринки, виникає попит на між- та наддержавне регулювання і вплив на ТНК, наслідком чого є ще більше зростання рівня агресивності конкурентної боротьби між ними.

Сукупність виробничих потужностей національних держав, ТНК та їх зарубіжних філій, а також система міжнародних зв'язків виступають основою міжнародної виробничої системи, яка формується з мережевих структур у сфері виробництва, розподілу, транспортування та збуту продукції, їх контролю над фінансами, робочою силою, технологією та послугами. ТНК стають дедалі більш значущими акторами, переводячи на себе механізми управління та впливу на світові процеси.

9.3. ГЛОБАЛЬНІ ЛАНЦЮЖКИ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВИРОБНИЦТВА

Поглиблення міжнародного поділу праці в умовах становлення глобальної економіки в останні десятиліття XX століття призвело до формування та розповсюдження глобальних ланцюжків доданої вартості, які стали основним інструментом поглиблення процесів глобалізації в сучасній світовій економіці.

Під глобальними ланцюжками доданої вартості розуміється повний набір дій, необхідний для того, щоб здійснити просування продукту від моменту виникнення його концепції до кінцевого споживача через всі стадії виробництва, включаючи розробку та дизайн, забезпечення постачання сировини та проміжних компонентів, власне виробництво, маркетинг та організацію збуту, а також забезпечення післяпродажного обслуговування.

Тобто ***глобальний ланцюжок доданої вартості (ГЛДВ)*** є процесом створення продукту компаніями – постачальниками і виробниками – з різних країн, як розвинених, так і країн, що розвиваються, де на кожному його етапі формується додана вартість, що включається в кінцеву вартість цього продукту.

Глобальні ланцюжки доданої вартості як концепція була запропонована наприкінці 1970-х років Т. Хопкінсом та І. Валлерстайном у роботі «Закономірності розвитку сучасної світ-системи» [4]. Сучасними дослідженнями особливостей створення та функціонування глобальних ланцюжків доданої вартості займається низка провідних міжнародних організацій, серед яких, перш за все, слід назвати Світовий банк, Організацію економічного співробітництва та розвитку, Світову організацію торгівлі, Організацію ООН з промислового розвитку, а також Всесвітній економічний форум.

Найбільш активно міжнародні виробничі ланцюжки стали формуватися, починаючи з другої половини 1970-х років. Це пояснюється збігом за часом цілої ***низки чинників***:

- зростання цін на енергоносії та інші види сировини призвело до підвищення витрат у розвинених країнах та зумовило необхідність пошуку нових виробничих майданчиків з дешевою робочою силою;
- в цей же час в розвинених країнах стали посилюватися екологічні вимоги до виробництва продукції, що разом із зростанням цін на сировинні товари підштовхнуло компанії до перенесення окремих найбільш енерго- та матеріаломістких виробничих ланок до країн, що розвиваються;
- приблизно в той же час ціла низка країн, що розвиваються (насамперед, країни Східної та Південно-Східної Азії), приступили до

здійснення економічних реформ з метою форсованого економічного зростання. Основним чинником цього зростання стала дешева робоча сила, що дало гарну можливість для ТНК розміщувати там окремі ланки своїх виробництв;

- оскільки країни Східної та Південно-Східної Азії традиційно є одним із найбільш густонаселених регіонів світу, то підвищення рівня життя населення в умовах здійснення економічних реформ гарантувало розширення платоспроможного попиту та, тим самим, створювало умови для забезпечення збуту продукції ТНК в економіках цих країн у майбутньому. Зростання споживання в країнах Півдня підвищило привабливість для розміщення ланок підприємств на даних ринках;
- особливу роль у формуванні ГЛДВ зіграв розвиток та здешевлення інформаційних технологій, а також створення більш досконалих і дешевих засобів транспорту та зв'язку, що знизило витрати на перевезення сировини та комплектуючих і створило умови для успішного використання схем постачання «точно в строк»;
- у свою чергу, бурхливий розвиток ділових послуг та інтеграція послуг у виробничі процеси наприкінці XX століття сприяли тому, що ТНК сфокусувалися у своїй діяльності саме на ланках виробничого процесу, пов'язаних із наданням послуг. У той самий час власне виробництво та збірка виробів дедалі частіше почали здійснюватися не в країнах базування ТНК, а поза їх межами.

Таким чином, ГЛДВ стали типовим явищем у глобальній економіці, і більшість країн бере активну участь у міжнародному виробництві. У результаті наразі понад 60 % сучасної міжнародної торгівлі – це торгівля проміжними товарами і послугами у межах ГЛДВ, які на різних стадіях виробництва включаються у виробництво продукту кінцевого споживання [9].

У табл. 9.3 наведені дані про частку зарубіжної доданої вартості в експорті окремих як розвинених країн, так і країн, що розвиваються.

Таблиця 9.3

Частка зарубіжної доданої вартості в експорті окремих країн, 2020, %

Країна	Первинний сектор	Обробна промисловість	Послуги	Усього
США	10,1	15,8	3,9	9,5
Японія	14,9	22,2	7,7	17,8
Німеччина	22,0	28,3	12,7	23,3
Республіка Корея	18,1	36,4	18,0	33,5
Гонконг	38,3	74,8	22,5	29,0
Канада	14,9	36,4	11,8	23,7
Китай	11,7	19,5	8,3	17,5
Індія	7,4	31,3	9,5	21,2
Індонезія	12,2	18,4	9,1	14,5
Мексика	10,8	45,0	7,8	33,4
Малайзія	8,2	42,4	21,7	33,8

Джерело: [9].

Поширення виробничих ланцюжків призвело до зміни структури бізнесу та міжнародної торгівлі. Наприкінці XX століття класичну схему міжнародної торгівлі, що включала продаж кінцевих товарів, вироблених в одній країні, споживачам в інших країнах, було замінено міжфірмовою та внутрішньофірмовою торгівлею в межах ГЛДВ. У XXI столітті продукт є результатом об'єднання зусиль великої кількості виробників із різних країн, набуваючи міжнародного характеру.

Міжнародна торгівля супроводжується постійним багатостороннім обміном проміжними продуктами, послугами, ідеями, трудовими ресурсами, інвестиціями та інформацією. Подібний обмін все частіше відбувається із зарубіжжям, а не всередині однієї економіки. Ці процеси формують «торгівлю XXI століття», основою якої стає зв'язок торгівлі, інвестицій та послуг.

ГЛДВ стають свого роду «глобальними фабриками» з виробництва продукції, а країни конкурують між собою за місце та певну роль у ланцюжках доданої вартості.

Більшість ТНК, що організовують свої виробництва у вигляді міжнародних ланцюжків доданої вартості на територіях зарубіжних країн, ***залишають за собою низку ключових функцій***:

- проведення НДДКР, розробка технологій створення продукту;

- акумуляція необхідних фінансових ресурсів та забезпечення фінансування виробництва;
- розробка маркетингової стратегії та забезпечення просування товару;
- розробка та керівництво логістичними процесами, реалізація яких необхідна для безперебійного функціонування виробництва;
- забезпечення процесу управління та синхронізації діяльності окремих ланок у ланцюжку тощо.

Всі ці функції ТНК відносяться до сфери послуг, тобто сфера відповідальності ТНК у рамках створюваних ними глобальних ланцюжків доданої вартості все більшою мірою зміщується від виробництва товару до надання послуг, пов'язаних зі створенням і просуванням товару. Як наслідок, внесок послуг у створення доданої вартості товарів, що експортуються, становить нині 46 % [10], тобто приблизно половину доданої вартості. Саме в межах сфери сучасних високотехнологічних послуг (розробка технологій, забезпечення процесу управління, фінансування операцій тощо) знаходяться основні можливості для компаній з нарощування доданої вартості, що створюється.

Ці процеси призводять до виникнення нових можливостей та нових ризиків для всіх учасників ГЛДВ: самих ТНК, урядів країн, чиї компанії створюють ГЛДВ, та урядів країн, які приймають ланки ГЛДВ.

ТНК в умовах формування глобального виробництва та розміщення ланок ланцюжків в інших економіках, ***набувають таких можливостей***:

- зниження витрат та максимізація прибутку за рахунок дешевшої робочої сили в зарубіжних економіках;
- зниження витрат і забезпечення умов для довгострокового зростання за рахунок полегшення доступу до місцевої (часто дешевшої) сировини в економіках, що розвиваються;
- забезпечення доступу до зростаючого попиту з боку густонаселених країн як економік, що приймають окремі ланки ланцюжків;
- продовження життя використовуваних технологій за рахунок їх передачі на менш вимогливі ринки економік, що розвиваються.

Поряд з одержуваними плюсами, ТНК у процесі створення ГЛДВ ***зіштовхуються з ризиками***, серед яких:

- ймовірність зниження якості продукції при організації виробництва у зарубіжних економіках;
- необхідність передачі партнерам технологій і можливість «вирощування» конкурентів, що виникає у зв'язку з цим;
- збільшення залежності від форс-мажорних обставин як у глобальній економіці, так і в економіках країн – партнерів, включаючи політичні та екологічні ризики.

Таким чином, основним завданням для материнської компанії стає забезпечення ефективності функціонування ланцюжка в цілому, що в даних умовах вимагає від ТНК якісно нових управлінських та, зокрема, логістичних компетенцій. Ще одним наслідком розвитку ГЛДВ для ТНК стає необхідність постійного нарощування уваги до НДДКР та створення нових технологій, оскільки лише технологічне лідерство може зберегти конкурентоспроможність материнської ТНК в умовах розвитку глобального виробництва.

Розвиток ГЛДВ надає певні можливості для країн походження материнських ТНК:

- використання для економічного зростання ресурсів та ринків збуту країн-партнерів;
- виведення підприємств, які використовують застарілі та «брудні» технології зі своєї національної території за кордон;
- отримання доступу до технологій та інтелектуального потенціалу країн, що приймають ланки ГЛДВ;
- «прив'язування» економік країн-партнерів до своєї економіки.

Водночас, країни походження материнських ТНК стикаються і з ***ризиками розвитку свого національного ринку***, таким як:

- деіндустріалізація економіки та втрата частини робочих місць;
- відтік національних інвестицій за кордон;
- зниження податкових надходжень за рахунок виведення підприємств за кордон;
- можливе гальмування темпів економічного зростання; можливе погіршення торговельного балансу.

Отже, формування ГЛДВ зміцнює економічні можливості країн базування ТНК, але ставить перед урядами завдання щодо розвитку постіндустріальної структури економіки та технологічного зростання.

Але найбільший вплив ГЛДВ чинять на економіки, що приймають виробництва в межах ланцюжка, а це, у багатьох випадках, країни, що розвиваються. Підключення до ГЛДВ створює суттєві ***можливості для країн, що приймають***, з точки зору прискорення економічного зростання та якісного розвитку економіки:

- використання своїх порівняльних переваг у розвиток національної промисловості;
- економія часу та ресурсів на створення національних виробництв;
- отримання доступу до сучасних технологій, що дозволяє досить швидко покращити структуру економіки;
- створення нових робочих місць в умовах високих темпів приросту населення та необхідності боротьби з безробіттям;
- прискорення економічного зростання та вдосконалення структури виробництва;
- підвищення рівня життя населення та більш повне задоволення зростаючого попиту в національній економіці;
- зростання абсолютної вартості та покращення структури національного експорту;
- підключення національних виробників до участі у роботі ланцюжка та зростання локалізації у національній економіці;
- збільшення податкових надходжень та розширення можливостей щодо вирішення соціально-економічних завдань.

Однак поряд з безумовними виграшами від співпраці з ГЛДВ, економіки, що приймають, можуть зіткнутися і з ***ризиками***, серед яких:

- можливість для національних компаній зупинитися на низькотехнологічних стадіях виробничого процесу і не зуміти просунутися вище по ланцюжку;
- можлива втрата конкурентоспроможності у разі виходу на ринок виробників аналогічної продукції з країн із меншими витратами;

- можливість виявитися прив'язаними до виробничих процесів певних ТНК, що може обмежувати можливості країни щодо вибору інших партнерів;
- можливість втратити виробництво у разі, якщо ТНК вирішить піти з країни.

Таким чином, співпраця в рамках глобальних виробничих ланцюжків є новою формою організації глобального виробництва, що є вигідною для всіх сторін, водночас збільшуючи їхню відповідальність за ефективність їхньої участі у міжнародному поділі праці.

9.4. ЧЕТВЕРТА ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ШОСТИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УКЛАД У ГЛОБАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Термін «Четверта промислова революція» або «Індустрія 4.0» (*Industry 4.0*) вперше пролунав 2011 року в Німеччині. На Ганноверській виставці була представлена хай-тек стратегія 2020, і німецькі бізнесмени представили концепцію платформи Industry 4.0, що ознаменувала новий напрямок у промисловому виробництві, який вони хотіли застосувати у промисловості.

Сенс стратегії Індустрія 4.0 – у загальному впровадженні у процеси промислового виробництва кіберфізичних систем, відповідальних не тільки за окремі етапи, але й здатних повністю самостійно контролювати й оптимізувати виробництво. Ці системи мають дозволяти застосовувати інформацію, що знімається з різного обладнання для можливості проектування, створення та модернізації об'єктів, що створюються промисловістю.

На даний момент термін «Четверта промислова революція» є збірним і основний сенс його полягає в тому, що світ перейшов на новий рівень виробництва та споживання різного продукту.

Основу Четвертої промислової революції становлять більше десятка напрямків і є двигунами, які формують цей всесвітній процес, згруповані *у три блоки*:

I. Фізичний:

- безпілотні транспортні засоби;
- 3D-друк;
- передова робототехніка;
- нові матеріали тощо.

II. Цифровий:

- ***Інтернет речей*** – взаємодія між речами (продуктами, послугами, місцями та інше) та людьми, що забезпечується взаємозалежними технологіями та різними платформами;
- хмарні технології;
- штучний інтелект;
- блокчейн;
- доповнена та віртуальна реальність тощо.

III. Біологічний:

- геном людини;
- синтетична біологія;
- біологічна інженерія тощо [7].

Слід зазначити, що кожна наступна технологічна революція містила у собі відлуння попередніх і ґрунтувалася на них.

1. Перша промислова революція. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. основним нововведенням було застосування механізації нових принципів: водяні парові двигуни, ткацькі верстати, механічні пристрої, транспорт, металургія. Найбільш яскравим прикладом Першої промислової революції є Англія, де були розроблені та застосовані верстати у ткацькому виробництві, і тоді стався дуже швидкий перехід селян у фабричні робітники, перехід від аграрної економіки до промислового виробництва. Відбувся розвиток транспорту, з'явилися нові шляхи продажу та постачання вовни. У процесі бурхливо розвивалися торгові шляхи та світова торгівля.

2. Друга промислова революція у другій половині XIX – початку XX ст. ознаменувалася застосуванням електричної енергії, і це дозволило розробити нові технології виробництва сталі, набули поширення нафтова та хімічна промисловості, були введені в користування телефон і телеграф, закладено основи сучасної промислової цивілізації. Крім того, було застосовано потокове виробництво,

електрифікація залізниць, склався сучасний міжнародний поділ праці, сформувалося індустріальне суспільство.

3. Початком Третьої промислової революції вважається середина 1970-х рр. В цей час відбувається розвиток комп'ютеризації, застосування інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток програмного забезпечення, автоматизації, роботизації, впровадження науки XX століття у виробництво, тобто було закладено основи Четвертої промислової революції, оголошеної 2011 року.

4. Четверту промислову революцію відрізняє розвиток інтернету та перетворення його на глобальні мережі, розвиток технології Інтернету речей, перехід на відновлювані джерела енергії, перехід від металургії до композитних матеріалів, 3Д-принтери, вертикальні ферми для виробництва їжі, синтез їжі, самоврядний транспорт, нейромережі, генна модифікація, біотехнології, штучний інтелект. У подальшому очікується поширення застосування розподіленого виробництва, застосування розподіленої енергетики, мережевого колективного доступу до споживання, заміна посередників на розподілені мережі, прямий доступ виробника до споживача, економіка спільного використання тощо.

Загалом, Четверта промислова революція характеризується злиттям технологій обробки інформації з фізичними технологіями та розмиттям граней між фізичним, біологічним та цифровим світами, тобто застосуванням інформації для цілей людства. Зміни, що очікуються в межах Четвертої промислової революції, охоплюють різні боки людського життя, але перш за все, технологічний уклад, тобто розраховані на довгострокову перспективу.

Сучасне суспільство, яке характеризується безперервним потоком технологічних інновацій та економічним зростанням, сформувалося у світі, починаючи з XVII–XVIII ст. Індустріальне та інформаційне суспільство є лише етапами розвитку сучасного суспільства, а технологічний прогрес та інновації – його вбудованими елементами.

Отже, ***довгостроковий техніко-економічний розвиток*** за змістом являє собою процес послідовного заміщення великих комплексів технологічно пов’язаних виробництв, тобто технологічних укладів.

Технологічний уклад є цілісним і стійким утворенням, в межах якого здійснюється замкнутий цикл, що починається з видобутку та отримання первинних ресурсів і закінчується випуском набору кінцевих продуктів, відповідних типу громадського споживання.

Комплекс технологічно сполучених виробництв утворює ***ядро технологічного укладу***.

Технологічні нововведення, що визначають формування ядра технологічного укладу, називають ***ключовим фактором***.

Галузі, що інтенсивно використовують ключовий фактор і відіграють провідну роль у поширенні нового технологічного укладу, є ***базовими галузями*** (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Періодизація технологічних укладів

Уклад	Період	Ключовий фактор
Перший	1770–1830 рр.	Ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості, використанні енергії води. Ядро: текстильна промисловість, текстильне машинобудування, виплавка чавуну, обробка заліза, будівництво каналів, водяний двигун. Ключовий фактор – текстильні машини. Перевага – механізація виробництва на фабриках
Другий	1830–1880 рр.	Прискорений розвиток транспорту, виникнення механічного виробництва з використанням парового двигуна. Ядро: паровий двигун, залізничне будівництво, машинобудування, пароплавобудування, вугільна промисловість, чорна металургія. Ключовий фактор – паровий двигун, верстати. Перевага – зростання масштабів виробництва на основі використання парового двигуна.
Третій	1880–1930 рр.	Базується на використанні у промисловому виробництві електричної енергії, розвитку важкого машинобудування та електротехнічної промисловості. Впроваджено радіозв'язок, телеграф, автомобілі. На ринку панували монополії. Почалася концентрація фінансового капіталу. Ядро: електротехнічне машинобудування, лінії електропередач, неорганічна хімія. Ключовий фактор – електродвигун. Перевага – підвищення гнучкості виробництва на основі використання електродвигуна.

Продовження табл. 9.1

Четвертий	1930–1970 рр.	Ґрунтується на розвитку енергетики з використанням нафтопродуктів, газу, засобів зв'язку, синтетичних матеріалів. Це ера масового виробництва автомобілів, літаків, різних видів озброєння, використання атому. З'явилися і широко розповсюдилися комп'ютери та програмні продукти. Ядро: автомобілебудування, синтетичні матеріали, органічна хімія, переробка нафти. Ключовий фактор: двигун внутрішнього згоряння. Перевага – масове та серійне виробництво.
П'ятий	1970–2010 рр.	Спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, матеріалів, освоєння космічного простору. Перехід до єдиної мережі компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету. Ядро: електроніка, програмне забезпечення, телекомунікації, інформаційні технології. Ключовий фактор – мікроелектронні компоненти. Перевага – індивідуалізація виробництва та споживання.

На сучасному етапі розвитку світова економіка знаходиться на ***п'ятому технологічному укладі***, що спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, нових видів енергії, матеріалів, супутникового зв'язку тощо. Відбувається перехід від розрізнених фірм до єдиної мережі великих та дрібних компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету, що здійснюють тісну взаємодію в галузі технологій, контролю якості продукції, планування інновацій. Технологічне лідерство у рамках цього укладу належить Японії, США, Німеччині, Швеції та іншим країнам ЄС.

Сучасний етап розвитку світової економіки пов'язаний з переходом до ***шостого технологічному укладу***, тобто формується постінформаційне суспільство чи постінформаційна технологічна революція, розвиток якої буде забезпечено за рахунок нової хвилі інновацій та модернізації. Лідерами на наступному, шостому технологічному укладі будуть ті країни, які найбільше інвестували в такі галузі, як нанотехнології або сонячна енергетика. На початку XXI ст. країнами з найбільшими бюджетами є США, Китай, Японія та деякі інші, тому не дивно, що саме

ці держави претендують на лідерство у шостому технологічному укладі, оскільки вони змогли інвестувати достатню кількість коштів у потрібний час та у потрібному напрямку.

У зв'язку з цим на сьогодні для країн, які прагнуть стати лідерами в новому технологічному укладі, головним завданням є не тільки інвестування в технології шостого технологічного укладу, що вже формуються, але й найбільшу актуальність отримує важке завдання передбачити, яка саме область науки і техніки буде відчувати найбільш динамічне зростання в очікуваній хвилі інновацій і дасть найбільшу віддачу від інвестицій. Найбільшого прогресу, можливо, буде досягнуто у фармацевтиці, біотехнологіях та біомедичній науці (через процес старіння населення існує великий попит на інновації в даній галузі), генній інженерії, клонуванні, а також у розробках нових фармацевтичних препаратів та прямого з'єднання між машинами та живими організмами, які уможливлять модифікацію і покращення властивостей живих істот, включаючи людей (так звані кіборги).

Таким чином, ***основними напрямками шостого технологічного укладу*** стануть:

- біотехнології, що ґрунтуються на досягненнях молекулярної біології та генної інженерії;
- нанотехнології;
- системи штучного інтелекту;
- відновлювана та альтернативна енергетика;
- глобальні інформаційні мережі та інтегровані високошвидкісні транспортні системи;
- перетворення технологічної бази сфери виробництва (знарядь праці, джерел енергії, матеріалів, технологій) і сфери особистих послуг та особистого споживання (медичних, побутових, освітніх та культурних послуг, домашнього господарства) тощо.

Так, розвиток нанотехнологій (управління об'єктами на молекулярному рівні) та біотехнологій (використання живих організмів у виробничому процесі) є радикальною зміною у нашому розумінні виробництва в промисловості та лікуванні; в медицині. Там буде наголошено на різних альтернативах існуючим виробничим процесам, які будуть менш екологічно шкідливими. Традиційне паливо (дизельне

паливо, бензин) буде поступово замінено на альтернативне паливо (водень) тощо.

Експерти вважають, що за збереження нинішніх темпів техніко-економічного розвитку, шостий технологічний уклад почне оформлятися протягом 2020–2030 рр., а фазу зрілості набуде у 2040-х рр. При цьому в 2020–2030 рр. у прогресивних країнах і цивілізаціях як реакція на глобальну технологічну кризу першої чверті XXI ст. розгорнеться глобальна технологічна революція, яка займе простір другої чверті століття, а до країн і цивілізацій, що відстають, докотиться лише у другій половині століття. Ця революція започаткує постіндустріальний технологічний спосіб виробництва як матеріально-технічну основу інтегрального економічного ладу XXI–XXII ст. Змістом цієї революції буде великомасштабне освоєння шостого технологічного укладу – першого етапу постіндустріального технологічного способу виробництва, шо і стане епохальною інновацією, найглибшою технологічною трансформацією XXI ст. Перехід до наступних технологічних укладів – сьомого, восьмого, дев'ятого, можливо, і десятого на схилі XXII ст. – навряд чи буде настільки радикальним на різних етапах життєвого циклу постіндустріального технологічного способу виробництва.

Наразі ж існуюча технологічна багатоукладність, впливає на розвиток глобальної економіки, формуючи її новий тип, змінюючи поведінку економічних суб'єктів, змушуючи їх виробляти нову стратегію і тактику діяльність у сучасних умовах. У міжнародному поділі праці сьогодні виграють країни, які мають техніко-інноваційний потенціал і першими освоюють нові види продукції сучасного технологічного укладу.

9.5. «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО» ЯК НОВА МОДЕЛЬ СУЧАСНОГО ВИРОБНИЦТВА

У сучасному світі розвиток технологій у промисловості продовжується і стрімко розширює межі виробництва. Сьогодні промислове виробництво стає все розумнішим, де автоматизовані системи, аналітика

даних та промисловий інтернет речей використовуються для покращення продуктивності, ефективності та безпеки виробництва.

Так, ринок інтелектуального виробництва у 2019 р. оцінювався у 27,77 млрд дол. США та очікується його зростання до 83,21 млрд дол. США до 2026 р., тобто з приростом 5 % на рік, що значно випереджає темпи приросту традиційного виробництва [3].

Інтелектуальне виробництво використовує передові технології, такі як штучний інтелект, підключення до хмарних технологій і промисловий Інтернет речей, для підвищення ефективності та гнучкості традиційних виробничих процесів. Інтелектуальне виробництво використовує в реальному часі дані від машин та датчиків для оптимізації виробництва, підвищення якості та підтримки безперебійної роботи обладнання, а також для автоматичної адаптації до змін потреб клієнтів та бізнес-потреб.

Національний інститут стандартів та технологій (*National Institute of Standards and Technology*) визначає ***інтелектуальне виробництво*** як повністю інтегровані виробничі системи, які реагують у реальному часі для задоволення змін і умов на заводі, в мережі постачання та потреб клієнтів [5].

Інтелектуальне виробництво ґрунтується на підключенні до хмари. Це поєднання людської творчості, цифрових машин та активів, а також систем та аналітики на базі штучного інтелекту. Інтеграція штучного інтелекту й інтелектуальних інструментів дозволяє підвищити адаптивність та прискорити налаштування вихідних даних на основі даних та інформації в реальному часі. Прозорість, гнучкість та стійкість інтелектуального виробництва роблять його основою формування ефективних моделей ланцюжка поставок та спільних бізнес-операцій.

Сьогодні інтелектуальне виробництво не пов'язане з демонтажем традиційних заводів та заміною їх на щось інше. Йдеться про поетапне вдосконалення існуючих заводів та розширення їх за допомогою найкращих інструментів і рішень для більш ефективного та результативного досягнення своїх виробничих цілей.

У разі безпрецедентної конкуренції сучасні компанії повинні розглядати не тільки прибуток як показник успіху. Довгострокова

стабільність та лояльність клієнтів випливають із переваг, які відчуваються у будь-якій компанії – від клієнтів, до персоналу і навіть навколишнього середовища.

Основними перевагами інтелектуального виробництва є такі:

- Ефективність та продуктивність. Завдяки автоматизації, аналітиці даних у реальному часі та інтегрованим рішенням для виробництва інтелектуальне виробництво працює швидше, раціональніше та безпечніше.
- Гнучкість та оперативність реагування. На кожному етапі процесу рішення для інтелектуального виробництва та аналізу даних дозволяють швидко реагувати на зміни ринку, змінюючи виробничі потоки та персоналізуючи продукти з високою швидкістю та гостротою.
- Стійкий розвиток: дані, що збираються за допомогою інтелектуальних технологій виробництва, можуть допомогти реалізувати стратегічні та економічні плани щодо оптимізації операцій та зниження енергоспоживання.
- Поліпшений контроль якості. Рішення для розумного виробництва можуть інтегруватися в усі ланки ланцюжка поставок та виробничих операцій, забезпечуючи прозорість та верифікацію стандартів якості на всіх етапах.
- Наскрізна економія. Цифрова інтеграція від одного кінця ланцюжка поставок до іншого дозволяє оптимізувати прогнозування, керування запасами та логістичні рішення, що означає зниження ризиків, скорочення витрат і задоволеність клієнтів.
- У сферу цифрової трансформації входять такі важливі аспекти, як кібербезпека та стратегічна бізнес-інтеграція.

Базові технології, що лежать в основі інтелектуального виробництва:

- Інтернет речей – мережа промислового Інтернету речей є основою інтелектуального виробництва, оскільки вона включає не лише підключені активи, а й інтелектуальні системи та автоматизовані процеси, з якими вони інтегровані.
- Штучний інтелект – втілює виробничі дані в життя завдяки розширеній аналітиці та вродженій здатності керувати широкими і розрізненими наборами даних та об'єднувати їх.

- Великі дані. Якщо штучний інтелект перетворює виробництво на інтелектуальне виробництво, то великі дані надають системі величезні набори розрізнених виробничих даних задля того, щоб робити дедалі більш точні висновки та швидше дізнаватися про це з часом.
- Автономні роботи, робототехніка – це можливість самостійно автоматизувати роботу з активами хмар, забезпечуючи необхідну гнучкість та швидкість.
- Адитивне / гібридне виробництво (3D-друк) підвищує стійкість та гнучкість, дозволяючи виробляти деталі за необхідності.
- Хмарні обчислення забезпечують доступність системних ресурсів на запит по всіх бездротових каналах, таких як Wi-Fi або 5G. Великі хмари можуть керуватися централізовано, але при цьому розподілятися за регіональними або глобальними розташуваннями.
- 5G зв'язок, завдяки якому компанії отримують переваги хмарного підключення до Інтернету та впроваджують їх із меншими затримками, набагато швидшою швидкістю та майже безмежною здатністю масштабуватися.
- Периферійні обчислення допомагають перенести штучний інтелект та аналітику даних у цех та усунути затримки в мережі Інтернет речей.
- Моделювання / цифровий двійник створюється як ідентична віртуальна копія машини чи процесу, що існує у реальному світі. Він дозволяє виробничим групам тестувати нові способи роботи та підштовхувати віртуальні прототипи до їх абсолютних меж, без витрат та ризику заподіяння шкоди у реальному житті.
- Проектування для виробництва дозволяє фахівцям з досліджень та розробок здобувати уроки з даних, що надходять з виробничих цехів та клієнтської бази. Ці відомості допомагають їм проектувати виграшні продукти, що відповідають вимогам клієнтів до якості та персоналізації, а також створювати проекти простіше, економічніше та швидше.

В останні кілька років стає все більш очевидним, що цифрова трансформація є найважливішим пріоритетом для ланцюжків постачання та виробничих операцій, які сподіваються стати конкуренто-

спроможними та стійкими у 2020-х роках. Пандемія COVID-19 ще більше виявила недоліки глобального ланцюжка поставок та галузеві вразливості.

Очікування споживачів також сприяють розвитку технологій «розумного» заводу та фабрики майбутнього. Відомий як Amazon Effect, споживчий попит на доставку наступного дня зростає стабільними та швидкими темпами.

У майбутньому розумне виробництво стане ще більш поширеним і значущим. Розроблятимуться нові технології та методи, які дозволять ще більш оптимізувати та автоматизувати виробничі процеси. У результаті розумне виробництво допоможе компаніям покращити свою конкурентоспроможність, а економіці – стати більш ефективною.

Проте впровадження розумного виробництва та технологій промислового Інтернету речей несе із собою як потенційну вигоду, так і *економічні ризики*:

- один із основних ризиків – це високі витрати на впровадження та оновлення обладнання та систем, що вимагає значних інвестицій, включаючи придбання нових пристроїв, систем керування та аналітики даних. Це може призвести до фінансових труднощів для компаній, особливо для малих та середніх підприємств;
- загроза кібербезпеці – розумне виробництво використовує безліч пристроїв, підключених до Інтернету та обмін інформацією між ними, що може стати об'єктом кібератак та витоку інформації і призвести до економічних втрат та шкоди репутації компанії;
- скорочення робочих місць – впровадження автоматизованих систем та роботизації може замінити трудомісткі процеси, що може призвести до звільнення робітників, тобто до соціальних проблем та підвищеного безробіття;
- зниження попиту на деякі види продукції – виробництво більшого обсягу продукції з меншими витратами може призвести до перенасичення ринку та зниження цін на продукцію, що може вплинути на доходи компаній.

Таким чином, інтелектуальне виробництво та технології промислового Інтернету речей – це важливий напрямок розвитку сучасної промисловості. Вони дозволяють підвищити ефективність виробництва, знизити витрати та покращити якість продукції, і отримують все більшу підтримку у різних країнах. Це свідчить про необхідність та перспективність цих технологій у майбутньому. Однак для успішного впровадження розумного виробництва необхідно враховувати технічні та культурні особливості різних виробничих галузей, а також забезпечити безпеку та конфіденційність даних.

Основні визначення, терміни, поняття

Промисловість; міжгалузеві системи; організаційно-економічні форми ТНК; глобальний ланцюжок доданої вартості; Четверта промислова революція; Інтернет речей; довгостроковий техніко-економічний розвиток; технологічний уклад.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характеристики галузей промисловості.
2. Назвіть структурні зміни в економіці, що забезпечують технологічний прорив на інноваційній основі.
3. Перелічіть міжгалузеві промислові системи, діяльність яких набуває глобальних масштабів?
4. Схарактеризуйте сучасні тенденції розвитку машинобудівного комплексу.
5. Назвіть найважливіші організаційно-економічні форми ТНК.
6. Що таке глобальний ланцюжок доданої вартості?
7. Які напрями складають основу Четвертої промислової революції?
8. Що таке технологічний уклад, його ядро та ключовий фактор?
9. Дайте визначення інтелектуальному виробництву.
10. Які базові технології лежать в основі інтелектуального виробництва?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Провідні галузі матеріального виробництва; підприємства, зайняті видобутком сировини, виробництвом та переробкою матеріалів і енергії, виготовленням машин, – це:

а) промисловість;

б) важка промисловість;

в) добувна промисловість;

г) обробна промисловість.

2. Сукупність галузей промисловості, що виготовляють переважно засоби виробництва: машини, агрегати, механізми, верстати та інше, – це:

а) промисловість;

б) важка промисловість;

в) добувна промисловість;

г) обробна промисловість.

3. Галузі, в яких здійснюється процес видобутку сировини та палива із земних надр, лісів та водойм, – це:

а) промисловість;

б) важка промисловість;

в) добувна промисловість;

г) обробна промисловість.

4. Галузі, що займаються переробкою сировинних матеріалів, – це:

а) промисловість;

б) важка промисловість;

в) добувна промисловість;

г) обробна промисловість.

5. Організаційно-економічні форми ТНК – це:

а) міжнародні багатогалузеві концерни, холдингові компанії та диверсифіковані конгломерати;

б) материнські та дочірні компанії;

в) хімічні, металургічні, фінансові, електронні тощо;

г) всі відповіді вірні.

6. ТНК в умовах формування глобального виробництва та розміщення ланок ланцюжків в інших економіках набувають переваг у вигляді:

а) зниження витрат та максимізації прибутку за рахунок дешевшої робочої сили в зарубіжних економіках;

б) ймовірності зниження якості продукції при організації виробництва у зарубіжних економіках;

в) збільшення залежності від форс-мажорних обставин, включаючи політичні та екологічні ризики;

г) в результаті необхідності передачі партнерам технологій виникає можливість її крадіжки.

7. Взаємодія між речами (продуктами, послугами, місцями та інше) та людьми, що забезпечується взаємозалежними технологіями та різними платформами, – це:

а) Інтернет речей;

б) стратегія Індустрія 4.0;

в) інтелектуальне виробництво;

г) технологічний уклад.

8. Загальне впровадження у процеси промислового виробництва кіберфізичних систем, відповідальних не тільки за окремі етапи, але й здатних повністю самостійно контролювати й оптимізувати виробництво, – це:

а) Інтернет речей;

б) стратегія Індустрія 4.0;

в) інтелектуальне виробництво;

г) технологічний уклад.

9. Повністю інтегровані виробничі системи, які реагують у реальному часі для задоволення змін і умов на заводі, в мережі постачання та потреб клієнтів, – це:

а) Інтернет речей;
б) стратегія Індустрія 4.0;
в) інтелектуальне виробництво;
г) технологічний уклад.

10. Цілісне і стійке утворення, в межах якого здійснюється замкнутий цикл, що починається з видобутку та отримання первинних ресурсів і закінчується випуском набору кінцевих продуктів, відповідних типу громадського споживання, – це:

а) Інтернет речей;
б) стратегія Індустрія 4.0;
в) інтелектуальне виробництво;
г) технологічний уклад.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гладій І. Й. Міжнародні виробничі мережі в Європі: монографія / І. Й. Гладій, І. Я. Зварич. — Тернопіль : Економічна думка, 2020. – 292 с.
2. Global 500 – Fortune. URL : https://fortune.com/ranking/global500/
3. Global Smart Factory Market 2021 to 2026 – Growth, Trends, COVID–19 Impact and Forecasts – ResearchAndMarkets.com. URL : https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA684092981&sid=sitemap&v=2.1&it=r&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E80f53abe&aty=open-web-entry
4. Hopkins T., Wallerstein I. Patterns of Development of the Modern World-System // Review. 1977. Vol. 1. № 2. P. 128.
5. Intellectual production – NIST. URL : https://www.nist.gov/programs-projects/product-definitions-smart-manufacturing
6. Proportions of economic sectors in the gross domestic product (GDP) in selected countries in 2021 – Statista. URL :

https://www.statista.com/statistics/264653/proportions-of-economic-sectors-in-gross-domestic-product-gdp-in-selected-countries/

7. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Fourth_Industrial_Revolution.pdf
8. Share of economic sectors in the global gross domestic product (GDP) from 2011 to 2021 – Statista. URL: https://www.statista.com/statistics/256563/share-of-economic-sectors-in-the-global-gross-domestic-product/]
9. Trade in value-added and global value chains: statistical profiles – WTO. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/miwi_e/countryprofiles_e.htm
10. World Investment Report 2022: International tax reforms and sustainable investment – UNCTAD. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf

ТЕМА 10

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

10.1. Роль аграрного сектору в глобальній економіці.
10.2. Агропромислова інтеграція, її типи та форми.
10.3. Сучасний глобальний агропромисловий комплекс та тенденції його розвитку.
10.4. Транснаціональні корпорації в агропромисловому бізнесі.
10.5. Глобальна продовольча проблема та перспективи «зеленої революції» в сільському господарстві.

10.1. РОЛЬ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Сільське господарство або ж ***аграрний сектор*** – це одна з найдавніших галузей економіки, є найважливішою галуззю світового господарства, спрямованою на забезпечення населення продовольством, а низки галузей промисловості – сировиною.

Галузь є однією з найважливіших, безпосередньо чи опосередковано пов'язана з усіма економічними галузями та соціальними сферами життєзабезпечення суспільства, представлена у всіх країнах світу.

Виникнення сільського господарства пов'язане з так званою «неолітичною революцією» у засобах виробництва, що почалася близько 12 тисяч років тому і призвела до виникнення товарного господарства та подальшого розвитку цивілізації.

Аграрний сектор – це галузь, яка сильно залежить від природних умов, таких як клімат, довкілля та наявність водних ресурсів.

Важливими також є й економічні чинники: ринкові ціни та вартість виробництва, а також політика країни, включаючи цільові субсидії для

вирощування (або, навпаки, невирощування – щоб уникнути надвиробництва) певних культур.

Світовий аграрний сектор включає цілий комплекс галузей, виробничих потужностей і підприємств, діяльність яких спрямована на забезпечення продовольством населення планети та отримання сировинної бази рослинного та тваринного походження для харчової, легкої, переробної та інших видів промисловості.

Основні галузі – рослинництво і тваринництво, їх паралельний розвиток передбачає комплексне забезпечення та розвиток усієї галузі в цілому.

Рослинництво – це галузь, пов'язана з вирощуванням сільськогосподарських культур. В першу чергу такі рослини є вихідним матеріалом для виготовлення харчових продуктів.

Галузь включає діяльність з вирощування різних культур (зернових, бобових, олійних), продуктів, що стимулюють (чай, каву, какао), а також овочівництво, садівництво, виноробство та інших продуктів харчування, а крім того, кормових культур (фуражні трави, силосні продукти, кормові коренеплоди), баштанні тощо.

Існує ряд рослин, що вирощуються для цілей, не пов'язаних з харчуванням людини або тварин. Йдеться про культури, які є сировиною для промисловості, – бавовна, льон, джут, конопля, що перетворюються на тканини. Рослини, на кшталт гевеї та деяких айстрових, є джерелом каучуку. Цукрові очерет та буряк класифікуються як технічні культури, оскільки вони використовуються для отримання цукру. До цього виду відносять і рослини, необхідні для виробництва паперу, барвників, смол, крохмалю, енергетичних ресурсів, фармацевтики тощо. Безумовно, певні продукти рослинництва можуть одночасно входити до кількох категорій, наприклад, льон виступає і як олійна, і як технічна культура.

Тваринництво – це галузь, пов'язана з розведенням та доглядом за сільськогосподарськими тваринами з метою отримання різних продуктів.

Сюди відноситься скотарство, конярство, свинарство, бджільництво, рибництво і так далі. Список видів сільськогосподарських тварин дуже різноманітний. Цілі тваринницької діяльності також багатогранні – виробництво харчових продуктів (м'ясо, молоко, мед, яйця), отримання

вовни, шкіри, шовку, хутра, гною для добрив. Крім того, деякі тварини служать як тягова сила. Тваринництво включає також напрями, пов'язані з культивуванням декоративних і екзотичних порід.

Географія країн і районів відрізняється один від одного винятковим різноманіттям форм виробництва та аграрних відносин, саме це спричиняє різне визначення ролі сільського господарства в різних куточках планети.

Аграрний сектор виступає як джерело поповнення національних доходів держав, а також забезпечує продовольчу безпеку країн світу. Основні народногосподарські пропорції та зростання глобальної та національних економік значною мірою залежать від стану та темпів розвитку аграрного сектору.

В якості показників розвитку аграрного сектору прийнято вважати частку зайнятих у сільському господарстві серед працездатного населення, а також питому вагу сільського господарства у структурі валового внутрішнього продукту (ВВП). Колись частка сільського господарства у ВВП багатьох країн світу була не просто переважаючою, але такою, що сягала 60–80 %. Сьогодні у розвинених країнах частка сільськогосподарської продукції ВВП коливається в межах 2–10 %, а рівень зайнятих – 2–5 %. Наразі у світовому аграрному секторі зайнято близько 1 млрд економічно активного населення світу [6].

Взагалі за часткою зайнятих у цій галузі серед економічно активного населення або за часткою сільськогосподарської продукції ВВП судять про загальний рівень розвитку економіки країни. За цим показником розрізняють аграрні, аграрно-індустріальні, індустріально-аграрні, індустріальні та постіндустріальні країни.

В аграрній країні провідною галуззю є сільське господарство. У ньому зайнята найбільша частка трудових ресурсів, і вона має найбільшу питому вагу у структурі ВВП. У такій країні переважає сільське населення, промисловість та невиробнича сфера відіграють підлеглу роль та не визначають міжнародну спеціалізацію країни.

В індустріальній країні основою економіки є потужна промисловість, яка не лише задовольняє потреби країни, а є галуззю її спеціалізації та має експортну орієнтацію. Водночас в індустріальних країнах розвинене інтенсивне сільське господарство та невиробнича сфера.

Проміжне положення між аграрними та індустріальними країнами займають ***аграрно-індустріальні*** та ***індустріально-аграрні країни***. У кожному з цих типів сільське господарство та промисловість відіграють важливу роль у структурі господарства, а за переважанням тієї чи іншої сфери матеріального виробництва і виділяють тип країни.

У постіндустріальних країнах провідною є невиробнича сфера. Розвинуто науку та вищу освіту, високотехнологічні галузі промисловості, високе технічне оснащення сільського господарства, рівень обслуговування населення та виробництва тощо.

Ці показники досить високі в більшості країн, що розвиваються, де в аграрному секторі зайнято більше половини економічно активного населення. Аграрний сектор там йде екстенсивним шляхом розвитку, тобто збільшення продукції досягається розширенням посівних площ, збільшенням поголів'я худоби, збільшення числа зайнятих у сільському господарстві. У країнах, економіки яких відносяться до типу аграрних, низькі показники механізації, хімізації, меліорації тощо.

Найбільш високого рівня досяг аграрний сектор розвинених країн Європи та Північної Америки, які вступили у постіндустріальну стадію. У цих країнах ще із середини XX ст. аграрний сектор характеризується науково-обґрунтованою організацією, підвищенням продуктивності праці, застосуванням нових технологій, систем сільськогосподарських машин, пестицидів та мінеральних добрив, використанням генної інженерії та біотехнології, робототехніки та електроніки, тобто розвивається інтенсивним шляхом.

Подібні прогресивні зміни відбуваються і в країнах, що належать до типу індустріальних, проте рівень інтенсифікації в них значно нижчий, а частка зайнятих в аграрному секторі вища, ніж у постіндустріальних. При цьому в цих країнах спостерігається навіть криза надвиробництва продовольства, а в аграрних – навпаки, однією з найгостріших проблем є продовольча проблема (проблема недоїдання та голоду).

Розвинений аграрний сектор є одним із факторів безпеки країни, оскільки робить її менш залежною від інших країн. Тому сільське господарство підтримується і субсидується в розвинених, індустріальних країнах, хоча з економічної точки зору вигідніше було б завозити продукти з менш розвинених держав.

Аграрний сектор має такі основні особливості:

- економічний процес відтворення переплітається з природним процесом зростання та розвитку живих організмів, що розвиваються на основі біологічних законів;
- циклічний процес природного зростання та розвитку рослин та тварин зумовив сезонність сільськогосподарської праці;
- на відміну від промисловості технологічний процес у аграрному секторі тісно пов'язаний із природою, де земля виступає у ролі головного засобу виробництва.

Фахівці Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (*FAO*) відзначають, що 78 % земної поверхні відчувають серйозні природні обмеження для розвитку землеробства, 13 % площ відрізняються низькою продуктивністю, 6 % середньої та 3 % високою. У 2022 р. у сільському господарстві використовувалося 37,6 % усієї суші, у тому числі розорано 10,6 %, 25,8 % використовується під пасовища та ще 1,2 % під багаторічними культурами [6].

Особливості агроресурсної ситуації та спеціалізації аграрного сектору значно різняться у регіонах. Виділяється кілька ***термічних поясів***, кожен з яких характеризується своєрідним ***набором галузей рослинництва та тваринництва***:

- Холодний пояс займає широкі простори на півночі Євразії та Північної Америки. Землеробство обмежене нестачею тепла та багаторічною мерзлотою. Рослинництво – лише в умовах закритого ґрунту, а на низькопродуктивних пасовищах розвивається оленярство.
- Прохолодний пояс охоплює широкі території Євразії та Північної Америки, а також вузьку смугу на півдні Анд у Південній Америці. Незначні ресурси тепла обмежують набір культур, які можна вирощувати (швидкоспілі культури – сірі хліба, овочі, деякі коренеплоди, рання картопля). Землеробство має осередковий характер.
- Помірний пояс у південній півкулі представлений у Патагонії, на узбережжі Чилі, островах Тасманія та Нова Зеландія, а в північній займає майже всю Європу (крім південних півострівів), південь Сибіру та Далекого Сходу, Монголію, Тибет, північний схід Китаю, південь Канади, північно-східні штати США. Це пояс масового землеробства. Ріллею

зайняті майже всі придатні по рельєфу території, її питома площа сягає 60–70 %. Тут широкий набір культур, що вирощуються: пшениця, ячмінь, жито, овес, льон, картопля, овочі, коренеплоди, кормові трави. У південній частині поясу росте кукурудза, соняшник, рис, виноград, фруктові та плодові дерева. Пасовища за площею обмежені, вони домінують у горах та аридних зонах, де розвинене відгінне тваринництво та верблюдівництво.

- Теплий пояс відповідає субтропічному географічному поясу та представлений на всіх материках, крім Антарктиди: він охоплює Середземномор'я, більшу частину території США, Мексики, Аргентини, Чилі, південь Африки та Австралії, Південний Китай. Тут вирощують два врожаї на рік: взимку – культури помірного поясу (зернові, овочі); влітку – тропічні однорічники (бавовник) або багаторічники (оливкове дерево, цитрусові, чай, волоський горіх, інжир тощо). Тут панують низькопродуктивні пасовища, які сильно деградують від неконтрольованого випасу.
- Спекотний пояс займає великі простори Африки, Південної Америки, північну та центральну Австралію, Малайський архіпелаг, Аравійський півострів, Південну Азію. Вирощується кавове та шоколадне дерева, фінікова пальма, батат, маніок тощо. У субаридних зонах знаходяться величезні за площею пасовища з бідною рослинністю.

Аграрний сектор більше впливає на природне середовище, ніж будь-яка інша галузь виробництва. Причина цього в тому, що аграрний сектор потребує величезних земельних площ. Через це змінюються ландшафти цілих континентів. Наприклад, колись на Великій Китайській рівнині ріс субтропічний ліс, переходячи на півночі в уссурійську тайгу, а на півдні в джунглі Індокитаю; у Європі агроландшафт витіснив широколистяні ліси, а в Україні поля замінили степи.

Сільськогосподарські ландшафти виявилися нестійкими, що призвело до низки екологічних катастроф. Так, неправильна меліорація стала причиною засолення ґрунтів і втрати більшої частини оброблюваних земель Стародавньої Месопотамії, глибока оранка призвела до курних бурь у Казахстані та Америці, перевипас худоби та землеробство до опустелювання в зоні Сахель в Африці тощо.

10.2. АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕГРАЦІЯ, ЇЇ ТИПИ ТА ФОРМИ

У 1960–70-ті рр. у світовому аграрному секторі (спочатку в найбільш розвинених країнах, насамперед у США) почалося технологічне зрушення, яке отримало назву «агропромислова інтеграція». Агропромислова інтеграція є новою формою об'єднання підприємств, відмінною від об'єднань у промисловості та сфері послуг, її головна особливість полягає у її міжгалузевому характері.

Агропромислова інтеграція – організаційне та комерційне об'єднання підприємств двох галузей економіки – промисловості та сільського господарства.

Агропромислова інтеграція змінює специфічний характер сільськогосподарського виробництва (схильність до природно-кліматичних факторів, труднощі попереднього планування, прогнозування ваги та обсягу вироблених овочів, фруктів та інших сільгосппродуктів), включаючи аграрний сектор у загальний процес промислового виробництва. Інтеграція відбиває взаємозалежність сільськогосподарського і промислового виробництва, що реально склалася у суспільстві, та водночас ще більше посилює цю взаємозалежність, створюючи економічний, комерційний механізм, який стабільно забезпечує промисловість сільськогосподарською сировиною.

Існує ***два типи агропромислової інтеграції***, виходячи зі ступеня збереження у суб'єктів прав власності, що інтегруються:

- інтеграція функцій власників (консолідація видів господарську діяльність суб'єктів без втрати ними власних правочинів);
- інтеграція об'єктів власності (концентрація майна та ресурсів суб'єктів господарювання зі втратою права власності на них).

За підсумками зазначених ознак будується класифікація організаційних форм агропромислової інтеграції (рис. 10.1).

Форми агропромислової інтеграції можна згрупувати залежно від організаційно-економічної основи функціонування у ***три моделі***:

- до першої належать формування, інтеграційний процес у яких здійснюється на договірній основі юридично самостійними підприємствами та фізичними особами в рамках спілок, партнерств, кооперативів та асоціацій;

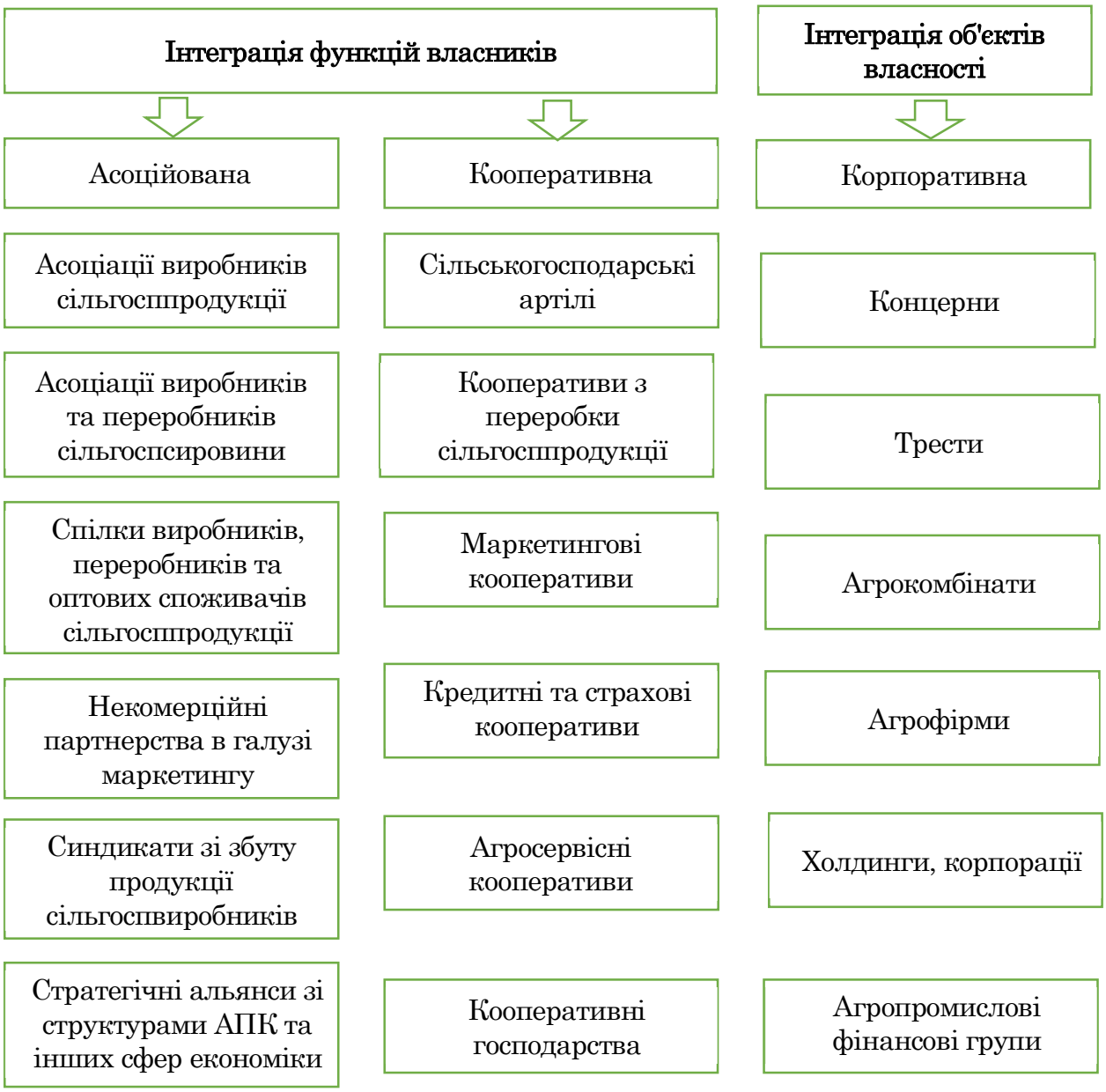

Рис. 10.1. *Типи та організаційні форми агропромислової інтеграції*

- інтеграційна модель другого виду виражає виробничо-економічне співробітництво юридичних, що притаманно синдикатів, консорціумів і концернів;
- господарські структури, у яких процес інтеграції складає основі централізації активів (капіталу) і втрати юридичного статусу окремих учасників, представляють третю інтеграційну модель, що охоплює агрофірми, підприємства, корпорації, холдинги і фінансово-промислові групи (ФПГ).

Цю класифікацію доповнюють ***два види агропромислової інтеграції***:

- пряму, чи «вперед», коли сільгосптоваровиробник об'єднує він переробку сільськогосподарської власної сировини, транспортування, збут готової продукції; зворотну, тобто «назад», коли переробне підприємство замикає він сільгосптоваровиробників задля забезпечення сировиною потужностей з випуску, наприклад, молокопродуктів.

В основу систематизації організаційних форм агропромислової інтеграції можуть бути покладені такі ***основні типові ознаки***:

- глибина та стійкість виробничо-економічних зв'язків суб'єктів, що входять у формування;
- ступінь соціально-економічної однорідності інтегрованих агропромислових формувань;
- межі правової та господарської самостійності учасників інтеграції;
- характер діяльності та виробничий напрямок;
- інтегрованого формування;
- рівень поділу праці та її кооперації;
- система управління, прийнята в агропромисловому формуванні.

Виділення перелічених ознак дозволяє класифікувати агропромислові інтегровані формування на відповідні види та різновиди.

Інтеграція суб'єктів агропромислового комплексу ***націлена на підвищення ефективності господарювання***, що досягається за рахунок:

- збільшення масштабів виробництва;
- поєднання розрізнених стадій єдиного технологічного процесу;
- отримання можливості мати закінчений цикл виробництва, переробки та продажу конкурентоспроможної продукції.

При цьому інтеграція має не тільки позитивні, а й ***негативні сторони:***

- забезпечуючи ефект від укорочення шляху просування продукту-напівфабрикату до його кінцевої форми та «замикання ланцюга маркетингу», обмежує вільний обмін продукцією між економічними агентами, скорочуючи кількість операцій на ринку;
- товари проходять потоком між об'єднаними фірмами не стільки на основі вільної конкуренції, як на адміністративній основі – обмін

управляється договорами, в яких визначаються місця продажу, кількість та якість товарів, встановлюються ціни;

- в межах інтеграційних форм дві або більше стадії ринку комбінуються в одну, продукти рухаються від однієї стадії до іншої за допомогою управлінських рішень, а не шляхом продажу на ринку, тобто формуються умови для централізації прийняття рішень на основі єдиного керівництва.

Загальний ефект агропромислової інтеграції утворюється за сукупністю результатів виробничого та економічного співробітництва її учасників, збільшення тісноти міжгалузевих зв'язків на основі таких критеріїв:

- технологічні, що виражають рівень використання ресурсів;
- економічні, що показують співвідношення витрат і доходів від реалізації в умовах появи гарантованого ринку збуту виробленої продукції;
- соціальні, що відображають зміну умов відтворення робочої сили.

10.3. СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛЬНИЙ АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО РОЗВИТКУ

Агропромислова інтеграція логічно та історично веде до утворення агропромислового комплексу.

Агропромисловий комплекс (АПК) – це система сільськогосподарських і промислових підприємств і галузей, що склалася у суспільному виробництві, спаяних інтеграційними, тобто тісними, стабільними, довготривалими виробничими та комерційними зв'язками, що ґрунтуються на відносинах власності.

АПК охоплюють весь *агропромисловий ланцюг*: виробництво засобів виробництва для сільського господарства, їх транспортування, виробництво вихідних сільгосппродуктів, їх зберігання, транспортування, переробку та збут готових продуктів.

Процес розвитку агропромислової інтеграції та формування АПК далеко просунувся у розвинених країнах світу. Значно меншою мірою він спостерігається в країнах, що розвиваються, де поряд із загальними тенденціями і формами його прояву з'являються специфічні риси і форми, пов'язані зі значним відставанням агропромислової сфери країн, що розвиваються, та їх економічної залежності від Заходу.

АПК належить до основних народногосподарських комплексів, що визначають умови підтримки життєдіяльності суспільства. Значення його не тільки у забезпеченні потреб людей у продуктах харчування, а й у тому, що він суттєво впливає на зайнятість населення та ефективність усього національного виробництва.

АПК є найбільшим з основних (базових) комплексів у глобальній економіці й економіці країн. До агропромислового комплексу відносяться всі види виробництв та виробничого обслуговування, створення та розвиток яких підпорядковані виробництву кінцевої споживчої продукції із сільськогосподарської сировини.

До АПК входять три великі сфери галузей:

- Перша сфера АПК – тракторне та сільськогосподарське машинобудування; машинобудування для харчової промисловості; агрохімія (виробництво мінеральних добрив та мікробіологічна промисловість); комбікормова промисловість; система матеріально-технічного обслуговування сільського господарства; меліоративне та сільське будівництво.
- Друга сфера – рослинництво, тваринництво, рибальство, лісове господарство.
- Третя сфера АПК – харчова промисловість; холодильне, складське, спеціалізоване транспортне господарство; торговельні та інші підприємства та організації, що займаються доведенням кінцевого продукту до споживача, включаючи оптові ринки, роздрібну торгівлю та громадське харчування.

До кожної сфери слід також віднести відповідні галузі науки та підготовку кадрів.

У структурі світового господарства частки рослинництва і тваринництва приблизно рівні, але тваринництво є переважним у країнах із

розвиненою економікою, а рослинництво – у країнах, що розвиваються. Співвідношення між цими галузями змінюється на користь тваринництва. Так, у Швеції та Фінляндії на частку тваринництва припадає 75–80 % валової продукції сільського господарства, у США – близько 55 %, у Франції – 53 %. Винятком є середземноморські країни, у тому числі Італія, де ця галузь виробляє 40–42 % сільськогосподарської продукції, що багато в чому визначається недостатньо сприятливими для тваринництва природними умовами [6].

У розвинених країнах питома вага сільського господарства у структурі АПК посідає відносно менше місце і за вартістю продукції, і за чисельністю зайнятих у цій сфері. У розвинених країнах неухильно зростає частка другої сфери АПК та знижується питома вага власне сільськогосподарського виробництва. Наприклад, сільське господарство США дає 1 % ВВП, у ньому зайнято 4 % працюючих, тоді як весь АПК постачає 18 % ВВП і в ньому працює близько 20 % робочої сили країни [6].

У країнах, що розвиваються, частка сільського господарства у структурі АПК значно вища, ніж у розвинених, що відбиває слабкий розвиток переробки сільськогосподарської сировини, зокрема харчової промисловості.

Наразі найбільшими експортерами сільськогосподарської продукції на світовий ринок вважаються такі країни, як США, Росія, Канада, Франція, Бельгія, Нідерланди, Іспанія. Найбільше поголів'я великої рогатої худоби мають Латинська Америка і Західна Азія. Абсолютними лідерами з виробництва м'яса вважаються США, Китай та Росія, а з виробництва найважливіших зернових культур (пшениці, рису та кукурудзи) перші позиції займають Китай, Росія та США [6].

У розвинених країнах Північної Америки та Європи (США, Канада, Велика Британія, Німеччина, Франція та інші) у сільському господарстві задіяно лише 2–6 % економічно активного населення. «Зелена революція» в цих країнах відбулася ще в середині XX ст. [6].

«Зелена революція» у сільському господарстві характеризується науково-обґрунтованою організацією, підвищенням продуктивності, створенням та застосуванням нових технологій, механізації та автоматизації праці, хімізації для росту рослин, використанням генної інженерії та біотехнології, робототехніки й електроніки тощо.

Сучасні інформаційні технології міцно вплітаються в аграрну культуру, починаючи від планування посівів, автоматизації поливів та цифрового прогнозування врожаю і закінчуючи розрахунком та збагаченням кормів для годівлі сільськогосподарських тварин, виробництвом речовин, що продовжують збереження готового продукту. Для реалізації цифрових технологій у сільськогосподарському виробництві створюються та втілюються в життя основні напрямки: «розумне землекористування», «розумне поле», «розумний сад», «розумна теплиця», «розумна ферма» тощо. У таких країнах агропромисловий комплекс набуває форми агробізнесу, що надає галузі індустріального характеру, виводить її на високий рівень розвитку та продуктивності.

У країнах з економікою, що розвивається, сільське господарство неоднорідне і включає в себе:

- традиційний сектор (переважно рослинництво, дрібні селянські господарства);
- сучасний сектор (товарне сільське господарство з добре організованими плантаціями та фермами).

Перше спрямоване на забезпечення споживання, а друге передбачає експорт продукції зарубіжним країнам. Дрібнотоварний сектор утворюється за рахунок дрібних господарств, що займаються вирощуванням споживчих культур. Однак у таких країнах також є високотоварне господарство, що існує у вигляді масштабних і добре організованих плантацій (наприклад, кавові плантації в Бразилії). Зважаючи на підвищену увагу до традиційного сектору в сільському господарстві країн, що розвиваються, їх розвиток у цій галузі перебуває у суттєвому відриві від держав, що вступили на шлях модернізації та постіндустріального розвитку.

Також помітне зростання експорту в сучасному секторі сільського господарства, що набуває важливого значення зі збільшенням транспортних можливостей, логістичних зв'язків, збереженням потенціалу та зростаючих проблем, з якими стикаються деякі країни у вітчизняному виробництві, зокрема через обмеження, пов'язані з відсутністю орних земель.

Світовий досвід показує, що успіх у цій галузі господарської діяльності – результат комплексу факторів. У тому числі таких, як

сформовані традиції ведення сільського господарства, і грамотна державна політика підтримки сільгоспвиробника через систему закупівельних цін, податки, регулювання кредиту тощо. Саме завдяки такій підтримці сільського господарства Західна Європа в післявоєнний період спромоглася не лише досягти самозабезпеченості за основними видами продовольства, а й стати його експортером.

У сучасному розвитку глобального агропромислового комплексу можна виділити низку таких ***характерних тенденцій***:

- швидкими темпами розвивається міжгалузева кооперація;
- для сучасного етапу характерно надвиробництво продуктів харчування;
- зростає роль великих об'єднань у сільському господарстві;
- зростає виробництво продукції сільського господарства для душу населення;
- відбувається поступове скорочення використовуваних сільськогосподарських земель;
- збільшується обсяг виробництва за рахунок інтенсифікації виробництва під впливом НТП;
- відбувається зменшення частки продукції сільського господарства у світовому ВВП;
- змінюється структура споживання сільськогосподарської продукції у глобальній економіці;
- зростає рівень механізації та автоматизації виробничих процесів, що підвищує продуктивність та культуру сільськогосподарської праці;
- продуктивність праці у сільському господарстві зростає швидше, ніж у промисловості: знизилася чисельність зайнятих, розширилися зв'язки з іншими галузями економіки;
- широке застосування добрив, хімічних засобів боротьби з бур'янами та шкідниками різко підвищило врожайність сільськогосподарських культур;
- впровадження штучно створених високоврожайних сортів рослин та ефективних порід худоби підвищили рентабельність сільськогосподарської галузі тощо.

10.4. ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ КОРПОРАЦІЇ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ БІЗНЕСІ

Транснаціональні корпорації є провідними гравцями на світових ринках агрохарчової продукції. Ці глобальні структури є головними носіями прямих іноземних інвестицій у численні сегменти АПК світової економіки. «Зелена революція» та сучасний генний етап науково-технічного прогресу відкрили нові можливості транснаціонального виробництва сільськогосподарської продукції з одночасним посиленням вертикальної інтеграції (кластеризації) всіх учасників виробничо-збутового ланцюжка АПК: від виробництва засобів виробництва для сільського господарства до споживання готового продукту харчування.

За даними ЮНКТАД, із 25 найбільших за обсягами закордонних активів транснаціональних компаній світу, що спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції, майже половина (12 ТНК) за походженням капіталу відноситься до країн, що розвиваються: Малайзії (6 ТНК), Індонезії, Тайланду, Індії, ПАР, Шрі Ланки, Папуа – Нової Гвінеї (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Найбільші ТНК галузей агропромислового комплексу, ранжовані за обсягами закордонних активів, 2023

№ з/п	Сільське господарство	Постачальники засобів виробництва	Харчова промисловість	Роздрібна торгівля	Приватні компанії
1.	Sime Darbi	BASF AG	Nestle	Worth Mart Stores	Karigil Inc
2.	Dole Food Company	Bayer AG	InBev SA	Metro AG	Mars Inc
3.	Fresh Del Monte Produce Inc	Dow Chemical	Kraft Foods	Carrefour SA	Lactalis
4.	Socfinal	Deere and Company	Unilever	Tesco PLC	Suntory Ltd.
5.	Charoen Pokphand Foods PCL	Du pont	Coca Cola	Macdonalds	Dr. August Oetker Nahrungsmittel
6	Chiquita Brands International	Syngenta AG	SAB Miller	Delhayes Group	Louis Dreyfus Group

Джерело: [7].

Лідером є малайзійська ТНК Sime Darbi, діяльність якої охоплює 20 країн. Ця група є диверсифікованою корпорацією, яка об'єднує декілька напрямків бізнесу: плантаційне господарство, обслуговування та продаж сільськогосподарської техніки та легкових автомобілів, нерухомість, енергетику, обробку інформації, послуги з охорони здоров'я.

Основний розвиток отримало плантаційне господарство, а саме вирощування олійних пальм та каучуконосів. Під плантаціями у Малайзії та Індонезії зайнято близько 540 тис. га. Виробництвом пальмової олії зайнято 42 фабрики в Малайзії та 23 – в Індонезії. Компанія виробляє близько 6 % світового виробництва пальмової олії, або 2,4 млн тон на рік. Більше половини чистого прибутку групи (52,5 %, або 1,7 млрд дол. США на рік) припадає на плантаційні господарства [7].

Другу та третю позиції займають американські компанії Dole Food Company та Fresh Del Monte Produce Inc. Вони вирощують, переробляють, упаковують свіжі, заморожені та консервовані тропічні овочі та фрукти (банани, ананаси, виноград, полуницю, авокадо тощо). Плантації знаходяться у Коста-Ріці, Гватемалі, Еквадорі, Колумбії, Перу, Бразилії, Аргентині, Чилі, Камеруні, ПАР, Іспанії, Філіппінах. У Греції, Італії, Кенії, ПАР виробляють консерви та соки. Обсяг річного виторгу Fresh Del Monte Produce Inc. становить близько 30 млрд дол. США [7].

З найбільших ТНК у сільському господарстві лише 4 компанії повністю або частково спеціалізуються з виробництва продукції тваринництва. Американська компанія Tyson Foods Inc. виробляє та продає куряче м'ясо, яловичину та свинину в Бразилії, Індії, Китаї, Англії, Ірландії, Японії, Мексиці, Панамі, Пуерто-Ріко, Сінгапурі, Південній Кореї, Тайвані, ОАЕ.

Тайська компанія Charoen Popkhand Foods Public Company Ltd. займається виробництвом, переробкою, оптовою торгівлею продуктів із м'яса, птиці та риби. ТНК має 75 філій у різних країнах світу. Загальна виручка складає близько 8 млрд дол. США [7].

Африканська Country Bird Holdings Ltd. вирощує та реалізує м'ясо свійської птиці у Південній Африці, Намібії, Замбії, Ботсвані.

Компанія Firstfarms A/S займається покупкою земельних ділянок та реконструкцією ферм, виробляє та продає молоко, ріпак, пшеницю,

ячмінь, кукурудзу та кормові культури. Основні країни базування – Словаччина та Румунія.

З найбільших ТНК лише одна компанія спеціалізується на виробництві та реалізації борошняної продукції: хліба та хлібобулочних виробів, макаронних виробів, круп, а також кормів для тварин. Це малайзійська компанія PPB Group Bhd [7].

Аналіз показав, що ТНК країн, що розвиваються, спеціалізуються на виробництві та переробці тропічних фруктів, пальмової олії, каучуку, чаю, кави, спеціях, тобто на так званих колоніальних товарах. Країнами базування їх підрозділів найчастіше є країни зростання вихідної сировини. Аграрні ТНК розвинених країн мають ширшу географічну та галузеву диверсифікацію.

Найбільше сільськогосподарських транснаціональних компаній зареєстровано у США, а також у Великій Британії, Німеччині та Люксембурзі.

Серед найбільших ТНК харчової індустрії на країни, що розвиваються, припадають лише дві: Wilmar International Ltd. (Сінгпур) та Fraser & Neave Ltd. (Сінгапур). Інші належать американському та європейському капіталу. У п'ятірку лідерів за обсягами зарубіжних активів входять Nestle SA (Швейцарія), InBev SA (Бельгія), Kraft Foods Inc. (США), Unilever (Великобританія, Нідерланди), The Coca-Cola Company (США).

Серед найбільших ТНК, які займаються постачанням засобів виробництва для сільського господарства, лідирують BASF AG (Німеччина), Bayer AG (Німеччина) та Dow Chemical Company (США). Це найбільші хіміко-фармацевтичні компанії холдингового типу, частина продукції яких прямує до сільського господарства. Компанії спеціалізуються на постачаннях у галузі захисту врожаю, обслуговуванні насіннєвих фондів, прикладної ботаніки, зоотехніки та боротьби з сільськогосподарськими шкідниками.

Серед найбільших ТНК, які займаються роздрібним продажем продуктів харчування, також лідирують торгові мережі з розвинених країн: WorthMart Stores (США), Metro AG (Німеччина), Carrefour SA (Франція), Tesco PLC (Велика Британія), McDonald's Corp. (США).

Найбільшими приватними компаніями, ранжованими за обсягом продажів сільськогосподарської та харчової продукції, є Cargill Inc. (США), Mars Inc. (США), Lactalis (Франція), Louis Dreyfus Group (Франція), Suntory Ltd. (Японія), Dr. August Oetker KG (Німеччина). Для компаній цієї групи суто сільськогосподарське виробництво – лише один із напрямів діяльності. Усі компанії здійснюють глибоку переробку агропродукції та є великими трейдерами.

У світі триває процес концентрації капіталу та інтернаціоналізації виробництва в агропромисловому комплексі. Він має різношвидкісний характер за галузями та країнами. З природних причин сільськогосподарське виробництво значно більшою мірою зосереджено всередині національних економік. У низці країн, що розвиваються, як експортерів, так і імпортерів продовольства, намітилася тенденція до виходу сільського господарства за межі національних держав. На відміну від старої колоніальної практики сучасна транснаціоналізація у сільському господарстві передбачає більш паритетну основу взаємодії країн-учасниць.

10.5. ГЛОБАЛЬНА ПРОДОВОЛЬЧА ПРОБЛЕМА ТА ПЕРСПЕКТИВИ «ЗЕЛЕНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Світове сільське господарство увійшло у XXI ст. з набором величезних досягнень і величезних проблем. Важко, мабуть, визначити іншу таку галузь (групу взаємозалежних галузей) світової економіки, де поєднувалися б найвищі досягнення науково-технічного прогресу і продуктивність з примітивними формами та методами організації господарської діяльності. При цьому зберігаються суттєві відмінності у доступності до кінцевої продукції галузі – продовольства – та рівнях його споживання у різних регіонах, країнах та соціальних групах.

Глобальна продовольча проблема – одна з найдавніших та найважливіших глобальних проблем людства. Голод, як найважчий її наслідок, а також всеосяжна соціальна «хвороба» завжди мали неабиякий

вплив на життя людей у різні часи з неоднаково вражаючою руйнівною силою. Сьогодні ця проблема є актуальною і має глобальний характер.

Сьогодні зростання голоду у всьому світі є наслідком, зумовленим підвищенням цін на продовольство. Розширення масштабів голоду стало глобальним явищем, яке охопило всі регіони світу. Розрахунки показують, що чисельність людей, які страждають від хронічного голоду у 2023 р., перевищила 1 млрд [6].

Частка людей, які страждають від голоду, до загальної чисельності населення залишається найвищою в країнах Африки на південь від Сахари, де хронічно голодує кожен третій. Найбільше зростання чисельності голодуючих у країнах Африки на південь від Сахари приадає одну країну – Демократичну Республіку Конго. Внаслідок широкомасштабного та безперервного конфлікту кількість хронічно голодуючих людей у цій країні різко збільшилася з 11 до 43 млн осіб, а частина тих, хто недоїдає, зросла з 29 до 76 % [6].

З усіх регіонів найбільших успіхів у скороченні голоду досягла Південна Америка. У країнах Близького Сходу та Північної Африки зазвичай відзначається один із найнижчих рівнів недоїдання серед країн світу. Водночас на весь Близький Схід загалом суттєво вплинули конфлікти, що призвели до збільшення кількості тих, хто недоїдає, більше, ніж удвічі – з 15 млн осіб у 1990–1992 рр. до 25 млн у 2022–2023 рр. [6].

Подібно до інших регіонів світу, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні спостерігаються і успіхи, і невдачі у боротьбі з голодом. В Азії відзначається прогрес у скороченні поширення голоду та помірне скорочення кількості голодуючих людей. Серед субрегіонів Південна та Центральна Азія зазнали невдачі у спробі скорочення голоду, хоча спочатку в деяких густонаселених країнах і було досягнуто певного успіху, зокрема в Індії, Індонезії та Пакистані.

На глобальному рівні зростає усвідомлення того, що розвиток сільського господарства має ключове значення для досягнення значного та стійкого прогресу на шляху рятування мільйонів людей від бідності та продовольчої незабезпеченості. Цей факт дедалі частіше визнається на найвищому політичному рівні. При цьому світовий продовольчий та

сільськогосподарський сектор стикається з різними викликами і перешкодами, включаючи демографічні зрушення, зміни в раціоні харчування, зміну клімату, обмеженість природних ресурсів тощо.

У минулому столітті, незважаючи на шестиразове зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, його частка у світовому ВВП, рівні зайнятості та міжнародній торгівлі неухильно скорочувалася. І водночас XX ст. переконливо показав, що аграрна сфера (і як довкілля, і як галузь економічної діяльності) залишається основою економічного, політичного культурного та морального розвитку практично будь-якої країни світу.

Землі, що використовуються у сільському господарстві та виробляють різноманітну продовольчу продукцію, займають 35 % світового земельного фонду. Вони дуже різні за природними властивостями, за здатністю продукувати культурні рослини або трави, на яких випасається худоба, тобто за своїм агроприродним потенціалом [6].

Різні розміри масивів земель, що знаходяться в обробці на материках, залежать не так від потреб населення, як від агроприродного потенціалу території. Це добре видно з прикладу Азії. На території азійських країн, де мешкає нині понад 3,1 млрд осіб, розорано всього 17 % загальної площі, тому такою низькою тут є норма душового забезпечення ріллею місцевого населення [6].

Якщо загалом у світі на кожного жителя припадає 0,3 га ріллі, то в Азії, де зосереджено 31 % світової площі ріллі, цей показник (0,15 га) – найнижчий на планеті. Інакше кажучи, в Азії 1 га має прогодувати 7 осіб, а у щільно населеній Європі 1 га годує вже 4 особи, у Південній Америці – 2,0, у Північній Америці – менше 1,5 особи [6].

За останні 25 років загальна орна площа світу зросла на 140 млн га, тобто на 10 %. Населення збільшилося більше ніж на 1,3 млрд осіб, або на 40 %. Прогодувати це населення виявилось можливим лише завдяки інтенсивним способам ведення сільського господарства: на 82 % приріст продовольства був забезпечений за рахунок інтенсифікації сільського господарства і лише на 12 % – за рахунок екстенсивного розширення площі ріллі. Обстеження та розрахунки, проведені міжнародними організаціями, показують, що доцільніше впроваджувати у сільськогосподарське виробництво інтенсивні технології замість освоєння низькопродуктивних земель [6].

З другої половини 1990-х рр. почався новий етап розвитку світового сільського господарства, що затьмарює за своїми масштабами і наслідками такі прориви XX ст., як механізація або «зелена революція». Йдеться про біотехнології та нові інформаційні технології. Використання досягнень біотехнології (генетично модифікованого насіння, клонування тощо) може призвести до серії нових проривів у зростанні продуктивності сільськогосподарських рослин і тварин, а також до створення нових продуктів із заданими властивостями, націленими на задоволення специфічних потреб проміжних галузей і кінцевих споживачів.

Всі ці технологічні зрушення істотно змінили продуктивні сили та виробничі відносини в межах АПК. Упродовж XX ст. світовий АПК є не просто сумою національних АПК, а єдиною світовою виробничою системою, в якій зростаючою мірою починають застосовуватися загальні «правила гри», відбувається лібералізація міжнародної торгівлі сільськогосподарськими товарами, чому, зокрема, сприяє діяльність СОТ. Удосконаленню продуктивних сил землеробства сприяє конкуренція за умов лібералізації ринків сільгосппродукції, зростаюча мобільність руху капіталів та залучення навіть найменш розвинених країн у виробництво сільгосптоварів на експорт.

Традиційне сільське господарство, яке виступало, так би мовити, в якості вторинного споживача досягнень науково-технічного прогресу, що генерувалися іншими (наукоємними) галузями економіки. Нові сільськогосподарські виробництва самі генерують нововведення шляхом створення нових продуктів і технологій, ефект від використання яких проявляється в інших галузях.

Усе це дає імпульс реалізації нової «зеленої революції», що має бути спрямована не просто на форсування виробництва, а на створення культур, які можуть переносити спеку, вбирати сіль, не в'янути від посухи і навіть рости, будучи зануреними у воду.

Робота з виведення більш пристосованих культур вже розпочалася. Дослідники знайшли, наприклад, стародавні різновиди так званих перських трав, які мають неймовірну опірність солоній воді. Вчені схрещують ці трави з різновидами пшениці комерційного

призначення і вже виявили, що отримані культури добре ростуть на солоному ґрунті в Австралії.

Другий напрямок досліджень – використання нещодавно відкритого гена, який допомагає рослинам переносити тривале перебування під водою. Це дуже важливо, оскільки 70 % бідного населення світу проживає в Азії, переважно в її південній частині, де рис є основним продуктом харчування. Кукурудза – другий найважливіший продукт харчування, який також готують до майбутніх труднощів, цього разу – до посух, які, як очікується, можуть частіше вражати Латинську Америку та інші райони, де ця культура вирощується [6].

Дослідження також показують, що якщо рідше орати або обробляти землю – наприклад, якщо садити насіння у стерню від торішнього врожаю, – можна значно скоротити випаровування у посушливих районах, а також знизити виділення ґрунтом двоокису вуглецю.

Протягом останніх десятиліть сектор тваринництва відчував небачені перетворення – процес, який отримав назву «революція у тваринництві». Активне зростання попиту на харчові продукти тваринного походження у країнах з найбільш динамічною економікою призвело до масштабного нарощування виробництва продукції тваринництва, що супроводжувалося великими технологічними інноваціями та структурними змінами у секторі.

Харчові продукти тваринного походження можуть забезпечити людину високоякісними білками та багатьма мікроелементами, які складно отримати у достатній кількості з їжі рослинного походження. Хоча основні мінерали – такі як залізо та цинк – присутні і в основних зернових культурах, їхня біодоступність у рослинній їжі нижча внаслідок їхньої форми та присутності інгібіторів засвоєння. У харчових продуктах тваринного походження їхня біодоступність вища [1].

З огляду на це виділено кілька ***основних факторів забезпечення продовольством***:

- формування в кожній країні не просто стабільного, а такого сільського господарства, що стабільно зростає;

- структурні зміни у виробництві продуктів харчування, зумовлені світовими тенденціями у розподілі праці та розмірах ферм;
- біотехнології, розвиток яких є надзвичайно стрімким;
- динаміка змін у потребах людського капіталу в аграрному виробництві;
- надзвичайно висока потреба у розвитку систем аграрних досліджень та впровадження їх результатів у практику;
- цілеспрямовані зміни в інфраструктурі сільської місцевості;
- формування глобального ринку аграрної продукції та переробної промисловості;
- проведення реформ, вкладених в ефективніший розвиток сільського господарства, насамперед надання селянам права власності на землю;
- інвестування у розвиток людського капіталу через підвищення освіти найбідніших верств населення, що надасть можливість значно підняти економіку за рахунок залучення у виробництво талантів багатьох людей, які поки що не можуть виявитися внаслідок їхньої неосвіченості;
- підвищення добробуту населення бідних країн у результаті загального зростання їхньої економіки, що забезпечуватиме збільшення купівельної спроможності людей;
- міжнародна допомога бідним країнам.

Ці та інші фактори визначають необхідність визначення основних шляхів вирішення продовольчої проблеми.

Таким чином, ***в сучасних умовах зростання виробництва продовольства пов'язане з такими напрямами***:

- розширенням оброблюваних площ, у тому числі резервних площ для аграрного освоєння;
- інтенсифікацією сільського господарства на вже освоєних землях (включаючи іригацію, внесення добрив тощо);
- застосуванням передових методів ведення землеробства разом із традиційними;
- здійсненням природоохоронних заходів;
- процесом диверсифікації структури всієї економіки країн;

- з відмовою певною мірою від ідеї самозабезпеченості продовольством та задоволення зростаючих потреб у продуктах харчування за рахунок доходів від експорту внаслідок розвитку інших галузей економіки (необхідність імпорту продуктів харчування);
- необхідністю соціальних перетворень та аграрних реформ;
- залученням країн, що розвиваються, до науково-технічних досягнень, у тому числі в галузі сільського господарства тощо.

Сучасна наука має величезні можливості збільшення виробництва продовольства у світі за допомогою підвищення родючості земель, використання біологічних ресурсів морських та океанічних вод, широкого застосування сонячної енергії та досягнень генетики та селекції для покращення сільськогосподарських культур та виведення більш продуктивних порід тварин.

Основні визначення, терміни, поняття

Сільське господарство; аграрний сектор; рослинництво; тваринництво; агропромислова інтеграція; загальний ефект агропромислової інтеграції; агропромисловий комплекс (АПК); агропромисловий ланцюг; «зелена революція» у сільському господарстві; глобальна продовольча проблема.

Питання для самоконтролю

1. Що таке сільське господарство або ж аграрний сектор?
2. Назвіть основні галузі сільського господарства та схарактеризуйте їх.
3. Які основні особливості має аграрний сектор?
4. Що таке агропромислова інтеграція?
5. Назвіть типи та організаційні форми агропромислової інтеграції.
6. Які основні типові ознаки покладені в основу систематизації організаційних форм агропромислової інтеграції?

7. Схарактеризуйте позитивні і негативні сторони агропромислової інтеграції.

8. Що таке агропромисловий комплекс (АПК)?

9. Які три великі сфери галузей входять до АПК?

10. Схарактеризуйте «зелену революцію» у сільському господарстві.

Тестові завдання

1. Одна з найдавніших галузей економіки, що є найважливішою галуззю світового господарства, спрямованою на забезпечення населення продовольством, а низки галузей промисловості – сировиною, – це:

а) сільське господарство або ж аграрний сектор;

б) рослинництво;

в) тваринництво;

г) агропромисловий комплекс.

2. Галузь, пов'язана з вирощуванням сільськогосподарських культур, – це:

а) сільське господарство або ж аграрний сектор;

б) рослинництво;

в) тваринництво;

г) агропромисловий комплекс.

3. Галузь, пов'язана з розведенням та доглядом за сільськогосподарськими тваринами з метою отримання різних продуктів – це:

а) сільське господарство або ж аграрний сектор;

б) рослинництво;

в) тваринництво;

г) агропромисловий комплекс.

4. Система сільськогосподарських і промислових підприємств і галузей, що склалася у суспільному виробництві, спаяних інтеграційними, тобто тісними, стабільними, довготривалими

виробничими та комерційними зв'язками, що ґрунтуються на відносинах власності, – це:

а) сільське господарство або ж аграрний сектор;

б) рослинництво;

в) тваринництво;

г) агропромисловий комплекс.

5. Загальний ефект агропромислової інтеграції утворюється за сукупністю результатів виробничого та економічного співробітництва її учасників, збільшення тісноти міжгалузевих зв'язків на основі таких критеріїв:

а) технологічні;

б) економічні;

в) соціальні;

г) всі відповіді вірні.

6. До АПК входять такі галузі:

а) тракторне та сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для харчової промисловості, агрохімія, комбікормова промисловість, система матеріально-технічного обслуговування сільського господарства, меліоративне та сільське будівництво;

б) рослинництво, тваринництво, рибальство, лісове господарство;

в) харчова промисловість, холодильне, складське, спеціалізоване транспортне господарство, торговельні та інші підприємства та організації, що займаються доведенням кінцевого продукту до споживача, включаючи оптові ринки, роздрібну торгівлю та громадське харчування;

г) всі відповіді вірні.

7. Країна, в якій провідною галуззю є сільське господарство, – це:

а) аграрна країна;

б) аграрно-індустріальна країна;

в) індустріально-аграрна країна;

г) постіндустріальна країна.

8. Країна, в якій провідною є невиробнича сфера, – це:

а) аграрна країна;
б) аграрно-індустріальна країна;
в) індустріально-аграрна країна;
г) постіндустріальна країна.

9. Країна, в якій сільське господарство та промисловість відіграють важливу роль у структурі господарства, але переважає сільське господарство, – це:

а) аграрна країна;
б) аграрно-індустріальна країна;
в) індустріально-аграрна країна;
г) постіндустріальна країна.

10. Країна, в якій сільське господарство та промисловість відіграють важливу роль у структурі господарства, але переважає промисловість, – це:

а) аграрна країна;
б) аграрно-індустріальна країна;
в) індустріально-аграрна країна;
г) постіндустріальна країна.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Agriculture Industry Research – Innovations In Poultry Farming. URL : https://www.innovateanimalag.org/blog?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwxsm3BhDrARIsAMtVz6PwaGDF6bgOXCyrciEFnkPdkGADfy2toiuBu
2. Akvo agriculture – Agriculture Data & Technology. URL : https://translate.google.com/?hl=ru&sl=ru&tl=en&text=Akvo%20agriculture%20-%20Agriculture%20Data%20%26%20Technology.%0A&op
3. Farming, the biggest job on Earth – BASF. URL : https://agriculture.basf.com/global/en/about_us/biggest-job-on-earth

4. Feeding the World Today and in the Future – Protect the Harvest. URL : https://protecttheharvest.com/what-you-need-to-know/consumers?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwxsm3BhDrARIsAMtVz6
5. Food And Agricultural Commodity Systems. Building Resilient, Equitable and Sustainable Food and Agricultural Commodity Systems – UNDP and FACS. URL : https://www.undp.org/facs?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwxsm3BhDrARIsAMtVz6PsxqeGx3fJxoLwm_Iq_yy2U9WYKVJj97jqR3JJfZ51Ia34AMUU
6. Food and agriculture data – FAOSTAT. URL : https://www.fao.org/faostat/en/#data
7. Transnational Corporations: Investment and Development Volume 30, 2023, Number 3. 2024. – UNCTAD. URL : https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2023d3_en.pdf
8. What news from the sea? – AIBS. URL : https://www.aibs.org/news/2021/210301-vilsack-ag-research.html?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwxsm3BhDrARIsAMtVz6PeYn6t7_14VaHczOpsHT9dC1a1v1UDL45Fo5jKVy-

ТЕМА 11

ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНА СИСТЕМА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

11.1. Роль транспортно-логістичних систем у світовій економіці.
11.2. Структура сучасної транспортно-логістичної системи.
11.3. Глобальна транспортно-логістична інфраструктура.
11.4. Міжнародні транспортні коридори у глобальній економіці.
11.5. Потенціал транспортної логістики в умовах цифровізації.

11.1. РОЛЬ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИХ СИСТЕМ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Транспортно-логістична система – це інтегрована багаторівнева сукупність суб'єктів транспортно-логістичної діяльності та об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури країни, що взаємодіють між собою з метою оптимізації руху вантажопотоків за мінімальних витрат на максимально вигідних умовах, та забезпечує якісне надання транспортно-логістичних послуг.

На створення та функціонування ефективної транспортно-логістичної системи безпосередньо впливають: міжнародне та національне регулювання перевезення вантажів, фінансова система країни, ринкова інфраструктура, природно-ресурсний потенціал країни, ринок споживачів транспортно-логістичних послуг.

Транспортно-логістична система, що добре функціонує, є необхідною умовою для економічного та соціального розвитку всіх країн, а також для підтримки регіонального та глобального співробітництва та інтеграції. Історично склалося, що розвиток транспортно-логістичної системи є показником економічного добробуту та успіху тієї чи іншої країни. Розвинена, ефективна та

безпечна транспортно-логістична система здатна забезпечити доступ до таких важливих для людини сфер, як ринки, зайнятість, освіта та основні послуги, що має вирішальне значення для скорочення масштабів бідності; водночас він є основним фактором, що зумовлює підвищення світового попиту на енергоносії, і це істотно впливає на навколишнє середовище.

Транспортно-логістична система відіграє одну з ключових ролей у глобальній економіці, забезпечуючи ефективний рух товарів, послуг і інформації по всьому світу.

Серед ***найважливіших аспектів впливу*** можна вважати наступні:

▪ ***Підтримка глобальних ланцюгів поставок***. Транспортно-логістичні системи є основою для функціонування глобальних ланцюгів поставок, що дозволяє компаніям оптимізувати виробництво та дистрибуцію, знижуючи витрати і час доставки продукції від виробника до кінцевого споживача. Високий Індекс ефективності логістики (*Logistics Performance Index, LPI*) [3] свідчить про ефективність та надійність логістичних процесів у країні, що є критично важливим для підтримки та розвитку глобальних ланцюгів поставок (рис. 11.1).

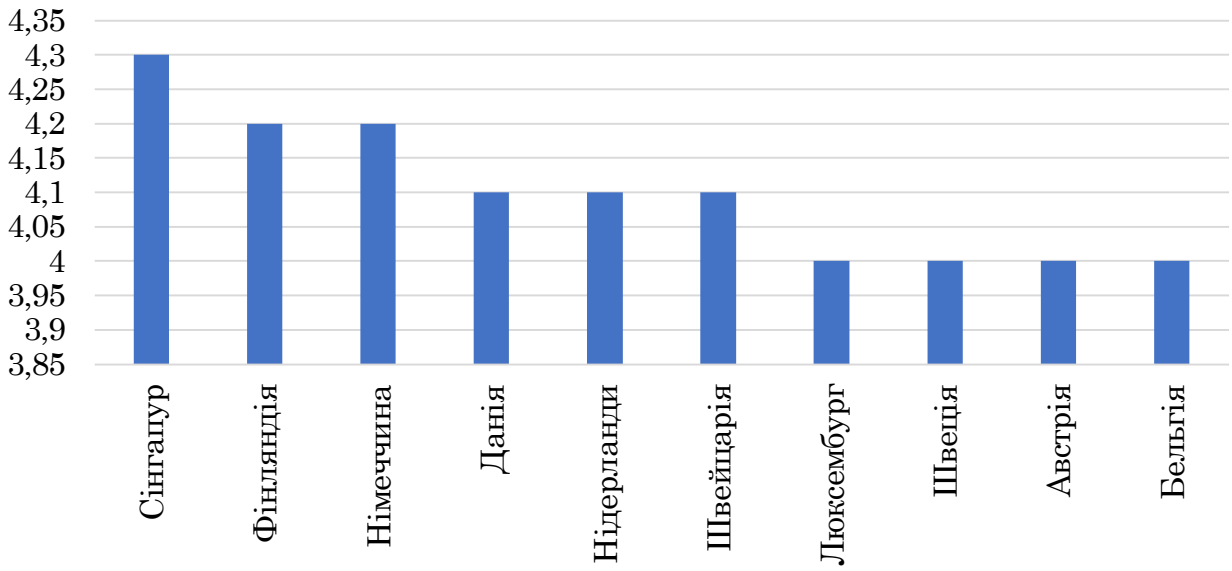

Рис. 11.1. *ТОП-10 країн, що мають найвищий логістичний індекс (LPI), 2023 [3]*

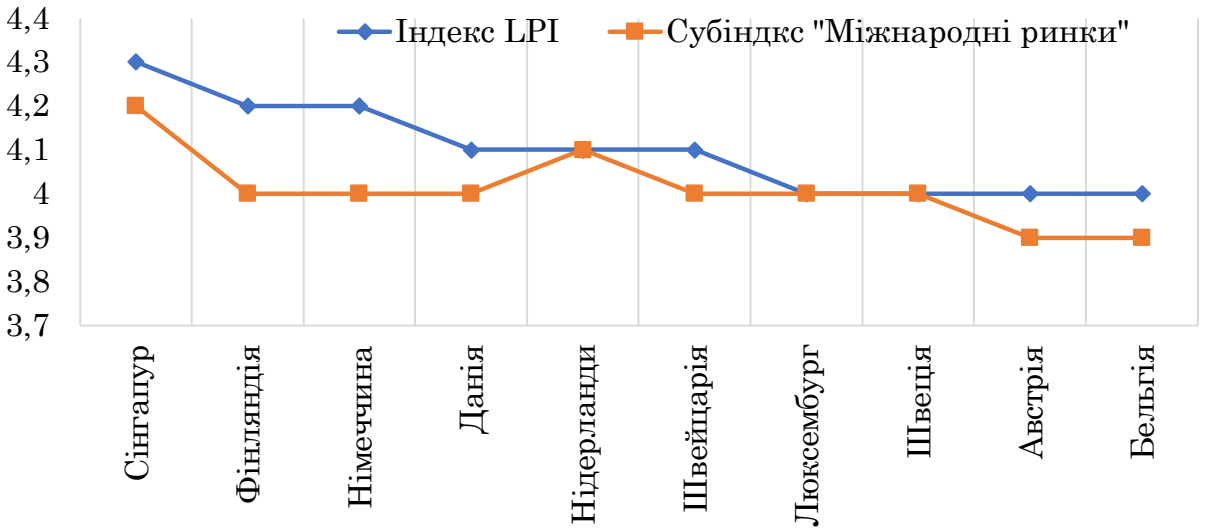

Рис. 11.2. *Взаємозв'язок між розвитком логістичних систем та міжнародною торгівлею, 2023 [3]*

Країни з високим LPI мають добре розвинену інфраструктуру, якісні логістичні послуги та швидкі митні процедури, що сприяє руху товарів через кордони, знижуючи час і витрати на транспортування. Це, у свою чергу, покращує інтеграцію у світові ланцюги поставок і підвищує конкурентоспроможність на міжнародних ринках.

- ***Збільшення торговельних обсягів***. Ефективні транспортно-логістичні мережі стимулюють міжнародну торгівлю, полегшуючи доступ до ринків і сприяючи зростанню експорту та імпорту. Вони дозволяють країнам обмінюватися товарами та послугами на глобальному рівні, сприяючи їхньому економічному розвитку (рис. 11.2).

Високий логістичний індекс тісно пов'язаний із розвитком міжнародної торгівлі, оскільки країни з високим LPI мають ефективні та надійні логістичні системи, які сприяють швидкому та економічно вигідному переміщенню товарів через кордони. Це забезпечує зменшення торгових бар'єрів, знижує витрати на транспортування та підвищує конкурентоспроможність експортерів, що стимулює зростання обсягів міжнародної торгівлі.

- ***Економічний розвиток***. Транспортно-логістична інфраструктура сприяє економічному зростанню, створюючи робочі місця і залучаючи інвестиції. Розвиток портів, аеропортів, доріг і залізниць є критичним для конкурентоспроможності країн на міжнародному рівні.

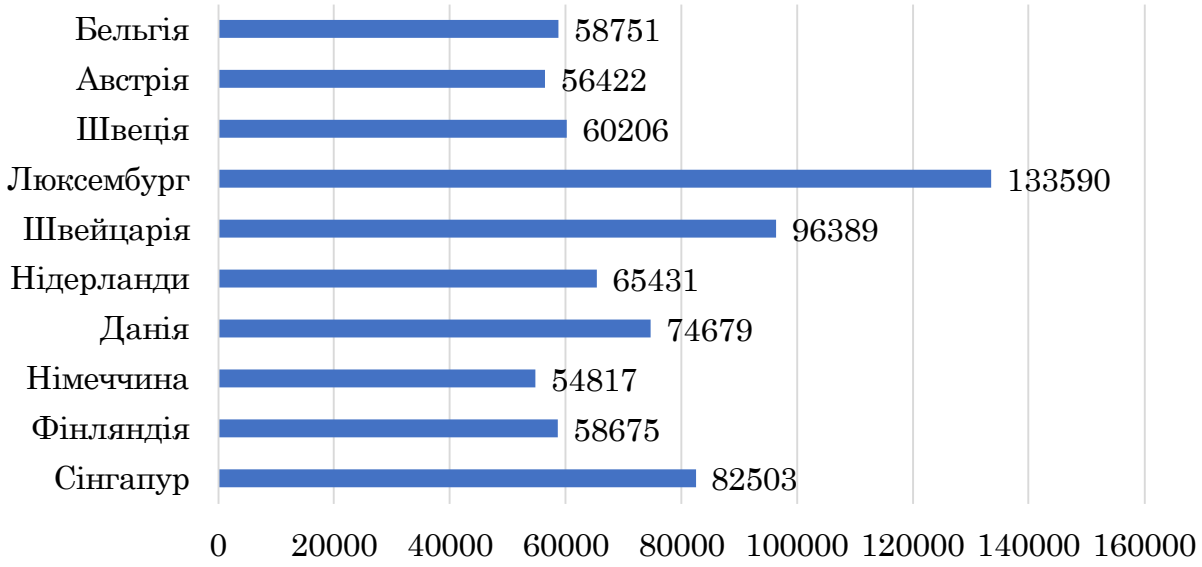

Рис. 11.3. *Обсяг ВВП на душу населення в країнах-лідерах за індексом LPI, 2023 [11]*

На рис. 11.3 наведено обсяг ВВП на душу населення в країнах, що є лідерами за індексом LPI.

Країни, які лідирують за розвитком логістичної інфраструктури, також мають високий ВВП на душу населення, що перевищує 50 тис. дол. США. Це доводить тісний зв'язок між економічним добробутом та ефективністю логістичних систем, оскільки розвинена логістична інфраструктура сприяє підвищенню продуктивності, зменшенню витрат на торгівлю та покращенню доступу до міжнародних ринків. Високі доходи на душу населення дозволяють цим країнам інвестувати в сучасні логістичні рішення.

Інтеграція регіональних ринків. Транспортно-логістичні системи допомагають інтегрувати регіональні ринки, полегшуючи доступ до ресурсів і споживачів у різних частинах світу. Це важливо для створення єдиного економічного простору, як, наприклад, у випадку з країнами ЄС (рис. 11.4).

Дані рейтингу LPI за 2023 р. підтверджують важливість логістики для інтеграції регіональних ринків ЄС. Країни ЄС займають в рейтингу місця з 2 (Фінляндія) до 55 (Кіпр), середнє – 27 серед 139 країн рейтингу, що вказує на розвинену логістичну інфраструктуру, яка сприяє зниженню бар'єрів для торгівлі та покращенню регіональної

економічної інтеграції. Високі показники ефективності логістичних процесів, таких як якість інфраструктури та компетентність логістичних послуг, допомагають полегшити рух товарів між країнами-членами, що зміцнює економічні зв'язки та сприяє економічному зростанню. Ця інтеграція дозволяє ЄС функціонувати як єдиний економічний простір з узгодженими стандартами та процедурами в логістиці.

▪ ***Інноваційний та технологічний розвиток***. Сучасні транспортно-логістичні системи активно впроваджують новітні технології, такі як автоматизація, цифровізація, штучний інтелект та блокчейн, що підвищує ефективність і прозорість логістичних процесів. Інноваційність логістичних послуг відображена у складовій «Компетентність і якість логістичних послуг» в Індексі ефективності логістики. Вона оцінює здатність логістичних операторів, митних брокерів та інших послуг забезпечувати високий рівень ефективності та надійності у логістичних процесах. Інноваційні технології сприяють підвищенню якості обслуговування, оптимізації процесів і забезпечують прозорість та відстежуваність ланцюгів поставок, що позитивно впливає на загальну оцінку цієї складової в індексі.

На рис. 11.5 наведено взаємозв'язок між індексом LPI та складовою «Компетентність і якість логістичних послуг» країн, що є лідерами рейтингу в 2023 р.

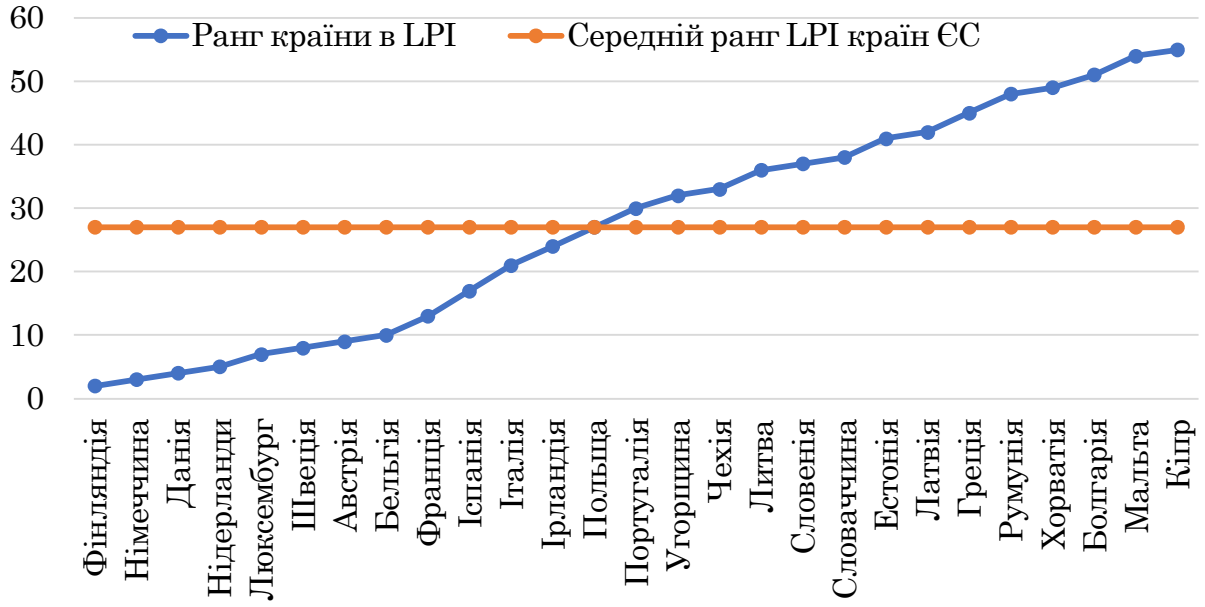

Рис. 11.4. *Ранг країн ЄС у LPI, 2023 [3]*

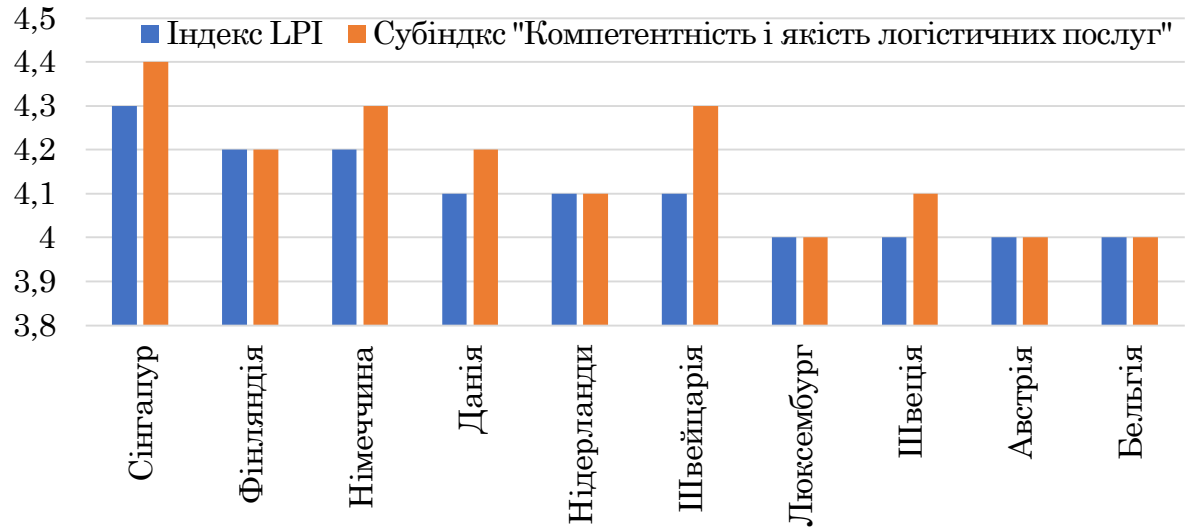

Рис. 11.5. *Взаємозв'язок між розвитком логістичних систем та якістю логістичних послуг, 2023 [3]*

Наведені дані свідчать про високий рівень професіоналізму та якості логістичних послуг у цих країнах, що забезпечує ефективне функціонування їхніх логістичних систем на міжнародному рівні.

- ***Вплив на екологію.*** Транспортно-логістичні системи також відіграють роль у зменшенні екологічного впливу через впровадження стійких практик, таких як «зелена» логістика, оптимізація маршрутів і використання альтернативних джерел енергії.

На рис. 11.6 наведено дані щодо обсягів глобальних викидів CO_2 від транспортного сектору за 2018–2022 рр.

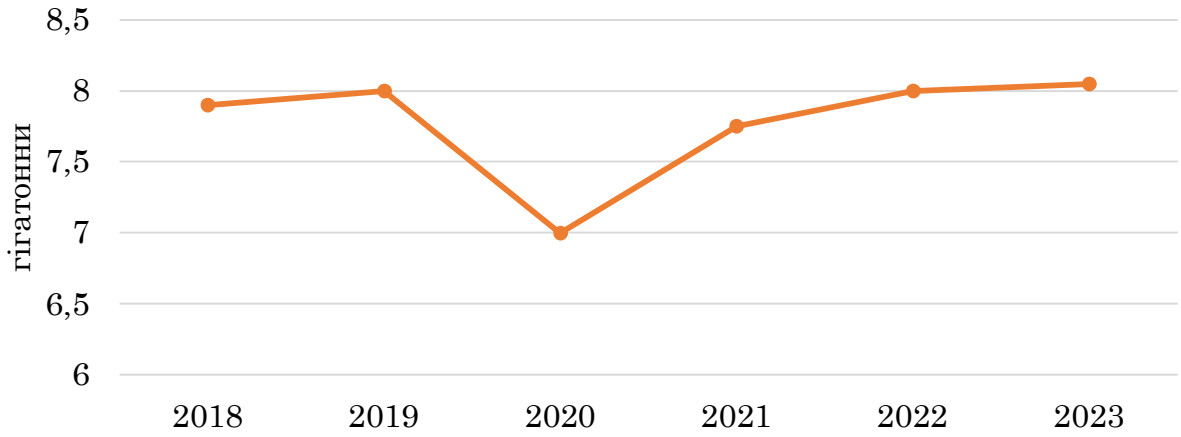

Рис. 11.6. *Динаміка глобальних викидів CO_2 від транспортного сектору [10]*

Ці тенденції підкреслюють необхідність подальшого впровадження ефективних заходів для зниження викидів у транспортному секторі, таких як електрифікація транспорту та використання низьковуглецевих видів палива тощо.

Таким чином, транспортно-логістичні системи відіграють важливу роль у глобальній економіці, забезпечуючи ефективний рух товарів, послуг та інформації по всьому світу. Вони підтримують глобальні ланцюги поставок, сприяючи зниженню витрат і підвищенню конкурентоспроможності на міжнародних ринках. Ефективна логістика стимулює економічне зростання, інтеграцію регіональних ринків і міжнародну торгівлю, дозволяючи країнам обмінюватися ресурсами та продукцією. Сучасні транспортно-логістичні системи активно впроваджують інновації, такі як автоматизація, цифровізація та використання штучного інтелекту, що підвищує їх ефективність і прозорість. Водночас, транспортний сектор є значним джерелом викидів CO_2, що підкреслює важливість впровадження стійких практик та технологій для зменшення негативного впливу на екологію.

11.2. СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Провідною галуззю матеріального виробництва є транспорт, без якого було б неможливо подолати територіальний розрив між виробництвом і споживанням товарів та послуг. За даними Світового банку, світовий транспортний ринок оцінюється в 4,2 трлн дол. США (6,8 % світового ВВП) [5]. Як і сама світова економіка, транспорт перетворився на дуже складну, взаємозалежну, орієнтовану на передові технології галузь, яка споживає значну частину світової енергії та природних ресурсів.

Структура сучасної транспортно-логістичної системи передбачає наземний (залізничний і автомобільний), водний (морський і річковий), повітряний і трубопровідний.

Структуру сучасної транспортно-логістичної системи представлено на рис. 11.7.

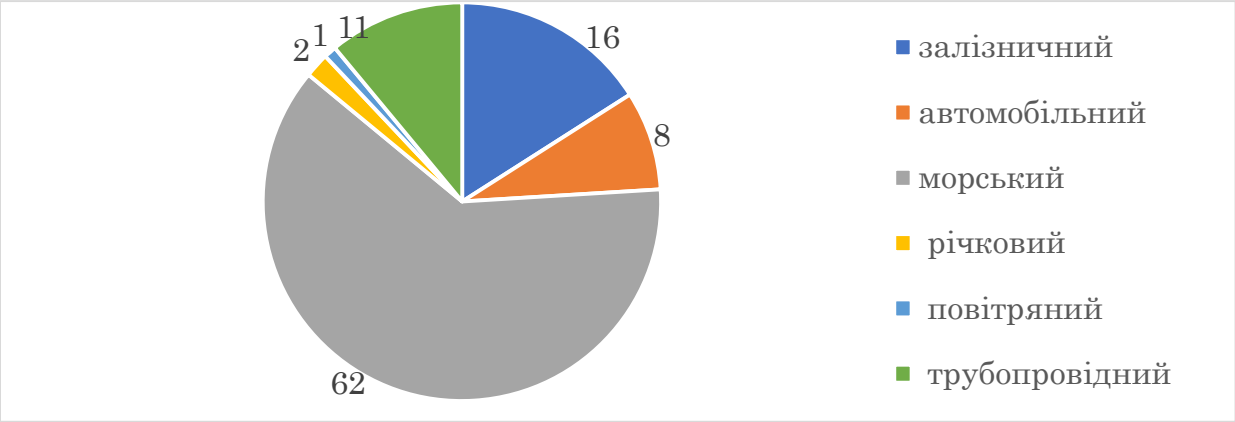

Рис. 11.7. Структура сучасної транспортно-логістичної системи, % [5]

Автомобільний транспорт із середини XX ст. став провідним серед видів наземного транспорту. Довжина його мережі постійно зростає і досягла 27,8 млн км, з яких близько 1/2 припадає на США, Індію, Росію, Японію та Китай. За рівнем автомобілізації у світі домінують США та країни Західної Європи. Автомобільному транспорту також належить пріоритет в обсягах пасажирських перевезень – 82 % світового обсягу [5].

Залізничний транспорт поступається автомобільному за обсягом перевезених вантажів (9 % світового обсягу), але залишається важливим видом наземного транспорту. Світова залізнична мережа в цілому склалася ще на початку XX ст., її довжина становить 13,2 млн км зі значною нерівномірністю розташування. Хоча залізниці є в 140 країнах світу, понад 1/2 від загальної довжини припадає на «першу десятку»: США, Росію, Канаду, Індію, Китай, Австралію, Аргентину, Францію, Німеччину та Бразилію. Особливо за щільністю мережі виділяються країни Європи. Але поряд з цим існують значні за розміром території, де залізнична мережа зустрічається вкрай рідко або взагалі відсутня [5].

Трубопровідний транспорт активно розвивається у зв'язку зі стрімким зростанням видобутку нафти й природного газу та територіальним розривом, який існує між основними районами їх видобутку та споживання. На трубопровідний транспорт припадає 11 % світового вантажообігу, а протяжність мереж складає понад 2,0 млн км [5].

Водний транспорт характеризується насамперед видатною роллю морського транспорту. На нього припадає 62 % світового вантажообігу, він також обслуговує близько 4/5 всієї міжнародної торгівлі. Саме

завдяки розвитку морського транспорту океан більше не розділяє, а з'єднує країни й континенти. Загальна довжина морських шляхів становить мільйони кілометрів. Морські судна перевозять переважно навалочні вантажі: нафту, нафтопродукти, вугілля, руду, зерно та інші, зазвичай на відстань 8–10 тис. км. «Контейнерна революція» на морському транспорті призвела до стрімкого зростання перевезень і так званих генеральних вантажів – готової продукції та напівфабрикатів. Морські перевезення забезпечує торговельний флот, загальний тоннаж якого перевищує 456 млн т. Лідерство у світовому судноплавстві належить Атлантичному океану, друге місце за обсягами судноплавства посідає Тихий океан, а третє – Індійський. Великий вплив на географію морських перевезень мають міжнародні морські канали (особливо Суецький і Панамський) і морські протоки (Ла-Манш, Гібралтарська тощо) [5].

Внутрішній водний транспорт є найстарішим видом транспорту. Зараз він посідає останнє місце у світовій транспортній системі за довжиною мережі. Розвиток і розміщення внутрішнього водного транспорту зумовлений насамперед природними чинниками – наявністю річок і озер, придатних для судноплавства (Амазонка, Міссісіпі, Волга, Об, Єнісей, Янцзи, Конго мають більшу пропускну здатність, ніж найпотужніші залізниці). Але використання цих передумов залежить від загального рівня економічного розвитку. Тому за вантажообігом внутрішніх водних шляхів у світі виділяються США, Росія, Канада, Німеччина, Нідерланди, Бельгія, а також Китай. Велике значення в деяких країнах мають судноплавство штучними водними шляхами й озерне судноплавство.

Повітряний транспорт є найбільш швидкісним, але досить дорогим транспортом, який відіграє важливу роль передусім у міжнародних пасажирських перевезеннях. Його перевагами, окрім швидкості, є якість поставок, географічна мобільність, що дозволяє легко розширювати і змінювати маршрути. Мережа регулярних авіаліній нині охоплює всю земну кулю, простягаючись на мільйони кілометрів. Її контрольними пунктами є понад 5 тисяч аеропортів. Головними повітряними державами світу є США, Росія, Японія, Велика Британія, Франція, Канада, Німеччина [8].

Усі шляхи сполучення, транспортні підприємства і транспортні засоби разом утворюють ***світову транспортну систему***.

Обсяг і структура транспортних перевезень, як правило, відображають рівень і структуру економіки, а географія транспортної мережі і вантажопотоків – розміщення продуктивних сил. ***Кількісними показниками транспортної системи*** є: протяжність комунікацій, кількість працівників, вантажо- та пасажирообіг. Йдеться про:

- світову транспортну мережу, загальна довжина якої перевищує 50 млн км;
- транспортні засоби: понад 210 тис. локомотивів і мільйони вагонів перевозять вантажі залізницями, понад трильйон автомобілів – автошляхами, понад 90 тис. суден – морськими шляхами, понад 30 тис. рейсів – повітряними шляхами. Загальна вантажопідйомність усіх транспортних засобів світового транспорту вже перевищила 2,0 млрд т;
- роботу транспорту, який щорічно перевозить понад 110 млрд т вантажів і понад трильйон пасажирів. Кількість зайнятих на транспорті перевищує 100 млн осіб (що можна порівняти з усім населенням Філіппін) [5].

У світовому вантажообігу різко виділяється морський транспорт, частка якого поступово зросла і досі майже не зменшується – з 52 до 62 %. Те ж саме можна сказати і про частку в пасажирообороті легкового індивідуального транспорту – з 57 до 60 %. Відбувається інтенсивна зміна структури перевезень між окремими видами транспорту. Так, у вантажообігу співвідношення між залізницею та її основним конкурентом – автомобільним транспортом – змінилося з 4:1 до 1,2:1, з подальшим збільшенням перевищення частки автотранспорту. Частка трубопроводів зросла з 4,2 % до 12,8 %. У пасажирських перевезеннях авіаційний транспорт наблизився до рівня залізничного – 10 % і 10,2 % відповідно [5].

Світова транспортна система неоднорідна, і в ній можна виділити транспортні системи економічно розвинених країн і країн, що розвиваються, кілька регіональних неоднорідних транспортних систем: Північна Америка, Західна Європа, країни пострадянського простору, Азія, Латинська Америка, Австралія. Густота транспортної мережі, яка

найбільш репрезентативно відображає її забезпеченість, у більшості розвинених країн становить 50–60 км на 100 км території, а в країнах, що розвиваються – 5–10 км на 100 км території. В економічно розвинених країнах зосереджено понад 80 % світового автомобільного парку, розташовано майже 2/3 всіх морських портів світу, здійснюється 3/4 світового вантажообігу. Ця транспортна підсистема також характеризується високим технічним рівнем [8].

З моменту свого виникнення транспорт має сильний вплив на навколишнє середовище. Основним забруднювачем атмосфери є автомобільний, повітряний і залізничний транспорт. Ці види транспорту також створюють «шумове забруднення» і вимагають великих площ для будівництва автомагістралей, автозаправних станцій, стоянок, вокзалів тощо. Водний транспорт переважно слугує джерелом нафтового забруднення океанів і внутрішніх водойм.

Особливою частиною світової транспортної системи є транспортні коридори та вузли (хаби). До системи міжнародних транспортних коридорів входять також експортні та транзитні магістральні трубопроводи. Створені наприкінці минулого століття транспортні коридори, що проходять через території кількох країн, об'єднують кілька видів транспорту. Із сукупності маршрутів вони перетворилися на систему управління транспортними центрами і транспортними вузлами, які поступово набули функцій управління тарифною політикою. У вузлах, забезпечених надійними і швидкісними транспортними сполученнями – повітряними і морськими контейнерними лініями, – створюються великі спеціалізовані транспортно-розподільчі центри міжнародного значення (Париж, Марсель, Франкфурт-на-Майні, Мюнхен тощо).

Транспортно-логістична система – це інтегрована багаторівнева та багатофункціональна сукупність суб'єктів транспортно-логістичної діяльності, яка забезпечує взаємодію всіх учасників транспортно-розподільчого процесу в організаційно-економічному, технічному, технологічному та інформаційному аспектах під час руху вантажних потоків кінцевому споживачу, а також дозволяє зайняти

конкурентоспроможні позиції на міжнародних ринках транспортно-логістичних послуг.

Науково-технічна революція мала великий вплив на розподіл праці між окремими видами транспорту. У світовому пасажирообороті позаконкурентне перше місце (близько 4/5) тепер належить автомобільному транспорту, у світовому вантажообігу – морському транспорту (майже 2/3) [8]. Характерним результатом науково-технічної революції на світових транспортних ринках є постійне зростання конкурентоспроможності різних видів транспорту, збільшення потенціалу їх взаємозамінності, розвиток інтермодальних сполучень.

Інтермодальні перевезення означають використання більше одного виду транспорту для переміщення вантажу, незалежно від того, чи здійснюється воно автомобільним, залізничним, баржевим транспортом або будь-якою комбінацією будь-яких інших видів транспорту.

Це послідовне транспортування вантажу в одній і тій самій вантажній одиниці (контейнері, знімному кузові, напівпричепі тощо) з перевантаженням його з одного виду транспорту на інший без перевантаження самого вантажу. Саме на інтермодальному підході побудована сучасна концепція розвитку європейського та американського транспорту [2].

Здебільшого у світі поширені ***бімодальні перевезення***, коли автомобільний транспорт працює у поєднанні із залізницею. У 1930-х роках були поширені трейлерні перевезення. Спеціальні вагони після прибуття в пункт призначення за кілька хвилин без перевантаження вантажу встановлювалися на шасі тягача. З'явився термін – ***контрейлерні перевезення***, що означало комбіноване залізничне перевезення причепів, напівпричепів, причепів для важких нерівномірних вантажів (трейлерів) або збірно-розбірних кузовів на залізничній платформі. До середини XX ст. розвиток комбінованих перевезень відбувався повільно, але вже до кінця століття цей вид доставки вантажів став найбільш поширеним, особливо в США. Американці виявили, що на певних маршрутах дешевше перевозити причіп не евакуатором, а залізницею. У наступні роки комбіновані перевезення почали стрімко розвиватися в Європі. Лише з 1977 до

1987 року частка комбінованих перевезень у загальному обсязі залізничних перевезень у США зросла на 100 % [2].

Сьогодні екологічна сторона питання змушує країни Західної Європи і США розвивати інтермодальні перевезення найбільшою мірою. З настанням нового тисячоліття щорічне зростання обсягів зафіксовано на рівні 17 %. У сучасній Європі річний обсяг становить майже 70 млн т (наприклад, в Німеччині здійснюється до 150 тис. відправок контрейлерів на рік, а такі країни, як Швейцарія, Франція, Австрія, здійснюють не менше 50 тис. відправок кожна). Крім того, інтермодальні перевезення за своєю природою дуже чутливі до вантажу, відстеження та контролю, особливо щодо можливості мобільного відстеження [2].

Найгострішу конкуренцію на транспортних ринках відчувають наземні види транспорту – залізничний, автомобільний, трубопровідний та річковий, особливо коли вони забезпечують доставку вантажів до морських портів. Монополізація транспортних засобів, що відбувається разом з науково-технічною революцією, лише загострює конкуренцію.

Транспорт широко використовується як інструмент регіональної політики. В умовах зростаючої надмірності та суперечливості розвитку транспорту посилюються протекціоністські та дискримінаційні економічні, фіскальні та правові заходи держави, спрямовані на пом'якшення конкуренції та захист національних транспортних компаній.

Взаємодія і переплетення цих чинників зумовлює складний суперечливий розвиток всієї світової транспортно-логістичної системи. З одного боку, загальною тенденцією є прискорення транспортного процесу – швидкісні залізниці, контейнерні сполучення, швидкісні спеціалізовані судна, а з іншого – зменшення швидкості суден для поглинання надлишкового тоннажу, а також зниження швидкості для інших видів транспорту з метою зменшення витрат на енергоносії. Суперечливими й взаємодоповнюючими тенденціями є формування потужних мультиліній, транспортних коридорів для підвищення ефективності транспортного процесу, а з іншого боку – дисперсність транспортних потоків, будівництво відносно невеликих вузькоспеціалізованих транспортних засобів, контейнерів з чіткою адресністю призначення тощо.

Крім того, загострюються протиріччя між розвитком рухомого складу і стаціонарних пристроїв, між лінійними і вузловими елементами системи. Порти, як правило, відстають від вантажопотоків, формуються ієрархічні портові системи з метою концентрації інвестицій. Водночас зростає конкуренція між ними. Виникають дисбаланси між портами країн-відправників і портами країн-одержувачів. Як результат – посилення тенденції до організації безперебійних систем (судна «річка–море», баржі, пороми, пересувні судна тощо).

Однією з причин надлишку транспортних потужностей є загострення конкуренції між залізничним та автомобільним транспортом (у США витрати на автомобільний транспорт становлять 60 %, тоді як його частка у вантажообігу – 26 %, а в енергоспоживанні транспорту – 85 %) [2].

Вартісні характеристики транспортування будь-якого товару (*транспортний тариф*) відображаються безпосередньо на його кінцевій ціні, додаються до витрат виробництва, впливають на конкурентоспроможність продукції.

Міський транспорт дотується переважно державою, регіональними та місцевими органами влади. Однак їхня участь у цьому є різною. В одних країнах державні інвестиції забезпечують повний обсяг одноразових і поточних витрат (Бельгія, Нідерланди), в інших вони практично не використовуються (Канада, Данія, Велика Британія).

11.3. ГЛОБАЛЬНА ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА

Глобальна транспортно-логістична інфраструктура – це сукупність об'єктів та суб'єктів глобальних транспортної та логістичної інфраструктури, включаючи матеріальні, фінансові та інформаційні потоки, що виконує функції транспортування, зберігання, розподілу товарів, а також інформаційного і правового супроводу товарних потоків.

Вона відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного переміщення товарів, людей та інформації по всьому світу, підтримуючи

міжнародну торгівлю та економічний розвиток, і включає мережі доріг, залізниць, портів, аеропортів, а також цифрову інфраструктуру для управління логістичними процесами, що дозволяє знизити витрати на транспортування, скоротити час доставки та покращити доступ до світових ринків.

Основними компонентами глобальної транспортно-логістичної інфраструктури є:

1. ***Автомобільні дороги.*** Сучасні автомобільні мережі поєднують регіони і країни, забезпечуючи доставку вантажів на короткі та середні відстані. Основні автомагістралі, наприклад, Європейська мережа TEN-T, відіграють важливу роль у підтримці економічної інтеграції всередині регіонів (табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Найдовші автомобільні дороги світу

Назва, розташування	Протяжність, км	Опис
Транс'європейська транспортна мережа (TEN-T), Європа	70000	Комплексна система транспортної інфраструктури, що охоплює основні дороги
Панамериканське шосе (Pan-American Highway, Північна та Південна Америка	30000	Система доріг, що з'єднує Північну та Південну Америку, проходячи через 14 країн від Аляски до Аргентини. Єдиним переривом є регіон Дарієнський пробіл між Панамою і Колумбією
Highway 1, Австралія	14500	Найдовша національна дорога у світі, яка охоплює весь континент, з'єднуючи всі великі міста Австралії
China National Highway 010 (G010), Китай	5700	Проходить через Китай з міста Суйфеньхе на північному сході до міста Хайнань на південному заході
US Route 20, США	5500	Найдовша дорога у США, яка з'єднує Ньюпорт, Орегон на заході з Бостоном, Массачусетс на сході

Джерело: [9].

Перелічені в таблиці дороги мають величезний вплив на економічний розвиток своїх регіонів, полегшуючи торгівлю, туризм і повсякденне життя населення. Вони є невід'ємною частиною глобальної транспортно-логістичної інфраструктури, що підтримує економічні зв'язки між континентами та країнами.

2. Залізниці. Залізничні коридори є критично важливими для перевезення великогабаритних вантажів на великі відстані. Вони забезпечують надійне та економічно вигідне сполучення між Європою, Азією та іншими регіонами (табл. 11.2).

Таблиця 11.2

Найдовші залізничні коридори світу

Назва, розташування	Протяжність, км	Опис
Трансазійський залізничний коридор (Trans-Asian Railway)	81000	Проєкт ООН, спрямований на створення безперебійної залізничної мережі між Європою та Азією, що сприяє розвитку міжнародної торгівлі
Контейнерний поїзд Чунцин – Дуйсбург (Chongqing – Duisburg)	11000	Один із ключових маршрутів залізничного Шовкового шляху, що з'єднує Китай з Німеччиною, проходячи через Казахстан, Росію, Білорусь та Польщу. Маршрут є важливою частиною ініціативи Belt and Road
Індо-М'янмарський залізничний коридор (India-Myanmar Railway)	4000	Поєднує Індію з країнами Південно-Східної Азії через М'янму, що сприяє економічній інтеграції регіону та підвищує доступ до ринків АСЕАН

Джерело: [9].

Ці залізничні коридори забезпечують критично важливі зв'язки між континентами, сприяють розвитку міжнародної торгівлі та підтримують економічне зростання шляхом скорочення часу та витрат на транспортування вантажів.

3. Морські порти. Порти є ключовими вузлами в глобальних ланцюгах поставок, забезпечуючи обробку великих обсягів товарів. Основні порти, такі як Шанхай, Сінгапур та інші (табл. 11.3) є критичними центрами для глобальної торгівлі і часто включені до міжнародних транспортних коридорів.

Основний економічний показник функціонування морських портів вимірюється в ***двадцятифутових еквівалентах*** (*twenty-foot equivalent unit,* ***TEU***) – стандартна одиниця вимірювання, яка використовується в морських перевезеннях для оцінки обсягу контейнерного трафіку (стандартний контейнер дорівнює 1 TEU). Використання TEU дозволяє порівнювати обсяг контейнерних перевезень між різними портами і є важливим показником активності порту.

Таблиця 11.3

ТОП-10 основних морських портів світу, 2023

Назва, розташування	млн TEU	Опис
Порт Шанхай, Китай	49	Найбільший порт у світі, ключовий центр для китайської торгівлі завдяки своєму стратегічному розташуванню біля річки Янцзи
Порт Сінгапур, Сінгапур	39	Другий за величиною порт у світі, який обслуговує понад 130000 суден на рік і з'єднаний з 600 портами у понад 120 країнах
Порт Нінбо-Чжоушань, Китай	35,3	Розташований на Східнокитайському морі, цей порт є основним вузлом для китайських контейнерних і загальних вантажів
Порт Шеньчжень, Китай	26,9	Один з найбільших портів у світі, що обслуговує понад 130 міжнародних контейнерних ліній, розташований у дельті річки Перл
Порт Циндао, Китай	26,4	Відомий як найбільший порт Китаю для залізної руди і нафти, з'єднаний з понад 450 портами у більш ніж 130 країнах
Порт Пусан, Південна Корея	22,8	Найбільший порт Південної Кореї, розташований біля гирла річки Нактонг, відомий своєю розвиненою інфраструктурою
Порт Тяньцзінь, Китай	21,8	Найбільший порт у північному Китаї, головний морський доступ до столиці країни, Пекіна
Порт Гуанчжоу, Китай	20,8	Основний порт міста Гуанчжоу в Південному Китаї, є частиною морського Шовкового шляху
Порт Гонконг, Китай	14,3	Розташований у глибоких водах Вікторія-Гарбор, обслуговує понад 500 напрямків по всьому світу
Порт Роттердам, Нідерланди	13,4	Найбільший порт у Європі, стратегічний центр для розподілу вантажів по всьому континенту, відомий своїми інноваціями, включаючи автономні судноплавні проекти

Джерело: [6].

Аналіз десяти найбільших портів світу 2023 року свідчить про домінування азійських портів у глобальній контейнерній логістиці.

Порти Китаю, зокрема Шанхай, Нінбо-Чжоушань, Шеньчжень, Циндао, Гуанчжоу, Тяньцзінь і Гонконг, складають більшість у цьому списку, що підкреслює центральну роль Китаю у світовій торгівлі та виробництві. Порт Сінгапур, розташований на стратегічному маршруті між Індійським і Тихим океанами, також є важливим вузлом для контейнерних перевезень, обслуговуючи значну частину світових морських шляхів. Порт Пусан у Південній Кореї є ключовим гравцем

у регіональній торгівлі в Азії. Єдиним європейським представником у топ-10 є порт Роттердам, який залишається найбільшим портом у Європі, обробляючи значні обсяги вантажів для всього континенту.

Разом ці порти забезпечують критичну інфраструктуру для підтримки глобальних ланцюгів поставок, відзначаючись високим рівнем автоматизації та модернізації для підвищення ефективності і продуктивності.

Порти є критично важливою складовою логістичної інфраструктури світу, оскільки вони забезпечують ефективне сполучення між країнами та континентами, підтримуючи глобальні ланцюги поставок. Вони обробляють значні обсяги вантажів, від контейнерів з товарами до сировини, що робить їх ключовими вузлами в міжнародній торгівлі. Порти сприяють зниженню витрат на транспортування, скороченню часу доставки та підтримці економічної стабільності, що є життєво важливим для функціонування глобальної економіки

4. Аеропорти. Авіаційний транспорт, хоч він і є дорожчим, відіграє важливу роль у перевезенні товарів з високою вартістю та термінових вантажів. Великі аеропорти є важливими логістичними хабами (табл. 11.4).

Аналіз даних про основні вантажні аеропорти світу 2023 року свідчить, що азійські та американські аеропорти домінують у глобальному вантажному трафіку.

Гонконгський міжнародний аеропорт утримує лідерство як найбільший вантажний аеропорт світу, підкреслюючи важливу роль Азії в міжнародній торгівлі. Серед американських аеропортів виділяються Мемфіс і Луїсвілл, які є основними хабами для FedEx і UPS відповідно, що свідчить про значну роль США в глобальних ланцюгах постачання. Шанхайський Пудун, Корейський Інчхон та Тайванський Тайбей також входять до числа провідних аеропортів, що підтверджує зростання ролі Східної Азії як центру світової логістики. Крім того, аеропорти в стратегічних локаціях, як Анкоридж і Доха, забезпечують ефективні транзитні можливості між континентами. Ці аеропорти критично важливі для підтримки безперебійної міжнародної торгівлі та швидкої доставки товарів у глобальних масштабах.

Таблиця 11.4

ТОП-10 основних вантажних аеропортів світу, 2023

Назва, розташування	млн тон	Опис
Hong Kong International Airport (HKG), Гонконг	5,03	Найбільший вантажний аеропорт світу, ключовий хаб для міжнародної торгівлі в Азії
Memphis International Airport (MEM), США	4,48	Основний хаб для fedex, що забезпечує великий обсяг вантажних перевезень у США і за його межами
Shanghai Pudong International Airport (PVG), Китай	3,98	Один із найбільших аеропортів Азії, який обслуговує значну частину китайської та міжнародної торгівлі
Ted Stevens Anchorage International Airport (ANC) США	3,56	Стратегічно розташований для транзиту між Азією і Північною Америкою
Incheon International Airport (ICN), Південна Корея	3,33	Важливий логістичний центр у Східній Азії, обслуговує як вантажні, так і пасажирські рейси
Louisville International Airport (SDF), США	3,05	Домашній хаб для UPS, який відіграє важливу роль у глобальних ланцюгах постачання
Taiwan Taoyuan International Airport (TPE), Тайвань	2,81	Ключовий транспортний вузол, що підтримує експортно-орієнтовану економіку Тайваню
Los Angeles International Airport (LAX), США	2,69	Один з найбільших аеропортів США з великим обсягом міжнародних вантажних перевезень
Narita International Airport (NRT), Японія	2,64	Важливий аеропорт для міжнародної торгівлі та вантажних перевезень в Японії
Hamad International Airport (DOH), Катар	2,62	Швидко розвивається як глобальний вантажний хаб завдяки стратегічному розташуванню та сучасній інфраструктурі

Джерело: [1].

Таким чином, глобальна транспортно-логістична інфраструктура є основою міжнародної торгівлі та економічної інтеграції, забезпечуючи ефективне переміщення товарів, послуг і людей між країнами та континентами.

Отже, аеропорти є ключовими вузлами для глобальних вантажних перевезень, підтримуючи міжнародну торгівлю та економічну інтеграцію між регіонами.

11.4. МІЖНАРОДНІ ТРАНСПОРТНІ КОРИДОРИ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Міжнародні транспортні коридори – це мережа маршрутів, які поєднують різні види транспорту, включаючи автомобільний, залізничний, морський та авіаційний, і часто проходять через кілька країн або регіонів.

Вони є ключовими елементами інфраструктури, що забезпечують ефективний і безпечний рух товарів, послуг, людей та капіталу між країнами та континентами. Основна їх мета полягає у спрощенні та прискоренні процесів транспортування, що, у свою чергу, сприяє зниженню витрат на логістику, підвищенню конкурентоспроможності компаній та країн, а також стимулює міжнародну торгівлю.

В умовах глобалізації значення міжнародних транспортних коридорів постійно зростає, оскільки вони забезпечують доступ до нових ринків і ресурсів, сприяють економічному зростанню та інтеграції регіональних економік. Наприклад, такі коридори, як Новий шовковий шлях, Пан'європейські транспортні коридори, відіграють ключову роль у зв'язку Європи з Азією, полегшуючи транспортування товарів і сировини між регіонами. Крім того, сприяють розвитку логістичної інфраструктури, що включає будівництво нових портів, терміналів, складів та вдосконалення існуючих транспортних мереж.

Інтеграція міжнародних транспортних коридорів у глобальну економіку також дозволяє підвищити ефективність ланцюгів поставок та зменшити екологічний вплив транспорту за рахунок оптимізації маршрутів та використання екологічно чистих видів транспорту.

Глобальні транспортні маршрути можна розділити на категорії з урахуванням кількох факторів, включаючи типи транспорту, що використовуються для переміщень (морський, залізничний, автомобільний, повітряний), їхнє географічне розташування (наприклад, євразійські, трансатлантичні, транспацифічні) та основну функцію (перевезення вантажів, пасажирів або обидва).

До найбільших за вагомістю у глобальній економіці міжнародних транспортних коридорів відносяться як сухопутні, так і морські шляхи,

які значно скорочують маршрути для судноплавства між різними частинами світу та відіграють ключову роль у розвитку міжнародних торгових та економічних відносин:

1. Панамський канал, який з'єднує Атлантичний і Тихий океани через Панамський перешийок. Він значно скорочує час і відстань для суден, що перевозять вантажі між східним узбережжям США та Азією, а також між Європою та західним узбережжям Америки. Панамський канал є критичним для міжнародної торгівлі, оскільки дозволяє уникнути тривалого й небезпечного плавання навколо Південної Америки через мис Горн.

2. Суецький канал, який з'єднує Середземне море з Червоним морем, забезпечуючи найкоротший морський шлях між Європою та Азією без необхідності обхідного маршруту навколо Африки через мис Доброї Надії. Цей канал є стратегічно важливим для глобальної торгівлі, оскільки скорочує час та витрати на транспортування нафти, газу та інших товарів між Азією, Європою і північною Африкою.

3. Новий шовковий шлях (*Belt and Road Initiative*), один з найбільших інфраструктурних проєктів, ініційований Китаєм, який включає сухопутні та морські маршрути, що поєднують Китай з Європою, Центральною Азією та Африкою.

4. Пан'європейські транспортні коридори Trans-European Transport Network (TEN-T), які включають 10 основних маршрутів, що поєднують Західну, Центральну та Східну Європу. Підтримують інтеграцію європейських ринків.

5. Коридор Східної Африки, мережа доріг і залізниць, що з'єднує внутрішні країни Африки з портами на узбережжі Індійського океану, полегшуючи доступ до міжнародних ринків.

6. Транспортний коридор Північного Льодовитого океану, морський маршрут, що проходить уздовж північного узбережжя Росії, забезпечує найкоротший шлях між Європою та Азією через Північний Льодовитий океан.

7. Міжнародний коридор TRACECA (транспортний коридор Європа-Кавказ-Азія), з'єднує Європу з Центральною Азією через Чорне

море, Кавказ та Каспійське море, пропонуючи альтернативний маршрут для вантажів між Європою та Азією.

8. Коридор USMCA, включає основні транспортні маршрути, що з'єднують Канаду, США та Мексику, підтримуючи вільний рух товарів і послуг у Північній Америці.

В табл. 11.5 наведено динаміку основних показників діяльності Панамського та Суецького каналів, як найбільш глобальних міжнародних транспортних коридорів.

Суецький канал стабільно обслуговував більше суден і перевіз значно більші обсяги вантажів порівняно з Панамським каналом. Це пов'язано з тим, що Суецький канал є ключовим маршрутом між Європою та Азією, що забезпечує стратегічне скорочення відстані в міжнародній торгівлі.

Таблиця 11.5

Динаміка основних показників діяльності Панамського та Суецького каналів

Роки	Панамський канал		Суецький канал	
	Кількість транзитних суден	Обсяг вантажів, млн тон	Кількість транзитних суден	Обсяг вантажів, млн тон
2018	13785	442	18174	986
2019	13785	469	18880	1200
2020	13369	475	18829	1170
2021	13342	516	20694	1270
2022	13032	518	23851	1320

Джерело: [4; 7].

Переваги міжнародних транспортних коридорів численні. Вони підтримують прискорення вантажообігу, зниження транспортних і логістичних витрат, і навіть сприятливо впливають на поліпшення інфраструктури і дають поштовх економічному зростанню пов'язаних із ними регіонів.

Міжнародні транспортні коридори мають значний вплив на розвиток світової економіки та логістики, виступаючи як основні рушійні сили глобалізації та міжнародної торгівлі. Вони сприяють прискоренню вантажообігу та зниження транспортних витрат, що робить товари доступнішими для споживачів та збільшує конкурентоспроможність

виробників на світовому ринку. Крім того, розвиток транспортних коридорів призводить до модернізації інфраструктури, створення нових робочих місць та стимулювання економічного зростання в регіонах, через які вони проходять.

Однак існують і недоліки, такі як високі витрати на будівництво та обслуговування, ризик екологічних пошкоджень, а також необхідність міжнародного співробітництва для вирішення проблем, пов'язаних з управлінням та експлуатацією цих коридорів.

Крім того, розвиток та експлуатація міжнародних транспортних коридорів пов'язані з низкою викликів. Екологічні проблеми, пов'язані зі збільшенням викидів та забрудненням природного середовища, вимагають вжиття заходів щодо зниження впливу транспорту на навколишнє середовище. Технічні аспекти, включаючи безпеку та надійність транспортування, також відіграють критично важливу роль. Політичні та правові питання, наприклад, узгодження міжнародних норм та стандартів можуть стати перешкодою для безперебійної роботи коридорів.

Різноманітність типів та характеристик міжнародних транспортних коридорів відбиває складність сучасної глобальної транспортної системи. Розуміння їхньої структури, принципів роботи та впливу на глобальну економіку є ключовим для розвитку ефективних та стійких транспортно-логістичних мереж.

11.5. ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСПОРТНОЇ ЛОГІСТИКИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Цифрова трансформація логістики породила новий термін – *цифрова логістика*. Транспортно-логістичні витрати складають до 10 % кінцевої вартості товару. При підвищенні ефективності та швидкості логістичних процесів частка логістичних витрат має дещо знизитися.

Ефективність функціонування транспортно-логістичних систем значною мірою пов'язана з технологіями, що застосовуються в ній. Сучасні технології дозволяють підприємствам втілювати нові логістичні

рішення, а впровадження нової техніки – оптимізувати виробничий процес, покращувати свою діяльність, реалізовувати раніше недоступні та неможливі для здійснення процедури.

Одним із ключових драйверів розвитку транспортної логістики стає активне впровадження елементів проекту Індустрії 4.0, який має комплексний характер і спирається на цифрові технології: когнітивні та хмарні технології, машинне навчання, Інтернет речей, блокчейн тощо.

Інтеграція сучасних інформаційних та комунікаційних технологій у процес здійснення логістичних операцій сформувало новий підхід до організації логістики – Логістику 4.0, що дозволяє якісно на новому рівні виконувати функції загальноорганізаційної кооперації суб'єктів ланцюга поставок. Найбільш успішним напрямом у сфері транспортування є застосування цифрових технологій у сфері моніторингу транспорту та вантажів. Використання геоінформаційних технологій дозволяє моніторити рух транспорту, вимірювати параметри зовнішнього середовища та вантажу, зчитувати інформацію з навколишніх об'єктів та передавати її в єдиний центр для онлайн-аналізу та контролю процесу доставки.

Цифрова трансформація транспортної логістики розвивається за двома ключовими цілями:

- мінімізація людських ресурсів;
- створення екологічних систем.

Обидві цілі визначають розвиток експедиторських служб та вибудовують порядок, починаючи від спілкування з клієнтом та завершуючи виконанням замовлень. Мінімізація участі людини у виробництві призводить до зростання прозорості, покращення якості керування транспортом, складання точних прогнозів для кожного етапу виробництва.

Створення екосистем – тренд в економіці, який є актуальним для різних галузей бізнесу, включаючи перевезення. Визначення цих цілей дає змогу оцифрувати кожен етап поставки, зменшуючи ризик помилок, а також знижуючи витрати обох сторін угоди.

Цифрова транспортна логістика – це екосистема взаємопов'язаних цифрових сервісів, що включає:

- зміст та управління процесами життєвого циклу транспортної логістики;
- управління дорожнім рухом, транспортними потоками та окремими транспортними засобами;
- забезпечення всіх видів безпеки у транспортних системах;
- надання широкого спектру інформаційних, телекомунікаційних та логістичних сервісів учасникам транспортної логістики.

Ці сервіси надаються на базі територіально, технологічно і функціонально ***інтегрованої інфокомунікаційної та інструментальної інфраструктури***, що включає такі компоненти:

- розгорнуті системи енергозабезпечення;
- об'єктові комплекси моніторингу, інформування та управління у складі дорожньої інфраструктури, на транспортних засобах та у вигляді персональних інфокомунікаційних пристроїв;
- системи зв'язку та передачі даних, що забезпечують весь комплекс послуг зв'язку на об’єктах транспортної логістики на користь забезпечення функціонування інфраструктури, дорожніх та екстрених служб, зв'язку з транспортними засобами та учасниками дорожнього руху;
- інтеграційні платформи, що забезпечують взаємодію всіх інформаційних систем та технічних засобів цифрової інфраструктури транспортної логістики на базі єдиних проколів, а також взаємодію із зовнішніми інфокомунікаційними системами забезпечення безпеки та життєдіяльності;
- інформаційні платформи, що включають широкий спектр програмних програм функціонального забезпечення всіх вищенаведених цифрових сервісів;
- автоматизовані робочі місця посадових осіб та клієнтські додатки користувачів логістичних сервісів, стаціонарні, абонентські пристрої систем зв'язку, розгорнуті у зоні транспортної логістики.

На сучасному етапі глобальна транспортно-логістична система під впливом інформаційних технологій розвивається за ***такими напрямками***:

- збільшення пропускної здатності транспортних шляхів;
- підвищення безпеки руху;
- поява принципово нових транспортних засобів;
- збільшення місткості та вантажопідйомності транспортних засобів;
- підвищення швидкості руху, своєчасності, ритмічності та екологічності функціонування транспортної системи.

Сьогодні все більше підприємств інвестують у розвиток технологій, щоб зменшити витрати та підвищити продуктивність. До ***тенденцій розвитку транспортно-логістичних систем*** варто віднести:

1. ***Екологічний підхід***. Забруднення навколишнього середовища – питання, яке вже багато років залишається актуальним. Саме тут на допомогу приходить штучний інтелект, який може допомогти створити маршрут з мінімальною шкодою для навколишнього середовища, що означає менше викидів, «зелене» пакування, спеціальне паливо тощо. Крім того, можливість інтеграції сонячної, вітрової та гідроелектричної енергії в операції для забезпечення екологічної стійкості в поєднанні зі сталими логістичними рішеннями може посилити екологічні зусилля.

2. ***Прозорі транзакції***. Технологія блокчейн стрімко набирає популярності, дозволяючи постачальникам і клієнтам відстежувати транзакції та тримати всі документи під контролем. Цей метод гарантує безпеку та унеможливлює шахрайство у логістичній компанії. Крім того, відсутність фізичних даних зводить до мінімуму людські помилки.

3. ***Використання чат-ботів і мобільних додатків***, управління запасами за допомогою віртуальної реальності (*virtual reality, VR*), що дозволяє працювати у віртуальному світі за допомогою спеціальної гарнітури та навушників, і доповненої реальності (*augmented reality, AR*) – з додаванням цифрових елементів до об'єктів реального світу. Використання інтелектуального асистента скоротить час реагування, а також заощадить кошти на утримання персоналу. VR і AR сприяють покращенню ефективності управління запасами, пропонуючи віддалену видимість у реальному часі. Ці інструменти спрощують операції, а у поєднанні з автоматизацією логістики забезпечують ефективність. Крім того, додаток з актуальними даними забезпечить повну взаємодію і зменшить кількість питань щодо товару.

Основні визначення, терміни, поняття

Світова транспортна система; світова транспортно-логістична система; види транспорту; тенденції розвитку транспортно-логістичних систем; кількісні показники транспортної системи; бімодальні перевезення; контрейлерні перевезення; інтермодальні перевезення; транспортний тариф; Логістика 4.0; цифрова транспортна логістика.

Питання для самоконтролю

1. З яких елементів складається світова транспортна система?
2. Якими видами транспорту здійснюються міжнародні перевезення? Опишіть переваги та недоліки кожного з них.
3. У чому полягають особливості інтермодальних перевезень?
4. Що таке світова транспортно-логістична система?
5. Що таке міжнародні транспортні коридори?
6. З якими викликами сучасності стикається світова транспортна система?
7. Наведіть приклади найбільших за вагомістю у глобальній економіці міжнародних транспортних коридорів.
8. Що таке цифрова транспортна логістика?
9. За якими напрямками розвивається глобальна транспортно-логістична система під впливом інформаційних технологій?
10. Схарактеризуйте тенденції розвитку транспортно-логістичних систем під впливом інформаційних технологій.

Тестові завдання

1. Завданням транспортної логістики є такі:

а) визначення потужності двигунів транспортного засобу;

б) визначення правил навантаження й розвантаження автомобіля, літака, корабля;

в) визначення оптимального маршруту доставки;

г) всі відповіді вірні.

2. Недоліком залізничного транспорту є:

а) низька швидкість доставки;

б) обмеженість маршрутів;

в) висока собівартість перевезень;
г) недостатня екологічна чистота.

3. Недоліком автомобільного транспорту є:
а) низька швидкість доставки;
б) обмеженість маршрутів;
в) висока собівартість перевезень;
г) недостатня екологічна чистота.

4. Недоліком повітряного транспорту є:
а) низька швидкість доставки;
б) обмеженість маршрутів;
в) висока собівартість перевезень;
г) недостатня екологічна чистота.

5. Недоліком морського транспорту є:
а) низька швидкість доставки;
б) обмеженість маршрутів;
в) висока собівартість перевезень;
г) недостатня екологічна чистота.

6. До системи міжнародних транспортних коридорів входять:
а) виробничі види транспорту;
б) підприємства роздрібної торгівлі;
в) підприємства гуртової торгівлі;
г) експортні та транзитні магістральні трубопроводи.

7. До найбільших за вагомістю у глобальній економіці міжнародних транспортних коридорів відносяться:
а) Панамський та Суецький канали;
б) Новий шовковий шлях;
в) Trans-European Transport Network;
г) всі відповіді вірні.

8. Основний економічний показник функціонування морських портів вимірюється в:

а) TEU;

б) ECU

в) SDR;

г) тонах.

9. Цифрова транспортна логістика – це екосистема взаємопов'язаних цифрових сервісів, що включає:

а) зміст та управління процесами життєвого циклу транспортної логістики;

б) забезпечення всіх видів безпеки у транспортних системах;

в) надання широкого спектру інформаційних, телекомунікаційних та логістичних сервісів учасникам транспортної логістики;

г) всі відповіді вірні.

10. Глобальна транспортно-логістична система під впливом інформаційних технологій розвивається за такими напрямками:

а) збільшення пропускної здатності транспортних шляхів та підвищення безпеки руху;

б) поява принципово нових транспортних засобів та збільшення місткості та вантажопідйомності транспортних засобів;

в) підвищення швидкості руху, своєчасності, ритмічності та екологічності функціонування транспортної системи;

г) всі відповіді вірні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Aviation Week Marketplace. URL : https://aviationweek.com/air-transport/airports-networks/worlds-top-20-cargo-airports-2023
2. Johnson S. (2024) Intermodal Transportation: The Modern Definition. URL : https://www.searates.com/blog/post/intermodal-transportation-the-modern-definition.
3. Logistics Performance Index. URL : https://lpi.worldbank.org/report
4. Panama Canal. URL : https://pancanal.com/en/statistics/

5. Prinston P. (2018). World Transport System and Logistics: The Main Directions of Development. URL : https://www.searates.com/ru/blog/post/world-transport-system-and-logistics-the-main-directions-of-development.
6. Ranked: The 10 Busiest Ports in the World, by Cargo Traffic. URL : https://www.visualcapitalist.com/busiest-ports-in-the-world/]
7. Suez Canal. URL : https://www.suezcanal.gov.eg/English/Pages/default.aspx
8. The Geography of Transport Systems. The spatial organization of transportation and mobility – official web-site. URL : https://transportgeography.org/contents/chapter1/the-setting-of-global-transportation-systems/transport-development-waves/.
9. Trans-European Transport Network (TEN-T). URL : https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t_en
10. Waters D. Global Logistics: New Directions in Supply Chain Management. 7th ed. Kogan Page, 2020. 400 p
11. World Bank. URL: https://data.worldbank.org/

ТЕМА 12

«ТРЕТІЙ СЕКТОР» І СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

12.1. Теоретичні концепції соціальної економіки і «третього сектору».
12.2. Кооперативи як основа соціальної економіки у глобальному світі.
12.3. Асоціації, фонди, громадські об'єднання та інші суб'єкти соціальної економіки і «третього сектору».
12.4. Корпоративна соціальна відповідальність у глобальній економіці.
12.5. Соціальне підприємництво та його особливості.

12.1. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І «ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ»

Підприємства та організації, що відносяться до «соціальної економіки» (*social economy*) та «третього сектору» (*third sector*) сьогодні є важливою складовою економік усіх розвинених країн світу.

Термін «соціальна економіка» (франц. – e´conomie sociale) вперше був використаний у 1830 році французьким економістом Ш. Дюнуайє, в його критиці підходів А. Сміта щодо «дикого» вільного капіталістичного ринку. При цьому головна увага акцентувалась на необхідності впровадження моральних аспектів в економічні відносини, запровадження іншого, соціально-орієнтованого типу економіки. В розвиток цих ідей інший французький економіст Л. Вальрас у 1896 р. визначив соціальну економіку як «науку про соціальну справедливість», а політичну економію, як «науку про соціальну вразливість». Шведський економіст К. Г. Кассель у 1918 р. запропонував шляхи «соціально-економічної гармонізації», «оптимізації» та встановлення «загальної

рівноваги» в капіталістичному суспільстві. Таким чином, термін «соціальна економіка» виник в процесі пошуку альтернативної класичному капіталізму (вільному ринку) моделі економічних відносин. Перші теоретики «соціальної економіки» у своїх роботах пропонували нові підходи до покращення капіталізму, його гуманізації і звернення до потреб людей.

Велику роль у поширенні і сприйнятті терміну «соціальна економіка» відіграв ще один французький економіст Ш. Жид, який у 1912 р. запропонував принципово інший погляд на соціальну економіку та її побудову. Відійшовши від існуючих на той час загальнотеоретичних макроекономічних концепцій соціальної економіки як моделі покращення капіталізму, він почав шукати можливі конкретні форми господарської діяльності, які б могли стати елементами нової соціальної економіки та реально допомагали б людям покращити їхнє життя в жорстких умовах ринку. До основних суб'єктів соціальної економіки він відносив кооперативи різних видів (споживчі, ремісничі, сільськогосподарські, житлові, «народні банки» тощо), товариства взаємострахування, робітничі асоціації, які мали некапіталістичну природу (і не мали на меті отримання прибутку). Подібні погляди поділяли багато економістів та громадських діячів того часу.

Таким чином, на початку XX ст. ***термін «соціальна економіка»*** вживався ***у двох різних значеннях***:

- Перше було пов'язане із загальнотеоретичними макроекономічними концепціями «покращення» капіталізму, тобто соціальна економіка існувала переважно теоретично як абстрактна макроекономічна модель.
- Друге – для означення сукупності підприємств (організацій) особливого типу, що мають «некапіталістичну природу» (не прагнуть до отримання прибутку), а створюються для покращення життя людей і формують окремий, специфічний сектор капіталістичної економіки. Соціальна економіка існувала на практиці у формі реальних господарюючих суб'єктів – кооперативів, діяльність яких здійснювалась на основі ідеї взаємодопомоги і мала чітке соціальне спрямування.

Поразка Німеччини у Другій світовій війні створила передумови для практичного втілення ідеї соціальної економіки в її першому, макроекономічному значенні. Основою повоєнної відбудови Німеччини стала концепція, що поєднувала елементи капіталістичної (ринкової) економічної системи із соціальною політикою держави. Такий підхід базувався на розробках А. Мюллера-Армака, німецького економіста і соціолога, який у 1947 р. першим застосував термін ***«соціальна ринкова економіка»*** – модель економіки, в основі якої лежали ринкові відносини, але із посиленою соціальною функцією держави.

Фактично, зрозумілий і поширений на той час термін «соціальна економіка» був доповнений важливим уточнюючим словом «ринкова», що підкреслювало специфічність пропонованої моделі та її відмінність від існуючого до цього поняття. Ця макроекономічна модель була чимось середнім між економіками капіталізму та соціалізму.

У повоєнний період термін «соціальна ринкова економіка» почав швидко набувати популярності та використовувався переважно для характеристики німецької, а пізніше західно-європейської макроекономічної моделі економіки.

Поряд із цим, продовжував існувати термін ***«соціальна економіка»***, який використовувався для означення окремого сектора ринкової економіки, що на мікрорівні включав сукупність специфічних соціально-орієнтованих суб'єктів ринкової економіки, які не мали на меті отримання прибутку та розподілу його між власниками.

Такі організації спочатку називались «некапіталістичними», а пізніше «неприбутковими» (*non-profit*). До цього сектора насамперед належали кооперативи, а також товариства взаємодопомоги та асоціації, що часто об'єднувались однією назвою – «третій сектор» (*third sector*), що підкреслювало їх принципову відмінність від суб'єктів приватного (комерційного) та державного секторів економіки. Характеристики двох різних значень терміну «соціальна економіка» наведено у табл. 12.1.

Класична капіталістична модель економіки характеризувалась практично необмеженою ринковою свободою *(P→∞)* та мінімальним соціальним захистом населення з боку держави *(C→min)*.

Таблиця 12.1

Основні характеристики різних значень терміну «соціальна економіка»

Модель економіки	Сектори економіки		
	Приватний	Державний	«Третій сектор» (соціальна економіка-2)
Капіталістична *(P*→∞; C**→ min)*	*max*	*min*	*max*
Соціалістична *(P→0; C→ max)*	*min*	*max*	*min*
«Третій шлях»: 1) соціальна економіка-1 (теоретична концепція вдосконалення капіталізму XIX ст.); 2) соціальна ринкова економіка (впроваджена в країнах західної Європи з кінця 1940-х рр. модель економіки) *(P<max, C> min)*	*max*	*min<Д<max*	*max*

* P – ринкова свобода; **C – соціальний захист.

Її антипод – соціалістична модель економіки – декларуване прагнення до максимального соціального захисту людей *(C→max)* на основі повного домінування держави і відсутності ринкових відносин *(P→0)*.

Ці крайні, діаметрально протилежні моделі економіки спонукали до пошуку «третього шляху», одним із варіантів якого, як зазначалось вище, стала макроекономічна концепція соціальної економіки під назвою «соціальна ринкова економіка» – «модернізований» капіталізм з обмеженою ринковою свободою *(P<max)* та підсиленим соціальним захистом населення *(C>min)*.

У кожній з перелічених моделей економіки існували і отримали різний розвиток ***три сектори: державний, приватний (бізнес) і «третій»***, сформований особливими підприємствами (організаціями), які не відносились до перших двох.

Організації ***державного сектору*** (до цієї категорії відносяться й органи місцевого самоврядування) не мають на меті отримання прибутку, а спрямовують свою діяльність на обслуговування суспільних потреб всіх громадян.

Метою організацій ***приватного сектору*** (малий, середній та великий бізнес) є отримання максимального прибутку для їх власників від надання послуг споживачам.

Організації ***«третього сектору»*** не мають на меті отримання і розподіл прибутку між власниками, а створюються з метою задоволення переважно соціальних потреб певної групи людей або суспільства, якщо ці потреби не задовольняються або недостатньо задовольняються державою чи/та бізнесом. Такі організації в своїй діяльності базуються на принципах солідарності, взаємодопомоги, турботи, співчуття та/або інших моральних цінностях.

Традиційно ***до «третього сектору» відносять*** всі організації, які не є приватними (тобто формами бізнесу) чи державними. Тому вони є досить різноманітними за своїми цілями та організаційно-правовими формами, і в різних країнах зустрічаються під різними назвами: організації третього сектору (*third sector organisations – TSOs*), неурядові організації (*non-governmental organizations – NGOs*), неприбуткові організації (*non-profit organization – NPOs*), організації громадянського суспільства (*civil society organizations – CSOs*), громадські організації, некомерційні організації, організації добровольців (*volunteer organizations*), клуби (*clubs*), взаємні організації (*mutual organizations*), асоціації (associations), фонди (funds), кооперативи (cooperatives), організації соціальної економіки (*social economy organizations*), організації солідарної економіки (*solidarity economy organizations*), альтернативна економіка (*alternative economy*), неприбутковий сектор (*non-lucrative sector*), соціальні підприємства (*social enterprises – SE*), соціальні кооперативи (*social cooperatives – SC*), підприємства соціальної економіки (*enterprises of social economy*) тощо.

Стосовно останнього терміну слід зазначити, що за дослідженням експертів Європейського соціально-економічного комітету (консультативний орган ЄС), з кінця Другої світової війни до 1970-х рр. термін «соціальна економіка» практично випав із щоденного використання. Однак у 1977 році було запропоновано узагальнюючий термін «підприємства соціальної економіки» (*enterprises of social economy*) для означення організацій «третього сектору» економіки –

не тільки традиційних кооперативів, взаємних товариств та асоціацій, а й нових організацій – соціальних підприємств і фондів, що також мали неприбуткову природу. При цьому наголошувалося на неточності терміну «неприбуткові організації» (*non-profit organizations*) у зв'язку із неоднозначним, часто негативним його сприйняттям.

У Європейській Хартії принципів соціальної економіки, прийнятій на рівні ЄС представницькими організаціями кооперативів, взаємних товариств, асоціацій і фондів (*CEP-CMAF*), визначено ***принципи, що характеризують підприємства та організації соціальної економіки***:

- пріоритет особистості та соціальних цілей над капіталом;
- добровільне та відкрите (доступне) членство;
- демократичний контроль за організацією з боку членів (не стосується фондів, оскільки вони не мають членів);
- поєднання інтересів членів (користувачів) та/або загальних інтересів;
- захист і використання принципів солідарності та відповідальності;
- автономне управління та незалежність від державних органів;
- використання фінансових ресурсів для досягнення цілей сталого розвитку, послуг для членів або загальних інтересів.

У процесі розпочатих дискусій стосовно подальшого розвитку сектора соціальної економіки виокремився і набув поширення ще один термін – ***«солідарна економіка»*** або ***«економіка солідарності»*** (*solidarity economy*), як частина соціальної економіки на низовому рівні (в окремих територіальних громадах та на базі інших стійких груп людей, об'єднаних за певною ознакою солідарності). Тому в літературі терміни «соціальна» та «солідарна» економіка зустрічаються як окремо, так і разом, коли мова йде про організації чи підприємства соціальної/солідарної економіки (*SSE organisations*).

У 2013 році була створена міжвідомча робоча група ООН з питань розвитку соціальної та солідарної економіки (*UNTFSSE*), яка

мала на меті підвищити видимість соціальної економіки та економіки солідарності (*SSE*) у системі ООН та за її межами через використання таких інструментів: заходи для посилення визнання ролі підприємств і організацій соціальної/солідарної економіки у сталому розвитку; поширення знань та консолідації їхніх мереж; підтримки створення сприятливого інституційного та політичного середовища для них; забезпечення координації міжнародних зусиль, створення та зміцнення міжнародного партнерства тощо.

Терміни «соціальна економіка» та «третій сектор» змістовно є досить близькими, бо об'єднують специфічні недержавні, неприбуткові, соціально-орієнтовані організації. Однак «третій сектор» – це категорія, що включає соціальну економіку, але не обмежується нею.

Інакше кажучи, «соціальна економіка» – це найбільша і найвагоміша частина «третього сектору». До неї традиційно відносяться такі суб'єкти господарювання, як кооперативи, взаємні товариства (товариства взаємного страхування, кредитування, лікарняні каси тощо), асоціації, соціальні підприємства і фонди (рис. 12.1).

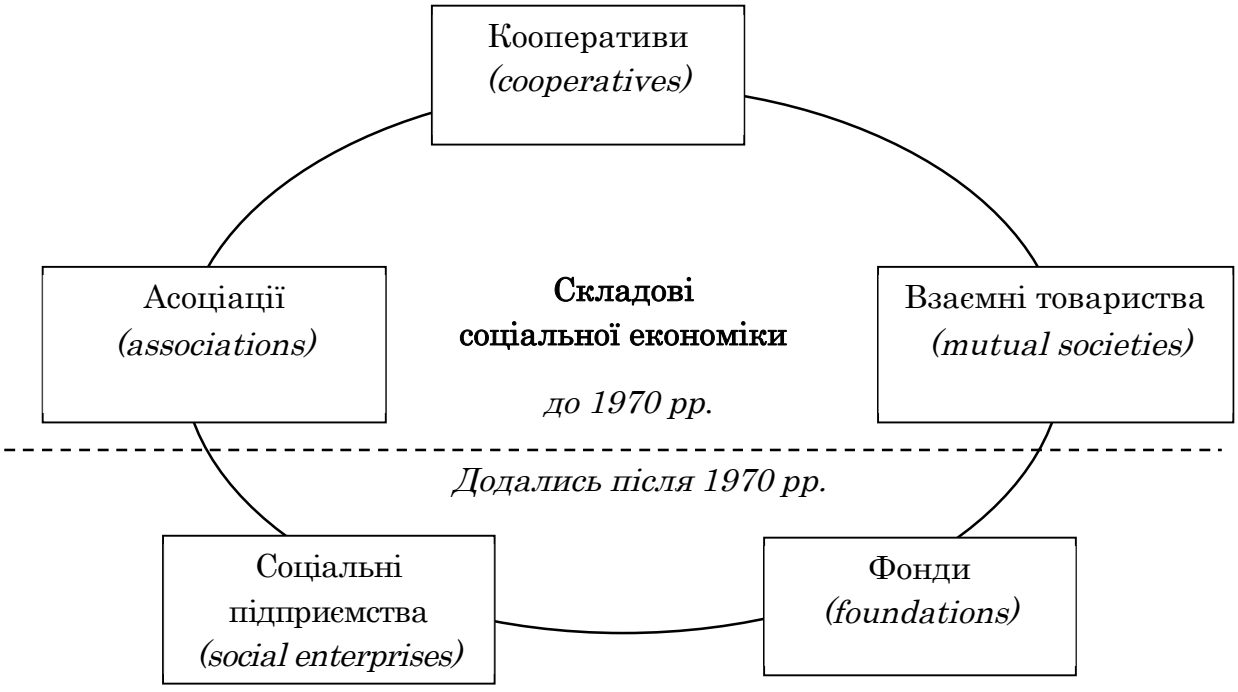

Рис. 12.1. *Складові соціальної економіки*

За визначенням Європейської Комісії, ***соціальна економіка*** (*SE*) – це сектор економіки, що охоплює суб'єкти, які поділяють такі основні спільні принципи та риси:

1) пріоритет людей, а також соціальних та/або екологічних цілей над прибутком;

2) реінвестування більшої частини прибутку у здійснення діяльності в інтересах членів/користувачів (колективний інтерес) або суспільства загалом (загальний інтерес);

3) демократичне та/або спільне управління.

Детальніше ці спільні ознаки, які можуть слугувати критеріями віднесення організацій до соціальної економіки, наведено на рис. 12.2.

Рис. 12.2. Критерії, що визначають приналежність до соціальної економіки («третього сектору»)

Міжнародна організація праці (МОП) у прийнятій 16 червня 2022 року Резолюції «Щодо гідної праці, соціальної та солідарної економіки» відзначає, що ***соціальна солідарна економіка*** (SSE) охоплює підприємства, організації та інші суб'єкти, які займаються економічною, соціальною та екологічною діяльністю для служіння колективним і/або загальним інтересам, яка базується на принципах добровільної співпраці та взаємодопомоги, демократичності та/або участі в управлінні, автономії та незалежності й пріоритету людей і соціальної мети над капіталом у розподілі та використанні надлишків і/або прибутків, а також активів.

Суб'єкти соціальної та солідарної економіки діють у всіх секторах економіки, де вони втілюють на практиці набір цінностей, які є невід'ємними для їх функціонування та сумісні з турботою про людей і планету, рівністю та справедливістю, взаємозалежністю, самоврядуванням, прозорістю і підзвітністю, а також досягненням гідної праці та засобів до існування. Відповідно до національних обставин соціальна та солідарна економіка включає кооперативи, асоціації, взаємні товариства, фонди, соціальні підприємства, групи самодопомоги та інші організації, що діють відповідно до цінностей та принципів соціальної та солідарної економіки.

12.2. КООПЕРАТИВИ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ

Кооперативи є найстарішими і найпоширенішими суб'єктами соціальної економіки. Як форма самоорганізації та економічної самодопомоги людей вони виникли ще в середині XIX ст. в період «дикого» капіталізму і продовжують не тільки існувати по цей день, а й відіграють важливу роль у світовій економіці та національних економіках багатьох країн.

Кооперативам вдалось зайняти вагоме місце в різних сферах та галузях ринкової економіки. Наприклад, у Бельгії частка кооперативних аптек на ринку складає 19,5 %. На Кіпрі 30 % банківських послуг

та 35 % збуту сільгосппродукції здійснюються через кооперативні організації. В Данії споживчі кооперативи охоплюють понад 36 % роздрібної торгівлі. У Фінляндії через кооперативну групу Pellervo здійснюється реалізація 74 % всіх м'ясопродуктів, 96 % молочних продуктів, 50 % яєць. У Франції кооперативи займають 60 % ринку банківських послуг, 40 % ринку харчової та сільськогосподарської продукції та 25 % роздрібної торгівлі. В Республіці Корея риболовецькі кооперативи займають 71 % ринку. В Новій Зеландії кооперативи створюють 22 % ВВП, займають 70 % ринку м'яса та м'ясопродуктів, 95 % ринку молокопродуктів та їх експорту. В Норвегії 130 споживчих кооперативів охоплюють 24 % споживчого ринку, а 71 житловий кооператив – 15 % всього житлового фонду країни. У Великій Британії найбільше туристичне агентство є кооперативом. У США більш ніж 900 сільських кооперативів з електропостачання забезпечують електроенергією понад 42 млн своїх членів у 47 штатах. Наведені дані свідчать не тільки про популярність кооперативних форм господарювання серед широких верств населення, а й про високу конкурентоспроможність кооперативів у сучасних умовах глобалізованого світу [11].

Масове поширення кооперативних форм господарювання у світовій економіці викликане особливістю їх соціально-економічною природи, яка виплаває з унікальної «кооперативної філософії», що лежить в основі діяльності кооперативів. Ця філософія базується на ідеї покращення життя шляхом кооперування (об'єднання) осіб для взаємодопомоги та створення на цій основі особливих громадсько-господарських організацій економічної самодопомоги населення – ***кооперативів***.

У сучасному світі кооперативи є однією з найбільш досконалих і перспективних форм господарювання. В основу їхньої діяльності покладено переваги кооперації, спільної діяльності. Члени кооперативу об'єднуються для співпраці на основі спільної мети у вирішенні індивідуальних проблем. Проте основна мета кооперативу – не отримання прибутку. Кооперативи створюються для забезпечення своїх членів необхідними товарами (послугами) за їх собівартістю, чим суттєво відрізняються від підприємницьких (капіталістичних) товариств, що

мають на меті отримання максимального прибутку. Завдяки членству в кооперативах об'єднані в них споживачі та дрібні підприємці мають можливість уникати послуг різноманітних торговельних та інших посередників, внаслідок чого з'являється можливість придбавати через свій кооператив значно дешевші та якісніші товари (послуги), або вигідніше продавати через кооператив продукцію, вироблену у власних приватних господарствах. При цьому в кооперативах люди є не тільки клієнтами, а й рівноправними співвласниками цієї організації.

Найбільш суттєві відмінності кооперативів як підприємств соціальної економіки від форм класичного бізнесу наведено в табл. 12.2.

Таблиця 12.2

Найбільш суттєві відмінності кооперативів від форм класичного бізнесу

Ознаки	Кооперативні форми господарювання	Підприємницькі форми господарювання
Соціальні цілі	Взаємодопомога, самозахист від посередників, соціальні програми для членів та громади	Не встановлюються
Економічні цілі	Забезпечення членів необхідними товарами (послугами) з метою скорочення витрат та/чи збільшення доходів їхніх приватних господарств	Отримання максимального прибутку власниками капіталу від пропонованих на ринок товарів і послуг
Статус	Неприбуткова організація	Суб'єкт підприємницької діяльності
Правова форма	Кооператив	Господарські товариства, приватні підприємства, ФОП
Управління	Демократичне. Кожен член має право одного голосу, незалежно від суми його вкладу в кооператив	Приватне (кількість голосів) пропорційна частці у капіталі)
Власники	Всі члени кооперативу. Кількість не є фіксованою і постійно збільшується за рахунок вступу нових членів (принцип «відкритих дверей»).	Засновники. Кількість фіксується в момент створення та обмежується
Клієнти	Члени-власники кооперативу*	Особи, що не є власниками
Розподіл прибутку	Повертається членам пропорційно користуванню послугами, значна частина спрямовується у резерви та на потреби громади, винагорода капіталу обмежена	Привласнюється власниками пропорційно частці в капіталі
Законодавче регулювання	Кооперативне законодавство	Підприємницьке законодавство

*- законодавство окремих країн може допускати надання послуг не членам, але лише у чітко визначених випадках.

За визначенням МОП, ***кооператив*** – це автономне об'єднання осіб, які добровільно об'єдналися для задоволення своїх спільних економічних, соціальних і культурних потреб і прагнень через підприємство, яке перебуває у спільній власності та керується демократичним шляхом.

Кооперативами в більшості країн світу вважаються організації, які дотримуються в своїй діяльності певних організаційних, економічних і соціальних принципів і цінностей, основні з яких наведено в табл. 12.3.

Таблиця 12.3

Основні принципи діяльності кооперативів

Економічні принципи	Організаційні принципи	Соціальні принципи
Кооператив функціонує для задоволення спільних потреб членів на неприбуткових засадах (за собівартістю)	Членство в кооперативі є добровільним та особистим (не може передаватись іншим особам і успадковуватись)	Створення системи економічної самодопомоги та самозабезпечення на основі взаємодопомоги
Члени кооперативу є одночасно його власниками і користувачами послуг (клієнтами)	Членство в кооперативі є відкритим (потенційна доступність членства в межах можливостей кооперативу)	Альтруїзм членів, який базується на солідарності соціальних груп
Кооператив надає послуги своїм членам з метою скорочення витрат та/або збільшення доходів їхніх особистих господарств	Демократичне управління та контроль в кооперативі за принципом «один член – один голос», незалежно від суми вкладених коштів	Освітня робота серед членів та працівників, просвіта населення стосовно демократичних принципів кооперативного руху
Справедливе пропорційне фінансування членами кооперативу його діяльності	Прозорість діяльності кооперативу та рівні права членів в користуванні послугами	Турбота про громаду, до якої відносяться чи з якою пов'язані члени кооперативу
Капітал кооперативу формується його членами і складається з дольової (пайової) та неподільної (колективної) частин	Діяльність виборних органів управління та контролю здійснюється на громадських засадах. Оплачується робота лише найманих працівників	Співпраця з іншими кооперативами з метою зміцнення та розвитку кооперативної системи взаємодопомоги
Винагорода вкладеного капіталу (нарахування на паї) обмежується	Члени несуть відповідальність за роботу та розвиток свого кооперативу	Дотримання принципу політичного нейтралітету

У світі існує велике різноманіття кооперативів, які надають своїм членам широкий спектр послуг. Споживчі кооперативи здійснюють забезпечення своїх членів якісними товарами за низькими цінами. Фінансово-кредитні кооперативи (кредитні спілки, кооперативні банки, страхові кооперативи тощо) забезпечують членів необхідними фінансовими послугами. Медичні кооперативи надають своїм членам медичні послуги, в т. ч. постачання ліків. Збутові кооперативи сприяють сільгоспвиробникам вигідно продати їх продукцію, в т. ч. й на світових ринках. Молочарські кооперативи створюють своїм членам-– виробникам молока – умови для переробки їх продукції та її вигідну реалізацію, в т. ч. й на світових ринках. Бензинові кооперативи забезпечують своїх членів дешевими паливно-мастильними матеріалами. Енергетичні кооперативи – електроенергією, як правило з нетрадиційних відновлювальних джерел. Туристичні кооперативи пропонують своїм членам доступні туристичні послуги. Орендні кооперативи надають своїм членам в тимчасове користування необхідне обладнання, прибори, пристрої, інвентар. Житлові кооперативи сприяють забезпеченню своїх членів житлом та житлово-комунальними послугами.

Складно перелічити всі види та різновидності кооперативів, що існують у світі. Вони створюються переважно в тих сферах господарської діяльності, де існує масова потреба людей в певних товарах (послугах) і бажання зекономити кошти, уникаючи послуг різноманітних посередників.

Загалом всі кооперативи можна умовно розділити на дві великі групи – кооперативи споживачів та кооперативи підприємців. Крім цього, можна виділити групу комбінованих кооперативів, які поєднують інтереси підприємців та споживачів і метою яких є співпраця без посередників, що значно скорочує витрати обох з названих категорій учасників ринку.

Загалом існує багато різноманітних ***класифікацій кооперативів***:

- за сферою діяльності (сільськогосподарські, кредитні, виробничі, споживчі, житлові, багатофункціональні тощо);

- за основним напрямом діяльності (закупівельні, збутові, переробні, орендні тощо);
- за професійною ознакою і соціальним складом членів (фермерські, ремісничі тощо);
- за територією діяльності (сільські, міські, регіональні, національні) тощо.

Представником кооперативів та світового кооперативного руху на глобальному рівні є Міжнародний кооперативний альянс (МКА) (*International cooperative Alliance, ICA*) – незалежна неурядова міжнародна організація, яка об'єднує національні, регіональні союзи і федерації кооперативів різних країн. МКА був заснований у Лондоні у 1895 році. Його членами є кооперативи та їх об'єднання, що діють у різних секторах економіки, зокрема у банківському бізнесі, сільському господарстві, енергетиці, промисловості, страхуванні, нерухомості, туризмі та торгівлі. Членами МКА є понад 315 кооперативних об'єднань національного, регіонального та міжнародного рівнів з 107 країн світу, які представляють інтереси майже 1 млрд осіб.

12.3. АСОЦІАЦІЇ, ФОНДИ, ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ТА ІНШІ СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І «ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ»

Соціальна економіка охоплює низку суб'єктів із різними бізнесовими та організаційними моделями, які працюють у різноманітних секторах економіки: сільському та лісовому господарстві, оптовій та роздрібній торгівлі, будівництві та операціях з нерухомістю, енергетиці, комунальному господарстві, фінансовій та страховій діяльності, використанні вторинних ресурсів, ремонті, переробці відходів, інформації та зв'язку, професійній та наукова технічній діяльності, освіті, охороні здоров'я та соціальній роботі, мистецтві, культурі, ЗМІ тощо.

Крім кооперативів, цей сектор представлений взаємними товариствами, асоціаціями, фондами та соціальними підприємствами.

Взаємні товариства *(mutual societies)* історично, ідеологічно і організаційно дуже схожі до кооперативів. Вони є неприбутковими організаціями, що будуються на основі пайової участі і, як правило, надають послуги зі страхування життя та інших видів страхування, додаткові схеми соціального забезпечення та невеликі послуги соціального характеру. Тому їх ще часто називають «товариства взаємного страхування».

Їхня головна мета – задовольняти загальні потреби, а не отримувати прибуток чи вкладений капітал. Управління пайовими взаємними товариствами здійснюється відповідно до принципів солідарності між членами, які беруть участь у корпоративному управлінні. Органи управління взаємним товариством підзвітні перед тими, для задоволення потреб кого вони були створені.

Взаємні товариства складають 25 % європейського страхового ринку. Вони існують переважно в скандинавських і західноєвропейських країнах і пропонують широкий набір страхових послуг. Майже 70 % страхових компаній в Європі є взаємними товариствами. Низка взаємних товариств розвивають транскордонну діяльність.

В Європі існує ***два типи взаємних товариств***:

- Взаємні товариства з охорони здоров'я – вони з'явилися раніше, ніж сучасні системи соціального забезпечення, і покривають такі ризики, як хвороба, інвалідність, недуга та смерть. Зазвичай вони регулюються спеціальним законодавством. Ці товариства стали основою страхової медицини.
- Взаємні товариства із страхування – вони охоплюють всі види ризиків (нещасний випадок, страхування життя тощо) і зазвичай регулюється загальним законодавством щодо страхування.

Національне законодавство європейських країн досить однорідне щодо взаємних товариств із страхування, але дуже різноманітне щодо взаємних товариств з охорони здоров'я, які розвивалися у відповідності до особливостей формування систем медицини і соціального забезпечення в кожній країні ЄС.

Асоціації *(associations)* є неприбутковими юридичними особами на основі членства, які можуть здійснювати господарську діяльність за

умови, що вони не розподіляють прибуток між своїми членами. Асоціації діють в усіх країнах і можуть служити багатьом цілям, включаючи колективні, соціальні цілі та суспільну користь. Некомерційні асоціації надають послуги та товари в секторах, які мають суспільний вплив (охорона здоров'я та соціальні послуги, соціальна інтеграція, культура, спорт, дослідження та розробки, освіта та навчання тощо).

Основні характеристики асоціацій:

- юридичні особи, добровільно створені 2 і більше фізичними та/або юридичними особами;
- членські організації, засновані на моделі участі;
- некомерційна мета;
- керуються структурою, яка включає принаймні обов'язкові загальні збори членів і раду директорів.

Асоціації регулюються національними законами у 27 країнах ЄС. Існуюча нормативно-правова база дозволяє асоціаціям процвітати на національному рівні, але недостатньо враховує їх транскордонний вимір. Працюючи за кордоном на єдиному ринку, асоціації стикаються з правовою невизначеністю та додатковим адміністративним тягарем і витратами. Це пов'язано з тим, що національне законодавство країн ЄС зазвичай не містить правил щодо транскордонних аспектів або розглядає їх по-іншому.

Головні відмінності між кооперативами, асоціаціями та взаємними товариствами та їх загальні характеристики наведено в табл. 12.4.

Таблиця 12.4

Головні відмінності між кооперативами, асоціаціями та взаємними товариствами

Характеристика	Асоціації	Взаємні товариства	Кооперативи
Спрямування діяльності	Послуги своїм членам та/або всій громаді	Послуги своїм членам та їхнім родинам	Послуги своїм членам
Мета діяльності	Забезпечення членів необхідними послугами на вигідних умовах	Забезпечення своїх членів послугами (переважно страховими) на основі взаємодопомоги	Забезпечення своїх членів товарами та/чи послугами на кращих умовах, ніж пропонує ринок
Членство	Фізичні або юридичні особи	Тільки фізичні особи	Фізичні та/ або юридичні особи

Продовження табл. 12.4

Управління	«Одна особа – один голос» або пропорційне	«Одна особа – один голос»	«Одна особа – один голос»
Фінансування	Незворотні членські внески та/або пожертви	Зворотні та незворотні пайові членські внески, пожертви	Вступні, обов'язкові та додаткові пайові членські внески
Фінансовий результат (прибуток)	Спрямовується в резерви, розподіл не практикується	Спрямовується в резерви, розподіл не практикується	Частина повертається членам-клієнтам, решта – в неподільні резерви

Фонди *(foundations)* – це неприбуткові організації, які здійснюють чи підтримують благодійну діяльність з метою служіння загальному благу. Фонди часто створюються за рахунок пожертв-коштів, які надають окремі особи, родини чи корпорації. Фонди є частиною соціальної економіки. Вони також відіграють важливу роль у наданні грантового фінансування для соціальної економіки, соціальних інновацій, місцевого розвитку та інших соціально важливих цілей. Серед філантропів зростає інтерес до інвестицій, пов'язаних із місією, зокрема в організації соціальної економіки.

Основні характеристики фондів:

- управляються призначеними довіреними особами;
- капітал надходить за рахунок пожертвувань і подарунків;
- можуть фінансувати та проводити дослідження; підтримувати міжнародні, національні та місцеві проекти;
- надавати гранти для потреб окремих осіб; фінансувати волонтерську роботу, охорону здоров'я та догляд за людьми похилого віку тощо.

Соціальні підприємства *(social enterprises)* ставлять за мету своєї діяльності досягнення певного соціального ефекту, важливого для суспільства або окремої соціальної групи людей, а не отримання прибутку для своїх власників чи акціонерів. Такі підприємства працюють подібно до звичайних комерційних підприємств, але використовують весь чи переважну частину свого прибутку для досягнення соціальних, суспільних цілей (захист навколишнього середовища, продовольча безпека, подолання бідності, зміцнення здоров'я, гендерний розвиток, просвіта населення тощо).

Управління соціальним бізнесом здійснюється прозоро і демократично, зокрема, із залученням працівників, споживачів і всіх зацікавлених сторін, на яких впливає його комерційна діяльність. Методи організації та відносини власності будуються на принципах участі та/або зосереджені на соціальному прогресі.

Окремий вид соціальних підприємств створюється з метою трудової інтеграції в суспільне життя інвалідів, представників інших, часто маргінальних, груп населення (колишніх алко- і наркозалежних, осіб, що звільнились із місць позбавлення волі тощо) і наданні їм можливостей працевлаштування. Соціальні підприємства можуть створюватись в різноманітних правових формах, залежно від національного законодавства кожної країни. Соціальні підприємства є наймолодшою формою організацій соціальної економіки.

За офіційними даними, у 2023 р. в Європі діяло понад 2,8 млн суб'єктів, що представляють сектор соціальної економіки. Це складало понад 10 % усіх підприємств ЄС. В їх діяльності було задіяно близько 14 млн працівників, що складало майже 6 % від загальної кількості робочих місць в країнах ЄС. У Франції, наприклад, яка за територією і населенням близька до України, організації, що відносяться до сектора соціальної економіки та економіки солідарності, формують 10 % ВВП країни, забезпечують 14 % робочих місць, включають 200 тис. організацій та 2,38 млн працівників [10].

12.4. КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Суб'єкти соціальної економіки суттєво відрізняються від бізнесу з корпоративною соціальною відповідальністю (КСВ). Це різні типи підприємств і їх не можна ототожнювати.

Для підприємств класичного приватного бізнесу головною метою є отримання фінансової вигоди (прибутку) для власників бізнесу, навіть якщо певна частина цього прибутку спрямовується на соціальні цілі.

Традиційно така соціальна діяльність бізнесу називається ***корпоративною соціальною відповідальністю (КСВ)*** бізнесу.

Корпоративна соціальна відповідальність (у широкому значенні) – це вплив бізнесу на суспільство.

Корпоративна соціальна відповідальність, відповідальний бізнес та корпоративні соціальні можливості – це концепція, відповідно до якої організації враховують інтереси суспільства, покладаючи на себе відповідальність за вплив їхньої діяльності на замовників, постачальників, працівників, акціонерів, місцеві спільноти та інші зацікавлені сторони суспільної сфери. Це зобов'язання виходить за рамки встановленого законом зобов'язання та передбачає, що організації добровільно вживають додаткових заходів для підвищення якості життя працівників та їх сімей, а також місцевої спільноти та суспільства загалом.

Ідея корпоративної соціальної відповідальності полягає в тому, що бізнес має поєднувати свою діяльність, спрямовану на отримання прибутку, з діями чи діяльністю, що приносить користь суспільству. Тобто соціально-відповідальна компанія не повинна працювати виключно для максимізації прибутку, а має приймати рішення та виконувати дії, які є прийнятними з точки зору цілей і цінностей суспільства.

Термін «корпоративна соціальна відповідальність» з'явився у 1950-х рр. відносно обов'язку бізнесменів проводити таку політику, приймати такі рішення або слідувати тим напрямкам, які є бажаними з точки зору цілей і цінностей усього суспільства.

Концепція соціальної відповідальності в контексті бізнесу означає, що фірма/компанія функціонує для досягнення своїх фінансових цілей і, крім цього, допомагає суспільству. Як концепція менеджменту, КСВ передбачає, що кожен бізнес повинен добровільно прийняти рішення – зробити свій внесок у покращення суспільства та вирішення його соціальних, економічних, екологічних, етичних та інших проблем або не робити цього. В межах цієї концепції компанії інтегрують соціальні, екологічні та інші проблеми суспільства у свої бізнес-операції і взаємодіють з усіма зацікавленими сторонами.

Компанії, які дотримуються корпоративної соціальної відповідальності, зазвичай запускають ініціативи за такими ***видами***:

1. ***Екологічна відповідальність.*** Турбота про екологію це одна із найпоширеніших форм КСВ. Компанії можуть мінімізувати забруднення навколишнього середовища, робити значний внесок у зменшення викидів парникових газів, ощадливо використовувати ресурси, компенсувати негативний вплив на природу через висадку дерев або інвестиції у екологічні дослідження. Взявши зобов'язання щодо екологічної відповідальності, бізнес бере на себе відповідальність за свій вплив на навколишнє середовище. Залежно від розміру та галузі бізнесу, екологічна відповідальність може набувати різних форм. Для деяких компаній це означає використання альтернативних джерел енергії та екологічно чистих матеріалів, для інших – запровадження програми утилізації відходів або внесення пожертв на підтримку екологічного волонтерства та місцевих екологічно орієнтованих організацій.

2. ***Етична відповідальність.*** Етична відповідальність полягає у дотриманні компанією загальнолюдських етичних норм та підходів, що може проявлятись у турботі про добробут працівників, справедливому ставленні до співробітників, постачальників, клієнтів, керівників, інвесторів та усіх стейкхолдерів. Бути етично відповідальним означає забезпечити підприємство чесною діловою практикою, зокрема етичним та шанобливим ставленням до всіх працівників, зацікавлених сторін та клієнтів. Це досягається різними механізмами. Наприклад, через гідну оплату праці, гарантування невикористання продукції, створеної в результаті рабства або дитячої праці тощо.

3. ***Філантропічна відповідальність.*** Філантропія означає любов до людей, безкорисливу допомогу тим, хто цього потребує. Така діяльність компанії привертає увагу до благополуччя нужденних людей чи соціальних груп, які потребують підтримки для існування. В межах КСВ компанії здійснюють благодійність, жертвуючи час своїх працівників, гроші чи ресурси різноманітним благодійним організаціям місцевого, регіонального, національного чи міжнародного рівнів. Ці пожертви зазвичай спрямовуються на низку важливих цілей, серед яких допомога у разі стихійних лих, бойових дій, права людини, програми освіти в слаборозвинених країнах тощо.

4. ***Економічна відповідальність.*** Це практика, за якої компанія поєднує всі свої фінансові рішення із зобов'язанням робити внесок у розвиток суспільства у всіх сферах, які перераховані вище. Тобто кінцева мета – це не лише збільшити прибуток акціонерів, а й переконатися, що всі бізнес-операції позитивно впливають на довкілля, суспільство та людей. У цьому контексті компанії намагаються знайти рішення, які можуть полегшити їхній бізнес та забезпечити прибуток, приносячи користь громаді та суспільству. Коли бізнес діє, маючи на увазі економічну відповідальність, він приймає фінансові рішення, пріоритетом яких є добро, а не просто заробляння грошей.

Соціальна відповідальність бізнесу має ***багаторівневий характер***:

1. Базовий рівень передбачає виконання таких зобов'язань: своєчасна оплата податків, виплата заробітної плати, наскільки можливо – створення нових робочих місць (розширення штату).

2. Другий рівень передбачає забезпечення працівників адекватними умовами як роботи, так і життя: підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичне лікування, будівництво житла, розвиток соціальної сфери. Такий тип відповідальності було умовно названо «корпоративною відповідальністю».

3. Третій, найвищий рівень відповідальності передбачає благодійну діяльність.

До ***внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу*** можна віднести:

- безпеку праці;
- стабільність заробітної плати;
- підтримку соціально значущого рівня заробітної плати;
- додаткове медичне та соціальне страхування співробітників;
- розвиток людських ресурсів через навчальні програми та програми підготовки та підвищення кваліфікації, робота з підвищення якості взаємовідносин із зовнішніми та внутрішніми клієнтами;
- надання допомоги працівникам у критичних ситуаціях.

До зовнішньої соціальної відповідальності бізнесу можна віднести:

- спонсорство та корпоративну благодійність;
- сприяння охороні навколишнього середовища;
- взаємодію з місцевою спільнотою та місцевою владою;
- готовність брати участь у кризових ситуаціях;

- відповідальність перед споживачами товарів та послуг (випуск якісних товарів).

Таким чином, можна виділити *основні напрямки КСВ*:

1. Найкращий роботодавець. Компанії, які зарекомендували себе як соціально-відповідальні та проводять активну соціальну політику у сфері розвитку персоналу, гарантують не тільки зайнятість та справедливу заробітну плату, а й надають можливості професійного зростання, навчання та розвитку, соціальні пакети, забезпечують комфортні робочі місця, високотехнологічні бізнес -процеси, дотримання правил внутрішньокорпоративної етики.

2. Етична ринкова поведінка. Компанії, які демонструють: участь у розвитку ринку, етичність конкуренції та реклами. На особливу увагу заслуговують акції лояльності та рекламні акції із залученням споживачів компанії до благодійності та іншої соціальної активності.

3. Активна соціальна позиція. Компанії, які здійснюють акції на підтримку культури, науки, соціальних груп та проектів. На особливу увагу заслуговують акції із залученням суспільства до вирішення соціальних проблем.

4. Захист навколишнього середовища. Компанії, які продемонстрували активність у сфері захисту довкілля.

5. Приватно-державне партнерство. Компанії, які продемонстрували спільні проекти бізнесу та держави, спрямовані на вирішення соціальних проблем.

6. Інклюзивні проекти та бізнес-моделі. Компанії, які створюють продукти та послуги, реалізують проекти та бізнес-процеси із залученням різних соціальних груп до соціально-орієнтованих програм. При цьому ці проекти вигідні як бізнесу, так і суспільству.

Інструментами реалізації соціальних програм є такі:

- Благодійні пожертвування та спонсорська допомога – форма адресної допомоги, що виділяється компанією для проведення соціальних програм як у грошовій, так і в натуральній формі (продукція, адміністративні приміщення, приміщення для проведення заходів, транспорт, обладнання, призові фонди, оплата рахунків організацій-одержувачів допомоги тощо).

- Делегування співробітників компанії – добровільне залучення співробітників компанії до соціальних програм зовнішньої спрямо-

ваності через безоплатне надання одержувачам часу, знань, навичок, інформації, контактів та зв'язків співробітників.

- Грошові гранти – форма адресної фінансової допомоги, що виділяється компанією на реалізацію соціальних програм у галузі освіти та на цілі проведення прикладних досліджень. Гранти – один із найбільш доступних та традиційних інструментів реалізації соціальних програм. Як правило, гранти тією чи іншою мірою пов'язані з основною діяльністю компанії та стратегічними цілями бізнесу.
- Корпоративне спонсорство – надання компанією (корпорацією) різних ресурсів для створення об'єктів чи споруд, підтримки організацій чи заходів, які зазвичай мають публічний характер, з метою своєї реклами.
- Корпоративний фонд – фонд, що створюється компанією (корпорацією) з метою реалізації її соціальної діяльності.
- Соціальні інвестиції – форма фінансової допомоги, що виділяється компанією на реалізацію довгострокових і, як правило, спільних партнерських соціальних програм, спрямованих на зниження соціальної напруги в регіонах присутності компанії та підвищення рівня життя різних верств суспільства.
- Соціально значущий маркетинг – форма адресної фінансової допомоги, яка полягає у спрямуванні частки від продажу конкретного товару на проведення соціальних програм компанії.
- Спонсорство – здійснення юридичною або фізичною особою (спонсором) вкладу (у вигляді надання майна, результатів інтелектуальної діяльності, надання послуг, проведення робіт) у діяльність іншої юридичної або фізичної особи (спонсорованої) на умовах поширення спонсорованим реклами про спонсора, його товари.

При цьому соціальна відповідальність не тільки передбачає додаткові витрати для компанії, а й приваблює бізнесменів певними вигодами. Наприклад, за даними експертів ООН, від 3,5 до 50 тис. дол. США може заощаджувати компанія завдяки підвищенню рівня лояльності співробітників. У такому діапазоні обходяться бізнесу звільнення, а потім рекрутинг та навчання нового члена команди. Крім того, КСВ-складова може принести перемогу в наймі найкращих з найкращих, оскільки 65 % респондентів хочуть працювати в соціально

відповідальній компанії. Близько половини всіх кандидатів ставлять питання про цінності компанії, перш ніж розпочати роботу. Ще дві реальні вигоди для бізнесу – лояльні працівники працюють продуктивніше: продуктивність лояльних збільшується на 4 %, а 68 % споживачів можуть відмовитися від купівлі продукції компанії, якщо її співробітники байдуже ставляться до покупців [8].

Практично більшість сучасних компаній різних сфер діяльності намагаються проводити політику КСВ по всьому світу. Наприклад, одна з провідних мереж кав'ярень Старбакс (*StarbucksCoffeeCo*) включає політику соціальної відповідальності у всі аспекти своєї роботи. Це стосується підходів до вибору постачальників кави (дотримання прав людини, норм охорони праці компаніями-виробниками кави), ставлення до довкілля, персоналу. Ще з 1998 р. Старбакс підтримує організацію Conservation International, яка виступає за стійкі технології в сільському господарстві, захист біорізноманіття через зміну підходів до виробництва кави. Результатами програми стало збільшення на 60 % доходів фермерів, які вирощують каву за новою технологією, та на 220 % – кількості кавових плантацій, розташованих у зоні тропічних лісів без пошкодження біорізноманіття [8].

Найбільший банк Великої Британії «Co-operativebank» є одним із лідерів у поширенні принципів соціальної відповідальності у банківській сфері. Важливим документом, що регулює його діяльність, є «Політика етичних інвестицій». Вона включає 8 пунктів, де описується позиція компанії щодо соціальних інвестицій, що визначають її відмову від інвестицій у тютюнові компанії та організації, що займаються виробництвом і продажем натурального хутра. «Co-operativebank» став одним із перших англійських банків, який опублікував щорічний звіт про політику та програму соціальної відповідальності. Компанія регулярно проходить соціальний аудит та засновує свою маркетингову політику на етичних засадах. Крім впровадження КСВ у ділову практику, публікації своєї політики та звітів, банк витрачає понад 3,2 млн дол. США на різні суспільно значущі програми [8].

Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність є важливою складовою бізнесу і відіграє важливе значення у соціальному розвитку суспільства.

12.5. СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Суть ***соціального підприємництва*** – в участі підприємців у вирішенні соціальних питань, коли, зберігаючи свої характерні риси як підприємця, суб'єкт спрямовує зусилля на ліквідацію (або зниження гостроти) проблем, що стоять перед суспільством.

Поняття «соціальне підприємництво» (*social entrepreneurship*) та «соціальний підприємець» (*social entrepreneur*) стали активно використовуватися у 1980-х рр.

Соціальні підприємці – це агенти змін у соціальному секторі, які:

- керуються місією, спрямованої на створення та підтримку цінності для соціуму, а не лише для окремого індивіда;
- постійно виявляють та реалізують нові можливості втілення місії;
- готові до навчання, до сміливих дій, що перевищують межі наявних у розпорядженні ресурсів;
- мають загострене почуття соціальної відповідальності.

Інакше кажучи, соціальне підприємництво – це такий вид соціально-економічної діяльності, у якому соціальне призначення організації пов'язане з підприємницьким новаторством і прагненням стійкої прибутковості.

Для соціального підприємництва головною метою є досягнення соціальних цілей, а прибуток – це засіб для досягнення цієї мети.

В основі соціального підприємництва лежить управління розвитком ***соціальних підприємств*** – підприємств, метою створення яких є вирішення однієї чи кількох соціальних проблем, а діяльність ведеться у порядку, прийнятому у приватному бізнесі.

Соціальне підприємництво є діяльність, процес, а соціальне підприємство – носій цього процесу, та організаційна структура, в якій діяльність реалізується і досягає свого соціального та економічного результату.

Сфери, в яких може здійснювати роботу соціальне підприємство, представлені на рис. 12.3.

Рис. 12. 3*. Сфери діяльності соціальних підприємств*

Існує низка ***основних ознак соціального підприємництва***, що відрізняють його від інших видів бізнесу:

1. Головування соціальної місії над комерційним інтересом.

Соціальний ефект у такому разі не є якимось побічним продуктом підприємницької діяльності, а виступає основним цілеспрямованим результатом, і отриманий прибуток йде переважно на соціальні цілі компанії, а не розподіляється між власниками. Соціальне підприємство безпосередньо призначене для усунення чи пом'якшення гостроти реальних соціальних проблем.

2. Інноваційний підхід до вирішення соціальних проблем.

Інноваційність спочатку властива соціальному підприємцю, якщо він береться перетворювати сформований соціальний порядок на більш сприятливий. Інакше соціальна проблема вже вирішувалася б традиційними способами – з використанням потенціалу державного, приватного чи некомерційного сектора.

3. Наявність сталого комерційного ефекту.

Самоокупність соціального підприємства є основою його конкурентоспроможності. При цьому вкрай важливо, щоб дохід переважно

формувався від продажу товарів та послуг, а не отримання благодійних внесків та грантової підтримки.

Найважливішим соціальним наслідком діяльності соціальних підприємств є підвищення сукупної економічної ефективності. У рамках соціального підприємництва в економічний оборот вводяться ресурси, які раніше ніколи не використовувалися або взагалі, або в такій якості. Так, новими комбінаціями наявних ресурсів є використання з метою перевиховання молоді в концепції спортивної боротьби або організація прямих інтернет-продажів риби від об'єднання рибалок до ресторанів. У виробництво можуть бути включені ресурси, що раніше не використовувалися – матеріальні (наприклад, відходи виробництва) або трудові (соціально виключені групи).

По суті сфера соціального підприємництва знаходиться на стику комерційного (другого) та некомерційного (третього) секторів соціальної економіки (рис. 12.4).

Основними умовами становлення соціального підприємництва є досвід і контент.

Досвід включає:

- особистісні риси та емоції (емпатія, співчуття, загострене відчуття справедливості);
- набуті переконання (отримане виховання, вплив друзів, сім'ї, вчителів, лідерів);
- впевненість у власних можливостях надати допомогу, наявність підтримки в цій діяльності.

Контент – це зона взаємодії людини з соціальним сектором, в якій відбувалося (відбувається) зіткнення із соціальними проблемами (спілкувався з хворим, який вмирає, бачив багато голодних жебраків дітей, бездомних собак тощо).

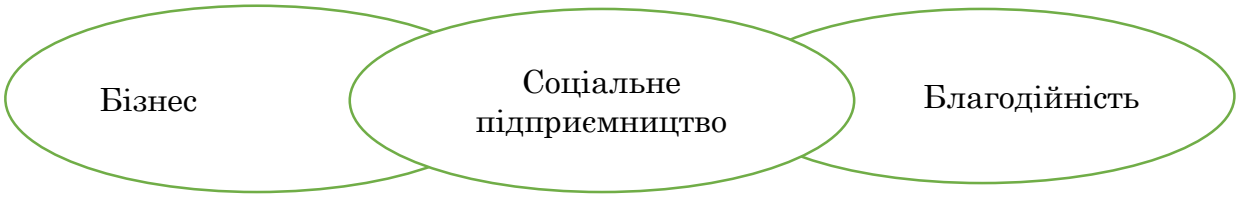

Рис. 12.4. *Місце соціального підприємництва в соціальній економіці*

В результаті у людини створюється переконання, що вирішувати виявлені проблеми необхідно та можливо. Ці ідеї формують намір створити соціальне підприємство.

Останніми роками питання включення соціальних аспектів до сфери інтересів підприємництва дуже популярні. Зростає рух приватно-державного партнерства, не рідкість та тристороння співпраця «держава–бізнес–некомерційні організації», стандартизується соціальна звітність організацій як підтвердження корпоративної соціальної відповідальності. Все це – прояв глобальних трансформацій, що знаменують настання часу актуалізації соціального підприємництва.

Однак існують інші ***тенденції***, що визначають високу значущість соціального підприємництва в сучасних умовах, деякі з яких, очевидно, є негативними за змістом:

- наявність ряду стійких соціальних проблем, несприйнятливих до традиційних способів їх вирішення в рамках соціальної політики держави (такі як безробіття, бідність, глобальні кліматичні зміни тощо), що викликають незадоволеність суспільства;
- зростання нерівності між окремими соціальними групами і цілими країнами, що веде до дискримінації їхнього доступу до отримання суспільних благ та дестабілізує соціально-економічну та політичну ситуацію;
- глобалізація економіки, що веде до підвищення взаємозалежності ринків та підприємств у міжнародному масштабі, що виявляє для бізнесу низку недовикористаних ресурсів розвитку у нерозвинених сегментах соціально-економічної сфери;
- зростання потреб населення розвинених країн у гетерогенізації (індивідуалізації) та диверсифікації соціальних послуг через розширення та ускладнення його потреб;
- зростання конкуренції між некомерційними організаціями і бізнес-структурами у наданні соціальних послуг як наслідок комерціалізації цієї сфери;
- посилення конкуренції за державні та благодійні джерела фінансування між самими некомерційними організаціями через значне зростання їхньої кількості;

- підвищення вимог організацій, що надають грантове фінансування, до фінансової та ділової відповідальності гранто-одержувачів тощо.

Соціальне підприємництво через зазначені причини активно розвивається у багатьох країнах: Єгипті, Іспанії, Індії, Польщі, США. Однак найбільші успіхи, на думку аналітиків, у розвитку соціального підприємництва демонструють Велика Британія, Німеччина та Нідерланди.

Основні визначення, терміни, поняття

Соціальна економіка; соціальна солідарна економіка; суб'єкти (підприємства) соціальної економіки; третій сектор; кооперативи; взаємні товариства; асоціації; фонди; корпоративна соціальна відповідальність; соціальне підприємництво.

Питання для самоконтролю

1. Яку еволюцію пройшов термін «соціальна економіка»? Якими є два значення цього терміну?
2. Яких теоретиків соціальної економіки ви знаєте?
3. Що таке «третій сектор» і чим він відрізняється від двох інших?
4. Якими є складові соціальної економіки?
5. Які критерії визначають приналежність суб'єктів до соціальної економіки?
6. На яких принципах здійснюють свою діяльність кооперативи?
7. Назвіть найбільш суттєві відмінності кооперативів від форм класичного бізнесу.
8. Які є види і класифікації кооперативів?
9. Що спільного і чим відрізняються між собою кооперативи, асоціації і фонди?
10. В чому відмінність соціальних підприємств від підприємств з корпоративною соціальною відповідальністю?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Термін «соціальна економіка» може вживатись в:

а) єдиному значенні;

б) двох значеннях;

в) трьох значеннях;

г) всі відповіді вірні.

2. Підприємства чи організації, які не відносяться до держави чи бізнесу, відносяться до:

а) першого сектору;

б) другого сектору;

в) третього сектору;

г) всі відповіді вірні.

3. До суб'єктів соціальної економіки відносяться:

а) кооперативи, взаємні товариства, асоціації, фонди, соціальні підприємства;

б) кооперативи, взаємні товариства, асоціації, фонди, ФОПи;

в) ТНК, малий бізнес, кооперативи, асоціації, фонди;

г) всі відповіді вірні.

4. Критеріями, що визначають приналежність організації до соціальної економіки, є:

а) зосередження на соціальній місії, підпорядкування економічних цілей соціальним, неприбуткові засади діяльності, демократичне управління:

б) зосередження на соціальній місії, підпорядкування економічних цілей соціальним, ефективна діяльність, демократичне управління;

в) зосередження на соціальній місії, підпорядкування економічних цілей соціальним, високоприбуткова діяльність та ефективне управління;

г) всі відповіді вірні.

5. Автономне об'єднання осіб, які добровільно об'єдналися для задоволення своїх спільних економічних, соціальних і культурних потреб і прагнень через підприємство, що перебуває у спільній власності та керується демократичним шляхом:

а) спільне підприємство;
б) кооператив;
в) фонд;
г) всі відповіді вірні.

6. До соціальної економіки відносяться:

а) кооперативні банки;
б) комерційні банки;
в) ощадні банки;
г) всі відповіді вірні.

7. Забезпечення своїх членів необхідними послугами на вигідних умовах здійснюють:

а) кооперативи, взаємні товариства і асоціації;
б) кооперативи і фонди;
в) кооперативи і дрібний бізнес;
г) всі відповіді вірні.

8. Неприбуткові організації, які здійснюють чи підтримують благодійну діяльність з метою служіння загальному благу, – це:

а) фонди;
б) асоціації;
в) соціальні підприємства;
г) всі відповіді вірні.

9. До суб'єктів соціальної економіки, що будуються на основах членства відносяться:

а) кооперативи;
б) взаємні товариства;
в) асоціації;
г) всі відповіді вірні.

10. Підприємства, метою створення яких є вирішення однієї чи кількох соціальних проблем, а діяльність ведеться у порядку, прийнятому у приватному бізнесі, – це:

а) кооперативи;
б) взаємні товариства;
в) асоціації;
г) соціальні підприємства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко В. В., Пантелеймоненко А. О. Дискусійні аспекти використання терміну «соціальна економіка» в сучасній українській економічній науці. *Історія народного господарства та економічної думки України.* Збірник наукових праць Інституту економіки та прогнозування НАН України. 2020. № 53. С. 83-102. DOI: 10.15407/ingedu2020.53.083
2. Гончаренко В. В., Пантелеймоненко А. О., Касьян С. А. Використання потенціалу «третього сектору» і суб'єктів «соціальної економіки» в Україні в умовах глобальних викликів. *Імперативи розвитку міжнародних економічних відносин в умовах глобальних викликів* : колективна монографія / кол. авт. ; за ред. О. А .Довгаль. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 528 с.
3. Гончаренко, В., Пантелеймоненко, А. Теоретичні аспекти розвитку «третього сектору» і суб'єктів «соціальної економіки» в Україні. *Економічний простір*, № 190, 2024. С. 167-173. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/190-31
4. Building an economy that works for people: an action plan for the social economy. 9/12/2021. Document 52021DC0778. – European Commission. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0778
5. EU Social Economy Gateway – The European Commission. URL : https://social-economy-gateway.ec.europa.eu/index_en
6. Promoting the social and solidarity economy for sustainable development. Resolution A/RES/77/281 adopted by the Seventy-seventh session UN General Assembly on 18 April 2023. – United nations. URL :

https://unsse.org/wp-content/uploads/2023/05/A_RES_77_281-EN.pdf
7. Resolution concerning decent work and the social and solidarity economy. ILC.110 / Resolution II, 16 June 2022. – The International Labour Organization. URL : https://www.ilo.org/resource/news/presentation-resolution-concerning-decent-work-and-social-and-solidarity
8. Social And Solidarity Economy. Department of Economic and Social Affairs – UN. URL : https://social.desa.un.org/issues/poverty-eradication/social-and-solidarity-economy
9. Social economy definitions and glossary – European Commission. URL : https://social-economy-gateway.ec.europa.eu/about-social-economy/social-economy-definitions-and-glossary_en
10. Social economy in the EU – The European Commission. URL : https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu_en
11. The social and solidarity economy (SSE) – International Labour Organization. URL : https://www.ilo.org/topics/social-and-solidarity-economy
12. The Social and Solidarity Economy and Social Innovation. Recommendation OECD/LEGAL/0472 on 10/06/2022. – Organisation for Economic Cooperation and Development. URL : https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0472%20%20#translations

РОЗДІЛ 4

КРАЇНИ ТА РЕГІОНИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

ТЕМА 13

РОЗВИНЕНІ КРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

13.1. Загальна характеристика і місце розвинених країн у глобальній економіці.
13.2. Моделі та динаміка економічного розвитку розвинених країн.
13.3. Особливості економічного розвитку найрозвиненіших країн світу.

13.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І МІСЦЕ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Типологія ООН, що ґрунтується на комплексі показників соціально-економічного розвитку (динаміка ВВП, обсяг доходів на душу населення, галузева структура економіки, її участь у міжнародному поділі праці), дає досить повне уявлення про групи країн у світовій економіці.

Розвинені країни – країни, які досягли високого рівня соціально-економічного розвитку та відіграють провідну роль у світовій економіці та міжнародних економічних відносинах.

У 2022 р. їхня частка у світовому ВВП за ПКС становила 41,75 %, у світовому експорті товарів та послуг – 63,0 % і у чисельності населення світу – 14,1 % (рис. 13.1–13.3) [2].

Ознаками соціально-економічного розвитку розвинених країн є такі:

- налагоджений ринковий механізм із високоефективним виробництвом;
- стійкі темпи розвитку економіки, перехід її на якісно новий рівень науково-технологічного розвитку – постіндустріальне суспільство з високорозвиненим сектором послуг, особливо інформаційних, освітніх, фінансових тощо;

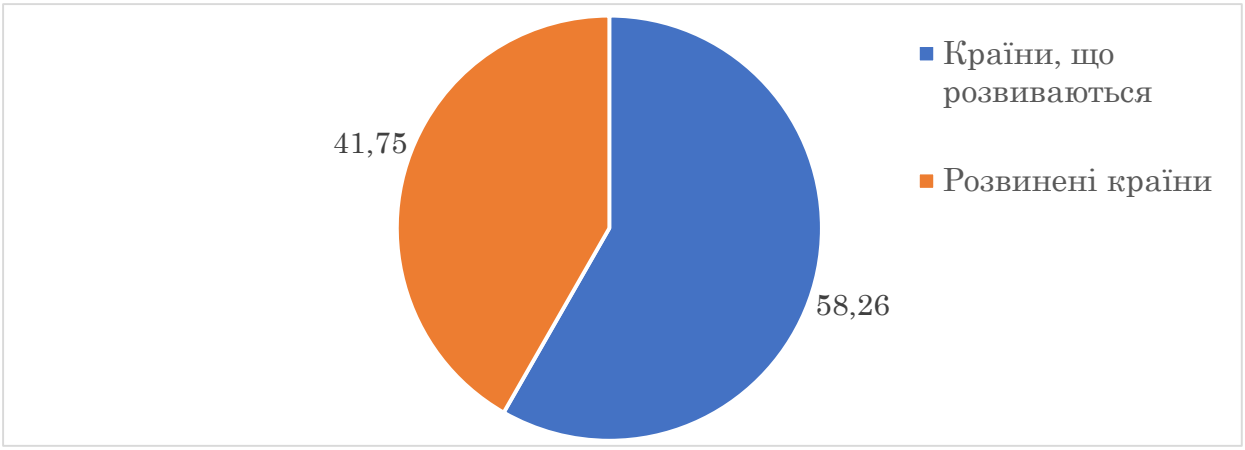

Рис. 13.1. *Частка розвинених країн та країн, що розвиваються, у світовому ВВП за ПКС, 2022, % [2]*

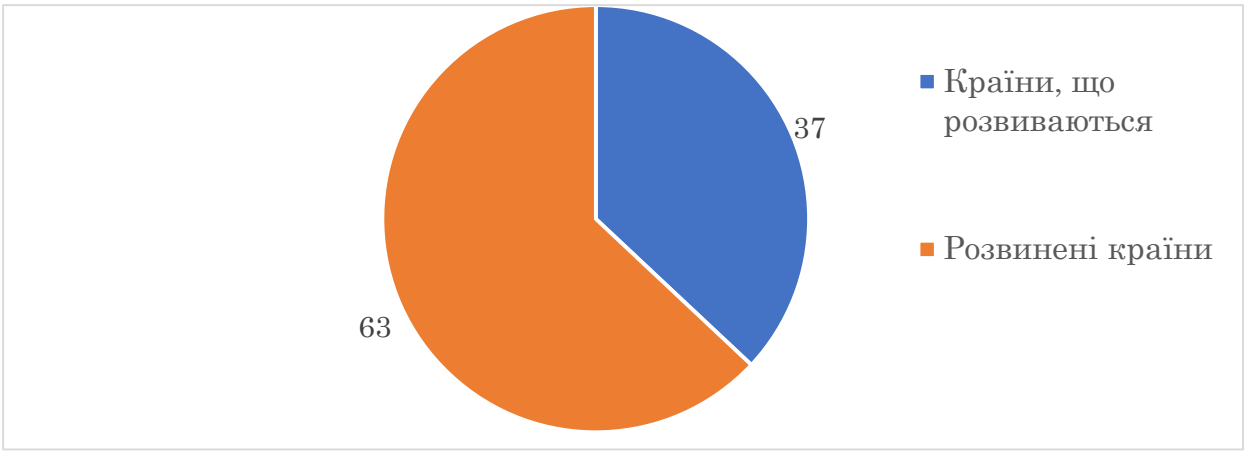

Рис. 13.2. *Частка розвинених країн та країн, що розвиваються, у світовому експорті, 2022, % [2]*

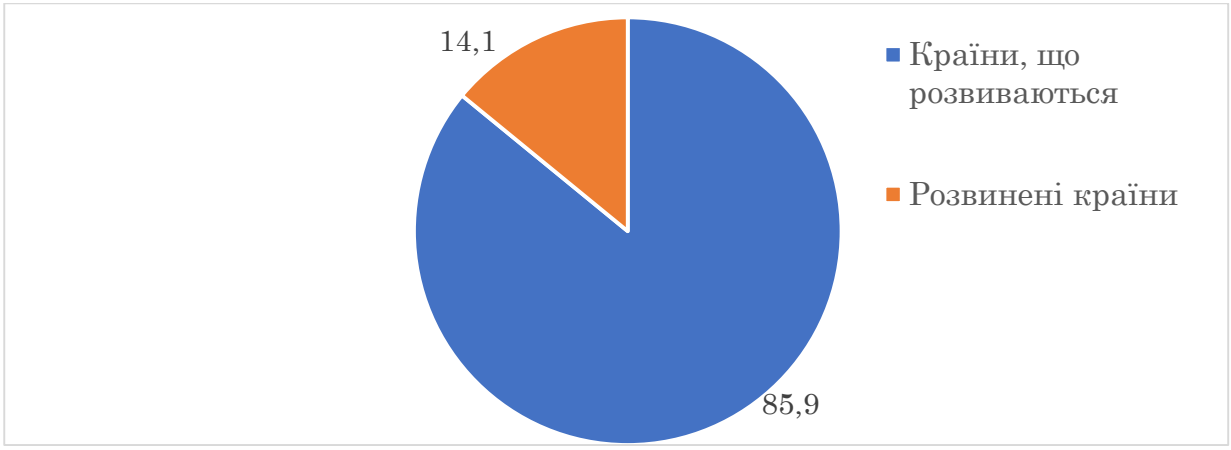

Рис. 13.3. *Частка розвинених країн та країн, що розвиваються, у чисельності населення світу, 2022, % [2]*

- міцну соціальну базу з високим рівнем та якістю життя;
- гнучку політичну надбудову, що стоїть на варті стабільності економічної та соціальної сфер.

Розвинені країни, пройшовши доіндустріальну (аграрну) та індустріальну стадії розвитку, знаходяться на постіндустріальній стадії, а деякі високорозвинені країни перейшли до створення інформаційного суспільства. Тут склався гарантований державний рівень соціального захисту, висока тривалість і якість життя, освіти та охорони здоров'я, високий рівень розвитку культури. Вони мають високий рівень розвитку матеріального та нематеріального виробництва, а також ВВП душу населення.

У галузевій структурі ВВП цих країн домінує сфера послуг (понад 80 %). Високого розвитку досягла інфраструктура (зв'язок, транспорт, фінансові послуги, торгівля та обслуговування тощо), а також блок соціальних послуг (охорона здоров'я, освіта, спорт тощо). У цих країнах розвиваються високотехнологічні галузі (*high tech*) з низькою матеріало- і трудомісткістю і високою часткою витрат на НДДКР, і галузі, що здійснюють виробництво технологічних послуг з програмного забезпечення (*soft product*), консалтингу тощо. Від виробництва товарів та послуг масового попиту ці країни переходять до виробництва та реалізації нововведень, що дозволяє говорити про створення контурів економіки, що ґрунтується на якісній зміні в технологіях і управлінні виробництвом та споживанням.

Всього до категорії економічно розвинених ООН включає близько 40 країн, але у той же час ці країни є неоднорідними за своїм складом і значущістю у світовому господарстві, тому з метою аналізу вони часто поділяються на такі ***групи***:

- Безумовними лідерами розвинених країн є країни так званої ***Великої сімки (G7)*** – США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія. Ці країни є світовими лідерами не тільки в економічній, науково-технічній та соціальній галузях, але також у політичній та військовій сферах. Переважна частина провідних світових компаній (ТНК), комерційних банків, страхових компаній, фондових, валютних та товарно-сировинних бірж, наукових центрів та лабораторій

виникли і функціонують саме в цих країнах. Сем тут формуються, а потім поширюються по всьому світу напрямки суспільного життя. Ймовірно, тому їх називають ще «локомотивами цивілізації». Традиційним ядром цієї групи були перші європейські світові держави Велика Британія та Франція. Пізніше у зв'язку зі зростанням масштабів національних економік до них приєдналися Німеччина, Італія, США (з початку XX ст.) та Японія (з другої половини XX ст.).

- Другу групу складають ***невеликі високорозвинені держави Європи*** (або так звані «привілейовані малі нації»): Норвегія, Швеція, Фінляндія, Данія, Ісландія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Австрія та всі європейські «мікродержави». Через недостатні розміри і дуже обмежені економічні ресурси вони не змогли створити великомасштабні економічні системи. Для них характерна вузька господарська спеціалізація (виробництво одного-двох видів товарів для світового ринку), найвищий рівень залучення до міжнародних економічних відносин, активна участь у зовнішній торгівлі.

- Окрему групу розвинених країн утворюють ***країни «переселенського капіталізму»***: Ізраїль, ПАР, Канада, Австралія та Нова Зеландія. Для країн «переселенського капіталізму» найчастіше характерні аграрно-сировинна спеціалізація, порівняно низький рівень продуктивності праці, слабкість компаній та незначна участь у зовнішній торгівлі. Проте Канада є повноправним членом «Великої сімки». Щоправда, у цей клуб найбільш розвинених держав світу вона потрапила як «балансуючий елемент». Канада тісно пов'язана зі США, Великою Британією (є членом Співдружності) та Францією (понад 1/4 загальної чисельності населення країни франкомовна), як великий постачальник на світовий ринок сировини та напівфабрикатів зацікавлена у розвитку тісних економічних зв'язків з Японією тощо.

До речі, формально до цієї групи могли бути віднесені і США, але через їхню економічну міць і видатну роль у світовій економіці вони не тільки увійшли до першої групи, але згодом й очолили її. В історії розвитку цієї країни не було епохи феодалізму, а її сучасні успіхи зумовлені, перш за все, перенесенням капіталістичних відносин з Європи на абсолютно новий, не обтяжений пережитками ґрунт.

- До розвинених відносять і групу ***середньорозвинених країн Європи***, нині уражених тяжкою економічною кризою: Іспанію, Португалію, Ірландію та Грецію. За основними показниками соціально-економічного розвитку вони істотно відстають від усіх перелічених вище країн, проте схильні до так званого «синдрому величі». Як відомо, спочатку Португалія, а за нею та Іспанія створили перші світові колоніальні імперії, відкривши європейським країнам доступ до ресурсів заморських країн. Використовуючи саме ці ресурси, Європа здійснила промисловий переворот і зрештою перетворилася на найрозвиненіший регіон світу. Греція (як спадкоємиця Стародавньої Греції) по праву вважає себе «колискою» європейської демократії. Ірландія, хоч і не мала колоній (навпаки, зберігала залежність від сусідньої Великої Британії до 1949 р.), зробила величезний внесок у становлення США (чисельність ірландської діаспори перевищує 40 млн осіб).
- У 1997 р. за рішенням Економічної та соціальної Ради ООН до розряду розвинених країн віднесли ***нові індустріальні країни (НІС)*** першої хвилі (так звані «азійські тигри»): Республіка Корея (Південна Корея), Сінгапур, Гонконг та Макао (спеціальні адміністративні райони КНР), Китайська Республіка (Тайвань).

Нові індустріальні країни (НІС) – група країн, що розвиваються, в яких за останні десятиліття стався якісний стрибок соціально-економічних показників. Економіка цих країн за короткий термін здійснила перехід від відсталої, типової для країн, що розвиваються, до високорозвиненої з переважною орієнтацією на зовнішній ринок, хоча характер цієї орієнтації має серйозні відмінності.

Загалом ці країни демонструють високі темпи економічного розвитку, їхньою провідною галуззю є обробна промисловість, а саме виробництво побутової техніки та комп'ютерів, одягу та взуття, ТНК цих країн не поступаються ТНК провідних країн світу. У цих країнах велика увага приділяється освіті та використанню високих технологій і вони є привабливими для світових ТНК внаслідок дешевизни робочої сили, володіння значними сировинними ресурсами, розвитку банківського та страхового сектора тощо.

Гонконг – колишня колонія Великої Британії з 1997 р. входить до складу Китаю як особливий адміністративний район. У відповідності зі спільною китайсько-британською декларацією та Основним законом Гонконгу території надано широку автономію до 2047 р., тобто протягом 50 років, в межах курсу «Одна країна, дві системи». Наразі це одне з провідних глобальних міст та фінансових центрів світу, займає перше місце за очікуваною тривалістю життя і також перше місце серед міст світу за кількістю найвищих хмарочосів.

Макао – другий особливий адміністративний район КНР, найбільш населений регіон у світі. До цього Макао управлявся Португалією, це була найстаріша європейська колонія у Східній Азії. Основний закон був схвалений Всекитайськими зборами народних представників у березні 1993 р. і заснований на принципі «Одна країна, дві системи», тобто на збереженні двох різних економічних та юридичних систем у межах єдиної китайської держави. Входячи до складу КНР, Макао має значну автономію: власні закони, правову, грошову, митну та імміграційну системи, а також право участі в міжнародних організаціях.

Китайська Республіка (Тайвань) – частково визнана держава в Східній Азії, яка раніше мала широке дипломатичне визнання та контроль над усім Китаєм. Була одним із засновників ООН та постійним членом її Ради Безпеки, а з 1971 року її місце в ООН було передано КНР. Будучи одним із «чотирьох азійських тигрів», Китайська Республіка (Тайвань) має 19-ту за величиною економіку світу, її технологічна промисловість відіграє значну роль у світовій економіці, рівень життя є дуже високим: за 2019–2022 рр. країна за показником ВВП на душу населення значно перевищує КНР [8]. Межею поступок з боку КНР можна вважати політику «Одна країна, дві системи», згідно з якою Тайваню обіцяно автономний статус у разі реінтеграції до складу КНР (як у випадку з Гонконгом та Макао, які є самостійними суб'єктами світової економіки, але не політики).

- Після розпаду блоку соціалістичних країн за рівнем соціально-економічного розвитку найближче до розвинених країн опинилися деякі ***країни Центральної та Східної Європи***: Чехія, Угорщина, Словенія, а також Польща, Словаччина, Литва, Латвія та Естонія.

Узагальненим мірилом рівня соціального забезпечення населення країни може слугувати індекс людського розвитку.

Індекс людського розвитку (ІЛР) (*The Human Development Index, HDI*) є сумарним показником середніх досягнень у ключових аспектах людського розвитку: довге і здорове життя, наявність знань і гідний рівень життя. ІЛР є середнім геометричним нормованих індексів для кожного із трьох вимірювань, що розраховується як зважена сукупність душових показників доходу, заробітної плати, купівельної спроможності населення, рівня освіти, медичного обслуговування тощо.

Розвинені країни лідирують за цим показником. Перша десятка лідерів 2021 року: Швейцарія, Норвегія, Ісландія, Гонконг, Австралія, Данія, Швеція, Ірландія, Німеччина, Нідерланди [3].

У цих країнах настала епоха масового споживання, що характеризується ефективним виробництвом товарів і послуг, високим споживчим попитом.

Розвинені країни займають домінуюче положення у світовому господарстві за всіма параметрами економічної діяльності. Високорозвинені країни займають 10,1 % території світу, їх питома вага в населенні світу складає близько 16 %. Вони виробляють близько 3/4 світового ВВП, використовуючи при цьому основну частину ресурсів світу, домінують на ринку нових технологій, інформації, знань. За виробництвом ВВП на душу населення вони в 5,4 рази перевищують середньосвітовий рівень. На цю групу країн припадає основна частка прямих іноземних інвестицій [8].

Країни, що входять до цієї групи, з одного боку, змагаються у боротьбі за збільшення своєї частки в контролі світового виробництва й ринку, а з іншого – об'єднують свої зусилля, щоб не допустити зниження цього контролю.

Група розвинених країн впливає на світ універсально, застосовуючи поряд з економічними військово-політичні інструменти впливу. Вона являє собою не тільки певну соціально-економічну єдність, але й виступає своєрідним орденом мечоносців, виразом якого є військово-політичний блок НАТО, який об'єднує практично всі розвинені країни й поширює свій вплив на весь світ.

Розвинені країни мають багато спільного у своєму історичному розвитку. У суспільно-економічному плані розвиток їх господарства базується на ринкових відносинах, що поширюються й на робочу силу. Відносини, що складаються між господарюючими суб'єктами на основі отримання прибутку, мають конкурентний характер, характер економічної боротьби за найвигідніші умови використання капіталу та робочої сили.

Буржуазні революції перетворили всі сфери життя розвинених країн. Безпрецедентні зміни відбулися в соціальній структурі суспільства. Класові відносини стали профілювати соціальну структуру суспільства. У ході суспільно-історичного розвитку в розвинених країнах склалося громадянське суспільство як сукупність форм соціальної організації, що поширюються на все суспільство й на його великі складові частини. Воно являє собою сукупність самодіяльних організацій, що пов'язують все суспільство по горизонталі, забезпечують громадянам можливість самореалізації й захисту своїх прав.

Становище окремих країн усередині цієї групи і в світовому господарстві змінювалося через нерівномірність їх економічного розвитку, що виявлялося, насамперед, у неоднаковості темпів розвитку всіх складових елементів економічної системи: макроекономіки, галузей, підприємств. Це визначається тим, що будь-яка система має неоднорідні елементи, які пов'язані між собою, але мають відносну самостійність і відчувають вплив різних факторів та умов.

Найбільші стрибки нерівномірності економічного розвитку пов'язані з двома світовими війнами, які, будучи наслідком нерівномірності економічного розвитку, ще більше загострили її. Нерівномірність розвитку приводила до зміни місця й ролі окремих країн як у групі країн, так і в світовому господарстві в цілому. З другої половини XX ст. механізм дії нерівномірності набув низку нових рис. У той період посилився процес зближення рівнів продуктивності праці відносно провідної країни – США. Найважливішим підсумком цього процесу стало відносне послаблення позицій США, істотно скоротилася їх питома вага у світовому ВВП, промисловому виробництві, торговому обігу й іноземних інвестиціях. Швидкий розвиток інших країн привів до послаблення домінуючих позицій американського центру сили серед

розвинених країн Заходу і світу в цілому. Наприкінці минулого століття відзначалося певне збільшення відмінностей у рівнях економічного розвитку розвинених країн, разом з тим у цій групі зберігалася відносна стабільність становища окремих країн за рівнем розвитку.

На динамічне співвідношення сил між центрами ділової активності впливає «друга економіка», під якою розуміють комплекс зарубіжних підприємств ТНК. З 1960-х рр. зарубіжне виробництво ТНК стало одним із основних засобів боротьби за зовнішні ринки. Розміри американської «другої економіки» більш ніж у 2–3 рази перевершують обсяг подібного виробництва Німеччини, Франції, Італії, Японії, виключаючи Велику Британію. Впровадження ТНК в національні господарства інших країн дає країнам базування ТНК певні економічні та політичні важелі впливу на конкурентів.

Вплив провідних центрів економічної активності через рух капіталу, зовнішню торгівлю, валютні відносини поширюється на весь світ. Разом з тим, потрібно зазначити, що вплив центрів на світовий відтворювальний процес, на світову політику асиметричний, що пояснюється їх різними економічними, політичними й військовими вагами. Німеччина та Японія в основному виступають як регіональні сили. Вони самі перебувають у сфері інтересів американського капіталу, в певній системі військово-політичних угод. Безперечна військова гегемонія США, які, маючи у світі переважну військову перевагу, створили глобальну мережу військових баз та об'єктів, включаючи територію Західної Європи та Японії.

13.2. МОДЕЛІ ТА ДИНАМІКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН

Історичні особливості, різне поєднання або набір чинників економічного зростання визначили типи господарського устрою розвинених країн світової економіки.

Чинники виробництва використовуються в різних умовах, що визначаються співвідношенням різного роду політичних та соціально-економічних сил у їхніх взаєминах. Сюди входять відносини держави

й підприємництва (структурна, промислова, науково-технічна політика, стратегія забезпечення конкурентоспроможності та економічної безпеки), організація функціонування ринку, національні особливості господарської діяльності, систем внутрішньофірмового управління, трудові відносини, структура підприємництва, включаючи різні утворення, клани, що виступають елементами координації.

Структура та особливості взаємодії різних господарських інститутів, організація економічних процесів, складаючи основу господарських механізмів, надають національним економікам певних характерних рис. Разом із соціально-культурною та політичною обстановкою вони створюють середовище, яке впливає на динаміку економічного зростання й розвитку. Усе разом це формує неповторність господарських систем. При цьому розвиток чинників виробництва, різниця швидкостей розвитку окремих країн багато в чому залежать від форм, методів, інструментів регулювання процесу суспільного відтворення. Саме господарський механізм сприймає всі зрушення у чинниках виробництва і дає простір їх розвитку. Будучи керуючою підсистемою економіки, господарський механізм на національному рівні діє в межах суспільства й модифікується під впливом соціокультурних умов та політико-правових інститутів.

Виходячи з ролі окремих елементів господарського механізму, можна виділити низку моделей економічного розвитку розвинених країн світу.

Ліберальна модель. Її прикладом виступає господарська практика США. Вона характеризується перевагою приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва, інвестування, збуту, використання робочої сили. Конкуренція і акціонерний капітал фізично та юридично змушують керуючих максимально збільшувати прибутки. Уряд у деяких випадках відіграє активну роль у макро- й мікроекономічних процесах. Національні й місцеві органи влади регулюють приватний сектор через законодавство та адміністративними заходами з метою сприяння конкуренції, пом'якшення провалів ринку або захисту інтересів певних груп.

Американська практика в галузі використання робочої сили має свої відмінні риси: відсутність масової робітничої партії, практику укладання трудових угод на рівні підприємств, стійкість економічного індивідуалізму при домінуванні великих компаній в економіці. Низький рівень об'єднання найманих робітників, децентралізована структура профспілкового руху, фрагментарний характер трудових відносин не сприяють розвитку єдності робочої сили. Колективні угоди укладаються на трирічний термін. Темп зміни заробітної плати закладається в контракт, виходячи з умов, що склалися на момент його укладення, тому будь-які макроекономічні зміни не відображаються на динаміці заробітної плати. Трудові угоди укладаються не в один період у різних компаніях і галузях, а розподіляються протягом трирічного циклу. Під дію системи колективних трудових угод у США потрапляє менше 18 % робочої сили, менше ніж в інших розвинених країнах. Однією з особливих рис становища робочої сили є тривалий фактичний робочий день і значні розриви в рівнях заробітної плати. На відміну від інших країн, зростаючий розкид у рівнях заробітної плати там безпосередньо залежить від рівня освіти.

Модель господарського механізму такого типу називається також ***дарвіністською***, або ***англо-саксонською***. Для неї характерні домінування приватних підприємств, що прагнуть максимізувати прибутки для інвесторів, низький рівень профспілкового руху, децентралізовані переговори щодо заробітної плати, обмежене трудове законодавство. Крім США, ця система поширена в Канаді та Великій Британії.

Ліберально-реформістська модель. Вона близька до ліберальної і являє собою регульоване ринкове господарство з досить розвиненою державною системою соціального забезпечення. Уряди, організації роботодавців і профспілки проводять переговори, прагнучі досягти узгодження інтересів при врегулюванні трудових відносин.

Ця модель господарського механізму з певними відмінностями притаманна країнам північно-західної Європи. У них відзначається стабільність заробітної плати. Для цих країн є характерним сильний профспілковий рух, обширне трудове законодавство, яке прагнуть урізати. Цю модель також називають ***рейнською***.

Корпоративістська модель є системою регульованого ринку, де відзначаються інтенсивні форми державної участі. Цей тип має два підвиди – демократичний та ієрархічний.

Демократичний корпоративізм переважає в країнах, де тривалий час при владі перебували уряди соціал-демократів, існує досить високий рівень державного підприємництва, зокрема у Швеції, меншою мірою в Австрії та в інших північних країнах. У межах цієї системі здійснюється сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів через сукупність національних інститутів і узгодження між ними щодо процесів на ринку капіталу, матеріальних ресурсів та робочої сили.

Ця модель заснована на пошуку соціальної злагоди. Перевага віддається адаптації робочої сили шляхом постійної професійної підготовки. Для неї характерні сильні профспілки, які користуються в основному монополією на представництво, централізовані переговори щодо заробітної плати, розвинена трудова регламентація, що складається на основі колективних переговорів і законодавства, високий рівень допомоги з безробіття, активна політика зайнятості.

Її відрізняють від інших ідеологія соціального партнерства чітко виражена на загальнонаціональному рівні й закріплена у відповідних угодах підприємців та профспілкових центрів відносно централізована і концентрована система вираження інтересів різних груп, добровільна й постійна координація конфліктних цілей учасників політичного процесу за допомогою переговорів. На відміну від ліберальної моделі тут економічні рішення здійснюються при спільному формуванні уподобань. Ця модель є достатньо гнучкою й пристосованою до нових умов, оскільки сама структура переговорів не є раз і назавжди заданою.

Окремим проявом розглянутої моделі економічного розвитку виступає ***ієрархічний корпоративізм***, який характеризується регулюванням використання факторів виробництва в Японії, в Південній Кореї. Він також відрізняється активною участю держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі. Існують тісні зв'язки між урядом, банками та основними корпораціями. Міжфірмове володіння акціями дозволяє виходити

з довгострокових інтересів, частково знижуючи короткострокову прибутковість капіталу.

Одна з особливостей ринку праці – одночасне укладання угод за всіма галузями на внутрішньофірмовому рівні. До третини компенсацій за працю може надходити у формі доплат зазвичай двічі на рік. Їх розмір залежить від загальних виробничо-фінансових результатів діяльності компанії. Ринок праці достатньо оперативно реагує на зміни цін і ринкової кон'юнктури. Його організація стимулює підвищення продуктивності праці й розширення внутрішнього попиту. Ієрархічна модель близька до попередньої за перекваліфікацією робочої сили. Постійно додаються зусилля щодо підвищення кваліфікації шляхом безперервної професійної підготовки.

Соціально-ринкова модель – це соціально-ринкова система управління у ФРН, яка стоїть ближче до корпоративістської, ніж до ліберальної моделі господарського розвитку. Вона передбачає постійну підтримку тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі. Це молодь, фермери, малозабезпечені родини, а також дрібні та середні фірми, які не можуть протистояти напору великих компаній і ТНК. У соціально орієнтованому господарстві поєднується велика економічна активність держави з широкими зобов'язаннями у забезпеченні добробуту. Така система значною мірою спирається на негласний консенсус громадських і політичних сил, тісну взаємодію банків та інших компаній.

Модель «дирижизму» використовувалася у Франції та Італії в період між двома світовими війнами й у перші повоєнні роки. Її суть полягає в досить активному втручанні держави в економічні процеси. Це виражається, перш за все, у створенні потужного державного сектору в національній економіці. Так, у Франції у державній власності після Другої світової війни опинилася значна частина промислової інфраструктури, енергетика, підприємства авіаційної та автомобільної промисловості. У 1980-х рр. під контроль держави перейшли великі банки та промислові групи. В Італії у 1930-х рр. виникла велика напівдержавна організація – Інститут реконструкції індустрії (IPI). Після війни виникла ще низка великих державних об'єднань, серед яких, наприклад, національне нафтогазове об'єднання.

Дирижизм, крім існування державного сектору, включає такий вид економічного регулювання, як індикативне планування. Державними органами складаються прогнози щодо майбутнього розвитку національної економіки в цілому та окремих галузей і надаються пропозиції щодо використання виробничих потужностей і перерозподілу інвестицій.

Ідея ***моделі «летючі гуси»,*** яка використовувалася НІК «першої хвилі» й уособлювала парадигму руху за схемою лідера-послідовника, була сформульована японським економістом Акаматсу в 1932 р. і отримала свою назву через схожість польоту птахів за ватажком. Суть її – у механізмі передачі імпульсів від країни-лідера до тих, хто за нею слідує. Повною мірою вона застосовна до взаємозв'язків Японії з НІК «першої хвилі» південно-східної Азії. Країни-послідовники, почавши з імпорту промислової продукції, освоювали під захистом протекціоністських тарифів власне виробництво і потім приступали до експорту. Для моделі «летючі гуси» типові, в основному, прямі іноземні інвестиції, тобто безпосередньо у виробництво, які здійснювались за принципом каскаду: НІК «першої хвилі» залучали їх з Японії, потім самі інвестували в економіку наступних за ними хвиль НІК.

На початковій стадії індустріалізації відбувався перерозподіл ресурсів у промисловість різними способами. Так, на Тайвані це був експорт державою сільськогосподарської продукції, переказ грошових накопичень фермерів у промисловість через кредитно-фінансову систему. Починаючи з 1970-х рр., значного поширення набули так звані «нові форми інвестування». До них належать змішане підприємництво і різні форми фінансування, що супроводжує послуги з передачі технологій. Завдяки інвестиціям американських ТНК і чіткій (за пріоритетами і видатками) політиці державного регулювання економічного розвитку вже в 1980-ті рр. в експорті Тайваню переважала промислова продукція (близько 90 %). У 1989 р. частка обробної промисловості у ВВП Тайваню склала 45,4 %; Південної Кореї – 45,2 %; Гонконгу – 28,2 % [8].

Важливу роль у промисловій стратегії азійських країн у 1980-ті рр. відігравало вдосконалення НДДКР. У короткі терміни було створено мережі науково-дослідницьких інститутів, вищих навчальних закладів,

лабораторій з прикладних проблем. Основними галузями в цей період стають електротехніка, телекомунікації, інформатика (1980-ті рр.); виробництво нових матеріалів і технологій, виробів аерокосмічної промисловості (1990-ті рр.), робототехніки (2000-ні рр.).

Найпотужніший прорив у сфері НДДКР демонструє Південна Корея. Тут дана галузь є пріоритетною. Її швидкий розвиток почався в середині 1980-х рр. Більша частина експорту йде в розвинені країни: США, Японію, Євросоюз і країни Південно-Східної Азії.

У країнах НІК «першої хвилі» відбувається процес концентрації виробництва і створення банківського капіталу. Складається широка монополістична структура, діяльність національних корпорацій набуває міжнародного характеру. У найбільш розвинених НІК утворилися ТНК, які за своїми масштабами не поступаються ТНК провідних країн. Поряд з експортом товарів зростає вивіз підприємницького капіталу, за кордоном утворюється мережа філій і дочірніх компаній виробничого характеру. Прямі іноземні інвестиції починають доповнюватися вивезенням капіталу в позичковій формі (наприклад, купівля Укрзалізницею швидкісних потягів Hunday через товарний кредит).

Активне використання позичкових коштів збільшило масштаби іноземних інвестицій і неминуче поставило багато країн азійсько-тихоокеанського регіону перед проблемою дефіциту платіжних балансів. З іншого боку, такий бурхливий розвиток призвів до значного підвищення добробуту населення цих країн.

У розвинених країнах Центральної та Східної Європи сформувалася ***східноєвропейська модель*** економічного розвитку.

За рівнем соціально-економічного розвитку ці країни відносяться до середньорозвинених індустріальних та індустріально-аграрних. Середньодушовий обсяг ВВП у 2–3 рази менший, ніж у країн Західної Європи. Структура ВВП центрально- та східноєвропейських країн характеризується такими співвідношеннями: промисловість – 30–40 %, сільське господарство – 5–10 %, сфера послуг – 60–65 % [8].

Після Другої світової війни у всіх цих країнах була встановлена адміністративно-командна система, поступово перетворена в національні моделі цієї системи, що допускали певний розвиток елементів ринкової економіки. Після трансформації соціалістичних режимів у

1989–1991 рр. у країнах відбувся перехід від адміністративно-командної до ринкової системи. Перехід значною мірою залежав від вихідних умов: рівня економічного розвитку, наявності й ступеня розвитку ринкових елементів, менталітету населення, ступеня відкритості економіки відносно розвинених країн. Перетворення йшли як переважно еволюційним (Угорщина, Хорватія), так і радикальним – «шоковим» (Польща, Чехія) шляхом. Найвищі результати у створенні ринкової економіки досягнуті в центральноєвропейських країнах: Чехії, Угорщині, Польщі. Повільніше та з труднощами перехід до ринку відбувся в країнах Балтії (Литва, Латвія і Естонія).

Попри всі розбіжності в усіх цих країнах затвердилися основи ринкової економіки: ліквідоване централізоване планування, відбулася лібералізація цін на більшість товарів і послуг, уведена внутрішня конвертованість національних валют, зник товарний дефіцит. Ринкові реформи в 1990-х роках здійснювалися у трьох головних напрямках: лібералізація, фінансова стабілізація й приватизація.

Наслідком лібералізації економіки було ослаблення державного контролю (знято контроль цін на товари й послуги) і відмова від монополії держави в економіці (зняті обмеження на створення нових приватних підприємств), скасування директивного планування економіки. Економічні агенти одержали право вибору форм власності господарювання (приватна, акціонерна, кооперативна тощо) й виходу на зовнішній ринок. З'явилися нові ринкові інститути: фондові біржі, комерційні банки, антимонопольне регулювання, законодавство про банкрутство та ін.

Держава зберегла за собою соціальні функції, у т. ч. перерозподіл доходів, що дозволило регулювати негативні наслідки лібералізації ринку. Перехід до ринкових відносин у всіх країнах східноєвропейської моделі супроводжувався зниженням виробництва й сплеском інфляції, що за інших однакових умов вище темпів інфляції інших країн із розвиненою ринковою економікою. Фінансова стабілізація на основі твердих бюджетних обмежень виявилася успішною в країнах Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), де грошові й кредитні обмеження розумно сполучалися зі створенням ефективної ринкової інфраструктури й стимулюванням виробництва,

особливо в малому бізнесі. Приватизація державних підприємств (ваучерна і платна) зіштовхнулася з низкою труднощів як фінансового, так і організаційного порядку, тому була проведена поступово й з меншим успіхом, ніж очікувалося. У всіх країнах східноєвропейської моделі законодавчо відновлена і вважається пріоритетною приватна власність на землю.

Для всіх країн східноєвропейської моделі характерний трансформаційний спад 1990-х рр.: різке падіння виробництва у всіх галузях економіки, зростання безробіття, соціальна диференціація. У більшості розглянутих країн він склав 20–25 % ВВП і розтягся на період 1989–1993 р. В 1994–1995 рр. (у Польщі – з кінця 1992 р.) розпочався економічний підйом, середньорічні темпи приросту ВВП в 1995–1997 рр. становили 3–5 % [8].

Факторами економічного зростання були: розширення нового приватного сектора; приплив іноземних інвестицій; початок структурної перебудови економіки; фінансова стабілізація; розширення внутрішнього попиту й сприятливі можливості експорту.

У сфері зовнішньоекономічних зв'язків після розвалу Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) країни східноєвропейської моделі переорієнтувалися на Європейський Союз. Подальший розвиток більшості цих країни пов'язаний із приєднанням до ЄС. До позитивних наслідків приєднання відносяться: остаточне відкриття ринків ЄС для східноєвропейських товарів і, насамперед, продукції сільського господарства, залучення іноземних інвестицій для формування нових галузей міжнародної спеціалізації країн, підвищення якості виробленої продукції. До негативних: поступове скасування протекціоністських бар'єрів і наступна всеосяжна структурна перебудова економіки країн східноєвропейської моделі.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років, що почалася у США, вплинула й на східноєвропейські країни, економіки яких зазнали спаду чи уповільнення зростання.

Розглянутий розподіл моделей не є усталеним. Виділяють також моделі окремих країн, наприклад, голландську («капіталізм з людським обличчям»), шведську модель та інші. Крім того, самі моделі не є застиглими, а постійно змінюється. За словами Й. Шумпетера,

економіка повинна бути творчо деструктивною, тобто чинити тиск на ті організації та структури, які не можуть змінитися в нових умовах.

Зміни в умовах відтворення викликають певні зрушення в системах господарювання. Наприкінці XX століття проявилася тенденція до поширення ліберальної моделі господарювання. Дані ж про економічний розвиток розвинених країн другої половини XX ст. показують, що найбільших успіхів досягли ті країни, які могли керувати процесом свого розвитку на основі згоди громадських сил. Воно ставало інструментом забезпечення балансу економічної ефективності й певної соціальної справедливості.

13.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАЙРОЗВИНЕНІШИХ КРАЇН СВІТУ

США

Сполучені Штати Америки – найбільша економіка світу з номінальним ВВП, що складає майже чверть світового ВВП з кінця Другої світової війни. За паритетом купівельної спроможності, однак, США з часткою близько 15 % від загальносвітового ВВП поступилися першим місцем економіці КНР ще у 2014 році (табл. 13.1) [6].

Фактором соціально-економічного стабільності США є відсутність соціально-політичних потрясінь із часів великої депресії 1929–1933 рр., яку вдалося побороти без втрати демократичної форми правління.

Структура економіки США відрізняється яскраво вираженою постіндустріальністю (табл. 13.2).

Більша частина американського ВВП (79,4 % у 2022 році) створюється в галузях сфери послуг (куди належать, перш за все, освіта, охорона здоров'я, наука, фінанси, торгівля, різноманітні професійні та особисті послуги, транспорт та зв'язок, послуги державних установ). На частку матеріального виробництва (сільське господарство, лісове господарство та рибна промисловість, видобувна та обробна промисловість, будівництво), таким чином, залишається 20,6 % ВВП: у сфері сільського господарства створюється близько 0,6 % ВВП; промисловість дає менше 20 % ВВП [5].

Таблиця 13.1

Топ-20 країн світу за реальним ВВП за ПКС, 2022

Місце	Країна	Обсяг ВВП	Частка у світовому ВВП, %
1	Китай	30 327	18,48
2	США	25 462	15,57
3	Індія	11 874	7,25
4	Японія	5 702	3,75
5	Росія	5 327	3,27
6	Німеччина	5 309	2,92
7	Індонезія	4 036	2,43
8	Бразилія	3 837	2,35
9	Франція	3 769	2,27
10	Велика Британія	3 656	2,27
11	Туреччина	3 180	2,02
12	Італія	3 052	1,9
13	Мексика	2 742	1,87
14	Республіка Корея	2 545	1,57
15	Канада	2 273	1,8
16	Іспанія	1 181	1.31
17	Саудівська Аравія	2 150	1,19
18	Єгипет	1 674	0,67
19	Австралія	1 626	0,55
20	Польща	1 625	0,55

Джерело: [6].

Таблиця 13.2

Основні показники економіки США за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	22996
Частка у світовому ВВП, %	15,57
ВВП, трлн дол. США	23,32
ВВП на душу населення, дол. США	70 248,6
Населення, всього осіб	331 893 745
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,7
Безробіття, %	5,3
Інфляція, %	4,7
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	-26,57
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,9
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	3,45
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	10,9
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	20
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-845,05
Державний борг, % від ВВП	126,4
Частка населення, що користується Інтернетом, %	91

Джерело: [7].

Серед розвинених країн світу США довгий час були одним із лідерів індустріального розвитку. Однак наприкінці 1980-х років індустріальний сектор скоротився як в результаті аутсорсингу за кордон виробництв американських компаній, так і за рахунок посилення конкуренції з країнами, що мають більш дешеву робочу силу.

Загальна закономірність галузевих зрушень, що відбуваються в країні, полягає в помітному зниженні в економіці питомої ваги сировинних галузей і сільського господарства. Серед галузей матеріальної сфери промисловість залишається найважливішою, вона, як і раніше, забезпечує високий рівень технічного розвитку інших сфер господарства. Саме в ній сьогодні насамперед акумулюються новітні досягнення НТП.

США мають у своєму розпорядженні одне з найбільш високоефективних господарств у світі. Відмінною рисою їхньої економіки є орієнтація на НТП та передову техніку. Країна лідирує у сфері впровадження результатів НТП у виробництво, в експорті ліцензій на свої відкриття, винаходи та новітні розробки. Все це часто призводить до залежності інших країн від США в галузі науки і техніки.

Баланс поточних операцій США перебуває у хронічному дефіциті з початку 1980-х років. Як наслідок постійно зростаючого платіжного дисбалансу, економіка США виділяється найвищим номіналом зовнішнього боргу у світі – загальний державний борг США на початок 2023 року перевищив 31,4 трлн дол. США [4].

США посідають перше місце у світі за обсягом зовнішньої торгівлі товарами й послугами. Їх зовнішньоторговельний обіг перевищує 4 трлн дол. США. На США припадає 10,8 % світового експорту. У структурі експорту 50 % становлять засоби виробництва (у тому числі високотехнологічне обладнання), 27 % – хімічна продукція, 15 % – споживчі товари (автомобілі, медикаменти), 9 % – продукти сільського господарства. В експорті послуг виділяються ті, що пов'язані з інформаційними технологіями [5].

Основними торговельними партнерами США виступають країни – члени USMCA (Канада та Мексика), Китай, Японія та країни – члени ЄС.

Лідерство США у світовій економіці впливає на господарське становище інших країн як критерій їхньої конкурентоздатності, а також

джерело їхньої фінансової підтримки як безпосередньо, так і через Всесвітній банк, МВФ та інші організації.

Успіх і процвітання американського суспільства, проте, супроводжуються наявністю серйозних проблем, головні з яких: збереження небезпеки локальних воєн і тероризму; расова проблема, гострота якої пов'язана зі збігом розходжень в економічному й соціальному статусі; високий і зростаючий рівень злочинності, наркоманії, захворюваності на СНІД; наростання соціальної напруги через надмірні соціальні виплати; великий ступінь залежності кредитно-фінансової сфери від тенденцій на світовому ринку, що означає вразливість економіки для серйозних потрясінь.

США – ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН з правом вето, є державою-засновником НАТО, одним із засновників ООН, Світового банку, МВФ, Організації американських держав, член G7, G20, ОЕСР, СОТ, USMCA та інших міжнародних організацій.

Японія

Японія займає третє місце у світі за номінальним ВВП і четверте за ВВП, розрахованим за ПКС (див. табл. 13.1), є четвертим за величиною експортером та шостим за величиною імпортером світу (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

Основні показники економіки Японії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	5 702
Частка у світовому ВВП, %	3,75
ВВП, трлн дол. США	4,94
ВВП на душу населення, дол. США	39 312,7
Населення, всього осіб	125 681 593
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,8
Безробіття, %	2,8
Інфляція, %	-0,2
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	137,79
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	0,7
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	3,26
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	18,4
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	18
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-22,51
Державний борг, % від ВВП	216,3
Частка населення, що користується Інтернетом, %	90

Джерело: [7].

У складі території Японії більше, ніж 6,5 тис. островів загальною площею 372 тис. кв. км. Населення країни розташовано в основному на чотирьох найбільших островах – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю і Сікоку [8].

Природні умови Японії не відрізняються багатством і різноманітністю ресурсів. Перевагою є вигідне економіко-географічне положення в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Несприятливі умови гірського рельєфу островів, практична відсутність сировинних ресурсів, обмеженість території для забудови, а також часті землетруси призвели до форсованого розвитку високотехнологічної економіки. Результатами є: енерго- і ресурсозберігаючі технології в поєднанні з глибокою переробкою сировини і вторинних ресурсів, диверсифікованість сировинних ринків.

Японія відрізняється потужними виробничими системами та сучасними продуктивними силами з високим рівнем кваліфікації й культури праці, активним і гнучким використанням великих фінансових ресурсів, високим рівнем науки й техніки.

Банківські послуги, страхування, нерухомість, транспорт, роздрібна торгівля, телекомунікації та будівництво відіграють значну роль в економіці країни. Японія має великі виробничі потужності і низку найбільших у світі виробників механічних транспортних засобів, електроніки, верстатів, сталі, суден, хімічних речовин, текстилю та харчових продуктів: Toyota, Nintendo, NTT DoCoMo, Canon, Honda, Takeda Pharmaceutical, Sony, Nippon Steel, Tepco, Mitsubishi тощо. Сектор послуг складає три чверті ВВП.

Донедавна темпи економічного зростання Японії перевищували темпи зростання інших розвинених країн, проте після катастрофічного землетрусу 2011 року вони уповільнилися, але, незважаючи на різке гальмування господарської динаміки, за низкою важливих показників Японія продовжує утримувати лідерство у світі [7].

Географічна спрямованість зовнішньої торгівлі країни характеризується її орієнтацією переважно на США, Китай, Австралію та країни Південно-Східної Азії.

У японському експорті найбільше значення має машинобудівна продукція, у тому числі автомобілі, електроніка, напівпровідники,

офісне устаткування, судна, наукові й оптичні прилади, силові установки. Вивозиться також продукція хімічної промисловості, металургії, текстильної промисловості та ін.

Обсяг японського імпорту по паливу і сировині складає 2/3 його вартості. У зовнішній торгівлі індустріально розвинених країн Японія є лідером як імпортер палива, сировини та продуктів харчування [7].

Японія підтримує близькі економічні та військові відносини зі США, є членом G7, G20, Групи десяти, АТЕС, ОЕСР, СОТ та інших міжнародних організацій.

Німеччина

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) за рівнем економічного розвитку, величиною економічного потенціалу й іншими найважливішими критеріями належить до найбільш високорозвинених держав світу. Будучи світовим лідером у ряді промислових та технологічних секторів, Німеччина займає шосте місце у світі (після КНР, США, Індії та Японії) за вкладом у світовий ВВП (2,92 %) (див. табл. 13.1), є четвертим у світі експортером та імпортером товарів, а також одним з найбільших у світі експортерів й імпортерів капіталу (табл.13.4).

Німеччина – розвинена країна з дуже високим рівнем життя (6-е місце у світовому рейтингу). Вона підтримує соціальне забезпечення та універсальну систему охорони здоров'я, охорону навколишнього середовища та безкоштовну вищу освіту.

Нині ФРН являє собою типове для розвинених країн постіндустріальне суспільство, у якому створені основи інформаційного суспільства. Проте Німеччина має деякі відмінності від інших країн. В економічній стратегії уряду розвитку зовнішньоекономічних зв'язків відведена ключова роль з урахуванням високої залежності стану економіки від результатів її участі в світогосподарських зв'язках. Основою зовнішньоекономічної політики є розвиток економічних зв'язків з її головними зовнішньоекономічними партнерами: країнами ЄС, США та Японією. Велика увага приділяється розширенню присутності німецьких фірм на ринках країн Південно-Східної Азії, Латинської Америки, півдня Африканського континенту, Східної і Центральної Європи.

Таблиця 13.4

Основні показники економіки Німеччини за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	5 309
Частка у світовому ВВП, %	2,92
ВВП, трлн дол. США	4,26
ВВП на душу населення, дол. США	51 203,6
Населення, всього осіб	83 196 078
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,8
Безробіття, %	3,6
Інфляція, %	3,1
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	120.03
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,7
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	3,14
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	47,0
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	15
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	228,57
Частка населення, що користується Інтернетом, %	91

Джерело: [7].

Зовнішня торгівля – одна з найбільш динамічних галузей економіки ФРН, стимулятор її економічного зростання. Товарна структура зовнішньої торгівлі характеризується високою питомою вагою готової промислової продукції (понад 90 % всього обсягу товарообігу). Провідні позиції в експорті займають інвестиційні промислові товари, головним чином, машини та устаткування, промислова сировина, промислові товари широкого вжитку.

Провідні позиції в зовнішній торгівлі ФРН займають промислово розвинені країни (75 %) і, в першу чергу, країни ЄС (55 %), серед яких найбільшим торговим партнером є Франція (понад 10 %) [8].

Німеччина є однією з країн-засновників і членом Європейського союзу та ОЕСР, є членом НАТО, входить до G7, G20, ОЕСР, СОТ, ОБСЄ та інших міжнародних організацій.

Франція

Французька Республіка за розмірами території і населення належить до числа найбільших країн Європи, знаходиться на дев'ятому місці у світі за обсягами ВВП, розрахованому за ПКС (див. табл. 13.1), і

промислового виробництва та на п'ятому місці – за обсягами експорту й імпорту (табл. 13.5).

Таблиця 13.5

Основні показники економіки Франції за 2021 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	3 769
Частка у світовому ВВП, %	2,27
ВВП, трлн дол. США	2,96
ВВП на душу населення, дол. США	43 659,0
Населення, всього осіб	67 749 632
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,8
Безробіття, %	7,9
Інфляція, %	1,6
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	-11,44
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	3.0
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	2,35
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	29,4
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	22
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-36,85
Державний борг, % від ВВП	123,0
Частка населення, що користується Інтернетом, %	86

Джерело: [7].

Економіка Франції відрізняється потужною індустріальною базою і диверсифікованим виробництвом з добре розвиненими стратегічно важливими галузями (авіаракетобудування, енергетика, транспорт і зв'язок, агропромисловий сектор).

Важливе місце в економіці країни посідають наукові дослідження й інформаційне обслуговування. Франція веде наукові дослідження за широким колом проблем: атомна енергетика, авіаційна техніка, устаткування засобів зв'язку, деякі види електроніки промислового призначення. Серед розвинених країн Франція займає четверте місце за сукупними витратами на НДДКР, поступаючись США, Японії та Німеччині, і п'яте місце за обсягами витрат промислових фірм на НДДКР (після США, Японії, Німеччини і Великої Британії). Витрати на НДДКР сконцентровані в невеликій частці галузей: 75 % всього обсягу НДДКР у промисловості припадає на електроніку, авіаракетобудування і космічну промисловість, автомобілебудування, хімію, фармацевтику та

енергетику; 20 % – на частку галузей військово-промислового комплексу. У той же час у таких галузях, як загальне машинобудування, металообробка, харчова промисловість та інші, ці витрати незначні [8].

Сучасний розвиток французької економіки обумовлено впливом науково-технічного прогресу і зростанням зовнішньоекономічних зв'язків. Ці фактори багато в чому визначили як структурну перебудову економіки країни в цілому, так і формування принципово нової матеріально-технічної бази товарів і послуг, стимулювали появу нових і модернізацію традиційних галузей французької економіки.

Зміни в структурі національної економіки йшли по лінії збільшення частки послуг та скорочення частки сільського господарства і промисловості з переважанням розвитку галузей машинобудування, хімічної промисловості і виробництва споживчих товарів тривалого користування. У результаті частка сільського господарства складає близько 2 % у ВВП країни, сфери послуг – 80 %, промисловості – 18 %. Франція є одним зі світових туристичних, фінансових центрів і законодавицею моди [8].

Економіка Франції глибоко інтегрована у світове господарство. Сьогодні зовнішня торгівля виступає серйозним фактором економічного зростання: на експорт йде близько 30 % її ВВП. Значною статтею експорту Франції є міжнародний туризм, частка якого у ВВП перевищує 9 % [8].

Багато французьких компаній ставляться до ринку ЄС як до свого внутрішнього. Понад 60 % експорту направляється до країн ЄС, близько 5 % – до США [8].

Французькі компанії докладають великих зусиль для розширення зовнішньоекономічної експансії. Важливим засобом її виступає експорт капіталу. Наразі на частку Франції припадає 7,6 % загальносвітового обсягу ПІІ. Франція також є великим імпортером капіталу. Провідне місце серед іноземних фірм займають американські [8].

Франція є ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето, однією з держав-засновників ЄС, членом G7, G20, НАТО, ОЕСР, СОТ, ОБСЄ, Ради Європи та інших міжнародних організацій.

Велика Британія

Об'єднане Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, що звичайно називають Великою Британію, є однією з найбільш розвинених країн світу. Саме ця країна є однією із «найстаріших» країн з ринковою економікою, саме в ній зародилися капіталістичні виробничі відносини, виникли перші міжнародні компанії. Велика Британія була першою морською і торговою державою і протягом декількох століть володіла найбільшим морським флотом у світі. Протягом тривалого часу Велика Британія була найбільшим експортером капіталу, до середини XX ст. володіла найбільшими колоніями у світі.

У наш час Велика Британія посідає важливе місце у світовому господарстві (табл. 13.6). Економіка Великої Британії займає шосте місце у світі за номінальним ВВП і десяте місце за ПКС (див. табл. 13.1).

Таблиця 13.6

Основні показники економіки Великої Британії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	3 656
Частка у світовому ВВП, %	2,27
ВВП, трлн дол. США	3,13
ВВП на душу населення, дол. США	46 510,3
Населення, всього осіб	67 326 569
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,8
Безробіття, %	4,8
Інфляція, %	2,5
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	61,64
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	0,2
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	1,71
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	27,9
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	24
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-24,23
Державний борг, % від ВВП	195,4
Частка населення, що користується Інтернетом, %	95

Джерело: [7].

Економіка країни характеризується високим рівнем доходів та високим індексом людського розвитку (13-те місце у світі). Сьогодні Велика Британія залишається однією з великих держав світу, що має

значний економічний, культурний, військовий, науковий, технологічний і політичний вплив на міжнародному рівні.

Характерною рисою господарства є його високий ступінь інтернаціоналізації. Майже 28 % ВВП реалізується за кордоном, а імпортна квота перевищує 25 % [8].

За Великою Британією, як і раніше, залишаються національні конкурентні переваги у деяких передових галузях: нафтопереробці, літакобудуванні, виробництві авіаційних двигунів, хімії, текстильній промисловості, фармацевтиці. Саме ці галузі представляють найбільші ТНК Великої Британії, що визначають поряд з іншими факторами її положення в світовій економіці. Англійські компанії зберігають позиції в галузях, що пов'язані з фундаментальними науковими дослідженнями, але вони не створюють достатньої кількості високооплачуваних робочих місць, щоб задіяти трудовий потенціал усіх працездатних англійців.

Британська сфера послуг є основним сектором економіки країни, становлячи приблизно 75 % ВВП. Лондон, один із трьох «центрів управління» світовою економікою (поряд із Нью-Йорком та Токіо) – найбільший світовий фінансовий центр [8].

Велика Британія – ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН з правом вето, G7, G20, НАТО, ОЕСР, СОТ, ОБСЄ та інших міжнародних організацій; її монарх очолює Співдружність націй. З 1973 по 2020 рік Велика Британія була членом Європейського союзу, але за підсумками референдуму 2016 року країна вийшла зі складу ЄС.

Італія

Італійська Республіка – високорозвинена індустріальна країна, яка за обсягами ВВП вийшла на третє місце в ЄС після Німеччини і Франції та на 12 місце у світі за обсягами ВВП за ПКС (див. табл. 13.1).

Виробництво країни зорієнтоване на передові технології, а за темпами нагромадження капіталу прирівнюється до найрозвиненіших країн світу (табл. 13.7).

Італія має диверсифіковану індустріальну економіку, що поділяється на розвинену промислову північ, де переважають приватні компанії, і менш розвинений, субсидований сільськогосподарський

південь, де існує високий рівень безробіття. Італійська економіка існує в основному за рахунок виробництва високоякісних споживчих товарів, що випускаються малими й середніми підприємствами, багато з яких є сімейними.

Таблиця 13.7

Основні показники економіки Італії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	2513
Частка у світовому ВВП, %	1,9
ВВП, трлн дол. США	2,11
ВВП на душу населення, дол. США	35 657,5
Населення, всього осіб	59 109 668
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,7
Безробіття, %	9,5
Інфляція, %	1,9
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	37,9
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	0,9
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	1,53
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	32,7
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	8
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	50,02
Частка населення, що користується Інтернетом, %	75

Джерело: [7].

У структурі ВВП перше місце посідає сфера послуг – 74 %, промисловість становить 24 % і сільське господарство – 2 % [8].

Промисловість в Італії забезпечує зайнятість значної кількості економічно активного населення – понад 28 %. Для галузевої структури промисловості характерна висока питома вага обробних галузей (приблизно третина), які є основою італійської індустрії. Саме в цих галузях зосереджені найбільш кваліфіковані трудові ресурси і здійснюється основне виробництво ВВП. Слабким місцем у господарстві є сировинна та енергетична база (понад 80 % енергії імпортується) [8].

Італія належить до країн, що мають високопродуктивне сільське господарство, яке базується на приватних засадах господарювання. Три чверті господарств мають наділи до 5 га. Водночас 2/5 сільськогосподарських угідь зосереджені у господарствах площею понад 50 га землі. В цілому країна не забезпечує себе продовольством за рахунок

власного виробництва, змушена імпортувати деяку частину м'яса і пшениці, хоча фрукти й овочі експортує на європейські ринки.

Туризм є високоприбутковою галуззю економіки, яка забезпечує зайнятість 10 % населення. Доходи від туризму сягають майже 9 % ВВП. Всесвітньо відомими і найбільш популярними серед іноземних відвідувачів є туристичні центри Венеції, Риму, Неаполя, Генуї, Флоренції. Щорічно Італію відвідує близько 30 млн туристів [8].

За обсягом експорту Італія знаходиться на четвертому місці в ЄС після Німеччини, Франції та Нідерландів і на дев'ятому – в світі. У МПП вона спеціалізується на вивозі продукції машинобудування і металообробки, яка становить понад 2/5 усього експорту. За останнє десятиліття, поруч із легковими автомобілями і деякими видами верстатів, обладнанням для целюлозно-паперової промисловості, легкої, харчової і поліграфічної промисловості, що вивозяться, збільшилась частка виробів текстильної, взуттєвої промисловості, хімікатів, продовольчих товарів, зокрема овочів, фруктів, цитрусових, вин [8].

В імпорті головне місце посідають машини й обладнання, а також хімікати, чорні та кольорові метали. Імпортують італійці також продовольчі товари, паливно-енергетичні ресурси, сільськогосподарські машини, бавовну.

Основними торговельними партнерами традиційно є країни ЄС і США, до яких останнім часом додався Китай.

Італія є членом ЄС, G7, G20, НАТО, ОЕСР, СОТ, ОБСЄ, Ради Європи, Групи десяти та інших міжнародних організацій.

Канада

Канада – держава в Північній Америці, найбільша за площею на цьому континенті і друга у світі (після Росії). Входить до найбільших індустріально розвинених країн світу, займаючи 15-те місце у світі за обсягами ВВП, розрахованим за ПКС (див. табл. 13.1).

Процвітання країни визначається наявністю багатих природних ресурсів, ефективною економічною системою і сусідством з могутніми США. Країна багата на поліметали, уран, нафту, природний газ, кольорові метали, залізну руду, золото, а також водні й лісові ресурси.

Домінуюче місце економіки країни займає сфера послуг, розвинені промисловість (особливо добувна), енергетика і сільське господарство (табл. 13.8).

Таблиця 13.8

Основні показники економіки Канади за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	2 273
Частка у світовому ВВП, %	1,8
ВВП, трлн дол. США	1,99
ВВП на душу населення, дол. США	51 987,9
Населення, всього осіб	38 246 108
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,8
Безробіття, %	7,5
Інфляція, %	3,4
Прямі іноземні інвестиції, млрд дол. США	38,06
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	3,3
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	1,70
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	30,7
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	15
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	1,89
Державний борг, % від ВВП	72,1
Частка населення, що користується Інтернетом, %	92

Джерело: [7].

Канада має у своєму розпорядженні високорозвинену промисловість. Провідні позиції у світі країна посідає з видобутку й виробництва багатьох видів сировинних матеріалів: нікелю, урану, азбесту, алюмінію.

Традиційно лідерами за темпами зростання виробництва й інвестицій виступають корпорації нафтової й газової промисловості, лісопромислового комплексу, кольорової й чорної металургії. Водночас істотно зростають обсяги продукції й інвестиції в наукомістких галузях, таких як електроніка, електротехніка, телекомунікації, виробництво конструктивних матеріалів, хімічна й фармацевтична промисловість, автомобілебудування.

Особливістю економічної моделі розвитку є велика частка іноземної власності в промисловому виробництві й капіталі Канади – близько 40 %. З них понад 70 % становить власність американських ТНК. Канадські ж корпорації зберігають провідні позиції в кредитно-

фінансовій сфері, торгівлі, транспорті тощо. Велике поширення в канадській промисловості одержали дрібні й середні фірми. Приблизно 80 % робочих місць забезпечує малий бізнес, представлений акціонерними й приватними компаніями [8].

Державна економічна політика спрямована на заохочення розвитку обробної промисловості, наукомістких галузей, зміцнення позицій національних фірм і обмеження експансії іноземного капіталу. Державний сектор економіки, що займав провідні позиції в електроенергетиці, транспорті, зв'язку й виробництві багатьох товарів і послуг, має тенденцію до скорочення у зв'язку із приватизацією держпідприємств нафтогазової промисловості й у транспортній сфері.

Зовнішньоекономічні зв'язки мають велике значення для економіки Канади. Канада входить до світових лідерів з експорту низки корисних копалин, пшениці, мінеральних добрив та целюлозно-паперової продукції. Структуру зовнішньої торгівлі при високому ступені відкритості економіки не можна назвати сприятливою: 2/3 канадського експорту – сировина, напівфабрикати, продовольство, 3/4 імпорту – готові промислові товари, у т. ч. технології й наукомістка продукція. Серед статей експорту виділяються кольорові метали, уранові концентрати, нафта, газ, залізні руди, машини й устаткування [8].

Імпорт складається з готових промислових виробів, вугілля, алюмінієвої сировини, бавовни, каучуку, кави, какао.

Основний зовнішньоторговельний партнер – США, на частку яких припадає понад 3/4 канадського експорту. Це пояснюється тим, що великі канадські компанії – це в основному філії американських ТНК. Значними партнерами за розмірами імпорту є Китай і Мексика.

Канада є членом G7, G20, НАТО, ОЕСР, СОТ, USMCA, АТЕС, Організації американських держав та інших міжнародних організацій.

Основні визначення, терміни, поняття

Розвинені країни; нові індустріальні країни; моделі економічного розвитку; ліберальна модель розвитку; корпоративістська модель розвитку; соціально-ринкова модель розвитку; модель «дирижизму»; модель розвитку «летючі гуси».

Питання для самоконтролю

1. Які країни входять до групи розвинених країн?
2. Які визначальні відмінності та історико-економічні умови розвитку країн, що входять до групи розвинених?
3. Яку роль відіграють розвинені країни у світовій економіці?
4. Назвіть відомі вам моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
5. Схарактеризуйте особливості ліберальної моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
6. Схарактеризуйте особливості корпоративістської моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
7. Схарактеризуйте особливості моделі економічного розвитку «летючі гуси» нових індустріальних країн.
8. Які загальні тенденції розвитку притаманні моделям розвинених країн?
9. Порівняйте особливості економічного розвитку США, Японії та Великої Британії.
10. Порівняйте особливості економічного розвитку Франції, Німеччини та Канади.

Тестові завдання

1. Країни, які досягли високого рівня соціально-економічного розвитку та відіграють провідну роль у світовій економіці та міжнародних економічних відносинах, – це:

а) нові індустріальні країни;
б) розвинені країни;
в) країни, що розвиваються;
г) країни з ринком, що формується.

2. В галузевій структурі розвинених країн провідною галуззю є:

а) промисловість;
б) сфера послуг;
в) сільське господарство;
г) машинобудування.

3. Перша п'ятірка країн за розмірами ВВП – це:

а) США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція;

б) США, Китай, Японія, Індія, Німеччина;

в) США, Китай, Німеччина, Велика Британія, Франція;

г) США, Японія, Німеччина, Китай, Бразилія.

4. Особливостями моделі демократичного корпоративізму є:

а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;

б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;

в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;

г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

5. Особливостями моделі ієрархічного корпоративізму є:

а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;

б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;

в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;

г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

6. Особливостями соціально-ринкової моделі економічного розвитку є:

а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;

б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;

в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;

г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

7. Група країн, що розвиваються, в яких за останні десятиліття стався якісний стрибок соціально-економічних показників, – це:

а) нові індустріальні країни;

б) розвинені країни;

в) країни, що розвиваються;

г) країни з ринком, що формується.

8. Особливостями ліберальної моделі економічного розвитку є:

д) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;

е) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;

ж) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;

з) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

9. До групи розвинених відносяться такі нові індустріальні країни:

а) ФРН, Італія, Японія;

б) Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина;

в) Республіка Корея, Сінгапур, Гонконг, Макао, Тайвань;

г) Мексика, Бразилія, Чилі.

10. Які країни записані у порядку зменшення обсягу їх ВВП:

а) США, Канада, ФРН;

б) ФРН, Італія, Японія;

в) США, Канада, Японія;

г) Японія, ФРН, Канада.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. International Human Development Indicators. United Nations Development Program. UN. URL : https://www.hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI
2. Share of global regions in the gross domestic product (adjusted for purchasing power) in 2022 – Statista. URL : https://www.statista.com/statistics/256340/share-of-global-regions-in-the-gross-domestic-product/
3. The World Factbook. Country Comparisons – Real GDP (purchasing power parity). URL : https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/real-gdp-purchasing-power-parity/country-comparison
4. The World Factbook. United-States. URL : https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-states/
5. United Nations Conference on Trade and Development – UNCTD. URL : https://www.unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD/UNCTADs-Membership.aspx
6. Gross domestic product 2022, PPP – The World Bank. URL : https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/GDP_PPP.pdf
7. World Development Indicators – The World Bank. URL : https://www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html
8. World Economic Outllook Data, June 2023 Update – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/June/select-date-range

ТЕМА 14

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

14.1. Загальна характеристика і місце країн, що розвиваються, у глобальній економіці.
14.2. Моделі та динаміка економічного розвитку країн, що розвиваються.
14.3. Особливості економічного розвитку окремих країн, що розвиваються.

14.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І МІСЦЕ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Останнім часом країни, що знаходяться на стаді становлення ринкової системи або, як їх ще називають країни, що розвиваються, відіграють все суттєвішу роль в економічному розвитку світової економіки. Високі темпи економічного зростання, притаманні даним країнам, укупі з існуванням можливостей диверсифікації інвестиційних ризиків, вже не перше десятиріччя поспіль роблять ці країни привабливими для іноземних інвесторів. Окрім того, останнім часом ці країни самі почали генерувати істотні потоки капіталу, спрямовані до решти країн світу, що стимулює розвиток економік відповідних регіонів, позитивно впливаючи на їх світовий економічний поступ.

У міру зростання країн, що розвиваються, їх значення у світовій економіці продовжуватиме збільшуватися. Їх економічний розвиток дозволить їм відігравати більш важливу роль у вдосконаленні глобального економічного управління, доки вони будуть вживати належних заходів економічної політики та активізувати реформи, які сприяли їхній стійкості під час глобальних викликів.

Взагалі протягом останніх п'яти десятиліть змінювались чинники глобального зростання, а саме спостерігалися істотні зміни у розподілі світового ВВП між різними групами країн. Якщо у 1960–1985 роки на країни з розвиненою економікою припадало в середньому приблизно три чверті світового ВВП при вимірі в доларах США за ПКС, то згодом ця частка поступово зменшувалась, і у 2022 році вона скоротилася до 41,75 %. Навпаки, частка країн, що розвиваються, постійно збільшувалася – з майже 17 % у 1960-х роках до 31 % в період швидкої глобальної торгової та фінансової інтеграції, яка почалася в середині 1990-х років. У 2022 році вона досягла 58,26 %. Крім того, у тому ж 2022 році їхня частка у світовому експорті товарів та послуг склала 37,0 %, а у чисельності населення світу – 85,9 % (див. рис. 13.1–13.3) [6].

В найбільш широкому розумінні в науковій літературі зустрічаються посилання на визначення, дане Світовим банком, згідно з яким ***країни, що розвиваються***, – це країни із середнім або нижче середнього рівнем доходу на душу населення [7].

Суттєвим недоліком цього первинного визначення є те, що таким умовам відповідало та відповідає більше ніж 160 країн, які водночас мають різний рівень розвитку. Втім характер впроваджуваних у вказаних країнах реформ є порівнювальними, наприклад: Китай (одна за найбільших економік світу) та Туніс одночасно належать до групи країн, що розвиваються.

При цьому, хоча деякі багаті на нафту близькосхідні країни мають більш ніж високий дохід на душу населення, але їх національні економіки, як і раніше, можна класифікувати як такі, що розвиваються, оскільки такі показники, як висока частка ВВП, що витрачається на будівництво та розвиток інфраструктури, лише підтверджують, що економіка зазначеного регіону лише формується.

Розподіл доходів, інвестування у виробництво товарів першої необхідності всупереч розвитку високотехнологічних виробництв, концентрація основної економічної діяльності в окремих галузях – все це критерії того, чи можна назвати національну економіку розвиненою або, навпаки, такою, що лише розвивається. Методи управління економікою та структура політичної влади, що стоїть за ними, служать визначенню

ступеня економічної розвиненості держави не меншою мірою, ніж економічна статистика. На національну економіку тієї чи іншої країни можуть впливати і загальнополітичні міркування, стабільність політичного устрою, вирішення расових та міжнаціональних проблем, ступінь демократизації тощо.

Відповідно до вказаного визначення країни – члени ОЕСР були виключені з групи країн, що розвиваються.

Наразі МФК визначає ринок країни, як такої, що знаходиться на стадії становлення ринкової системи, на основі двох критеріїв: ВНП на душу населення та по відношенню рівня капіталізації фондових ринків до ВНП. Якщо хоча б один з критеріїв є низьким, то країна визначається як країна, що розвивається [5].

Відповідно до цього визначення до групи країн, що розвиваються, входить 81 країна: біля 60 % таких країн територіально розташовані в Азії, 21 % – в Латинській Америці, 19 % – в Європі [5].

Країни, що розвиваються, представляють неоднорідну групу. Деякі з них мають великі ринки, масштаби яких перевершують ринки малих та середніх розвинених країн, в інших розміри ринку дуже скромні; деякі ринки мають доволі довгу історію, інші не нараховують і 35 років. Саме тому усі країни, що розвиваються, поділяють на такі групи:

- Провідне місце посідають так звані ***ключові країни великого потенціалу***. У цю групу входять чотири країни: два «гіганти Сходу» (Китай та Індія) та два «лідери Латинської Америки» (Бразилія та Мексика). Їх сумарний економічний потенціал дорівнює цьому показнику інших країн, що розвиваються. Ці країни мають колосальні природні та трудові ресурси, а активне проведення економічних реформ (у Китаї з 1978 р., в Мексиці з 1985 р., в Індії та Бразилії з 1994 р.) значно посилило їх роль у світовій економіці.

- Другу групу країн утворюють країни ***великоанклавного розвитку капіталізму***. Це країни порівняно високого рівня розвитку, серед яких Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, більшість великих країн Латинської Америки. На їх території можна виділити високорозвинені райони, що займають значну площу і які зазвичай прилягають до столиці або формуються у великих ресурсних зонах, і відсталі регіони.

- Особливу групу утворюють так звані ***нові індустріальні країни «другої хвилі»***. До її складу включають Індонезію, Таїланд, Малайзію, Філіппіни та В'єтнам. Ще недавно ці країни були відсталими, але за порівняно короткий час зуміли перетворитися на великих виробників та експортерів продукції обробної промисловості. Поштовхом для їх економічного зростання послужило створення вільних економічних зон з метою залучення іноземного капіталу та нових технологій. В рамках вільних (або спеціальних) економічних зон на першому етапі розвивалися легка та харчова промисловість. На другому етапі до них додалися машинобудування (виробництво комплектуючих деталей, збірка побутової електроніки, засобів зв'язку та автомобілів) та хімічна промисловість (виробництво сучасних полімерів та виробів з них). Звичайно, все це було б недосяжним без порівняно високої кваліфікації та виняткової дисциплінованості місцевих трудових ресурсів. Звичайно, вільні економічні зони, навіть якщо їх декілька і вони, розростаючись, формують цілі території розвитку, займають порівняно малу площу, а решта регіонів країни істотно відстають у розвитку.
- Серед країн, що розвиваються, різко виділяється група ***країн – експортерів нафти***. Це Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія. Всі вони багаті на нафту та (або) природний газ і отримують наддоходи від їх продажу на світовому ринку. По виробництву ВВП душу населення багато хто з них належать до світових лідерів. Однак володіння надлишковими фінансовими коштами не гарантує їм високий рівень економічного розвитку через надзвичайно низьку кваліфікацію місцевих кадрів, збереження феодальних, а то й рабовласницьких пережитків. Ці країни зазвичай є абсолютними монархіями (або диктаторськими режимами), що веде до непропорційного розподілу природної ренти. Державною релігією тут є іслам, тому основним регулятором суспільних відносин найчастіше виступають не світські закони, а закони шаріату. Звичайно, ці країни намагаються розвивати інші галузі – наприклад, у більшості країн виникли великі нафтохімічні комплекси, в ОАЕ функціонує великий алюмінієвий завод, Кувейт перетворився на великого виробника томатів та орхідей, а Саудівська Аравія повністю забезпечує себе пшеницею. Однак їх

економіки сильно залежать від нафтовидобутку, а перелічені галузі не забезпечують належного рівня ефективності виробництва. Гострою і поки що не вирішеною проблемою залишається залежність від імпорту сучасного обладнання, більшості видів товарів, припливу іноземної робочої сили (у низці країн вона досягає 80–90 %). Однак найбільш ефективним способом використання великої кількості «вільних» коштів стало їх вкладення в західні комерційні банки, цінні папери найбільших компаній і створення системи вищої освіти (із залученням іноземних фахівців).

- Невеликі країни утворюють дві близькі за моделлю розвитку групи: ***залежного плантаційного господарства*** та ***концесійного розвитку***. За допомогою ТНК вони інтенсивно використовують один вид (рідко кілька видів) природних ресурсів. Широкі поставки на світовий ринок вироблених одного-двох видів продукції забезпечують порівняно високий рівень доходів населення.

До групи ***залежного плантаційного господарства*** належать країни Центральної Америки та Шрі-Ланка. Вони мають унікальні агрокліматичні ресурси, придатні для виробництва різноманітних видів сільськогосподарської продукції. В результаті країни Центральної Америки є великими постачальниками на світовий ринок (особливо в США) бананів, кави, бавовни, цукру-сирцю, овочів, квітів та яловичини, а Шрі-Ланка – одним із найбільших у світі експортерів чаю.

До складу групи ***концесійного розвитку*** входять Габон, Ботсвана, Ямайка, Трінідад і Тобаго, Гайана, Сурінам та Папуа – Нова Гвінея. Ці країни спеціалізуються на видобутку та первинній переробці одного-двох видів корисних копалин. Ямайка, Гайана і Суринам виступають великими експортерами бокситів і глинозему, Трінідад і Тобаго – нафти, нафтопродуктів і сталі, Габон – нафти та концентрату марганцевих руд, Ботсвана – алмазів, Папуа – Нова Гвінея – концентрату мідних руд та тропічної деревини.

- Значне місце у світовій економіці займають невеликі країни, які є ***вільними економічними зонами***. До цієї групи входять Бахрейн, Кабо-Верде, Ліберія, Джибуті, Бермудські острови (Велика Британія), Кайманові острови (Велика Британія), Багамські острови, Віргінські

острови (США та Велика Британія), Сент-Вінсент та Гренадини, Барбадос. Нідерланди), Аруба (Нідерланди), Панама та Вануату. Ці країни не мають майже ніяких ресурсів, але мають надзвичайно вигідне економіко-географічне розташування. Це дозволило їм йти шляхом створення на своїй території сприятливого режиму для податкових резидентів з інших держав. Більшість найбільших банків світу мають тут свої філії. Приплив капіталу, що при цьому активізується, нерідко перевищує десятки мільярдів доларів на рік. Багато з перерахованих країн взяли на себе функції з обслуговування світового транспорту та зв'язку (особливо морських та авіаційних перевезень), інтенсивно розвивають туристичний бізнес, а деякі і потужну обробну промисловість (як правило, щодо часткової переробки імпортної сировини з метою постачання напівфабрикатів до сусідніх країн). Наприклад, у Бахрейні функціонує великий алюмінієвий завод, на Віргінських островах (США) – один з найбільших у світі нафтопереробних та глиноземних заводів, на Барбадосі – завод з виробництва комп'ютерних плат, на Антильських островах та Арубі – один з найбільших в Америці суднoремонтних доків.

- Останню групу утворюють ***найбідніші країни світу***. Загалом у світі їх налічується близько 50: понад 30 знаходяться в Африці (переважна частина країн Тропічної Африки), кілька – в Азії (Ємен, Афганістан, Таджикистан, Киргизія, Непал, Бутан, Лаос, Камбоджа, Монголія та ін.) й Океанії (Кирибаті, Соломонові острови та Тувалу), одна – в Латинській Америці (Гаїті). Внутрішньополітична обстановка в цих країнах, як правило, вкрай нестійка – багато років тут не загасають громадянські війни, часто відбуваються військові перевороти. Іноземні компанії не ризикують вкладати сюди інвестиції, а фінансова допомога втрачає ефективність за умов високої корумпованості місцевої правлячої еліти. Структура економіки країн цієї групи відрізняється великою різноманітністю, спільним є лише низька ефективність усіх галузей.

При цьому низка країн, які зараз вважаються країнами, що розвиваються, стрімко нарощують свій економічний потенціал, тому в найближчому майбутньому можуть бути включені в категорію розвинених країн. Це так звані ***порогові країни***. До них відносяться

Туреччина, Таїланд, Малайзія, Індонезія, Філіппіни, Марокко, Туніс, Колумбія, Венесуела, Бразилія, Аргентина та Чилі.

Взагалі країнам, що розвиваються, зазвичай властиві, як мінімум, кілька з нижчеперелічених недоліків:

– високий рівень ризикованості інвестицій. В якості наближення для цього показника зазвичай використовуються показники розвитку місцевих фінансових ринків, рівень політичних свобод, рівень корумпованості в країні та рівень інфляції;

– рейтингова оцінка платоспроможності даних країн провідними агентствами світу характеризуються як спекулятивна, є прецеденти дефолту чи реструктуризації заборгованості;

– нестача загальнодоступної інформації про компанії, що працюють у країні: найчастіше інформацію можна отримати тільки на місцях;

– мінливість економічних умов;

– «убогість» процедур врегулювання фінансових спорів у банківській справі та фінансово-кредитній системі, недостатнє нормативно-правове регулювання фінансово-економічних відносин;

– більший, ніж в розвинених країнах, ступінь чутливості до політичних чинників впливу, порівняно з економічними.

З точки зору соціально-економічного рівня розвитку, під ***країнами, що розвиваються***, розуміють країни, що перебувають на прискореній стадії економічного розвитку, заснованого на проведенні структурних реформ, активних процесів глобалізації та високої інвестиційної активності іноземних інвесторів, що характеризується відносно низьким рівнем ВВП на душу населення, слабо розвиненими ринками капіталу та банківсько-орієнтованою економікою, значною волатильністю фінансових активів, макроекономічною нестабільністю, високими політичними ризиками та слабкою інформаційною транспарентністю.

Ці країни відносно нещодавно почали відкривати свої ринки в межах процесів глобалізації, завдяки чому їхні економіки стали зростати випереджаючими середньосвітові темпами зростання. Механізмом руху є згадані структурні реформи, які ведуть до вищого економічного розвитку, а також вільного руху капіталу поряд із підвищенням прозорості та ефективності фінансових ринків країни. До

країн, що розвиваються, відносять країни, які ще не класифікуються як розвинені, але рухаються у бік розвинених, тобто проведені реформи в потенціалі повинні привести до порівнянних станів показників, за якими визначається розвиненість тієї чи іншої країни.

Розвинені економіки згідно зі статистикою в середньому зростають на 2,43 % щорічно, тоді як країнам, що розвиваються, притаманні більш високі потенційні темпи зростання економік – 4,52 % при середньосвітових темпах зростання на рівні 3,48 %. Однією з причин цього є ефект низької бази – однаковий абсолютний приріст буде різним для економік різного масштабу: зріла економіка зазнає незначного зростання, тоді як економіка, що розвивається, додаватиме значно більше [5].

У зв'язку з цим характерною рисою країн, що розвиваються, в останні десятиліття стало значне зростання в них інвестиційної активності як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Зростання інвестицій для цих країн означає можливість стабілізації економіки та її дозрівання, оскільки міжнародні потоки капіталу додають ваги фінансовій системі країни через портфельні інвестиції, а також сприяють реалізації довгострокових інвестиційних інфраструктурних проектів через прямі іноземні інвестиції. Багато в чому високі темпи зростання цих країн забезпечуються саме реалізацією масштабних інвестиційних проектів. Причому компанії на ринках країн, що розвиваються, прагнуть зберегти темпи зростання бізнесу через реінвестування більшості прибутку у виробничі процеси замість виплат доходів акціонерам.

Інтерес іноземних інвесторів до економік країн, що розвиваються, підігрівається умовами реалізації інвестиційних програм – часто інвестор може без будь-яких проблем розширювати розпочатий бізнес і відкривати нові напрямки виробництв, не турбуючись про брак дешевих економічних ресурсів і очікуючи високу віддачу на вкладений капітал. У свою чергу, реципієнт даного процесу – країна з ринком, що розвивається, отримує зростання зайнятості та поступовий трансферт технології, що в довгостроковому періоді призводить до значного економічного зростання, тобто скорочення розриву між розвиненим світом і тим, що розвивається.

Безумовно, висока дохідність на вкладений капітал є фактором, який визначає інтерес іноземних інвесторів до ринків країн, що розвиваються. Однак інша сторона інвестиційного процесу – ризики, притаманні подібним ринкам. Високий дохід у більшості випадків говорить про наявність порівнянних ризиків. Для ринків, що розвиваються, вони походять з політичної нестабільності, регуляторних змін, інфраструктурних проблем, волатильності національної валюти, обмеженого ринку капіталу та його низької ліквідності, високої частки держави в економіці, в цілому нестабільності економічної ситуації – високої ймовірності виникнення паніки на ринках, спекулятивних операцій тощо.

У зв'язку з цим характерним для цих країн є те, що держава не тільки виконує регулюючі економічні функції, а й стає суб'єктом економічних відносин. Це матеріалізується в державному секторі економіки, що створюється. Особлива роль держави реалізується в умовах необхідності розвитку приватного підприємництва та специфіки діалектики економіки й політики. Якщо в розвинених країнах посилення економічних функцій держави відбувається внаслідок високого рівня усуспільнення виробництва, проведення політики макроекономічної стабілізації, то в країнах, що розвиваються, зміцнення економічних функцій держави є результатом відсталості, значної архаїчності та дезінтегрованості соціально-економічної структури. Життєво важливою проблемою є досягнення економічної незалежності, розвиток національного господарювання, коли саме держава виступає домінантною силою у вирішенні цього завдання.

Держава впливає на соціально-економічну структуру не тільки через систему управління, але й через державний сектор як безпосередній учасник економічних відносин. Звідси й різні форми прояву економічної функції держави.

Перша з них – це законодавчі та інші правові акти, впровадження відповідних структур оподаткування, проведення певної політики у сфері нагромадження, тобто непряма функція. Інша форма – безпосередня участь держави у сфері виробництва та обігу, володінні підприємствами, банками, об'єктами інфраструктури. Саме ця форма є основною для більшості країн, що розвиваються.

У цілому оптимальний за розмірами (в основному до 30 %) і структурою державний сектор відіграє в цих країнах важливу роль у досягненні економічної незалежності, самостійності та подоланні економічної відсталості. Все більшого значення набуває непряма участь держави в економіці через систему її регулювання.

Тісні торговельні та фінансові зв'язки між країнами, що розвиваються, зміцнили їх стійкість як групи країн: ці країни все більше торгують між собою, а не з країнами з розвиненою економікою, причому розширення торгових потоків між ними супроводжується збільшенням фінансових потоків усередині цієї групи. Крім того, рівні доходів на душу населення, що підвищуються, і середній клас, який швидко зростає, привели до збільшення розмірів внутрішніх ринків, що зробило країни, що розвиваються, потенційно менш залежними від зовнішньої торгівлі для отримання вигод від економії при збільшенні масштабів у структурі їх виробництва, а також менш схильними до обвалів експорту.

Проте хоча країни, що розвиваються, досягли високого рівня зрілості в багатьох відносинах, вони, як і раніше, стикаються з серйозними проблемами внутрішньої економічної політики, які можуть обмежити потенціал їх зростання. Розвиток фінансового ринку має істотне значення для більш ефективного спрямування внутрішніх та зовнішніх заощаджень на цілі продуктивних інвестицій. Це, у поєднанні з ретельно опрацьованими системами соціального захисту, має важливе значення для більш рівномірного розподілу результатів економічного зростання. Слід приділяти основну увагу більш збалансованому зростанню, а не дотримуватися вузької спрямованості збільшення загального обсягу ВВП без урахування наслідків для розподілу та навколишнього середовища.

Узагальнюючи, можна визначити таким чином ***специфіку*** участі країн, що розвиваються, у глобальній економіці:

- у багатьох країнах, що розвиваються, значна частина експортних доходів забезпечується за рахунок декількох товарних позицій, в основному природних ресурсів або сільськогосподарських продуктів. Така структура експорту загрожує погіршенням умов

зовнішньої торгівлі. Нарощування обсягів експорту обертається часто зниженням світових цін на цей товар і втратами виграшів від зовнішніх операцій;

- експорт, що містить продукцію з низькою доданою вартістю, не забезпечує на світовому ринку найвищих доходів. Скарги цих країн на нееквівалентний обмін не завжди обґрунтовані. Їм слід докласти зусиль до переробки видобутої продукції, підвищуючи частку доданої вартості в товарному експорті;
- у більшості країн, що розвиваються, спостерігається залежність економічного зростання від припливу іноземних активів і накопичення значної зовнішньої заборгованості. Виняток становлять нафтовидобувні країни;
- більшість цих країн ще наприкінці XX ст. потрапили у боргову пастку, тому що виявилися нездатними не лише повернути свої борги, але й платити за них відсотки. Безумовно, боргова пастка призводить до тривалого відтоку частини їх ресурсів за кордон;
- низька ємність внутрішнього ринку і слабкі позиції національної валюти провокують «витік» національного капіталу. Державне регулювання в цих країнах часто спрямовується на те, щоб перешкоджати відтоку фінансових ресурсів за кордон;
- жорсткий валютний контроль при слабкій, часом неконвертованій валюті призводить до формування «чорних» валютних ринків, що послаблює національні позиції країни;
- країни, що розвиваються, маючи більш низькі доходи своїх громадян порівняно з рештою світу, стали на світовому ринку постачальниками робочої сили як некваліфікованої, так і кваліфікованої.

Отже, країни, що розвиваються, – це особлива категорія держав, що зберігають, хоча і різною мірою, певні спільні ознаки соціально-економічного відставання, у тому числі багатоукладність господарства, традиційні форми власності й суспільних інститутів, низьку продуктивність суспільної праці, однак мають водночас велику диференціацію за рівнем доходів, технологіями, розвиненістю ринків, продуктивністю праці тощо.

14.2. МОДЕЛІ ТА ДИНАМІКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Існують різні, іноді конкуруючі між собою моделі економічного розвитку країн, що розвиваються.

Модель лінійних стадій зростання. Багато теоретиків розглядали процес розвитку як серію послідовних стадій економічного зростання, через які повинна пройти будь-яка країна. Відповідно до такої теорії країнам, що розвиваються, для того щоб повторити історичну еволюцію більш розвинених країн, було потрібно лише домогтися оптимальних рівнів і комбінації інвестицій, заощаджень та іноземної допомоги. Розвиток в даному випадку розумівся як синонім високих загальних темпів економічного зростання.

Всі країни прагнуть розвитку. Економічний прогрес – важливий, але не єдиний компонент розвитку. Розвиток – це не просто суто економічне явище. Воно охоплює не тільки матеріальний та фінансовий боки життя. Розвиток слід розуміти як багатовимірний процес, що включає реорганізацію всієї соціально-економічної системи.

Отже, ***економічне зростання*** – це збільшення виробництва і споживання тих самих товарів і послуг з часом. ***Економічний розвиток*** – це, перш за все, поява якісно нового, не відомого раніше – інновацій в усіх сферах життя.

Теорія структурних перетворень акцентує увагу на механізмі перетворення переважно аграрної економіки країн, що розвиваються, в господарство з більш розвиненою галузевою структурою й більш високим рівнем урбанізації. Для аналізу тут використовуються неокласичні поняття ціни та розподілу ресурсів, а також сучасні економетричні методи. Широко відомим прикладом підходу структуралістів до розвитку є двосекторна модель трудонадлишкової економіки А. Льюїса.

Двосекторна модель трудонадлишкової економіки А. Льюїса, створена у середині 1950-х рр., є однією з найвідоміших теоретичних моделей розвитку, в центрі уваги якої знаходиться структурна трансформація натуральної споживчої економіки. За цією моделлю, слаборозвинена економіка складається з двох секторів:

1) традиційний сектор з натуральним сільським господарством, прихованим перенаселенням і нульовою граничною продуктивністю праці. Така ситуація дозволила Льюїсу ввести поняття надлишкової робочої силі в цьому секторі, яку можна вилучити звідти, не зменшуючи обсяг виробництва;

2) високопродуктивний сучасний сектор, до якого належать міська промисловість і до якого поступово переміщується робоча сила з сільського господарства.

Основну увагу в моделі приділено міграції робочої сили з села в місто й зростанню виробництва й зайнятості в сучасному секторі. Як міграція, так і зайнятість у сучасному секторі залежать від економічного зростання всередині нього, що в свою чергу визначається накопиченням капіталу й рівнем інвестицій у промисловість. Такі інвестиції здійснюються за рахунок реінвестування прибутку капіталістами сучасного сектору. Зарплата передбачається фіксованою на рівні, що перевищує середні доходи працівника традиційного сектору (Льюїс вважав, що зарплата в місті повинна бути, як мінімум, на 30 % вище, ніж у селі, що буде створювати достатні стимули для міграції).

Процеси самопідтримуючого зростання й збільшення зайнятості тривають доти, поки вся зайва сільська робоча сила не буде поглинена новими галузями промисловості. Потім нові робочі руки вже не можуть вилучатися з села без зниження виробництва продовольства. Завершується структурна перебудова господарства, і центр економічної активності переміщується із традиційного аграрного сектору в сучасну міську промисловість.

Ця модель, яка зіграла величезну роль на ранніх етапах аналізу структурних зрушень і взаємодії між секторами в ході розвитку, сьогодні потребує значної модифікації для приведення у відповідність із нинішньою ситуацією в країнах, що розвиваються. Слід врахувати також сучасні найважливіші чинники: працезберігаючий характер сучасного технічного прогресу, втечу капіталів, найчастіше відсутність будь-яких надлишків робочої сили на селі, зростаюче міське безробіття і, незважаючи на це, тенденцію до зростання зарплати.

Теорія зовнішньої залежності. Сьогодні вже ніхто не стане стверджувати, що проблема розвитку країн, що розвиваються, зводиться

до усунення браку капіталу, іноземних технологій та управлінських навичок. Зауважимо, що це саме ті проблеми, де розвинені країни теоретично могли б допомогти країнам, що розвиваються. Проте численні невдачі й зростаюче розчарування в моделях стадій росту та структурних перетворень привели до значного поширення прямо протилежного підходу – парадигми зовнішньої залежності, яка була спробою об'єднати економічні та соціальні чинники в єдиній моделі світового розвитку.

У 1970-ті рр. ідеї зовнішньої залежності отримали велику популярність в країнах, що розвиваються.

Теорія зовнішньої залежності розглядає країни, що розвиваються, як суспільства, скуті інституційними, політичними та економічними обмеженнями (як зовнішніми, так і внутрішніми) і пов'язані з багатими країнами відносинами залежності й панування. У цій теорії існують три напрями: неоколоніальна модель залежності, помилкова парадигма розвитку й теорія дуального розвитку.

Неоколоніальна модель залежності є побічним продуктом теорії марксизму, яка пов'язує слаборозвиненість країн, що розвиваються, з історично сформованою нерівноправністю багатих і бідних країн у світовій капіталістичній системі. Центр системи (багаті країни) усвідомлено чи мимоволі експлуатує периферію (країни, що розвиваються), нехтує їхніми інтересами, що ускладнює або робить неможливим самостійний розвиток бідних країн.

Ідеологія та діяльність місцевих еліт у країнах, що розвиваються, часто гальмує реформи, здатні поліпшити умови життя широких верств населення, іноді навіть призводить до погіршення цих умов і увічнення слаборазвиненості. Теорія неоколоніалізму пояснює зростаючу вбогість у країнах, що розвиваються, значною мірою політикою і самим існуванням розвинених країн і пов'язаних з ними невеликих, але впливових компрадорських груп всередині країн, що розвиваються. Економічна відсталість постає тут як нав'язане ззовні явище, на відміну від моделей стадій зростання та структурних зрушень, де головними були внутрішні обмеження розвитку (дефіцит накопичень або кваліфікованих кадрів). Революційна боротьба або, як мінімум, докорінна перебудова світової

економічної системи є єдиним засобом звільнення країн, що розвиваються, від прямого і непрямого контролю розвинених країн.

Другий, менш радикальний напрям підходу теорії зовнішньої залежності, – ***хибна парадигма розвитку,*** яка пояснює відсталість країн, що розвиваються, помилковими порадами не знайомих з місцевою специфікою консультантів із розвинених країн, що працюють в різних організаціях міжнародної дво- та багатосторонньої допомоги розвиткові, і часто, маючи найкращі наміри, виступають з упереджених етноцентричних позицій. Консультанти розробляють складні концепції та теоретичні побудови, всілякі економетричні моделі, реалізація яких призводить до неправильної і неадекватної політики. У країнах, що розвиваються, існує низка особливих інституційних чинників – різні традиційні структури (племінні, кастові, класові), вкрай нерівномірний розподіл землі та доступ до банківського кредиту, контроль вузьких елітних груп над непропорційно великою власністю всередині країни й за кордоном. У цих умовах політика, побудована на таких провідних західних теоріях у багатьох випадках грає на руку лише інтересам впливових елітних груп усередині країни й за її межами.

Крім того, ще одним аргументом помилкової парадигми розвитку є той факт, що в країнах, що розвиваються, провідні вчені, лідери профспілок, економічні радники урядів та інші чиновники свого часу здобули освіту в розвинених країнах, і в їхній свідомості вкоренилися чужі концепції, зовні привабливі, але непридатні до місцевої ситуації теоретичні моделі. Погано або взагалі не знаючи, як вирішувати реальні проблеми розвитку, вони часто, стають апологетами існуючих інституційних структур та вузькогрупових інтересів.

У неявному вигляді в моделі структурних перетворень і в явному в теорії залежності міститься поняття ***дуальних товариств*** – бідних і багатих націй у світовому масштабі й острівців багатства в морі злиднів всередині країн, що розвиваються.

Теорія дуального розвитку і дуалізм як поняття широко використовується в теорії розвитку. Воно означає відтворення й поглиблення розриву між багатими і бідними на всіх рівнях. Основу дуалізму складають чотири положення.

1. Набір специфічних умов, коли в межах однієї системи з'являються «вищі» й «підлеглі» рівні. Прикладами дуалізму є сусідство сучасного й традиційного секторів у моделі Льюїса, наявність у межах єдиного суспільства багатої високоосвіченої еліти й маси неосвіченого населення, а також співіснування у світовій економіці потужних і багатих промислових націй поряд зі слабкими та бідними аграрними країнами.

2. Дуальні структури відтворюються постійно: міжнародні контрасти між багатством і бідністю не зникають з часом і нерівність вищих і підлеглих елементів системи зберігається. У неявному вигляді розрив між багатими і бідними міститься вже в моделях стадій зростання та структурних перетворень, на користь чого говорить і зростаюча нерівність доходів між країнами.

3. Розрив між вищими і нижчими елементами системи не лише не зменшується, а зростає: з кожним роком збільшується відставання країн у продуктивності праці.

4. Вищі елементи практично нічим не сприяють розвитку нижчих. У реальності вони можуть навіть штовхати їх униз.

Незважаючи на всі ідеологічні відмінності, прихильники підходів неоколоніальної залежності, помилкової парадигми розвитку і дуального розвитку відкидають виняткову роль, яку традиційна економічна теорія відводить показнику зростання ВВП. На противагу йому теоретики залежності відводять вирішальну роль дисбалансу у співвідношенні сил на міжнародній арені й необхідності докорінних економічних, політичних та інституційних реформ як усередині країн, так і в світовому масштабі. В крайньому випадку прихильники подібних теорій вимагають експропріації приватної власності, сподіваючись, що державна власність і контроль будуть більш ефективним засобом боротьби з бідністю, дозволять збільшити зайнятість, пом'якшити нерівність у доходах і підняти рівень життя широких мас (включаючи розвиток охорони здоров'я, освіти і культури).

В цілому, в кожному з цих підходів можна черпнути щось корисне. Внесок кожного з них можна оцінити при розгляді таких проблем, як бідність, зростання населення, безробіття, комплексний розвиток села, зовнішня торгівля та охорона навколишнього середовища.

Особливості моделей економічного розвитку латиноамериканських країн, що розвиваються, обумовлені тим, що в основі свого розвитку вони мають не тільки надлишкові трудові ресурси, а й масштабну видобувну промисловість. Справа в тому, що найбільші країни континенту наділені значними і різноманітними корисними копалинами. Наприклад, Бразилія має унікальний комплекс мінеральних ресурсів (близько 50 видів), Чилі – найбільший світовий виробник міді.

Проте серйозні зрушення в економіці регіону почали відбуватися з переходом у 1950-ті рр. до ***імпортозаміщення як стратегії індустріалізації***, характерними рисами якої стали:

- нарощування виробництва в галузях важкої промисловості;
- збільшення експорту сировини;
- практичне здійснення протекціонізму з метою захисту місцевих виробників: імпорт інвестиційних товарів для промисловості субсидувала держава, а на імпорт товарів споживчого призначення були введені високі мита.

Подібна стратегія розвитку протягом 1950–1970-х рр. забезпечувала країнам регіону темпи зростання 5–6 % на рік. Однак вже до кінця 1960-х рр. стали помітні серйозні обмеження моделі імпортозаміщення як стратегії індустріалізації: відсутність вітчизняного виробництва промислових товарів, що залишилося без зміни рівня кваліфікації робочої сили, наростаюча проблема безробіття тощо. У 1970-ті рр. для продовження економічного зростання латиноамериканські країни почали в масовому порядку імпортувати відсутні на внутрішньому ринку товари, продовжуючи інвестувати кошти в розвиток видобувних галузей промисловості. Джерелом фінансування служили зовнішні позики, і в результаті нафтової кризи зовнішній борг регіону постійно зростав.

Все це вимагало переходу до нової моделі розвитку, яка отримала назву ***«креольський лібералізм».*** Суть його зводилася до поєднання непоєднуваних на перший погляд моделей розвитку держави: жорстка політична влада плюс ліберальний економічний порядок із сильним приватним сектором та найжорсткішим виконанням діючих у країні законів. В основі нової моделі – орієнтація на зовнішні чинники розвитку. При цьому становлення експортоорієнтованої економіки та

провідна роль держави у її створенні та регулюванні переходять до приватного сектору.

В Аргентині, наприклад, у 1989 р. було прийнято закон, який прирівнював іноземного інвестора до національного. У результаті 28 % держвласності перейшло до американського капіталу, 24 % – до іспанського. У 1988 р. до Конституції Бразилії було внесено поправки, які дозволяли здійснювати приватизацію в нафтовій промисловості, електроенергетиці, фінансовій сфері. У програму приватизації було включено найбільші підприємства гірничорудної промисловості, чорної металургії, авіаційного транспорту, зв'язку, найбільші банки. Найбільші надходження від приватизації були в Аргентині (18,5 млрд дол. США) і Бразилії (9,1 млрд дол. США). Причому 39,7 % цих доходів склали кошти, отримані від іноземців [3].

Починаючи з 1980-х рр. в більшості країн регіону було проведено реформи фінансової системи, які включали:

- скасування обмежень відсоткової ставки;
- зменшення частки обов'язкового резервування до 15 %;
- скорочення програм кредитування за пільговими ставками;
- приватизацію державних комерційних банків;
- підвищення ролі центральних банків, посилення їх незалежності від уряду та Міністерства фінансів тощо [3].

У результаті вжитих заходів відбулося зміцнення іноземного капіталу в банківській сфері. Великі зміни відбулися у встановленні валютного режиму. До початку реформ застосовувалися фіксовані валютні курси, яким була притаманна множинність, і, внаслідок цього, поширений нелегальний валютний ринок, ціни на якому були вищі за офіційні в кілька разів. Після лібералізації валютного курсу різниця між нелегальним і офіційним валютними курсами зникла.

Реформи в галузі зовнішньоекономічних зв'язків було націлено на лібералізацію зовнішньої торгівлі, потоків капіталу і валютних режимів. З часів Великої Депресії 1929–1932 рр. в країнах регіону проводилася політика жорсткого регулювання зовнішньої торгівлі з встановленням високих митних зборів, наданням пільг імпортерам, забороною ввезення / вивезення окремих товарів. З початку 1990-х рр. стала

проводитися політика «поєднання внутрішньорегіональної відкритості з відкритістю економіки кожної країни для третіх країн». У результаті середній рівень митних тарифів у країнах регіону знизився за період 1990–2000 рр. з 44,6 до 13,1 % [3].

Реформи в латиноамериканських країнах орієнтувалися в першу чергу на досягнення макроекономічної стабілізації. Так, нейтралізація бюджетного дефіциту як головного чинника інфляції протягом десятиліть призвела до різкого уповільнення зростання цін. Найважливішим результатом досягнутої макроекономічної стабілізації стало пожвавлення підприємницької активності.

Очевидно і те, що в цій латиноамериканській моделі розвитку виявилися загальні недоліки. Так, загострилася проблема бюджетного дефіциту, внаслідок цього відбулося загрозливе зростання внутрішнього боргу. У процесі ринкових перетворень в латиноамериканських країнах повсюдно зросли диспропорції між окремими регіонами, більшість з яких стали депресивними. Природним наслідком цього стало падіння життєвого рівня, зростання майнової нерівності, «вимивання» середніх соціальних верств на цих територіях. Але незважаючи на явні витрати, підсумок реформ у латиноамериканських країнах – включення країн регіону в міжнародний обмін на новому щаблі його розвитку.

У 1999 р. було прийнято рішення щодо утворення Європейсько-південноамериканської зони вільної торгівлі на базі об'єднання потенціалу ЄС і МЕРКОСУР, що вивело інтеграційні процеси для латиноамериканських країн на новий рівень. При цьому формується власна національна модель економічного оновлення, переважна лінія якої – «переробна модернізація», тобто що йде через реорганізацію існуючих галузей, через переклад технологій на більш ефективну основу, а виробництво – у форму, адекватну передовим стандартам, через впровадження в традиційні галузі схем сучасного менеджменту.

Таким чином, латиноамериканські країни мають сприятливі передумови для всебічного економічного розвитку.

Особливої уваги заслуговують моделі економічного розвитку групи країн, що розвиваються, які почали перехід від адміністративно-командної (планової) моделі економіки до ринкової економіки:

наприкінці 1970-х рр. – Китай, у 1980-х рр. – країни Східної Європи і на початку 1990-х рр. – Україна і колишні радянські республіки.

Взагалі ці країни – це держави, які перебувають у процесі реформування політичної та соціально-економічної структури, трансформації існуючих тут раніше адміністративно-командних економічних систем у ринкову економіку. Йдеться про сукупність постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи і колишні радянські республіки. За ознакою проголошення та проведення ринкових перетворень до групи перехідних можна віднести й такі азійські держави, як В'єтнам і Китай. Але метою процесу реформування тут було визначено не відмову від соціалістичної системи, а її вдосконалення за допомогою ринку та створення змішаної економіки при збереженні влади за компартією. Однак і тут відбувається реальний процес трансформації колишньої неринкової системи у ринкову, хоча й зі своєю специфікою. Це дає підстави економістам-аналітикам виділяти цей регіон як окрему частину світового господарства і робити узагальнення, властиві лише даним країнам.

У міру трансформації економіки й руху в бік ринку різні країни використовували різні моделі системних реформ. За своєю суттю перетворення, розпочаті в цих країнах, виявилися революційними й торкнулися найширшого спектру суспільних відносин. Ці системні перетворення одержали назву ***системних реформ***, оскільки вони являють собою корінні зміни сформованих роками типів соціально-економічної системи, в той час як позасистемні реформи не змінюють всю систему в цілому, а лише спрямовані на зміну будь-якого з її елементів.

Основні напрями системних ринкових перетворень, що мають бути реалізовані в процесі трансформації цих суспільств, можна розподілити на чотири категорії, які тісно пов'язані та взаємодіють між собою:

1. Перегляд ролі держави, який, окрім іншого, передбачає:

- проведення законодавчої реформи, складовими якої є конституційна, майнова, банківська, контрактна та інші реформи;
- реформування законодавчих інститутів;
- регулювання діяльності природних монополій;
- реалізацію необхідних інструментів та інституційних механізмів непрямого керування економікою, а саме: податкової системи,

контролю за бюджетом і видатками, інститутів непрямого кредитно-грошового регулювання;

- відповідні зміни у соціальній сфері, тобто створення системи страхування від безробіття при непрацездатності, реформування системи соціальних послуг (охорони здоров'я, освіти тощо), пенсійного забезпечення.

2. Макроекономічна стабілізація, основними інструментами якої є проведення жорсткої податкової та кредитної політики, вирішення проблеми надлишкової грошової маси, перегляд показників витрат з метою врегулювання зовнішніх розрахунків.

3. Розвиток приватного сектору, приватизація, реформа виробничої структури передбачають:

- спрощення процедур закриття й відкриття підприємств;
- оформлення права приватної власності;
- чітке формування та розподіл права власності (власність на землю, промисловий капітал, житловий фонд і реальну нерухомість);
- галузеву й виробничу реформу, ліквідацію монополій.

4. Реформа цін і ринків. Йдеться про реформування всіх видів ринків: ринку товарів і послуг, праці, фінансового ринку тощо; лібералізацію цін, лібералізацію зовнішньої торгівлі, вивільнення структури заробітної плати, реформування відсоткових ставок.

Традиційно системні реформи поділяють на два різновиди, залежно від темпів і методів їх проведення.

Радикальні реформи відомі також як ***«шокова терапія»*** – це вкрай рішучі, радикальні перетворення, що проводяться швидкими темпами й націлені на найкоротшу зміну пануючої економічної системи.

З іншого боку, ***«градуалістичний підхід»*** у главу кута ставить поступові системні реформи, націлені на еволюцію, а не революцію в економічній системі.

Ще більш глибоким є поділ реформ на два шляхи:

1) створення односекторної ринкової економіки;

2) формування двосекторної економічної системи.

У першому випадку мова йде про докорінну зміну не тільки економічної системи, але й про повне руйнування політичної ідеології,

викорінення планово-розподільного механізму, що існував у господарстві, ще до створення інститутів ринкової економіки. Таким шляхом йшли країни Центральної та Східної Європи і, зокрема, пострадянські країни. Реформи в цих країнах, як радикальні, так і поступові починалися вже після тотального знищення існуючої до цього політичної системи й викорінення планового господарства.

Двосекторну економічну модель почав створювати Китай та В'єтнам. Основними характеристиками такої моделі є:

- збереження директивного плану за основними економічними показниками;
- контроль держави за цінами на базові товари та послуги;
- державне фінансування інфраструктурних проектів;
- жорстке регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- формування державної кредитної системи.

Для всіх колишніх радянських республік вибір, як уже зазначалося, було зроблено на користь односекторної моделі системних реформ. Тоді з'явилася альтернатива: використовувати «шокову терапію» або «градуалістічний підхід». Проте з часом стало очевидно, що, руйнуючи політичний режим і трансформуючи економічний ландшафт в односекторній моделі, надзвичайно складно послідовно проводити реформи в одному обраному темпі: або поступово, або швидко.

У результаті в багатьох країнах Східної Європи стали очевидні переваги двосекторної «градуалістської» моделі, порівняно з односекторною «шоковою», а саме:

- менші соціальні потрясіння, виражені, перш за все, в меншій соціальної стратифікації та диференціації населення за рівнем доходу;
- менш різке падіння виробництва;
- менша психологічна напруга в суспільстві, тому що реформи в двосекторній поступовій моделі відбуваються повільніше, відповідно, люди мають можливість адаптуватися до мінливих життєвих умов.

Однак важливо зазначити, що, як часто буває в економіці, не можна стверджувати, що будь-яка модель із вище описаних пріоритетів є більш ефективною. Все залежить від умов її застосування, від особливостей країни й конкретних обставин, що існують у країні на момент початку реалізації реформ.

14.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Китай

Китайська Народна Республіка (КНР) посідає перше місце у світі за обсягами ВВП, розрахованим за ПКС (див. табл. 13.1), та сукупного експорту, а також третє місце у світі за розмірами території. Загальна довжина сухопутних кордонів складає понад 15 тис. км. На сході країна омивається морями Тихого океану, що є потенційно зручним виходом на світові морські шляхи.

Китай є світовим лідером із виробництва більшості видів промислової продукції. Найбільший світовий експортер («фабрика світу») та один із головних ринків збуту. Має у своєму розпорядженні найбільші у світі золотовалютні резерви.

У 2022 році на частку Китаю припало 24,8 % світових витрат на НДДКР. У цьому ж році він витратив на науку та технології 2,55 % від ВВП – більше, ніж на армію, і піднявся на 11 місце у рейтингу Глобального інноваційного індексу. У Китаї знаходиться 21 зі 100 провідних науково-технологічних кластерів світу, три з яких увійшли до першої десятки рейтингу: Шеньчжень – Гонконг – Гуанчжоу, Пекін і Шанхай – Сучжоу.

Є великою державою – потенційною наддержавою, економічною наддержавою, постійним членом Ради безпеки ООН. Одна з провідних космічних держав світу, має ядерну зброю і найбільшу у світі армію за чисельністю військовослужбовців.

Китай є найбільш населеною країною світу з 1,41 млрд осіб. У XX ст. КНР пройшла через три найвищих демографічних хвилі. Перша хвиля (1950–1961 рр.) збільшила чисельність населення Китаю на 117 млн осіб. Ця хвиля була «погашена» в результаті продовольчої кризи 1953–1961 рр., що вилилось у скороченні населення на 40 млн осіб. Найбільш високою виявилася друга хвиля (1962–1984 рр.). За цей період населення Китаю зросло на 383 млн осіб. Третя хвиля (1985–1996 рр.) була найнижчою. Приріст населення в цей період склав 180 млн осіб. Таким чином за 50 років населення КНР збільшилося приблизно на 700 млн осіб, тобто більше ніж подвоїлося (зростання у 2,3 рази).

Незважаючи на динамічні процеси урбанізації країни, лише 47 % її населення проживає в містах. При цьому близько 90 % населення сконцентровано в східній частині країни.

Протягом останніх трьох десятиліть (з кінця 1970-х рр.) Китай був одним зі світових лідерів за темпами економічного зростання: у середньому близько 10 % щороку. Поставлене в 1980 р. завдання збільшити до 2000 р. національне виробництво товарів і послуг в 4 рази було виконане достроково – в 1995 р. Причому, починаючи з 1990- х років минулого століття Китай стрімко нарощує експорт у секторі високих технологій і вже у 2007 році перегнав за цим критерієм багаторічного лідера – США [5].

У цілому за 1978–1997 рр. обсяг ВВП Китаю збільшився в 5,7 рази, а в розрахунку на душу населення – в 4,4 рази. Лише з 2012 р. цей темп дещо уповільнився і зростання ВВП становило близько 8 % (табл. 14.1).

Таблиця 14.1

Основні показники економіки Китаю за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	30 327
Частка у світовому ВВП, %	18,48
ВВП, трлн дол. США	27,73
ВВП на душу населення, дол. США	12 556,3
Населення, всього осіб, млрд	1,41
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,7
Безробіття, %	4.6
Інфляція, %	1,0
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-205,94
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,9
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	2,40
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	20,0
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	30
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	462,81
Частка населення, що користується Інтернетом, %	73

Джерело: [8].

Початок перетворення економіки Китаю пов'язаний зі здійсненням політики імпортозаміщення. Метою прискореної індустріалізації періоду 1949–1978 рр. було створення цілісної промислової системи, особливістю – створення важкої індустрії. Розвиток економіки в цей період до 1960-х років багато в чому залежав від економічних відносин із

СРСР й іншими країнами соціалістичного табору. Саме тоді були закладені основи важкої й оборонної індустрії, з'явилися нові галузі промисловості: тракторна, автомобілебудування, сучасне приладобудування тощо. Ізоляція від світогосподарських зв'язків (1960–1970-ті рр.), «великий стрибок» (1958–1980 рр.), «культурна революція» (1966–1976 рр.) прирекли КНР на тривале техніко-технологічне відставання. Разом з тим це був період пошуку нової стратегії економічного зростання, усвідомлення неможливості застосування позаекономічних методів примусу й подальшої ізоляції країни.

Зміна позицій політичного керівництва відбулася під впливом досвіду Японії, Південної Кореї й Тайваню, що продемонстрували якісно інший шлях розвитку на базі світових досягнень НТР та участі в міжнародному поділі праці. Перехід до політики реформ і відкритості, що почався в 1980 р., – новий етап пошуку стратегії розвитку, мета якого – залучення іноземного капіталу, модернізація промисловості, підготовка кадрів, установлення міцних зв'язків зі світовим ринком.

До середини 1990-х років були створені особливі економічні райони й інші форми локального застосування ринкових методів господарювання. Були зроблені великі закупівлі за кордоном техніки й технологій. До КНР стали надходити іноземні капіталовкладення; основна їхня маса (60 %) належала представникам закордонної китайської діаспори (хуацяо), що намагалися завоювати позиції на світовому ринку, використовуючи дешеву китайську робочу силу.

Результатами розвитку імпортозаміщення були: підвищення темпів економічного зростання, формування внутрішнього ринку, скорочення сфери централізованого матеріально-технічного постачання й розподілу по картках, скорочення чисельності голодуючого населення, прихід ТНК, виникнення нових галузей промисловості, розвиток сфери послуг.

Зростаючий приплив іноземного капіталу і його орієнтація на зовнішні ринки підштовхнули китайське керівництво до вибору нової стратегії й тактики розвитку – переходу до експортної орієнтації народного господарства. У результаті активної зовнішньоекономічної діяльності в 1997 р. за обсягами зовнішньоторговельного обігу країна вийшла на 10-те місце в світі. Вирішальну роль у цьому зіграли підприємства за участю іноземного капіталу.

Важливою рисою соціально-економічної моделі Китаю є специфіка системного реформування. Воно здійснюється на основі колишнього ідеологічного курсу на будівництво соціалізму при збереженні політичної системи з монополією комуністичної партії на владу. Проте були зроблені рішучі кроки щодо переходу економіки на ринкові рейки, при цьому вдалося не тільки уникнути трансформаційного спаду (характерного для постсоціалістичного реформування), але й забезпечити високий динамізм економічного розвитку, стабільне поліпшення показників рівня життя населення.

Характерною рисою китайських системних економічних реформ є поступовість, еволюційне їхнє здійснення при можливості зворотних рухів. Заставою успішного реформування виступає збереження й зміцнення діючих інститутів сильної державної влади. Збереження оболонки соціалістичної ідеології дозволяє пом'якшити психологічне навантаження нововведень, ринкові цінності поступово включаються в структуру державної ідеології й стають звичними і доступними більшості населення. При цьому ідеологія еволюціонує в міру розвитку ринкової економіки: населенню прищеплюється почуття гордості з приводу економічних успіхів і посилення позицій на світовому ринку, пропагується необхідність національної консолідації, соціально-політичної стабільності.

З економічними перетвореннями в Китаї пов'язана активізація зовнішньоекономічної діяльності. Політика відкритості світу вважається необхідною умовою модернізації країни. Відбулися зрушення у товарній структурі експорту в бік збільшення продукції обробної промисловості, особливо машинобудування і легкої промисловості.

Поступовість імпортної лібералізації пов'язана зі збереженням досить високого рівня протекціоністського захисту китайського ринку, що є невід'ємною частиною індустріальної політики.

Поступовість лібералізації експорту пов'язана зі спрощенням доступу підприємств до зовнішньоекономічної діяльності. Характерна риса вмілої політики держави щодо стимулювання іноземних вкладень – надання підприємствам з іноземною участю спеціальних пільг (податкових, митних, валютних і т. д.). У міру активізації припливу іноземного капіталу й поглиблення ринкових реформ відбувається

поступове вирівнювання режимів господарювання для національних й іноземних інвесторів, головним чином за рахунок поширення аналогічних умов на китайські підприємства. Політика стимулювання іноземних інвесторів заснована на принципі диверсифікованості: використовуються різні організаційні форми спільних підприємств, різноманітні типи вільних економічних зон, диференційовані методи податкового стимулювання інвестицій.

Заслуговує на увагу розмаїтість ***зон спільного підприємництва:***

- ***спеціальні економічні зони*** (південно-східне узбережжя Китаю), де експортна спрямованість промисловості поєднується з розвитком сільського господарства, фінансового сектору, туризму тощо;
- ***зони економічного й технічного розвитку,*** що орієнтовані на модернізацію сформованих індустріальних комплексів;
- ***«відкриті» приморські зони,*** які займають значну частину сільських районів і орієнтовані на розвиток експортних трудомістких галузей промисловості;
- ***зони високих технологій*** передбачають створення науково-виробничих парків, функція яких – розробка принципово нових технологій і матеріалів, організація експериментальних дрібносерійних виробництв;
- ***зони вільної торгівлі*** (вільні митні зони), які спеціалізуються на експортно-імпортних операціях;
- ***прикордонні відкриті зони,*** що орієнтовані на розвиток сфери послуг, пов'язаної з транскордонною торгівлею.

Безпрецедентні соціально-економічні успіхи КНР стали однією з найважливіших подій світової економічної історії останніх кінця XX – початку XXI ст. Це відобразилося в зростанні обсягів промислового виробництва і зайнятті лідируючих позицій у світі з виробництва багатьох видів продукції. Китай є світовим лідером у виробництві вугілля, сталі, цементу, зерна, м'яса, бавовни, знаходиться на передових світових позиціях із видобутку нафти та виробництву електроенергії. Останнім часом у промисловому виробництві Китаю зросла частка продукції машинобудування, зокрема побутової електротехніки, а також товарів легкої промисловості (одяг, текстиль). КНР вийшла на перше місце у світі за виробництвом легкових автомобілів.

Передові міжнародні корпорації розглядають Китай як найбільш перспективний світовий ринок. Китай активно залучає іноземний капітал. Він є одним зі світових лідерів за кількістю підприємств з іноземними інвестиціями.

Значно підвищилась частка Китаю у світовій торгівлі: у 2022 р. на нього припадало 15 % світового експорту і приблизно 11,7 % світового імпорту. Китай очолює рейтинг країн світу з експорту електричних машин, ядерних реакторів, меблів, пластмаси та виробів з неї, чорних металів та виробів з них, предметів одягу, взуття тощо. Також він займає перше місце у світі за обсягами імпорту мінерального палива, нафти та продуктів її перегонки, ядерних реакторів тощо [9].

На сьогодні Китай впевнено займає лідерські позиції у світі за показниками валового експорту високотехнологічної продукції та володіє конкурентними перевагами у цьому секторі у відношенні до основних країн лідерів світового виробництва та торгівлі.

Головними торговими партнерами Китаю є США, Японія, Росія, Південна Корея, країни ЄС, Австралія.

Показники зовнішньоекономічної діяльності свідчать про досить глибоке інтегрування Китаю до світового господарства. Не дивлячись на те, що країна досягла суттєвих результатів за темпами економічного зростання, динамікою та обсягами промислового і сільськогосподарського виробництва, Китай, як і раніше, відстає від провідних промислових країн і багатьох країн із середньорозвиненою економікою за рівнем доходів на душу населення та якістю життя.

Цілком зрозуміло, що Китай у найближчі десятиліття визначатиме глобальні тенденції світового виробництва та торгівлі. Саме експортна орієнтація Китаю свого часу забезпечила стрімке зростання, однак зараз стає серйозною загрозою для його подальшого економічного розвитку. Серед головних загроз економічного розвитку Китаю вчені відзначають недостатній розвиток внутрішнього ринку, високу залежність від експорту і можливого глобального економічного сповільнення чи протекціоністських заходів з боку провідних імпортерів китайської продукції (ЄС та США).

КНР є членом АТЕС, G20, БРІКС, ШОС. У 2010 році Китай ініціював створення міжнародного проєкту «Один пояс та один шлях».

Індія

Республіка Індія – держава в Південній Азії. Населення на початок 2023 року 1,42 млрд осіб, територія – 3 287 263 км², за цими показниками є найбільшою країною Південної Азії. Посідає перше (за іншими даними, друге) місце у світі за чисельністю населення і третє місце у світі за ВВП, розрахованому за ПКС (див. табл. 13.1).

До 1947 року була Британською Індією – частиною Великої Британії.

Упродовж більшої частини своєї історії після здобуття незалежності Індія проводила соціалістичну економічну політику з урядовою участю у приватному секторі, суворим контролем над іноземною торгівлею та інвестиціями. З 1991 року країна розпочала ліберальні економічні реформи, відкривши свій ринок та зменшивши урядовий контроль у сфері економіки. Економіка сучасної Індії увійшла до трійки найбільших економік світу (табл. 14.2).

Таблиця 14.2

Основні показники економіки Індії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	11 874
Частка у світовому ВВП, %	7,25
ВВП, трлн дол. США	3,18
ВВП на душу населення, дол. США	2256,6
Населення, всього осіб, млрд	1,41
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,5
Безробіття, %	7,7
Інфляція, %	5,1
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-27,49
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,4
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	0,66
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	21,4
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	10
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-74,04
Державний борг, % від ВВП	46,5
Частка населення, що користується Інтернетом, %	43

Джерело: [8].

Індія сьогодні демонструє унікальні моделі економічного розвитку, яким властиві певні особливості й специфічні азійські ознаки. Все це у складних умовах розширення та поглиблення глобалізаційних

процесів сьогодення, в яких опинились майже всі країни світу. Важливішим результатом втілення в економіку таких моделей, з точки зору аналізу структури, методів і перспектив світового глобалізаційного процесу, є прискорені темпи економічного зростання. З 1992 по 2015 рік середнє зростання річного ВВП становило 6,8%, що зробило індійську економіку однією з тих, що найшвидше зростають. Протягом 2018–2022 років ВВП Індії зростало у середньому на 7,29 % на рік, що перевищило навіть зростання ВВП Китаю на рівні 6,8 % [7].

Незважаючи на феноменальне зростання номінального ВВП країни, ВВП на душу населення все ще знаходиться нижче середньосвітових значень. За підсумками 2022 року країна посідає 169-те місце у світі за цим показником (2256,6 тис. дол. США) [9].

Чисельність робочої сили в Індії на 2022 рік становила 521,9 млн осіб (друге місце у світі після Китаю): 47 % зайнятих працюють у галузі сільського господарства, 31 % – у галузі послуг і 22 % – у промисловості. Сільськогосподарський сектор 2022 року складав 15,4 % ВВП; сектор послуг та промисловість – відповідно 61,5 % та 23 % [9].

Крім рекордної чисельності, населення Індії має ще одну характерну особливість: воно також є наймолодшим населенням у світі. Такий перекіс у бік працездатного населення створює уряду труднощі, вимагаючи залучення інвестицій до створення робочих місць.

Незважаючи на помітний економічний прогрес, чверть населення країни живе нижче за встановлений державою прожитковий мінімум, який дорівнює 0,40 дол. США на день. Згідно зі статистичними даними, у 2022 році 19 % населення проживало нижче рівня бідності з порогом у 2 долари на день [8].

Головна особливість економіки Індії полягає в тому, що вона лідирує в економічному розвитку, використовуючи для цього досить різні методи. Серед особливостей треба відмітити, що в Індії сума внутрішніх заощаджень була меншою, ніж у Китаї, інфраструктура країни знаходилася в край занедбаному стані, іноземні інвестиції були незначними. І водночас це не стало перешкодою для перетворень.

Взявши вектор на користь розвитку сектору послуг, Індія вирішила проблеми нестачі фінансових ресурсів, нерозвиненої інфраструктурної

складової та нестачі ПІІ. Керівництвом країни були обрані відповідні сильні сторони та здійснений тиск на такі боки індійського суспільства, як добре освічена частина робочої сили, компетентність у галузі інформаційних технологій і вільне володіння іноземними мовами. Результатом такої політики стало активне поширення сфери послуг, в основному щодо створення програмного забезпечення, аутсорсингових технологій, бізнес-процесів, мультимедійного сектору тощо. Індійські реформи продемонстрували, що без активної державної соціальної складової політики, економічне піднесення само по собі не може забезпечити стабільного розвитку суспільства. Така політика є не менш важливим елементом перетворень, аніж ринкові реформи.

Суть політики модернізації в Індії полягала в тому, щоб у досить стислі терміни пройти шлях від протекціонізму й ключової ролі держави в економіці до відкритості світовому ринку й демократизації всього комплексу торговельно-економічних відносин, причому здійснити такі перетворення на основі широкої соціальної бази без нанесення шкоди чинній соціально-економічній системі, поступово та поетапно.

Останнім часом Індія завдяки наявності великої кількості англомовних фахівців-професіоналів стала аутсорсинговим місцем призначення для багатьох мультинаціональних корпорацій і популярним місцем для «медичного туризму». Індія також перетворилася на значного експортера програмного забезпечення, а також фінансових та технологічних послуг.

В основному країна експортує мінеральне паливо, мінеральні олії та продукти їхньої перегонки (22,6 % від загального обсягу експорту країни). Частки наступних за ними категорій товарів значно нижчі.

Що стосується імпорту, абсолютним фаворитом виступає мінеральне паливо, мінеральні олії та продукти їх перегонки з часткою 37 %, за якими так само, як і у випадку з експортом, йдуть перли, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, ювелірні вироби і монети (10,3 %) та електричне обладнання та його частини (9,3 %) [9].

Основними торговими партнерами Індії є США, Китай та ОАЭ.

Індія є членом G20, Південно-Азійської асоціації регіонального співробітництва (СААРК), БРІКС.

Індонезія

Республіка Індонезія – найбільш економіка Південно-Східної Азії. Посідає четверте місце у світі за чисельністю населення і сьоме місце у світі за ВВП, розрахованому за ПКС (див. табл. 13.1).

Незалежність країни проголошено у 1945 році. У минулому була колоніальним володінням Нідерландів.

Ще десять років тому Індонезія займала 44 місце за рівнем конкурентоспроможності у світі. Але сьогодні Індонезію можна віднести до категорії найбільш перспективних в економічному плані країн з ринками, що формуються та розвиваються. З 2002 р. темпи її економічного зростання не опускалися нижче за позначку в 4,2 % аж до пандемії COVID-19 в 2020 році. У 2008–2019 роках Індонезія стала одним із рекордсменів за результативністю макроекономічних показників, займаючи, зокрема, третє місце за середньорічними темпами приросту ВВП на душу населення після Китаю та Індії та перше – за їхньою стабільністю. Взагалі стабільні макроекономічні показники протягом останніх двох десятиліть та амбітні плани уряду вселяють оптимізм щодо майбутнього (табл. 14.4) [9].

Таблиця 14.4

Основні показники економіки Індонезії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	4 036
Частка у світовому ВВП, %	2,43
ВВП, трлн дол. США	1,19
ВВП на душу населення, дол. США	4332,7
Населення, всього осіб	273 753 191
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,5
Безробіття, %	3,8
Інфляція, %	1,6
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-17,11
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,8
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	0,28
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	21,6
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	7
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	29,16
Державний борг, % від ВВП	42,9
Частка населення, що користується Інтернетом, %	62

Джерело: [8].

При цьому в Індонезії в останні десятиліття суттєво поглибилася соціальна нерівність: доходи найбільш заможних 10 % майже в 11 разів перевищують доходи найбідніших 10 % індонезійців, більше ніж 13 % населення проживає нижче рівня бідності [9].

Процес модернізації економіки Індонезії проходив під впливом безлічі специфічних факторів (природних, економічних, соціально-політичних та інституційних), які різною мірою впливали на формування моделі економічного розвитку країни. Проведені реформи, що сприяли в цілому покращенню інвестиційного клімату, забезпечення прав власності, активізації діяльності в країні ТНК та хуацяо (вихідців з Китаю), зумовили тенденцію підвищення частки валових заощаджень та припливу ПІІ у ВВП, що призвело до зростання (а не падіння, як, наприклад, у Японії) частки валових капіталовкладень у ВВП. При цьому зростання останнього показника в Індонезії виявилося вищим, ніж в цілому по країнах з ринками, що формуються та розвиваються.

Наразі в обсязі ВВП частка промислового виробництва складає 42,8 %, сфери послуг – 43,6 %, сільського господарства – 13,6 %. При цьому в промисловості зайнято 13,2 %, у сільському господарстві – 38,9 % та у сфері послуг – 47,9 % працюючого населення [9].

В умовах четвертої промислової революції та бурхливого розвитку технологій уряд Індонезії вживає заходів щодо переорієнтації економіки з «ресурсної» на «економіку знань».

Індонезія також прагне покращити свій інвестиційний клімат, розробляючи нові податкові режими, які, як очікується, відповідатимуть передовим міжнародним практикам. Цифрова економіка Індонезії, ймовірно, відіграватиме все більш істотну роль, стане одним із ключових факторів створення робочих місць та економічного зростання.

Основними статтями експорту є вугілля (найбільший експортер енергетичного вугілля у світі), нафта, газ, каучук, електроустаткування, текстиль, деревина.

Імпортуються головним чином машини та обладнання, нафта, продукція хімічної промисловості та нафтопереробки, окремі види продовольства. При цьому обсяг імпортованої нафти з середини 2000-х років все більшою мірою перевищує обсяг нафти, що експортується, що

стало причиною виходу Індонезії в 2008 році з ОПЕК, в якій вона перебувала з 1962 року.

Основними споживачами індонезійського експорту є Японія, Китай, США, Сінгапур, Республіка Корея, Індія. Велика частина імпорту надходить із Сінгапуру, Китаю, Японії, США.

Індонезія є членом G20, АТЕС та АСЕАН.

Бразилія

Федеративна Республіка Бразилія – це «країна-континент», що займає майже половину Південної Америки, будучи найбільшою державою цього континенту. Посідає п'яте місце у світі за площею, сьоме місце у світі за чисельністю населення, а також восьме місце у світі за ВВП, розрахованим за ПКС (див. табл. 13.1).

До оголошення незалежності 1822 року у вигляді Бразильської імперії країна була колонією Португалії.

Бразилія – індустріально-аграрна держава, що швидко розвивається (табл. 14.5).

Таблиця 14.5

Основні показники економіки Бразилії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	3 837
Частка у світовому ВВП, %	2,35
ВВП, трлн дол. США	1,61
ВВП на душу населення, дол. США	7 507,2
Населення, всього осіб	214 326 223
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,6
Безробіття, %	13.3
Інфляція, %	8.3
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-27,28
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	2,9
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	1,21
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	20,1
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	9
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	19,25
Державний борг, % від ВВП	100,6
Частка населення, що користується Інтернетом, %	81

Джерело: [8].

Бразильська модель модернізації економіки країни заснована на використанні механізмів та інструментів ринкової економіки за активної участі держави і не лише як центра стратегічного планування та регулятора макроекономічних процесів, але і як активного учасника господарського життя через великі компанії та національний банк.

Завдяки високому рівню розвитку сільського господарства, добувної та виробничої промисловості і сектору послуг, а також великій кількості працездатного населення, за рівнем ВВП Бразилія значно обганяє інші країни Латинської Америки, будучи основною економікою в МЕРКОСУР.

Економіка сучасної Бразилії характеризується розвиненими сільськогосподарським та промисловим виробництвом, сучасною видобувною промисловістю та масивним, а за низкою складових – просунутим сектором послуг.

За рахунок власного виробництва країни забезпечується до 90 % внутрішнього попиту на промислові товари. Бразилія входить до п'ятірки країн з виробництва морських суден, тракторів, телевізорів, бавовняних тканин. Країна досягла успіхів в автомобільній промисловості, авіабудуванні, суднобудуванні та електроніці. Особливо велика роль держави у виробництві літаків.

До основних товарних ринків Бразилії слід віднести, ринки автомобілів, електропобутових приладів, будівельні матеріали, цемент, комунікаційне обладнання, метал, транспортні засоби, одяг та взуття. Одночасно з цим, важливими для країни є ринки сільськогосподарської продукції, найбільшими з яких є ринки м'яса та м'ясних продуктів, етанолу, цукру, сої, кукурудзи, молока, рису, добрив, шкіри.

Бразилія має високорозвинену добувну промисловість. Країна багата на корисні копалини: залізна, мідна і алюмінієва руди, марганець, олово, нікель, уран, дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння. Країна займає 3-тє місце у світі з видобутку залізняку і бокситів.

Бразилія є активним учасником світової торгівлі. Країна входить до складу Світової організації торгівлі з самого її заснування, з 1 січня 1995 р. У 2022 р. Бразилія посіла 26 місце у світі одночасно і за обсягом експорту товарів та послуг (217,8 млрд дол. США), і за обсягом імпорту товарів та послуг (157,5 млрд дол. США) [9].

Бразилія є країною, яка сильно залежить від імпорту високотехнологічної продукції та сировини. Основна частка всієї продукції, що імпортується, припадає на машини та обладнання, мінеральне паливо та електричне обладнання. Основними експортними товарами є транспортні засоби, залізняк, соєві боби, кава, автомобілі.

Протягом багатьох років США, Аргентина та Нідерланди є головними партнерами зовнішньоекономічних відносин Бразилії.

Бразилія перебуває у складі G20 і МЕРКОСУР, а також є однією з країн БРІКС.

Туреччина

Турецька Республіка – держава в Південно-Західній Азії. Займає одинадцяте місце у світі за обсягами ВВП, розрахованого за ПКС (див. табл. 13.1).

Індустріальна країна з економікою, що найбільш швидко розвивається у світі – 11,7 % у 2022 році. Багатогалузева економіка, вигідне географічне розташування, молода й дешева робоча сила та приплив зарубіжних інвестицій зробили економіку країни однією з найсильніших у регіоні (табл. 14.6).

Таблиця 14.6

Основні показники економіки Туреччини за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	3 180
Частка у світовому ВВП, %	2,02
ВВП, млрд дол. США	819.04
ВВП на душу населення, дол. США	9661,2
Населення, всього осіб	84 775 404
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,6
Безробіття, %	12,0
Інфляція, %	19,6
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-7,55
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	1,6
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	1,09
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	35,3
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	3
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	2,5
Державний борг, % від ВВП	42,0
Частка населення, що користується Інтернетом, %	81

Джерело: [8].

Ключовими секторами турецької економіки є сектор послуг (34 %), промисловість (22 %), торгівля (16 %), транспорт (11 %), будівництво (10 %), сільське господарство (7 %) [9].

Рушійною силою економіки Туреччини є промисловість та сектор послуг, проте 25 % від усіх робочих місць посідає сільське господарство. Автомобільна, нафтохімічна та електронна промисловість останніми роками перевершили у структурі експорту республіки такі традиційні галузі, як виробництво текстилю та одягу. При цьому Туреччина залишається одним із світових лідерів з виробництва сільськогосподарської продукції, текстилю, автомобілів та запчастин, морських суден, будівельних матеріалів та побутової техніки. Відмінністю країни від європейських держав є низька зайнятість серед жінок – 2021 року працювало лише 27 % турчанок [9].

Економіка Туреччини сильно залежить від імпорту нафти і газу, але підтримує енергетичні відносини з широким колом міжнародних партнерів та робить кроки щодо збільшення використання внутрішніх джерел енергії, включаючи відновлювані джерела енергії, ядерну енергію та вугілля.

Туреччина є однією з провідних країн з виробництва автомобілів. Тут розташовано 13 автозаводів зі складання Renault, Ford, FIAT, Hyundai, Toyota, Honda, Opel, Daimler, Isuzu та MAN.

Туреччина – світовий лідер з урожаю лісових горіхів, вишень, фініків, абрикосів, айви та гранатів. На республіку припадає приблизно 2/3 всього світового виробництва лісових горіхів.

Туристична галузь одна із найрозвиненіших у країні. Туреччина посідає шосте у світі серед популярних туристичних напрямів. Щорічно республіку відвідують 25–30 млн туристів [9].

Наразі в економіці країни спостерігається зростання інфляції та девальвація національної валюти. У 2021 році ліра знецінилася до рекордно низького рівня і досягла піку 18 % по відношенню до долара США. У 2022 році інфляція зросла до рекордно високого рівня 61 % у річному обчисленні. Центральний банк використав валютні резерви для підтримки ліри, а уряд знизив податкові ставки. При

цьому висока інфляція залишається основною макроекономічною проблемою сьогодні і в середньостроковій перспективі [9].

Частка турецьких товарів на світових ринках з початку століття більш ніж подвоїлася, перетнувши позначку 1 % у 2021 році. Зростання експорту в 2021 році на 32,9 % знизило дефіцит торговельного балансу країни і дозволило уряду переглянути цільовий показник на 2022 рік у бік підвищення [9].

У структурі експорту переважає готова продукція, у тому числі машини, транспорт та обладнання; продукція легкої промисловості, зокрема одяг, взуття; метали та сплави, у тому числі сталь та прокат; хімічні вироби, зокрема покришки та пластмаси. Також експортуються золото та ювелірні вироби, різні сільгосптовари (фрукти, горіхи, зернові, тютюн).

Країна імпортує головним чином машини, електроніку та запасні частини, метали та сплави, транспортні засоби, золото, а також сільськогосподарську та хімічну сировину.

Більше половини експорту припадає на європейські країни (55,3 %). Окрім ЄС, основними країнами – торгівельними партнерами Туреччини є Китай, США, Росія, Індія, Ірак, Ізраїль, ОАЄ [9].

Член G20, OECP, Ради Європи з 1949 року, НАТО з 1952 року та офіційний кандидат у члени Євросоюзу з 1999 року.

Мексика

Сполучені Штати Мексики – найбільша в світі за населенням іспаномовна, індустріально-аграрна латиноамериканська країна, розташована на півдні Північної Америки, одна з найбільш економічно розвинених в Америці, яка займає тринадцяте місце у світі за обсягами ВВП, розрахованого за ПКС (див. табл. 13.1).

Будучи іспанською колонією протягом трьохсот років, наразі мексиканська економіка відрізняється макроекономічною стабільністю, сильною банківською системою, державою з конкурентоспроможним на світовому ринку виробничим сектором та преференційним доступом на найбільші ринки світу і доволі низькими рівнями інфляції та безробіття (табл. 14.7).

Таблиця 14.7

Основні показники економіки Мексики за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	2 742
Частка у світовому ВВП, %	1,87
ВВП, млрд дол. США	1 214,99
ВВП на душу населення, дол. США	9,590
Населення, всього осіб	126 705 138
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,6
Безробіття, %	3,3
Інфляція, %	7,9
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	-33,02
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	2,6
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	0,54
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	41,1
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	20
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	-41,46
Державний борг, % від ВВП	46,3
Частка населення, що користується Інтернетом, %	76

Джерело: [8].

Незважаючи на це, зберігається значний розрив між міським та сільським населенням, північними та південними штатами, багатими та бідними. Мексика є країною з високим ступенем економічної нерівності між вкрай бідними та вкрай багатими, хоча за останнє десятиліття цей розрив скоротився. Також серед невирішених питань – модернізація інфраструктури, модернізація податкової системи та трудового законодавства, а також скорочення нерівності у доходах.

Виробляється видобуток нафти (за запасами нафти Мексика посідає четверте місце у світі), природного газу (одне з провідних місць в Америці), залізняку, сірки, руд сурми, ртуті та графіту. Незважаючи на те, що обсяги нафтовидобутку за останні кілька років скоротилися, близько однієї третини бюджетних надходжень становить дохід саме до цієї індустрії. Більшість сирої нафти закуповується США.

В обробній промисловості найбільш розвинені чорна та кольорова металургія, машинобудування, хімічна та нафтохімічна, бавовняна, харчосмакова галузі. Вітчизняна промисловість задовольняє попит на промислову продукцію на 85 %. Нафтопереробка розвинена недостатньо; будучи одним із найбільших світових експортерів нафти, Мексика імпортує нафтопродукти [9].

Економіка містить сучасні сектори промисловості і послуг, що швидко розвиваються, зі зростаючою приватною власністю. Останні адміністрації розширили конкуренцію у портах, залізницях, телекомунікаціях, виробництві електроенергії, розподілі природного газу та аеропортах з метою модернізації інфраструктури. Оскільки Мексика є експортно-орієнтованою економікою, понад 90 % її торгівлі здійснюється в рамках угод про вільну торгівлю з більш ніж 40 країнами, включаючи ЄС, Японію, Ізраїль та більшу частину Центральної та Південної Америки. Найбільш впливовою є Угода США-Мексика-Канада (USMCA). У 2021 році на торгівлю з двома північними партнерами Мексики припадало майже 90 % її експорту та 55 % імпорту. 2021 року 16 компаній Мексики входили до списку найбільших компаній світу Forbes Global 2000 [9].

Мексика є складальним цехом автомобільних корпорацій, який працює на ринок США: найбільша експортна стаття країни – автомобілі, а імпортна – запчастини для них. Експорт автомобілів у США перевищує 90 млрд дол. США на рік, а автоіндустрія є одним з найбільших роботодавців країни.

Основним напрямом мексиканського експорту є США, далі з великим відривом йдуть Канада та Китай.

Мексика є членом G20, ОЕСР, СОТ, Європейського банку реконструкції та розвитку ЄБРР (єдина країна Латинської Америки – засновник), USMCA, АТЕС, Організації американських держав та інших міжнародних організацій.

Саудівська Аравія

Королівство Саудівська Аравія – велика держава, що займає більшу частину Аравійського півострова і омивається водами Червоного моря та Перської затоки. Саудівську Аравію часто називають «Країною двох святинь», маючи на увазі Мекку та Медіну – два головні священні міста ісламу. Саудівська Аравія вважається «енергетичною наддержавою», маючи найбільшу економіку в арабському світі.

Саудівська Аравія займає сімнадцяте місце у світі за ВВП, розрахованим за ПКС (див. табл. 13.1).

З її колосальними запасами нафти – основна держава Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК). Розвідані запаси нафти складають

260 млрд барелів (24 % розвіданих запасів нафти Землі). Контроль над родовищами нафти та газу належить державній компанії Saudi Aramco (найбільшій нафтовій компанії у світі, капіталізація якої оцінюється у кілька трильйонів доларів). У 2021 році посідала перше місце у світі з експорту нафти та друге місце з видобутку нафти. Експорт нафти становить 95 % експорту та 75 % доходів країни [9].

Незважаючи на величезні доходи від експорту нафти, за рівнем життя Саудівська Аравія дедалі більше відстає від розвинених країн (табл. 14.7).

Таблиця 14.7

Основні показники економіки Саудівської Аравії за 2022 рік

Показник	Значення
ВВП за ПКС, млрд дол. США	1751
Частка у світовому ВВП, %	1,19
ВВП, млрд дол. США	833,54
ВВП на душу населення, дол. США	23 185,9
Населення, всього осіб	35 950 396
Індекс людського капіталу (HCI) (шкала 0-1)	0,6
Безробіття, %	6,7
Інфляція, %	3,1
Прямі іноземні інвестиції, чисті, млрд дол. США	4,57
Прямі іноземні інвестиції, % від ВВП	2,3
Витрати на дослідження та розробки, % від ВВП	0,52
Експорт товарів та послуг, % від ВВП	34,8
Експорт високотехнологічної продукції, % від експорту промислової продукції	1
Сальдо торгівельного балансу, млрд дол. США	73,49
Частка населення, що користується Інтернетом, %	100

Джерело: [8].

Різке падіння глобальних нафтових цін ще у 2020 р. через пандемію COVID-19 спричинило скорочення нафтових доходів Саудівської Аравії, що, у свою чергу, неминуче відбилося на уповільненні темпів економічного зростання країни. Зниження внутрішнього попиту та купівельної спроможності населення серйозно торкнулися зростання обороту капіталу в багатьох секторах економіки. Крім того, зростання витрат та оподаткування істотно зменшили прибутковість бізнес структур, а волатильність нафтових цін чинить тиск на стан ліквідності приватних фірм.

Ненафтова економіка Саудівської Аравії, яка є двигуном створення робочих місць, допомагає королівству зафіксувати швидке загальне

зростання серед найбільших світових економік. Ще у 2016 році уряд Саудівської Аравії запустив програму Saudi Vision 2030 – план щодо зниження залежності Саудівської Аравії від нафти, диверсифікації її економіки та розвитку секторів громадського обслуговування, таких як охорона здоров'я, освіта, інфраструктура, відпочинок та туризм [9].

Саудівська Аравія має природні ресурси, відмінні від нафти, включаючи невеликі родовища корисних копалин: золото, срібло, залізо, мідь, цинк, марганець, вольфрам. Тому останніми роками отримав значний розвиток промисловий сектор (виробництво добрив, сталі, будівельних матеріалів та ін.). Добре розвинені харчова і скляна галузі промисловості, ремісниче виробництво і промисловість будівельних матеріалів, зокрема цементна.

Саудівська Аравія має невеликий сільськогосподарський сектор, будучи одним із найбільших світових виробників фініків. Важливою галуззю є тваринництво, представлене розведенням верблюдів, овець, кіз, ослів і коней.

Королівство посідає перше місце у світі за урядовими витратами на підтримку малих та середніх підприємств (щодо загальних національних витрат) – 21,7 % 2022 року, що становить близько 24 млрд дол. США [9].

Саудівці займають приблизно 90 % робочих місць у державному секторі, а у приватних компаніях на них припадає лише 19 %, що дозволяє підвищити взаємозв'язок між професійною підготовкою та квотами, встановленими у рамках «саудизації» робочої сили. Взагалі лише 30–40 % саудівців працездатного віку мають роботу чи активно шукають роботу, хоча офіційний рівень безробіття становить близько 7–8 %, а для громадян Саудівської Аравії – перевищує 12 %. Однією з перешкод є соціальний опір певним видам зайнятості. Наприклад, робота у сфері послуг та продажів вважається абсолютно неприйнятною для громадян Саудівської Аравії як для потенційних співробітників, так і для клієнтів [9].

Основними експортними товарами є нафта та нафтопродукти, а також різні хімічні сполуки (полімери, спирти, ефіри, ліки та добрива). Основні покупці – Китай, Японія, Індія, США, Південна Корея, Сінгапур.

Імпортує промислове обладнання, продукти харчування, хімічну продукцію, автомобілі, текстиль. Основними постачальниками є Китай, США, Німеччина, Південна Корея та Індія.

Основними країнами – торгівельними партнерами є КНР, США, Німеччина, ОАЕ, Японія, Індія, Південна Корея, Сінгапур та інші.

Крім ОПЕК, Саудівська Аравія є членом G20, Ліги арабських держав (ЛАД), Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), Всесвітньої ісламської ліги (ВІЛ), Організації ісламського співробітництва (ОІС), Ісламського банку розвитку (ІБР) (штаб-квартири останніх чотирьох розташовані у Саудівській Аравії).

Основні визначення, терміни, поняття

Моделі та динаміка економічного розвитку, неоколоніальна модель залежності, хибна парадигма розвитку, теорія дуального розвитку, чинники економічного розвитку, основні економічні проблеми країн з ринками, що формуються та розвиваються.

Питання для самоконтролю

1. Які країни входять до групи країн з ринками, що формуються та розвиваються?

2. Поясніть основні відмінності та спорідненість між теорією стадій росту, моделлю структурних перетворень Льюїса, теорією зовнішньої залежності й теорією хибної парадигми розвитку.

3. Які визначальні відмінності та історико-економічні умови розвитку країн, що входять до групи країн з ринками, що формуються та розвиваються?

4. Яку роль відіграють країни з ринками, що формуються та розвиваються, у світовій економіці?

5. Назвіть відомі вам моделі економічного розвитку країн з ринками, що формуються та розвиваються.

6. Схарактеризуйте особливості моделі системних реформ економічного розвитку країн з ринками, що формуються та розвиваються.

7. Схарактеризуйте особливості моделі «креольського лібералізму» економічного розвитку країн з ринками, що формуються та розвиваються.

8. Схарактеризуйте особливості градуалістської моделі економічного розвитку країн з ринками, що формуються та розвиваються.

9. Які загальні тенденції розвитку притаманні моделям країн з ринками, що формуються та розвиваються?

10. Порівняйте особливості економічного розвитку КНР, Бразилії та Туреччини.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До групи ключових країн великого потенціалу належать:

а) Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, більшість великих країн Латинської Америки;

б) Китай, Індія, Бразилія, Мексика;

в) Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія;

г) Індонезія, Таїланд, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам.

2. Теорія дуального розвитку й дуалізм означають:

а) подвійну дію чинників індустріалізації – імпортозаміщення та експортної орієнтації;

б) подвійні стандарти до оцінки рівня економічного розвитку;

в) відтворення і поглиблення розриву між багатими й бідними на всіх рівнях;

г) зменшення розриву між багатими й бідними на всіх рівнях.

3. Хибна парадигма розвитку пояснює відсталість країн, що розвиваються:

а) помилковими порадами не знайомих з місцевою специфікою консультантів із розвинених країн;

б) помилками у розташуванні підприємств видобувної промисловості;

в) помилками у стратегії управління борговими запозиченнями перед зовнішніми інвесторами;

г) помилковим вибором стратегії управління народонаселенням.

4. До групи країн – експортерів нафти належать:

а) Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, більшість великих країн Латинської Америки;

б) Китай, Індія, Бразилія, Мексика;

в) Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія;

г) Індонезія, Таїланд, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам.

5. До групи країн великоанклавного розвитку капіталізму належать:

а) Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, більшість великих країн Латинської Америки;

б) Китай, Індія, Бразилія, Мексика;

в) Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія;

г) Індонезія, Таїланд, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам.

6. До групи нових індустріальних країн «другої хвилі» належать:

а) Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, більшість великих країн Латинської Америки;

б) Китай, Індія, Бразилія, Мексика;

в) Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія;

г) Індонезія, Таїланд, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам.

7. Модель Льюїса – це:

а) парадигма зовнішньої залежності;

б) хибний парадокс у неоліберальному світобаченні;

в) неоколоніальна модель залежності;

г) двосекторна модель трудонадлишкової економіки.

8. Низка країн, які зараз вважаються з країнами ринками, що формуються та розвиваються, і стрімко нарощують свій економічний потенціал, тому в найближчому майбутньому можуть бути включені в категорію розвинених країн, – це:

а) порогові країни;

б) країни – експортери нафти;

в) країни великого потенціалу;

г) нові індустріальні країни «другої хвилі».

9. Важливість державного втручання в економіку країн, що розвиваються, полягає:

а) у необхідності регулювання діяльності іноземного капіталу;

б) у відсутності в більшості з них механізму суспільного відтворення;

в) у необхідності акумуляції коштів для нагромадження і розвитку суспільного капіталу;

г) у відсутності необхідності контролювати фінансові потоки.

10. До групи порогових країн належать:

а) Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Оман, Бруней та Лівія;

б) Туреччина, Таїланд, Малайзія, Індонезія, Філіппіни, Марокко, Туніс, Колумбія, Венесуела, Бразилія, Аргентина та Чилі;

в) Китай, Індія, Бразилія, Мексика;

г) Індонезія, Таїланд, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам.

Рекомендована література

1. Міжнародна економіка : навч. посіб. / за заг. ред. В. П. Решетило, О. В. Бервено. – Харків : ХНУМГ, 2020. – 262 с.
2. Нова світова економіка : менеджмент, технології, стратегії : навч. посіб. / Т. О. Зінчук, Н. М. Куцмус, О. Д. Ковальчук та ін. – К. : ЦУЛ, 2021. – 372 с.
3. Dovgal O., Dovgal G. Internationalization of business in Latin American countries: evolution, features, and directions. Internationalization of the World Economy: Current Trends : monograph / [Edited by E. Siskos and O. Rogach]. – Kastoria : EVKONOMIA Publisher, 2020. – C. 285-303.
4. GDP based on PPP share of world total – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October/weo-report
5. S&P Acquires IFC's Emerging Markets Data Base – IFC. URL : https://pressroom.ifc.org/all/pages/PressDetail.aspx?ID=20741
6. Share of global regions in the gross domestic product (adjusted for purchasing power) in 2022 – Statista. URL : https://www.statista.com/statistics/256340/share-of-global-regions-in-the-gross-domestic-product/
7. The World Bank. URL : https://www.worldbank.org/WBSITE/
8. World Development Indicators – The World Bank. URL : https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=WLD
9. World Economic Outllook Data, June 2023 Update – IMF. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/June/select-date-range

ТЕМА 15

РЕГІОНАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ КРАЇН У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

15.1. Загальна характеристика і місце регіональних інтеграційних об'єднань країн у глобальній економіці.

15.2. Європа як світовий лідер інтеграційних процесів у глобальній економіці.

15.3. Американська регіональна інтеграція у глобальній економіці.

15.4. Інтеграційні об'єднання країн Азійсько-Тихоокеанського регіону у глобальній економіці.

15.5. Інтеграційні об'єднання африканських країн у глобальній економіці.

15.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І МІСЦЕ РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ КРАЇН У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Поширені у світовому співтоваристві міжнародні та регіональні (субрегіональні) інтеграційні об'єднання можна звести до наступних груп:

- ***міждержавні (міжурядові) універсальні та спеціальні організації***, засновані на основі міжнародних договорів для виконання певних цілей групою або групами держав-членів, які є суб'єктами національного та міжнародного права: універсальні – ООН; спеціальні, що входять до складу універсальних, – система спеціалізованих організацій ООН (МВФ, МБРР, МАГАТЕ, ВООЗ, МОП, ЮНКТАД, ЕКОСОС, ЮНЕСКО, ЮНІДО тощо); організації, що спеціалізуються за окремими сферами співробітництва, – НАТО, ОЕСР, СОТ, ВОІВ, ОПЕК тощо;
- ***міжнародні неурядові організації (МНУО)***, створені внаслідок збігу інтересів фізичних та/або юридичних осіб, які є суб'єктами лише

національного права (Асоціація міжнародного права, Ліга товариств Червоного Хреста тощо): політичні, ідеологічні, соціально-економічні, профспілкові, жіночі, молодіжні, спортивні, наукові, культурно-просвітницькі; в галузі друку, кіно, радіо, телебачення тощо;

- ***неформальні міжнародні організації***, що впливають на розвиток світового господарства (G7, G20, Паризький клуб, Лондонський клуб, Всесвітній економічний форум);
- ***регіональні (субрегіональні) економічні інтеграційні угруповання країн***: формальні – результат навмисних політичних дій, що включає створення наднаціональних норм та інститутів, уніфікацію економічної політики, національних органів чи законодавства (ЄС, USMCA, MERCOSUR, CARICOM, APEC, ASEAN. EAC, SACU, WAEMU тощо); неформальні – має ефективні наслідки без офіційного авторитетного втручання (BRICS, MIST, CIVETS, MINT, VISTA тощо).

Наразі у глобальній економіці склалася система регіональних (субрегіональні) економічних інтеграційних процесів, якою охоплені всі регіони світу і в якій чільне місце посідають саме регіональні інтеграційні об'єднання. Держави Західної Європи, Північної та Латинської Америки, Південно-Східної Азії та інших регіонів світу об'єднуються у тісні інтегровані економічні угруповання, активно розвивають кооераційні та торгові міжнародні зв'язки на основі укладання політичних, економічних, військових та інших двосторонніх та багатосторонніх угод. Практично всі країни світу перебувають в одній чи кількох регіональних інтеграційних об'єднаннях. Окремі етапи інтеграційного процесу передбачають лібералізацію взаємної торгівлі, створення загального митного тарифу щодо третіх країн, свободу міждержавного пересування факторів виробництва, уніфікацію макроекономічної політики, створення наддержавних органів управління тощо.

Проаналізувавши загальні результати діяльності різних інтеграційних об'єднань, можна зробити висновок про їх позитивний вплив на стан економік учасників інтеграції за допомогою створення більш сприятливих умов для міжрегіональної торгівлі, а також для міграції чинників виробництва, що у свою чергу є стимулюючим фактором для розвитку міжнародних економічних відносин в межах об'єднань.

Існуюча безліч різних інтеграційних моделей дає можливість більшості держав, незалежно від рівня конкурентоспроможності, шукати та займати своє місце у різних об'єднаннях та угрупованнях. Конкурентні процеси, що відбуваються в їх національних економіках, можуть не тільки поверхово виявлятися, а й взаємодіяти, взаємопроникати і зрощуватися, утворюючи при цьому цілісне угруповання регіонального масштабу. З'являються можливості отримання додаткових конкурентних переваг, а саме: перерозподіл природних ресурсів, сировини, зниження частки витрат на наукові розробки, заповнення прогалин технологічної відсталості, зміцнення зовнішньополітичних позицій, отримання ефекту економії масштабу, підвищення ефективності виробництва, залучення іноземних інвестицій тощо.

Незважаючи на різноманітність інтеграційних угруповань, всі вони мають ***загальні цілі***, такі як:

- використання переваг економіки масштабу за рахунок розширення розмірів ринку;
- скорочення трансакційних витрат у міжнародній торгівлі;
- залучення прямих іноземних інвестицій (як, наприклад, в інтеграційних угрупованнях Латинської Америки та Африки);
- створення сприятливого зовнішньополітичного середовища шляхом зміцнення взаєморозуміння та співробітництва країн-учасниць у політичній, військовій, соціальній та інших неекономічних галузях (країни Південно-Східної Азії та Близького Сходу);
- вирішення завдань торговельної політики шляхом посилення переговорних позицій країн, що беруть участь у межах багатосторонніх переговорів у СОТ (Північна і Латинська Америки, Південно-Східна Азія);
- сприяння структурній перебудові економіки за рахунок використання ринкового досвіду, капіталів, технологій більш розвинених учасників угруповання (ЄС), а також підтримка розвитку галузей національної промисловості внаслідок утворення регіонального ринку.

Кількість та охоплення ***регіональних торговельних угод (РТУ)*** – угод двох та більше держав, що створюють зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок або економічний та валютний союз у глобальній економіці, – постійно збільшуються, у тому числі помітно

збільшилася кількість великих багатосторонніх угод. Так, за оцінкою СОТ, на січень 2023 р. зареєстровано усього 805 регіональних угод, з яких 582 зберігають свою силу. Переважна частина угод є зонами вільної торгівлі (84 %). У регіональному розрізі найбільша кількість угруповань створена в Європі, що відрізняється найглибшими формами інтеграційної взаємодії [9].

Одна з причин інтенсифікації створення регіональних об'єднань пов'язана з повільним та важким процесом торгової та інвестиційної лібералізації на багатосторонньому рівні в межах СОТ, складнощами реального скорочення торгових бар'єрів серед країн із різними рівнями економічного розвитку тощо.

Інтеграційні об'єднання, сформовані на початку XXI ст., значно відрізняються від угод 1960–1990-х років за шириною охоплення інтеграційних заходів, моделями зовнішньоекономічного розвитку, участю країн з різним рівнем економічного розвитку, а також за географічним чинником. Саме з початку XXI ст. зростає кількість міжрегіональних або мегарегіональних угод про зони вільної торгівлі, у тому числі із залученням країн із різних континентів, до яких, у свою чергу, здатні приєднатися багато країн-учасниць через укладання торговельних угод. У результаті дво- і багатосторонні торговельні угоди, що вже реалізуються, у тому числі у розширеному форматі, стали розглядатися як основа для побудови більш масштабних форм економічної інтеграції у світі – ***трансрегіональних об'єднань***, тобто форм міжрегіональної інтеграції, які об'єднують країни, географічно розташовані на різних континентах. Ці об'єднання у найближчій перспективі обмежуються співробітництвом у торговельній сфері. Фактично, створення цих багатосторонніх торговельних угод сприяють взаємному зближенню національних економік через подолання різноманітних бар'єрів, що обмежують їх взаємодію. В даний час багатосторонні угоди щодо створення двох торговельних трансрегіональних об'єднань вже підписані (Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво та Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство) і ще за трьома ведуться консультації.

Створення різних трансрегіональних об'єднань, з одного боку, генерує процес системної фрагментації світової торговельно-економічної

системи, з іншого – створює умови для подальшої спільної лібералізації міжнародної торгівлі щодо зниження нетарифних бар'єрів, доповнюючи функції СОТ. При цьому поряд з перспективою подальшої фрагментації глобальної економіки з кінця 2010-х рр. почали виявлятися процеси дезінтеграції, пов'язані, перш за все, з нарощуванням торговельних бар'єрів ключовими економіками світу. Торговельний протекціонізм стає серйозною перешкодою для економічного зростання, що здатне суттєво вплинути на подальші інтеграційні процеси у глобальній економіці.

Одним із чинників сучасного етапу розвитку регіональної економічної інтеграції є динаміка взаємного експорту та підвищення його частки у сукупному експорті інтеграційного об'єднання. Разом з тим, питома вага взаємного експорту в сукупному експорті різниться в різних об'єднаннях, що пов'язано з рівнем економічної взаємодоповнюваності між країнами-членами. Показники торгівлі провідних інтеграційних об'єднань світу у 2022 році представлено в табл. 15.1.

Таблиця 15.1

Показники торгівлі товарами та послугами основних інтеграційних об'єднань у 2022 році

Інтеграційне об'єднання	Загальний експорт, млрд дол. США	Загальний імпорт, млрд дол. США	Обсяг внутрішньо-регіональної торгівлі, млрд дол. США	Частка внутрішньо-регіонального експорту у загальному експорті, %	Частка внутрішньо-регіонального імпорту у загальному імпорті,%
APTA	4812,2	4293,1	1278,3	11,8	16,5
ASEAN	1957,5	1902,4	835,5	22,3	21,0
CACM	55,6	98,6	26,7	24,9	13,0
CARICOM	31	40,7	14,3	19,9	19,8
CEMAC	29,2	17,4	1,3	2,2	3,8
CIS	815,4	430,7	212,3	15,0	20,9
EAC	20,3	54,0	9,3	19,8	9,8
ECOWAS	124	130,6	22,3	9,3	8,3
EU-27	6810,5	7160,4	8460,3	64,7	56,6
GCC	1307,1	733,1	199,2	9,8	9,7
LAIA	1307,2	1334,0	326,3	12,1	12,6
LAS	1692,7	1105,7	418,0	14,8	15,2
MERCOSUR	463	429,4	113,0	11,7	13,7
USMCA	3237	4545,7	3111,6	49,8	33,0
SADC	272,2	222,6	90,4	20,1	16,0

Джерело: [3].

Традиційно виділяють три центри економічної інтеграції: Європу, Північну Америку та Азійсько-Тихоокеанський регіон, але останнім часом інтеграційну активність демонструють також Латинська Америка та Африка. Кожен регіон має свої особливості та практичні приклади реалізації інтеграційних процесів.

15.2. ЄВРОПА ЯК СВІТОВИЙ ЛІДЕР ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Розвиток інтеграційних процесів у Європі завжди характеризувався високою динамікою, але найбільші масштаби, глибина та динаміка притаманні інтеграції західноєвропейських країн у рамках Європейського союзу (ЄС).

Початок його реалізації було покладено укладанням Паризького договору про Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОУС) шістьма країнами – Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом у 1951 р., який ставив за мету створення спільного ринку продукції вугільної та металургійної промисловості. Його успішне та швидке формування стимулювало розширення інтеграційної взаємодії на інші сфери в рамках підписаних у 1957 р. двох Римських договорів – про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС або Спільного ринку) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратома) цими шістьма країнами. Таким чином, у рамках шести країн було утворено три інтеграційні угруповання – ЄЕС, ЄОУС та Євратом, головним з яких стало ЄЕС.

Основна мета Римського договору 1957 року щодо формування ЄЕС – створення спільного ринку товарів, послуг, капіталу та осіб, підвищення рівня добробуту населення, зближення національних економік. Як інструменти досягнення цієї мети декларувалися формування митного союзу, проведення спільної політики в промисловості, сільському господарстві, транспорті, соціальній сфері, а також утворення наднаціональної інституційної структури.

Протягом п′яти етапів розвитку (зона вільної торгівлі, митний союз, економічний союз, економічний, валютний та політичний союз), а також

шести хвиль розширення відбувалося дедалі більш тісне переплетення господарських структур країн-членів та становлення дедалі більш розвинених форм регулювання економічних процесів у масштабах усього загальноєвропейського господарського комплексу.

Сьогодні Європейський Союз нараховує 27 країн (після виходу з ЄС Великої Британії у 2020 р.). Незважаючи на великі відмінності в доходах на душу населення серед держав-членів (від 28 тис. до 109 тис. дол. США) і ставлення окремих країн до таких питань, як інфляція, борг і зовнішня торгівля, ЄС досяг високого ступеня координації грошово-кредитної та фіскальної політики. Єдина валюта – євро – циркулює серед 19 держав-членів, які входять до Європейського економічного та валютного союзу (ЕВС). Дванадцять держав ввели євро як спільну валюту. З 2004 року до ЄС приєдналося 13 держав.

Останніми роками економіка ЄС демонструє нестабільну динаміку обсягів ВВП (рис. 15.1).

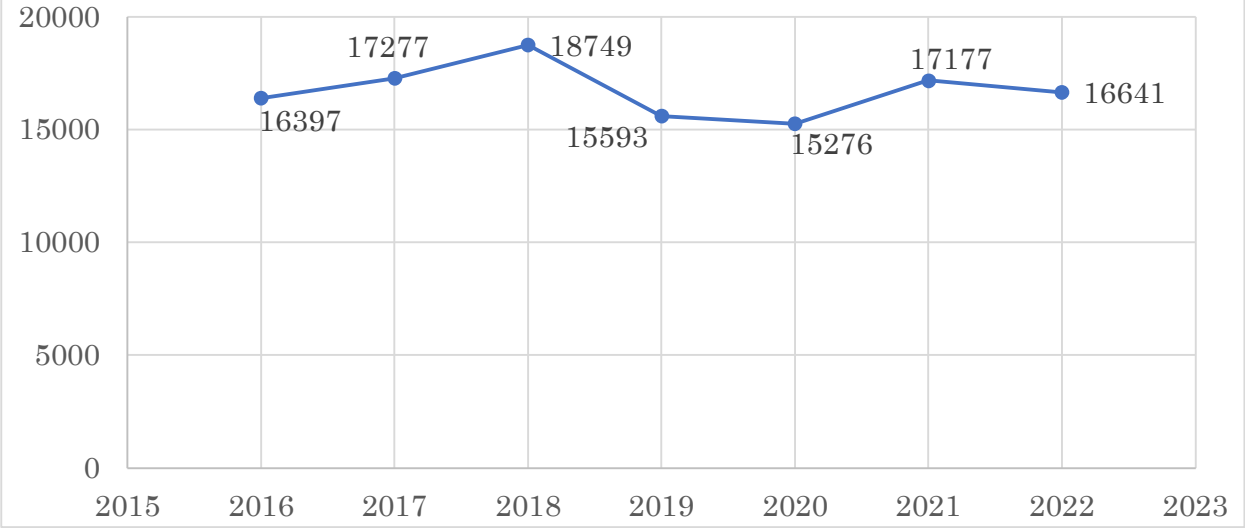

Рис. 15.1. *Динаміка ВВП ЄС, 2016–2022, млрд дол. США [5]*

Євросоюзом створено систему двосторонніх преференційних угод між ЄС і Алжиром, Єгиптом, Ізраїлем, Йорданією, Ліваном, Марокко, Організацією Звільнення Палестини, Сирією, Тунісом і Туреччиною.

1960 року було створено ***Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ)*** сімома державами (Велика Британія, Данія, Норвегія, Швеція, Австрія, Швейцарія та Португалія) як альтернативу для європейських

держав, які не могли або не бажали приєднатися до Європейського економічного співтовариства і вважали плани створення Європейського спільного ринку надто амбітними.

ЄАВТ обмежувалася більш скромними завданнями, ніж ЄЕС – митна політика ЄАВТ поширювалася лише на промислові товари, країни ЄАВТ не вводили єдиного тарифу на продукти, що імпортуються з третіх країн, і зберігали національні мита, здійснюючи таким чином самостійну торговельну політику.

У процесі розвитку держави-члени ЄАВТ уклали угоди про вільну торгівлю з країнами Центральної та Східної Європи, у тому числі з Болгарією, Польщею, Румунією, Словаччиною та Чехією, пізніше – з трьома прибалтійськими країнами, а у 2010 р. – з Україною.

Сьогодні лише Ісландія, Норвегія, Швейцарія та Ліхтенштейн залишаються членами ЄАВТ.

1991 року країни-члени ЄС Угорщина, Польща, Чехія і Словаччина почали створення «міні-інтеграції», що одержала назву ***«Вишеградської четвірки»***, з метою оживити взаємні економічні зв'язки. Для цього було укладено і з 1 березня 1993 р. набрала сили Центральноєвропейська угода про вільну торгівлю, що передбачає поступове взаємне зниження мита.

1991 року було засновано ***Співдружність Незалежних Держав (СНД)*** – міжнародну організацію, покликану регулювати відносини співпраці між державами, які раніше входили до складу СРСР.

2011 року вісім держав-учасниць – Росія, Україна (після ратифікації угоди про створення Україна не підписала Статут СНД, таким чином не ставши її членом), Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія та Таджикистан – підписали договір про зону вільної торгівлі, який замінив понад сто двосторонніх договорів, що регламентували режим вільної торгівлі на просторі співдружності.

Наразі дійсними членами є Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Узбекистан. Асоційований член-спостерігач – Туркменістан.

Основними цілями організації є: співробітництво у політичній, економічній, екологічній, гуманітарній та інших галузях; всебічний

розвиток держав-учасниць у рамках загального економічного простору, міждержавної кооперації та інтеграції; забезпечення прав і свобод людини; співробітництво у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, досягнення загального та повного роззброєння; взаємна правова допомога; мирне вирішення суперечок та конфліктів між державами-учасницями.

Вищим органом організації є Рада глав держав СНД, яка обговорює та вирішує питання, пов'язані з діяльністю організації, та Рада глав урядів СНД, що координує співпрацю органів виконавчої влади держав-учасниць в економічній, соціальній та інших галузях.

2011 року підписано угоду про вільну торгівлю, відповідно до якої усуваються експортні й імпортні мита по низці товарів, та угоду про засади валютного регулювання та контролю між державами-членами.

2012 року на території Росії, Білорусії та Казахстану запрацював ***Єдиний економічний простір (ЄЕП)*** – простір, в межах якого функціонують однотипні механізми регулювання економіки, що базуються на ринкових принципах та застосуванні гармонізованих правових норм, існує єдина інфраструктура та проводиться узгоджена податкова, грошово-кредитна, валютно-фінансова, торговельна та митна політика, забезпечуючи вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили.

Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ) – регіональна організація на пострадянському просторі, створена у 1997 році (Хартія організації підписана у 2001 році, Статут – у 2006 році) Грузією, Україною, Азербайджаном та Молдовою (з 1999 по 2005 р. до неї входив Узбекистан), із заявленою метою – розвиток практичного субрегіонального співробітництва в економічній та військово-політичній сфері. ГУАМ практично не діяв протягом кількох років. Поступовий процес його активізації розпочався після 2004 року. 2017 року було проведено саміт країн-учасниць Організації, головною темою якого називалася повномасштабна організація договору про вільну торгівлю та транспортний коридор у рамках ГУАМ. Також серед цілей саміту називалася необхідність реалізації програми співробітництва з Японією та підготовка програм співробітництва з країнами Вишеградської

четвірки та США. На зустрічі було підписано низку документів щодо впровадження зони вільної торгівлі (ЗВТ) між країнами і, зокрема, протокол про взаємне визнання результатів митних процедур щодо товарів та транспортних засобів, що перетинають державні кордони країн-членів ГУАМ.

1999 року з'явилася ***Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)*** – регіональна міжурядова організація, що об'єднує 12 держав Причорномор'я та Південних Балкан (Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Північна Македонія, Туреччина, Україна) для розвитку економічного співробітництва, миру, стабільності та процвітання у басейні Чорного моря.

Одним із найважливіших напрямів співробітництва є розвиток малого та середнього бізнесу у країнах-учасниках. Було створено Чорноморський банк торгівлі та розвитку, який займається економічним розвитком та підтримкою регіонального співробітництва та торгівлі, надає фінансові гарантії, займається підтримкою проектів приватних і державних компаній для країн-членів.

У роботі організації також беруть участь 13 країн-спостерігачів, які не мають виходу до Чорного моря, а також 8 країн-партнерів.

15.3. АМЕРИКАНСЬКА РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Інтеграційним об'єднанням континентального масштабу, що охоплює територію всієї Північної Америки є ***Зона вільної торгівлі між США, Мексикою та Канадою*** *(United States-Mexico-Canada Agreement, USMCA).* Угода набула чинності 1 липня 2020 року та замінила Північноамериканську угоду про вільну торгівлю (NAFTA), що діяла з 1994 року.

Є унікальним об'єднанням, тому що вперше в історії світу відбулося об'єднання економік двох розвинених країн з економікою країни, що розвивається. Його специфіка – в асиметричності економічної взаємо-

залежності між трьома країнами (при домінуючій ролі США і більш слабкій інтеграційній взаємодії Канади і Мексики). Ступінь взаємодії північноамериканської економіки не поступається західноєвропейській. Поєднуючи 370 млн виробників і споживачів або 7 % населення Землі, об'єднання є одним з найбільших і багатих ринків світу. При цьому у сукупному ВВП об'єднання частка США перевищує 87 % [8].

Основною метою об'єднання є усунення бар'єрів у сфері торгівлі та інвестицій між США, Канадою та Мексикою, а саме: усунення митних та паспортних бар'єрів і стимулювання руху товарів та послуг; створення та підтримання умов для справедливої конкуренції у зоні вільної торгівлі; залучення інвестицій у країни-члени; забезпечення захисту та охорони прав інтелектуальної власності; створення механізмів спільного вирішення спорів та управління; створення бази для майбутньої тристоронньої, регіональної та міжнародної кооперації з метою розширення і покращення інтеграції; створення єдиного континентального ринку. На відміну від угод, що лежать в основі європейських інтеграційних процесів, ця угода не охоплює питання, які стосуються соціальної сфери: зайнятість, освіта, культура тощо.

Процес переходу до вільної торгівлі в рамках NAFTA/USMCA триває й досі і виявився дуже складним – ліквідація мит у торгівлі зайняла близько 14 років. Тільки 2008 року було остаточно скасовано мито у торгівлі між Мексикою і США та між Мексикою і Канадою, але наразі частина мит в аграрній сфері все ще зберігається.

В об'єднанні, на відміну від ЄС, інтеграційні процеси розпочалися без створення наднаціональних структур. Стабільність функціонування забезпечується міждержавною взаємодією, а не наддержавними інститутами, проте рішення приймаються країнами-учасницями самостійно, хоча й у руслі зовнішньоекономічної політики США.

Процес латиноамериканської інтеграції розпочався у 1960-ті роки, коли було підписано угоди про чотири угруповання.

Першим інтеграційним угрупованням стала ***Латиноамериканська зона вільної торгівлі***, що поставила за мету формування зони вільної торгівлі у Західній півкулі. До її складу увійшли 11 країн: Мексика, Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Парагвай,

Перу, Уругвай, Венесуела, тобто 85 % країн Латинської Америки та Карибського басейну, які мали економічні цілі з розвитку індустріалізації та розширення ринків збуту. Проте велика економічна диференціація між країнами не дозволила реалізувати цей проект.

1980 року її було перейменовано в ***Латиноамериканську асоціацію інтеграції, ЛАІ*** – більш гнучку угоду, яка дозволяла укладати торговельні угоди між партнерами, але зону вільної торгівлі не було створено. Сьогодні в рамках ЛАІ діють двосторонні угоди між 13-ма країнами-партнерами (доєдналися Куба та Панама), що є списками товарів, що підлягають тарифним преференціям у розмірі до 100 %. Розмір преференцій залежить від країни походження та розміру преференцій, наданих країною-партнером.

На певному етапі ЛАІ внесла істотний внесок у становлення процесів економічної інтеграції в Латинській Америці, створивши міжнародно-правові передумови виникнення та еволюції інших найбільших субрегіональних об'єднань, а також сприявши укладенню та уніфікації двосторонніх економічних угод.

Другим інтеграційним угрупуванням Латинської Америки став ***Спільний ринок держав Центральної Америки*** (*The Central American Common Market, CACM*), утворений 1960 року у складі 5 країн: Сальвадору, Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки. У перші роки функціонування об'єднання зниження мит сприяло зростанню взаємної торгівлі, але надалі частка взаємного товарообігу у сукупній торгівлі знизилася. З початком XX ст. вдалося подолати несприятливі тенденції та сформувати митний союз – 2000 року країни запровадили загальний митний тариф зі ставками мит до 15 %. Одночасно активізувалася діяльність об'єднання у формуванні зон вільної торгівлі з іншими країнами: США, Домініканською республікою, Мексикою.

Для фінансування проектів у межах об'єднання створено Центральноамериканський банк економічної інтеграції та Центральноамериканський фонд валютної стабілізації, функціонують Центральноамериканська розрахункова палата та Центральноамериканський інститут з промислових технологій.

Третє найстаріше угруповання в регіоні об'єднало 1968 року країни Карибського басейну в ***Карибське співтовариство та спільний ринок*** *(Caribbean Community and Common Market, CARICOM)*. В даний час це угруповання – спільний ринок, що об'єднує 15 країн: Антигуа та Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Гаїті, Гайана, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент та Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тринідад та Тобаго, Ямайка з чисельністю населення більше ніж 20 млн осіб.

У сфері економіки метою є забезпечення економічного зближення країн-учасниць шляхом ліквідації мит та кількісних обмежень імпорту; встановлення загального митного режиму; проведення єдиної торговельної та загальної політики в галузі сільського господарства; координації грошової та фінансової політики; ліквідації обмежень на пересування осіб, капіталів і послуг; співробітництва в галузі інфраструктури, туризму, транспорту та зв'язку.

В межах CARICOM створено економічний та валютний союз країн Карибського басейну – ***Організацію східнокарибських держав*** *(Organisation of Eastern Caribbean States, OECS)*, членами якої є одинадцять островів (включаючи асоційованих членів), що утворюють майже безперервний архіпелаг у східній частині Карибського моря.

Вісім членів цієї організації діють як валютний союз – ***Східно-карибський валютний союз*** *(Eastern Caribbean Currency Union, ECCU)*, що використовує східно-карибський долар. Операції з валютою здійснюються через Східно-карибський центральний банк, який має виняткове право випуску банкнот і монет на території держав-членів.

Ще одне провідне угруповання в Латинській Америці – ***Андська співдружність націй, АСН*** *(Andean Community of Nations, ACN)* утворилося 1969 року у складі чотирьох країн (Болівії, Колумбії, Еквадору та Перу) і на межі XX–XXI століть досягло такої форми економічної інтеграції, як митний союз.

Мета співдружності – сприяння розвитку країн-учасниць через їх інтеграцію та соціально-економічне співробітництво, прискорення економічного зростання та забезпечення зайнятості, створення латиноамериканського спільного ринку. Напрямками діяльності є:

вироблення єдиної економічної політики; гармонізація законодавства – здійснення контролю за застосуванням прийнятих у рамках спільноти правових норм та їх єдиною інтерпретацією; встановлення тісних взаємних зв'язків між регіонами та органами управління Андської спільноти через допоміжні органи – Консультаційну Раду приватних підприємців та Андський інститут праці.

На відміну від інших регіонів світу, що розвиваються, Латинська Америка порівняно рано звільнилася від колоніальної залежності – ще в XIX ст. Колоніальне минуле позначилося на структурі економіки латиноамериканських країн, основу якої складав видобуток мінеральної сировини та виробництво продукції тропічного землеробства, а також залежність від торгових зв'язків із колишніми метрополіями. Економіка більшості країн залежала від кон'юнктурних вагань світових ринків.

У 1990-ті роки зростання рівня економічного розвитку, поглиблення світових інтеграційних процесів в інших регіонах світу, прагнення забезпечити вільний доступ на ринки інших країн стимулювали інтеграційні процеси в Латинській Америці. На даний момент регіон є динамічно інтегрованим серед країн, що розвиваються. Саме тому сучасні моделі латиноамериканської інтеграції стають більш відкритими і гнучкими, орієнтованими на більшу участь у світовому господарстві і більш тісні зв'язки з розвиненими країнами. З цією метою передбачається поступове пом'якшення заходів для зовнішнього захисту свого об'єднаного ринку при збереженні і підсиленні лібералізації усередині регіональних господарських зв'язків.

Такий, наприклад, план створення ***Південноамериканського спільного ринку, МЕРКОСУР*** (ісп. *Mercado Común del Sur, MERCOSUR*) у складі Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю. Асоційованими членами є Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Гайана, Перу та Сурінам.

Мета угоди виявляється у сприянні вільній торгівлі, гнучкому руху товарів, населення та валюти країн-учасниць. Основний принцип діяльності найвищих органів – консенсус. Ідея створення якоїсь наднаціональної структури за прикладом ЄС не отримала підтримки.

На 2022 р. в об'єднанні зосереджено 55,3 % населення країн Латинської Америки та Карибського басейну (понад 270 млн осіб), 40 %

прямих зарубіжних інвестицій, 33 % обсягу зовнішньої торгівлі країн регіону. Сукупний обсяг ВВП учасників об'єднання сягає 5,1 трлн дол. США. Об'єднання за розмірами та економічним потенціалом є другим у світі після ЄС митним союзом та третьою після ЄС та USMCA зоною вільної торгівлі [6].

Латиноамериканська інтеграція розвивається в основному по осі Південь–Південь в межах горизонтальної форми, об'єднуючи країни, що розвиваються, але є і приклади вертикальної інтеграції, коли в угруповання входять розвинені країни і країни, що розвиваються, по осі Північ–Південь. Наприкінці 1994 р. на панамериканському саміті 34 держав Західної півкулі (крім Куби) було ухвалене рішення підписати угоду про зону вільної торгівлі обох Америк, «від Аляски до Вогненної Землі» – ***Free Trade Area of Americas***. Однак переговори на цю тему в січні 2005 р. закінчилися провалом, і мало надії на їхнє поновлення в недалекому майбутньому. Тим часом між розвиненими країнами Північної Америки й окремими латиноамериканськими державами формуються двосторонні зони вільної торгівлі.

15.4. ІНТЕГРАЦІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ КРАЇН АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Великомасштабні інтеграційні процеси відбуваються зараз і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), де проживає 40 % населення Землі і вже зараз виробляється близько половини загальносвітового ВВП. На ці держави приходиться 40 % всього обсягу світової торгівлі. Саме сюди в майбутньому, за прогнозами, перемістяться фінансовий та інвестиційний центри світу. Саме в цьому регіоні створено й успішно діють перші у світі два трансрегіональні об'єднання – Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво та Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство.

Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, АТЕС *(Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC)* – об'єднання, створене 1989 року як

форум економік Азії та Америки, які мають вихід до Тихого океану, задля сприяння зростаючій економічній взаємозалежності держав АТР у сфері послуг, капіталу, технологій; зміцнення відкритої багатосторонньої торгової системи; підвищення ступеня лібералізації торгівлі та інвестицій; зміцнення і стимулювання розвитку приватного сектора; використання принципів вільного ринку для збільшення переваг регіонального співробітництва.

Сьогодні у складі об'єднання 21 країна: Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Канада, КНР, Республіка Корея, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Росія, Сінгапур, США, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі та Японія. Частка об'єднання становить 40,5 % світового населення, 54,2 % світового ВВП та 43,7 % міжнародної торгівлі [4].

АТЕС є аналогом таких угруповань як ЄС та МЕРКОСУР, що існують в інших регіонах світу, проте поступається Європі щодо конкретної реалізації ідеї формування регіональної зони вільної торгівлі, хоча в його рамках діють субрегіональні угруповання – у Північно-Східній Азії та Південно-Східній Азії, тобто об'єднання країн із суттєво різними рівнями соціально-економічного розвитку, культурами та політичними системами. В АТЕС об'єднуються великі держави – США, Росія та Японія, а також економічний гігант – Китай з великою кількістю значно менших країн світу. Щодо Японії, то АТЕС є єдиною міжнародною структурою інтеграційного типу, куди входить ця держава. Особливістю АТЕС є також розвиток інтеграційних процесів через провідну роль ТНК, які створюють основу міждержавного співробітництва. ПІІ, що йдуть, головним чином, з Японії, США, Китаю та Республіки Корея, стимулюють внутрішньофірмову торгівлю, створюють єдиний виробничий ланцюжок.

2018 року було оголошено про створення ***Всеосяжної та прогресивної угоди про Транстихоокеанське партнерство, ТТП-11*** *(Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership, CPTPP або TPP-11)* – зони вільної торгівлі між Австралією, Брунеєм, Канадою, Чилі, Японією, Малайзією, Мексикою, Новою Зеландією, Перу, Сінгапуром і В'єтнамом, що виникла на основі Транстихоокеанського партнерства, яке так і не запрацювало через відмову від участі в ньому США.

Нова угода є визначальним кроком на шляху до тіснішого торговельного та інвестиційного зв'язку в АТР та встановлює нові, високі стандарти для регіональної торгівлі. Вона передбачає майже повну лібералізацію тарифів серед учасників, включає положення про цифрову торгівлю, передачу даних та фінансові, професійні та ділові послуги. Стратегічною економічною метою ТТП-11 є створення платформи для глибокої економічної інтеграції та всеосяжної угоди про вільну торгівлю. За допомогою цієї угоди країни-учасниці прагнуть лібералізувати правила торгівлі в регіоні, окрім тих, що вже існують у рамках СОТ.

Основним інтеграційним угрупованням в Азії є ***Асоціація країн Південно-Східної Азії, АСЕАН*** (*Association of South East Asian Nations, ASEAN)*, створена 1967 року, до якої наразі входять 10 найбільш розвинених держав регіону (Бруней-Даруссалам, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд).

Метою асоціації було оголошено прискорення економічного розвитку та соціального прогресу в країнах-членах, захист миру та стабільності в регіоні, а також надання змоги мирного розв'язання спірних питань. Країни-члени мають ємний ринок, унікальні природні багатства, значні трудові ресурси.

АСЕАН, як угруповання, запрограмоване на економічну інтеграцію в масштабах субрегіону, намагається вийти з запланованих для неї «тісних» рамок. На відміну від багатьох інших угруповань в АТР, асоціація має розгалужену організаційну структуру, хоч і децентралізованого типу. Завдяки цьому економічні успіхи окремих країн-членів можна вважати наслідком діяльності угруповання в межах економічного співробітництва.

1 січня 2022 року вступила в силу угода про зону вільної торгівлі у формі ***Всеосяжного регіонального економічного партнерства*** між десяткою країн АСЕАН та Китаєм, Японією, Південною Кореєю, Австралією та Новою Зеландією, що призвело до утворення найбільшої у світі зони вільної торгівлі за участю 15 країн, яка охоплює 2,3 млрд осіб або 30 % населення світу, на частку якої у сукупності припадає 30 % світового ВВП, понад чверті світової торгівлі товарами та послугами та 31 % світових ПІІ [9].

Крім того, в азійському регіоні діють відносно нові інтеграційні угруповання – Євразійський економічний союз та Шанхайська організація співробітництва.

Євразійський економічний союз *(Eurasian Economic Union, EAEU)* – економічний союз пострадянських держав, розташованих в Євразії: Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Вірменії. Розпочав свою діяльність 2015 року. Угруповання заохочує вільний рух товарів та послуг та передбачає єдину політику в макроекономічній сфері, транспорті, промисловості та сільському господарстві, енергетиці, зовнішній торгівлі та інвестиціях, митниці, технічному регулюванні, конкуренції та антимонопольному регулюванні. У майбутньому передбачені положення про єдину валюту та більшу інтеграцію. Угруповання діє через наднаціональні та міждержавні інститути.

Шанхайська організація співробітництва, ШОС – субрегіональна міжурядова міжнародна організація, утворена 2021 року, до складу якої наразі входять 9 країн-членів: Індія, Іран, Казахстан, Киргизстан, Китай, Пакистан, Росія, Таджикистан і Узбекистан; 13 країн-партнерів по діалогу та 3 країни-спостерігачі. Загальна територія країн, що входять до ШОС, становить понад 35 млн км², тобто 65 % території Євразії. Загальна чисельність населення країн ШОС близько 3,5 млрд осіб – половина населення планети [9].

Серед основних цілей та завдань діяльності ШОС: заохочення ефективної регіональної співпраці у політичній, торговельно-економічній, оборонній, правоохоронній, природоохоронній, культурній, науково-технічній, освітній, енергетичній, транспортній, кредитно-фінансовій та інших галузях, що становлять спільний інтерес; сприяння всебічному та збалансованому економічному зростанню, соціальному та культурному розвитку в регіоні за допомогою спільних дій на основі рівноправного партнерства з метою неухильного підвищення рівня та покращення умов життя народів держав-членів; координація підходів під час інтеграції у світову економіку тощо.

Набагато менше, ніж в інших регіонах та субрегіонах, задіяні в інтеграційних процесах на цьому континенті арабські країни.

Процес їх взаємодії почався з утворення ***Ліги арабських держав, ЛАД*** – регіональної міжнародної організації арабських держав Південно-Західної Азії, Північної і Північно-Східної Африки, створеної 1945 року, яка станом на 2023 рік нараховує 22 країни-члени.

Співпраця в ЛАД не обмежується політичними аспектами, а включає також економічні, фінансові, комунікаційні, культурні, соціальні та санітарні цілі співробітництва, задля чого було створено цілу розгалужену мережу інститутів та організацій в межах організації.

Згодом для досягнення цих цілей були укладені такі найважливіші угоди, як Угода про створення арабського загального ринку та Угода про створення субрегіонального інтеграційного угруповання – ***Ради співробітництва арабських держав Перської затоки*** *(Gulf Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, GCC)* (1981 року) – об'єднання шести аравійських газо- та нафтовидобувних країн, які запустили процес об'єднання ринків на початку 2008 року і який було завершено лише у 2015 році.

Перед країнами регіону сьогодні стоять такі задачі: забезпечити «виживаність» власних народногосподарських комплексів, використовуючи в цих цілях міжарабське співробітництво, послабити залежність від експорту нафти, розвиток імпортозамінних галузей, створення експортного потенціалу і формування базових галузей промисловості; розвиток наукомістких галузей і створення власної науково-дослідної бази тощо.

15.5. ІНТЕГРАЦІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ АФРИКАНСЬКИХ КРАЇН У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Африка залишається найменш інтегрованим регіоном світу, хоча перші інтеграційні об'єднання було створено ще в колоніальний період – згадаймо Південноафриканський митний союз.

Південноафриканський митний союз *(Southern African Customs Union, SACU)* вважається найстарішим у світі митним союзом. Історія його створення сягає 1889 року, перший договір було підписано

1910 року. В даний час до митного союзу входять ПАР, Ботсвана, Лесото, Намібія та Есватіні. Крім загального зовнішнього тарифу та вільного руху товарів, усередині союзу діє єдина формула розподілу доходів від збору митних та акцизних мит. Наразі центром тяжіння інтеграційного угруповання виступає ПАР, на яку орієнтований майже весь торговий потік інших чотирьох країн.

Після звільнення від колоніальної залежності країни Африки обрали спільне майбутнє і пріоритетною стала ідея розвитку інтеграції на Африканському континенті. Інтеграційні процеси на континенті мали різну швидкість, і часто відбувалося дублювання членства африканських держав у різних об'єднаннях.

Взагалі для країн африканського континенту характерний інший тип співробітництва, інші цілі і способи їх досягнення, ніж в решті регіонів світу. Сучасна африканська інтеграція – це спроба економічно відсталих держав, що практично не мають між собою економічних зв'язків, створити в окремих субрегіонах континенту сприятливі умови для розвитку промисловості. Дані цілі були декларовані при створенні такого угруповання, як Східноафриканське співтовариство.

Східноафриканське співтовариство *(East African Community, EAC)* – регіональна організація, що включає сім східноафриканських країн (Бурунді, Кенія, Руанда, Танзанія, Уганда, Південний Судан і Демократична Республіка Конго). Засноване у 1967 році, припинило існування у 1977 році та було офіційно відроджено 7 липня 2000 року. У 2008 році після переговорів із Співтовариством розвитку Півдня Африки (CADC) та Спільним ринком Східної та Південної Африки (COMESA) EAC погодився розширити зону вільної торгівлі та включити держави-члени всіх трьох співтовариств.

EAC є одним зі стовпів ***Африканського економічного співтовариства*** *(African Economic Community, AEC)* – організації, що створює основи для взаємного економічного розвитку серед більшості африканських держав, заявленими цілями якого є створення зони вільної торгівлі, митного союзу, єдиного ринку, центрального банку і єдиної валюти, тобто створення економічного і валютного союзу африканських держав.

ЕАС є потенційним попередником для створення ***Східноафриканської Федерації*** *(East African Federation, EAF)* –політичного об'єднання пропонованих країн-членів Східноафриканського співтовариства в єдину суверенну державу.

З 2010 року в межах ЕАС запрацював спільний ринок товарів, праці та капіталу, до 2027 року планується введення в дію єдиної валюти – Східноафриканського шилінгу та утворення Східноафриканського валютного інституту.

1975 року було засновано ***Економічне співтовариство західноафриканських держав, ЕКОВАС*** *(Economic Community of West African States, ECOWAS)* – регіональний союз 16-ти країн Західної Африки (Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Кабо Верде, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малі, Мавританія, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того), метою діяльності якого є просування економічної інтеграції країн регіону, для чого створено систему інститутів та організацій.

В ЕКОВАС входять найбідніші країни світу. Усі країни мають погано розвинену виробничу базу та є експортерами сировини й імпортерами готової промислової продукції, у тому числі продуктів харчування та інших життєво важливих товарів народного споживання. ЕКОВАС відіграє істотну роль у торгово-економічних зв'язках між Африкою та рештою світу. Наявність тут значних за масштабами природних ресурсів – паливно-енергетичних, багатьох видів корисних копалин, – а також сприятливі агрокліматичні умови та вигідне транспортно-географічне положення можуть стати основою нарощування виробництва та розширення торгівельно-економічного співробітництва.

Ще два інтеграційні об'єднання було створено протягом 1990-х рр.

Спільний ринок Східної та Південної Африки *(Common Market for Eastern and Southern Africa, COMESA)* – регіональне інтеграційне об'єднання, засноване 1993 року, членами якого є 21 держава Африки. У межах об'єднання діють 12 комітетів, які займаються питаннями співробітництва в різних галузях, створено також кілька спеціалізованих інститутів: Банк торгівлі та розвитку, Клірингова

палата, Асоціація комерційних банків, Інститут шкіряного виробництва, Центр металургійних технологій, Бізнес-асоціація Східної та Південної Африки, Африканська агенція зі страхування торгових операцій тощо.

Західноафриканський економічний та валютний союз *(The West African Economic and Monetary Union, WAEMU)* – економічний та валютний союз країн Західної Африки. Державами-членами є Бенін, Буркіна-Фасо, Гвінея-Бісау, Кот-д'Івуар, Малі, Нігер, Сенегал та Того, створений 1994 року.

Основною метою Союзу є координація економічної політики країн-учасниць, створення в рамках союзу умов для вільного переміщення товарів, капіталу та трудових ресурсів, здійснення єдиної митної політики щодо третіх країн, гармонізація законодавчих норм. У рамках Союзу використовується загальна валюта – західноафриканський франк – грошова одиниця восьми африканських держав, що входять до валютної франкової Зони.

У 2006 році з метою інтеграції фінансового простору валютного союзу Центральний банк держав Західної Африки запустив розрахункову систему в режимі реального часу. 2027 року країни-члени союзу мають намір відмовитися від використання франка, замінивши його новою єдиною валютою – еко, яку мають намір запровадити держави Західної Африки, що 2000 року об'єдналися у Західно-африканську валютну зону.

Загалом за більш ніж піввіковий період створюється багато нових інтеграційних співтовариств в Африці з великою кількістю країн-учасниць, серед яких: Співтовариство з розвитку країн Південної Африки, Економічне співтовариство держав Центральної Африки, Центральноафриканське валютно-економічне співтовариство, Міжурядова організація з розвитку країн Східної Африки, Зона преференційної торгівлі країн Східної та Південної Африки, Союз арабських країн Магрибу та багато інших, а також спостерігається активізація інтеграційних процесів у раніше створених об'єднаннях.

Найважливішою подією африканської інтеграції стало підписання 2018 року Угоди про створення Африканської континентальної зони вільної торгівлі. У разі успіху реалізації цього проекту з'явиться єдиний

торговельний простір із населенням понад 1,2 млрд осіб та із сукупним ВВП понад 3,4 трлн дол. США.

В цілому глобальна економіка продовжує покриватися дедалі щільнішою мережею регіональних торговельно-економічних союзів. Більшість із них, насамперед в Африці, Латинській Америці й на Близькому Сході, як і раніше, залишаються малоефективними і не виявляють відчутного позитивного впливу ані на національні господарства країн-членів, ані на міжнародну торгівлю.

Основні визначення, терміни, поняття

Регіональні торговельні угоди, трансрегіональні об'єднання; ЄС; Європейська асоціація вільної торгівлі; «Вишеградська четвірка»; Співдружність Незалежних Держав; Єдиний економічний простір; Зона вільної торгівлі між США, Мексикою та Канадою; Латиноамериканська зона вільної торгівлі; Латиноамериканська асоціація інтеграції; Спільний ринок держав Центральної Америки; Карибське співтовариство та спільний ринок; Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво; Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство; Асоціація країн Південно-Східної Азії; Шанхайська організація співробітництва; Східноафриканське співтовариство; Західноафриканський економічний та валютний союз.

Питання для самоконтролю

1. Надайте загальну характеристику системи регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних процесів.
2. Розкрийте нові тенденції розвитку міжнародної економічної інтеграції в Європі.
3. Розкрийте особливості північноамериканської інтеграції?
4. Що вплинуло на динамічний розвиток МЕРКОСУР на сучасному етапі?
5. Яка роль політичного чинника в розвитку інтеграційних процесів у Латинській Америці?
6. Розкрийте еволюцію інтеграційних процесів в Азії?

7. Дайте характеристику форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва як одного з найбільших інтеграційних об'єднань.

8. Розкрийте особливості міжнародної економічної інтеграції на африканському континенті.

9. Розкрийте особливості інтеграції в ЕКОВАС та Західноафриканському економічному і валютному союзі.

10. Розкрийте особливості інтеграції у Спільному ринку Східної та Південної Африки?

Тестові завдання

1. Загальні цілі різних інтеграційних угруповань країн включають:

а) використання переваг економіки масштабу за рахунок розширення розмірів ринку;

б) залучення прямих іноземних інвестицій;

в) створення сприятливого зовнішньополітичного середовища;

г) всі відповіді вірні.

2. Прикладами неформальних міжнародних організацій, що впливають на розвиток світового господарства, є:

а) ООН, МВФ, МБРР, МАГАТЕ, ВООЗ, МОП, ЮНКТАД;

б) G7, G20, Паризький клуб, Лондонський клуб;

в) ЄС, USMCA, MERCOSUR, CARICOM, APEC, ASEAN. EAC;

г) BRICS, MIST, CIVETS, MINT, VISTA.

3. Прикладами міждержавних універсальних та спеціальних організацій є:

а) ООН, МВФ, МБРР, МАГАТЕ, ВООЗ, МОП, ЮНКТАД;

б) G7, G20, Паризький клуб, Лондонський клуб;

в) ЄС, USMCA, MERCOSUR, CARICOM, APEC, ASEAN. EAC;

г) BRICS, MIST, CIVETS, MINT, VISTA.

4. Прикладами формальних регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань країн є:

а) ООН, МВФ, МБРР, МАГАТЕ, ВООЗ, МОП, ЮНКТАД;

б) G7, G20, Паризький клуб, Лондонський клуб;
в) ЄС, USMCA, MERCOSUR, CARICOM, APEC, ASEAN. EAC;
г) BRICS, MIST, CIVETS, MINT, VISTA.

5. Прикладами неформальних регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань країн є:
а) ООН, МВФ, МБРР, МАГАТЕ, ВООЗ, МОП, ЮНКТАД;
б) G7, G20, Паризький клуб, Лондонський клуб;
в) ЄС, USMCA, MERCOSUR, CARICOM, APEC, ASEAN. EAC;
г) BRICS, MIST, CIVETS, MINT, VISTA.

6. Прикладами регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань європейських країн є:
а) ЄС, Вишеградська четвірка, Єдиний економічний простір, СНГ;
б) USMCA, ЛІАІ, CACM, CARICOM, OECS, ECCU, ACN;
в) SACU, EAC, AEC, EAF, ECOWAS, COMESA, WAEMU;
г) ASEAN, EAEU, ШОС.

7. Прикладами регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань американських країн є:
а) ЄС, Вишеградська четвірка, Єдиний економічний простір, СНГ;
б) USMCA, ЛІАІ, CACM, CARICOM, OECS, ECCU, ACN;
в) SACU, EAC, AEC, EAF, ECOWAS, COMESA, WAEMU;
г) ASEAN, EAEU, ШОС.

8. Прикладами регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань африканських країн є:
а) ЄС, Вишеградська четвірка, Єдиний економічний простір, СНГ;
б) USMCA, ЛІАІ, CACM, CARICOM, OECS, ECCU, ACN;
в) SACU, EAC, AEC, EAF, ECOWAS, COMESA, WAEMU;
г) ASEAN, EAEU, ШОС.

9. Прикладами регіональних (субрегіональних) економічних інтеграційних угруповань країн АТР є:
а) ЄС, Вишеградська четвірка, Єдиний економічний простір, СНГ;

б) USMCA, ЛІАІ, CACM, CARICOM, OECS, ECCU, ACN;
в) SACU, EAC, AEC, EAF, ECOWAS, COMESA, WAEMU;
г) ASEAN, EAEU, ШОС.

10. Прикладами трансрегіональних об'єднань у сучасному світі є:
а) USMCA та AFTA;
б) APEC та ТТП-11;
в) CARICOM та COMESA;
г) ЄС та СНГ.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародна економіка : навч. посіб. / за заг. ред. В. П. Решетило, О. В. Бервено. – Харків : ХНУМГ, 2020. – 262 с.
2. Нова світова економіка : менеджмент, технології, стратегії : навч. посіб. / Т. О. Зінчук, Н. М. Куцмус, О. Д. – Київ : ЦУЛ, 2022 – 376 с.
3. 2022 International Trade Statistics Yearbook – Department of Economic and Social Affairs, UN. URL : https://comtradeapi.un.org/files/v1/app/publicationfiles/2022/VolI2022.pdf
4. APEC in Charts 2021 – APEC. URL : https://www.apec.org/docs/default-source/publications/2021/11/apec-in-charts-2021/221_psu_apec-in-charts-2021.pdf?sfvrsn=50537c36_2
5. European Union – EU. URL : http://europa.eu/
6. MERCOSUR. URL : https://www.mercosur.int/
7. Regional Trade Agreements – WTO. URL : https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm
8. USMCA Tracker – Brookings Institution. URL : https://www.brookings.edu/topics/u-s-economy/
9. Will RCEP make Asia 'center of gravity' for global commerce? URL : https://www.globaltimes.cn/page/202201/1245466.shtml

Навчальне видання

Довгаль Олена Андріївна
Беренда Сергій Васильович
Голіков Артур Павлович
Гончаренко Владислав Васильович
Гончаренко Наталія Іванівна
Зайцева Анна Сергіївна
Казакова Надія Артурівна
Кім Тетяна Іванівна
Коваленко Роман Сергійович
Макарчук Катерина Олексіївна
Непрядкіна Наталія Василівна
Пожар Артем Анатолійович
Ревякін Георгій Володимирович
Сідоров Михайло Вадимович
Ханова Олена В'ячеславівна
Шуба Марина Володимирівна
Шуба Олена Артурівна

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

2-ге видання, перероблене та доповнене

За редакцією О. А. Довгаль

Коректор *Л. Є. Стешенко*
Комп'ютерне верстання *Н. О. Ваніна*
Макет обкладинки *Н. Є. Пруднік*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 29,5. Наклад 300 пр. Зам. № 333/24.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.02.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32